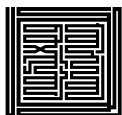

سپهر دار لکھنؤ: L
 لکھنؤ دار لکھنؤ .

Буряад-Монгол ном Улан-Удэ

ИЗДАТЕЛЬСКИЙ ПРОЕКТ
БУРЯАД-МОНГОЛ НОМ
УЛАН-УДЭ
2015

ГАЛДАН
ЛЕНХОБОВ:
*Ашатын
хайхан
заяан*

БУРЯД-МОНГОЛ
НОМ ХЭБЛЭЛ
УЛААН-ҮДЭ ХОТ
2015

УДК 615.89+947.1/.9
ББК 53.59кр+63.3 (2Рос.Бур)
Л 463

ГАЛДАН ЛЕНХОБОВЕВ: *Ашатын найхан заяан.*
— Улаан-Үдэ: «Буряад-Монгол Ном» хэблэл, 2015. — 400 х.

Л 463 Олон шадабари мэргэжлээрээ улад зониие гайхуулжа ябаха сагтань, энэ хүн тухай түбэй ехэ газетэнүүдтэ, зузаан журналнуудта, мүн манай Буряадай газетэнүүдтэ, номуудта олоор бэшэгдэһэн юм.

Заводой нарин мэргэжэлтэ дархан, РСФСР-эй габыята уралан нарижуулагша, хизаар ороноо шэнжэлэгшэ, СССР-эй Географическа бүлгэмэй гэшүүн, СССР-эй Уран зураашадай холбоной гэшүүн, СССР-эй Уран зураашадай IV съездын делегат, уран зохёолшо, түбэд эмшэлгын мэдээжэ мэргэжэлтэ, арадай солото аргашан Галдан Ленхобоевай түрэлхи хэлээрээ бэшэһэн бүтээлнүүдын энэ номдонь согсологдобо.

Галдан Ленхобоев тухай ехэ эрдэмтэдэй, зохёолшодой, дэлхэйдэ мэдээжэ артистнуудай, мүн олонийтын ажал ябуулагшадай зарим дурдалгануудтайгаар нютагайнь басаган, журналист Серафима Пурбуевна Очирова «Галдан Ленхобоев: благословенная судьба» гэхэн томо ном 2014 ондо Улаан-Үдэдөө согсолжо гарган байна.

2015
© Галдан Викторович Ленхобоев
© Буряад-Монгол Ном хэблэл

Бүхы эрхэнүүд хамгаалагданхай. Тус номой алишье хубише ямар нэгэ аргаар, ямар нэгэ түхэл маягаар зохёогшын эрхэ эзэмшэгшын зүбшөөрэлгүйгөөр хуулан олошоруулжа болохогүй.

Г. Лёнхобоевай бүлын архивһаа баримтата бэшэгүүд, гэрэлзурагууд, мүн хубишн хэрэглэмжын зүйлнүүд номдо оруулагдаба.

ISBN 978-5-9905883-9-4

ЛЁНХОБЫН
ГАЛДАН
1907-1991

Түрэлхийн ехэ бэлигтэй Галдан Ленхобоев 1907 оной ноябриин 15-да Дээдэ-Оронго нютагай Олзон гэжэ нютагта, малша айлай бүлэдэ түрэнхэн байгаа. Гурбан наһатай байхадань, эсэгэнь наһа баража, Лёнхобо Гармаев гэжэ үбгэн абань түрэнхэн эжы-тэйнх хамнажа үргэнхэн, хожомоо монгол бэшэгтэ хургаһан гэхэ.

Тордиһогүй уншадаг, бэшэдэг болоһон хүбүүнэй эрдэм номдо шуналтайе ойлгоһон түбэд эмшэ-лама нагасань Галданиие саашадань түбэд бэшэг номдо хургажа, түүхэ, буддын философи, зурхай, зүүн зүгэй эмшэлэлгын аргуудтай танилсуулба. Мүн манжуур, хинди болон эртэ урдын уйгур хэлэнүүдэй хэшээлнүүдые үзүүлбэ. Эдирхэн хүбүүн тэдэ бүгэдые ехэ шуналтайгаар шудалхаһаа гадна, өөрөө хуушан латада, ород уншалга, бэшэгтэ хураһан юм.

Галдан Ленхобоев 1923 ондо Дээдэ-Үдэ ерэгжэ, модошо нарин дарханай хүлһэнэй хүдэлмэришөөр ажалайнгаа намтар эхилһэн байгаа. 1938 оной майн 28-һаа захалжа, Улаан-Үдын «Механлит» (хожомын «Электромашин») заводто 1965 ондо пенсидэ гаратараа, 37 жэлдэ модельщик-нарин дарханаар таһалгаряагүй хүдэлөө һэн. Заводто хүдэлһэн үедөө уралан нарижуулгын 200 гаран дурадхал оруулжа, ажалай бүтээсые дээшлүүлэлсэһэн, олон участогууд дээрэ гар ажал оньһожоруулалсаһан тула «РСФСР-эй габыята уралан нарижуулагша» гэхэн хүндэтэ нэрэ солодо хүртэнхэн юм.

Галдан Ленхобоевич мэргэжэлтэ түрүү хүдэлмэришэн ябахаһаа гадна олонийтын хэрэгтэ эдэбхитэй хүн байгаа. Тэрэ хадаа райсоведэй болон горсоведэй хэдэ хэдэн зарлалай депутат, заводойнгоо нийтын элдэб эмхинүүдэй эдэбхитэй гэшүүн ябаа. Г.Л. Ленхобоев хүдэлмэришэн ангиин дундаһаа тодоржо гараһан манай анха түрүүшын буряад эрдэмтэ, уран зурааша, уран зохёолшо, хизаар ороноо шэнжэлэгшэ, түүхэшэн, археолог шадабаритан байгаа. Тэрэ хадаа түрэл заводойнгоо ехэ түүхэ бэшэжэ хэблүүлһэн юм. Уран бодолтой, уран үгэтэй Галдан Ленхобоевич Буряад оронойнгоо

байгаалийн үзэсхэлэн хайхание, ангуудайнь болон ургамалайнь аймагуудыг урда сагаа нааша ухамайлан хёрхоор адаглажа ябанаа, мүн урда сагай ажалша, малша, таряаша угсаатан тухайгаа, тэдэнэй хүдэлмэрийн онол, дадал тухай гайхалтай нонин «Буряад нютагайм баялиг», «Сэлэнгын буряадуудай түрэ хуримай түүхэхээ» гэхэн шэнжэлхы ухаанай туужа-сценари, мүн «Түрэл дайдымнай шарай» гэхэн уран шүлэгүүдэйн номууд уншагшадта айхабтар нонирхолтойгоор угтагдаа бэлэй.

Наһанайнгаа амаралтада гараад байхадаа Галдан Ленхобоевич ехэ зоригжолтойгоор зүүн зүгэй эмшэлэлгын ёһо гуримуудыг нарибшалан шудалжа, олон ном судар уншаа, түбэд, монгол хэлэнүүдхээ эм домдо хабаатай олон трактадуудыг сусашагүйгөөр оршуулаа. Тэдэ мэтын оролдосотой, бүтэмжэтэй ажал ябуулгынгаа ашаар Галдан Ленхобоевич «Заншалта буряад медицинэхээ зарим тэды мэдээнүүд», «Һудалай лугшалтын зарим мэдээнүүд (түбэд медицинын трактадуудһаа)» гэхэ мэтын шэнжэлхы ухаанай хүдэлмэринүүдыг хэблүүлһэн байгаа.

Анханһаа дэлхэйн байгаалидаа ехэ дуратай Г.Л. Ленхобоев эм домдо ородог ургамалай, амитадай болон минеральна зүйлнүүдыг оронойнгоо элдэб хизаар нютагай хүдөө хээгүүр эсэн сусангүй ябажа суглуулдаг, тэдэ бүгэдын шанар шэнжэнүүд Ленинградтай химико-фармацевтическэ институтта тодорзуулагдадаг, баталагдадаг бэлэй. Тиигэжэ манай ороной олон тоото улад зон шэнэ эм домудай аша туһыг үзэхэн байха.

Галдан Ленхобоевич арадайнгаа түүхыг мэдэхэ нэн тула олон жэлэй туршада СССР-эй Наукануудай академийн археологическа экспедициг газаршалһан, элитэ ехэ академик, Социалист Ажалай Герой А.П. Окладниковтай удаан сагта нүхэсэхэн, ханилһан юм. Илангаяа алдарт Байгал далайнгаа үмэнэхи газар нютагуудаар эртэ холын сагта ажаһууһан улад зоной соёл, искусствын дурасхаалта хүшөөнүүдыг нээлсэхэ хэрэгтэ ехэ туһа нэмэри оруулһанайнгаа түлөө СССР-эй Географическа бүлгэмэй гэшүүнээр абтаһан байгаа.

Галдан Ленхобоевич ехэ уран гартай хүн байгаа. Модо, шулуун дээрэ һиилэхэн тэрэнэй уран бүтээлэй зүйлнүүд Улаан-Үдэдэ, Москвада, Ленинградта (Санкт-Петербург), мүн ороной бусадшыг хизаар нютагуудта, хотонуудта эмхидхэгдэхэн, эрдэмэй выставкэнүүдтэ табигдажа, авторын шагнал хайрануудта хүртэдэг байгаа. Тиимэхээ Галдан Ленхобоевичой СССР-эй Уран зураашадай холбоной гэшүүнээр абтаһаниинь гайхалгүй юм.

«Би эдэ мүрнүүдыг бэшэжэ һуухадаа, Байгалай үмэнэхи хүбшэ хүдөөдэ хүдэлмэришэн, эрдэмтэ, уран зурааша Галдан Ленхобоевичыг урдаа хараһан мэтэ болоноб», — гэжэ мэдээжэ совет уран зохёолшо Юрий Рытхэу хэлэхэн байдаг.

Галдан Ленхобоевичой ажалай габьяа үндэрөөр сэгнэгдэжэ, тэрэ Ажалай Улаан Тугай орденоор, олон тоото медальнуудаар шагнагдаһан юм.

1965 ондо наһанайнгаа амаралтада гараад, ажалша бүхэриг зангаараа, 1991 оной июлийн 10-най һүүлшынгээ үдэр хүрэтэр солото намтарайнгаа хуудаһанууды бэшэһэн алдарта Галдан Ленхобоевич Ленхобоевой гэрэлтэ дурасхаал, дагамаар һайхан жэшээн — тэрэниие таниха, хүндэлдэг хүнүүдэй зүрхэ сэдхэхлдэ мартагдашагүйл юм даа...

*Жанчипов Булад,
Россиин Федерациин соёлой
габьяата хүдэлмэрилэгшэ,
уран зохёолоор
Буряад Республикын
Гүрэнэй шангай лауреат*

I хуби

НЮТАГЖАҢАН дайдадаа

Олзоной обод,
2012 он

**МАНАЙ БУРЯД ЗУРГААН БА НАЙМАН ЭСЭГЫН
ЗОН МОНГОЛҮУ ТАҢАРЖА, ЯМАР УШАРҢАА
ОРОДОЙ МЭДЭЛДЭ ОРОҢОН ТУХАЙ ДОМОГ**

*Лёнхобын Галдан,
1970 он*

Энэ түүхые 1914 ондо Янгаажанай дасангай жасын Тобол дансаһаа Лёнхобо Гармын гэгшэ буулгажа абаһан ба ехэ данса дээрэ элдэб олон шухала тэмдэгүүд байһаншье һаань, үсөөн тэдые буулгажа абаһан байба. Зарим бэшэгыень Хандын Шойнзон, Ошорой Даша хоёр манай эжын хадагалжа байһан нэгэ абдар дүүрэн шухала бэшэгүүдһээ засаг түрэдэ таарахагүй бэшэг гээшэ гэжэ галдаһан байгаа.

1933 ондо тэдэнэй хахад тухайе хуушан монгол үзэгээр буулгажа абаһанаа, мүнөө сагта хуушан үзэгэй бэшэг таниха хүн үсөөн боложо байһан тула шэнэлэн бэшэбэб.

1. Эртэ сагта Монголоой Чингис хаан Хэрлэн голой захада Есүгэй баатарай хүбүүн Тэмүжэн гэжэ нэрэтэй, ородой 1161 ондо түрэжэ, 28 наһандаа 1189 ондо Монголоой хаан болобо. Мүн сагта Һото богдо Чингис хаан гэжэ олондо нэрлэгдэбэ. Энэ хаан — баатар хүсэ шадал ехэтэй тула Хитад, Түбэд, Ород болон хариин зүгэй хэдэн олон хаануудые сэрэгэй хүсөөр булимтаран өөрын эрхэ мэдэлдэ абаһан бэлэй. Тиин 36 жэл хаан һуужа, 66 наһандаа Монголоой долоодохи нарын 25-най үдэр наһан барагдаба. Хүүрыень алтан бүмбэ дотор һуулгажа, Шарай гол ба Ойгор хоёрой забһарта Сагаан балгаһанай газар залаба.

2. Хүлэг-Бооржо ноён Чингисэй шарилые (хүүр) тахиба. Хүлэг-Бооржо ноёниие юһэн үрлэгэй түрүү, юһэн Ошын ноён, газаада ба досоодо түрые минии мэдэжэ, хашхаргаа ехэтэ, хатан бүриие минии хадалгаха, хамагай эрхим Бооржо ноён болгон Чингис Богдо үргэмжэлһэн бэлэй. Тэрээнһээ Чингисэй ашые һанажа, шарилые хойшодоо мүнхэлэн тахихые тангариглаба.

3а.

- 1) Чингис Богдо 1190 онһоо 36 жэл хаан шэрээдэ һууба.
- 2) Өөдэй тайжа 1226 онһоо 6 жэл хаан һууба.
- 3) Хүлэг хаан 1232 онһоо 5 жэл 6 нара һууба.
- 4) Гүндэ хаан 1238 онһоо 18 жэл һууба.
- 5) Мүнхэ хаан 1255 онһоо 7 жэл һууба.
Чингисэй бага хүбүүнэй хүбүүн Мүнхэ гэдэг.
- 6) Хубилай сэсэн хаан 1273 онһоо 36 жэл һууба.
- 7) Улзытэ хаан 1309 онһоо 11 жэл һууба.
- 8) Хүлэг хаан 1320 онһоо 4 жэл һууба.
- 9) Буянта хаан 1324 онһоо 9 жэл һууба.
- 10) Гэгээн хаан 1333 онһоо 3 жэл һууба.
- 11) Жигжид-Түмэр хаан 1336 онһоо 5 жэл һууба.
- 12) Ринчин-Цэбиг хаан 1341 онһоо 40 хоног һууба.
- 13) Гүсэл гэгшэ хаан боложо, мүн жэл дотор 50 хоног һууба.
- 14) Заяата хаан 1341 онһоо 4 жэл һууба.
- 15) Ринчинбал хаан мүн жэлдэ боложо 30 хоног һууба.
- 16) Тогоон-Түмэр хаан 1345 онһоо 36 жэл һуужа,

1381 оной Монголоой наймадугаар нарын 28-най үдэр Хитадай Югэ ноён гэжэ өөрынгөө найдамжата түшэмэлдээ мэхэлэгдэжэ, хаан түрээ алдаба. Тэндэһээ зугадан гаража, Хэрлэн мүрэнэй эрье дээрэ Урад, Хошууд гэдэг хоёр яхатантай хамта зургаан түмэн (60000) Монгол уласые хамтарган, Барас хото бодхожо, 3 жэл шэрээдэ һуугаад, 1381 ондо 54 наһатайдаа наһа бараба.

3б. Хамта 194 жэл дотор Монголоой ехэ хаанууд хаан түрэ эзэлжэ һууба. Эндэһээ хойшо Хитадһаа таһаржа, Хитадай сагаан хэрэмһээ хойшоо, Монголоой туг доро хаан һууһан багахан хаанууд гэхэдэ, Лэгдэн хутагта хүрэтэр 21 хаан ба хамта боржогон обогтоной бага ехэ 35 хаан, уйгар обогой хоёр хаантай хамта 37 хаан түрэ тэдхэжэ һууһан байба.

1189 ондо Чингис хаанай шэрээдэ һууһанһаа хойшо эдэ 37 хаадай һүүл хүрэтэр 446 жэл үнгэрһэн ба 1635 он болобо. Анхан Чингис хаанһаа эхилэн, 16 ехэ хаан бурханай шажаниие дэлгэрүүлһэн байба, тэрээнһээ хойшо багахан хаанууд түрэ шажан хоёрые тэгшэ барижа байгаад, тиин Лэгдэн хаанай зүрхэндэ ада шүдхэр орожо, бэшэ хоёр хааниие нүхэр болгожо абаад, бурханай шажаниие үгы хэхын түлөө сэрегээр нилээд ехэ ябаһан болобошые, шажан тогтоожо шадаагүй һэн.

4. Зургаан эсэгийн домог. Эртэ урда сагта халха-монголоой хушуунууд Сэсэн хаанай мэдэлдэ байһан аад, тиин нэгэ үедэ халха-монгол ба өөлэд-монгол хоёрой хоорондо нэгэ ехэ найр болоһон аад, халха-

монголдо Галдан бошогто лама гэдэг нэгэ хутагта байгаад, тэрэнэй ахань мүн найрта хазаар мори унаад ошоно, найр дээрэ хэдэн олон зон наада зугаа хэжэ архи уужа байтараа, халха ба өөлэд хоёр можын хоорондо хэрүүл наншалдаан ехэтэ боложо, Галдан бошогто ламын ахые алаад, толгойень абажа, моринойнь хүзүүндэ уяжа табиба, тэрэ мориной гэртээ бусажа ерэхэдэнь, Галдан бошогто үзэжэ, маша ехээр уурлаад, хэлмээ барижа, тахижа байһан Арьяа-Баала бурханаа абажа, мүнөө болотор юу хаража байбаш гэжэ хоймортоо газарта зоогоод, халха-монгол зоноо, дары сагаар буха сэрэг түхээржэ, минии хойноһоо мордогты гэжэ шанга захираад, хэлмээ уладаа гурба дахин шударжа, өөлэдэй найрай газар халхин мэтэ түргэн гүйлгэжэ хүрэхэтээ адли хэлмээ зүг бүри дэлин сабшажа, хүн бүрийн толгой таһаран унажа байба ха. Өөлэдэй сэрэг орогуй дарагдаба.

5. Тиин халха-монголой зон сэрэг түхээржэ, ламын хойноһоо ошохо гэбэл саг удаарһан тула ламаһаа айжа, гэртээ хүлээжэ һуухань мүн аюултай ушарһаа, зариманиинь ламын хойноһоо ошоно, заримань Алтай Хангайн зүүн талаар шэлын ара нүүхые зүбшэлдэн, ламын бусажа ерэхэнэ урид нүүхэ гэжэ, маша түргэн нүүдэлээр гараба. Тэндэһээ Енисей мүрэнһээ зүүлжэ Үнгэ, Алайр нютагуудаар нютаглан һуужа байха сагта, баруун зүгһөө ород уладууд дүтэлжэ ябаха һураһаа, зүүлжэ шамаран нүүжэ ябаһан үе болобошье, нэгэтэ ородой нэгэ ноён хэдэн сэрэгтэй газар үзэжэ ябаад, Худайн голой саана олон айл байхые хаража, тэндэ хүрэжэ ямар зон байһыень үзэхын тула Худайн гол гаталжа, хала хэжэ байха үедэ нэгэ эхэнэр уһанда ошоно ябаһаар үзэгдөөгүй уладые харахадаа ехэ сошон, хүнэгээ хаяжа гүйн бусаад, нүхэдтөө хэлэхэдэнь, дары түргэн буха сэрэг түхээржэ, ород сэрэгүүдые годли номоор харбахадань, ородуудынь буугаар буудадаг байжа, утаан гараад, нэгэ ехэ абьян гарахатай хамта нэгэ хүн үхэжэ байба. Тиин манай үбгэд хахад зоноо алагдажа, эдэнтэй тэнсэхэ аргагүй болобо гэжэ, ангай арһа суглуулжа, ута модоной үзүүртэ уяад, Худайн гол дээгүүр харбайжа үгэбэ. Ородуудынь бүри бүри ехээр асарагты гэнэн тэмдэг гараараа зангажа үгэбэ, халаар гараха гэхэдэнь ута модоор түлхээд гаргабагүй. Тиин нилээд ехэ арһа үгэжэ, мүн танилсаһан мэтэ боложо байха үедэ нэгэ зонхилогшо ахамад үбгэн ерэжэ хэлэбэ. «Энэ болбол хүнды хүхэ түмэр буутай Сагаан хаанай албата ород улад гээшэ» гэбэ. «Эдэнтэй тэмсэжэ болохогүй, ородой Сагаан хаанай мэдэлдэ орохо хэрэгтэй» гэбэ. 1640 оной үедэ Алексей Михайлович хаанай мэдэлдэ ороһон байха юм.

6. Энэ үедэ манай үбгэдэй Худайн голой эрье дээрэ ородой сэрэгтэ нилээд олон зоноо хороолгоод байха үедэ, хожом ерээдүй сагта үри хүүгэднай ород уладта энэ мэтээр хашагдахадаа эхэ нютаг Монгол ороноо бусахые забдажа, сэрэгэй аюулда дайрагдажа магад гэжэ зүбшэхэдөө, бидэ буряад зон Монголһоо изагуураа таһалхын тула тусхай түүхэ зохёоһон гэхэ болобошье, тэрэ түүхэнь «Асуйхан удаган» гэдэг. Энэ түүхэ ба Эхирэд Булагад хоёр изагууртан хэдэн зуун жэл, урдаһаа гаража, далайн хойто бээдэ ажаһууһан ба мүн лэ «Асуйхан удаган» тухай үльгэр хэлсэжэ байһан бололтой. Тэрэ сагта буряад зон һуурижаагүй, хойшо урагшаа нүүжэ байдаг ажа.

Асуйхан удаганай түүхэ. Эртэ урда сагта Байгал далайн хойто эрьедэ Асуйхан удаган гэдэг нэгэ эхэнэр ажаһуухаһаа бэшэ нэгэшье хүн амитан үгы байһан гэхэ. Тиин тэрэ удаган нэгэ үдэр тэнгэриһээ хубита заяатые гуйжа, ехэ тахилга тайлга хэбэ. Үглөөдэр болоходо, газаань нэгэ ехэ хүхэ буха ерээд зохоржо байхые үзэжэ, одоо хуби заяата ерэбэ хаяа гэжэ баясаба. Асуйхан удаган хээлитэй боложо, нэгэ хүбүүн түрэнэн, Бухын хүбүүн Булагад гэжэ нэрлэбэ, тэрэ хүбүүн ехэ боложо, «далайн эрьеэр наадажа ябахадам далай сооһоо хоёр жаахан хүбүүд гаража, намтай наадаад, далай худараа орошоно, тиихэдэнь би гэртээ бусажа ерэбэб» гэжэ эжыдээ хэлэнэ. Эжынь «энээнһээ хойшо гаража наадахадань, гэртээ урижа асараарай» гэжэ хэлэн захиба. Тиин Булагад хүбүүн наадажа ябахадаа гэртээ урихадань, зүбшөөдэггүй байгаа. Булагад хүбүүн нэгэтэ наадажа ябатараа, хоёр заахан хүбүүдэй гарһаань барижа, гэр тээшээ шэрэхэдэнь, хоёр хүбүүд хүсөөрөө булижа, далай тээшээ шэрэбэ. Булагад хүбүүн булигдахадаа нэгыень табижархёод, нэгыень гэртээ шэрэжэ асарба. Тэрэ хүбүүндэ эхир хүбүүнэй нэгэнь хадань Эхирэд гэжэ нэрэ үгэбэ. Асуйхан удаганай Эхирэд Булагад хоёр хүбүүдһээ үргэлжэлһэн, найман эсэгийн зон болон, зургаан эсэгийн зон гэдэг изагуурнууд хамтаржа, Сэлэнгын буряадууд болоһон гэдэг. Энэ мэтын худал үнэн үльгэр түүхэ олон байдаг.

7. Тэндэһээ хойшо манай үбгэдэй Худайн голой ба Үнгэ, Алайр гэхэ мэтын нютагуудаар нютаглан һууха үедэ ородой хаануудай хүсэн нэмэжэ, элдэб ноёдые эльгээжэ газар үзэхэ, бэдэрхэ гэжэ ерэжэ, Байгал далай дээрэ бага зэргэ онгосо бүтээжэ ябажа байха үедэ Сэлэнгын баруун гар талада Монгол улас һуужа байһанаа, тэдэ ородуудһаа айжа, Монгол орондоо нүүжэ ошоһон байна. Тэдэ монголнуудай гэдэргээ бусахагүйнь тула 1666 ондо Сэлэнгын хото байгуулжа, тэрэ шадар харуул табихые хүсэжэ, Томск хотодо һуудаг Сибирь можые даагша наместник ноён Головин гэгшэ манай обогүүдай алагүй, харанууд, буумал, олзон, шоно, хурамша энэ зургаан эсэгийн зоной түрүү ноёдые урижа, 1689 оной январин 15-

да хэлсээ-договор хэхэдээ, Сэлэнгэ голой зүүн гар талаар Сэлэнгын хото шадар нютагжан, тэрэ шадарай харуул хилэ хараха ба элдэб ал-ба татабариин түлбэринүүдые түлэхэгүй байхаар тогтоомжо баталба.

Байгалай областиин ба Сэлэнгын воевод канцеляр хоёрто мэдэлтэй байха боложо, тэрэ зургаанай зүгһөө хашалан ба ямаршые дарлалта үзүүлхэгүй гэнэн тусгаар дээдын заабари болоһон байгаа.

8. 1700 ондо Байгалай хойто бээдэ байһан зургаан эсэгийн зонһоо хамта 500 бүлэ айлые хилын харуулда нэмэжэ нүүлгэхэ болоһон тула, эсэгийн хоёр гурбан гэрлэнэн хүбүүдэй нэгые һомолон, далайн урда бээ нүүлгэхэдэнь, Ивалга, Янгаажан, Баянгол, Дээдэ- ба Доодо-Оронго, Харганаа, Жаргаланта, Тохой, Загастай, хүтэй, Бургаастай, Зүй, Тоёо, Сэлэнгын ёнхор, Юрөө, Үдэнгэ, Баянгол, Түргэн, Жаргаланта, Ангир, Сүхэ эдэ хамта 20 нютагуудаар һуужа үдэжэ, олон болоһон байгаа.

Эдэнэр тус тустаа зургаан эсэгийн зургаан отог боложо, отогүүдай түрүү тайшаа ба туһалагша шүүлэнгэ, зайһан болон, бэшэ бага дарганарта захирагдажа, мал ажалтай ажаһууха болобо.

1796 ондо бүгэдэ Байгалай урда бээын буряадууд хуули захиргаанай ёһоор тарья тарижа эхилбэ.

1668 ондо Дээдэ-Үдын (Улаан-Үдэ) хото байгуулагдажа, зургаан эсэгийн зон отог отогһоо сэхэ Дээдэ-Үдын Земскэ сүүдтэ мэдэлтэй болоод байтараа, зургаан эсэгийн ба найман эсэгийн ашабагад, сонгоол, үзөөн, подгородно, атаган, сартуул, табангууд, хатаган — хамта 14 обогой отогүүд шэнэ журамтай боложо, 1808 ондо отог отог бүридөө тарья хадагалагша мангажы барижа, зургаан ба найман эсэгийн отогүүд хамта 54 мангажытай болобо.

1808 ондо Сэлэнгэ ба Химнэ хоёр голой бэлшэр дээрэ бүхы 14 обогтониине оройлон мэдэхэ хонтоор гэдэг зургаан барюулжа, тэрэ саһаа отог бүри байһан олон бага тайшаанарые зогсоожо, хонтоорой ахалагша главна тайшаа бүхы 14 обогтониине мэдэжэ захиржа байха зэргэтэй болобо.

Отог дотороо шүүлэнгэ түрүүтэй ба нютагай зайһан түрүүтэй, бүлэгэй даамал гэхэ мэтын ноёдоор захирагдан байдаг болобо.

9.

- Анха түрүүшын главна тайшаа баабай-хурамша отогой зайһан Ломбо-Цэрэн Түртын гэгшэ 1808 онһоо 14 жэл тайшаа һууба.
- Атаган тайшаагай помощник Ниндаг Дампилай гэгшэ 1822 онһоо 16 жэлдэ тайшаа һууба.
- Ломбо-Цэрэн Түртын хүбүүн Юмдэлэг Ломбо-Цэрэнэй 1838 онһоо 14 жэл һууба.
- Олзон отогой староста Жамбал-Доржо Буянтын гэгшэ 1852 онһоо 8 жэл һууба.

- Гутал-буумал отогой гулваа (крестник) Дмитрий Минеев гэгшэ 1860 онһоо 15 жэл һууба.
- Ашабагад отогой заседатель Эрдэни Дансаранай гэгшэ 1875 онһоо 7 жэл һууба.
- Гутал-буумал отогой зайһан Дарма Михайлын гэгшэ 1882 онһоо 3 жэл һууба.
- Юрөө харанууд отогой гулваа Жигжид Юмэй гэгшэ 1885 онһоо 10 жэл һууба.
- Атаган отогой заседатель Баандан Жамбалтарун гэгшэ 1895 онһоо 9 жэл һуугаад, ондоо журамтай болобо.

10. Тиин ехэ дээдын Зүүн Сибириин буса түрэлтэнэй захирамжын тухай баталан эльгээһэн 1822 ондо июниин 22-й уставай 114-хи зүйлэй хүсөөр урдын воевод хонтоор зогсоогдожо, Степной дүүмэ нэрэтэй болобо. Тэрэшэлэн инородно управа ба родовой управлениүүд мүн устав дотор байгуулагдаһанай ёһоор, илгабаринь «Степной дүүмынь» ахалагша главна тайшаа захиржа, отогоудта байһан шүүлэнгэнэрэй орондо инородно управын гулваанар ба родовой управлениин зайһангуудай орондо старостнар гэхэн һайд ноёд буряад буса түрэлдэнь захиржа байха болобо.

1830 ондо Сэлэнгэ гол тон ехэ үерлэжэ, хонтоор зургаанай хамаг хэрэгүүд ба барилга бүгэдэ баран уһанда абтаба.

Мүн 1831 ондо Талын толгойн хажууда шэнэ «Степной дүүмэ» бариба. Тэндэһээ хойшо амитан үдэжэ олон болоходоо, зургаан эсэгийн зон 10 отог болон илгаржа, Сүхын харанууд, Юрөө харанууд, Сэлэнгын харанууд хамта хоёр отог, шонын хоёр отог, олзон, буумал, баабай-хурамша, алагуй эдэ 10 отог болоно. Эдэ мэтээр Сэлэнгын «Степной дүүмын» мэдэлдэ 8 эсэгийн 12 отогой хамта 22 отог ба бэшэд байһан байгаа.

11. Сэлэнгын буряадуудай 1750 онһоо хасагай албатай болоһон зонуудынь сотнигууд болон станицануудта мэдэлтэй бэшэ, зарим зониинь сэрэгэй албагүйгөөр Ородой харьяата боложо, эртэһээ гуримшаһан байгаа. 1836 ондо гараһан тогтоолой ёһоор хамта долоодугаар Бодиин буряад гэхэн заабари элирхэй тула, дэлгэрэнгыгээр тэндэ үзэжэ болоно.

12. Зургаан ба найман эсэгийн буряадууд 1704 онһоо хойшо 1808 он хүрэтэр Сэлэнгын воевод хонтоор зургаанда мэдэлтэй байһанаа, мүн жэлдэ Дээдэ-Үдын Земскэ сүүдтэ мэдэлтэй боложо, һүүлшын Байгалай областиин доторхи округуудай хубаагдаха сагта 1864 ондо Сэлэнгын округ илгаржа, Сэлэнгын округай полицейскэ управлениин мэдэлдэ ороһон байгаа.

13. Сэлэнгын мэдэлэй зургаан ба найман эсэгийн обогтой буряадуудхаа Хитадай заха хилэ нахихын түлөө 1764 ондо 2400 тоото дүрбэн полк буряад хасагууды абаж, тэдэнэй доторхоо түрүүлэгшэ ноёдтойгоор илгажа абahan байгаа. Эдэ хасагууд элдэб алба татабариин мүнгэнһөө hullагдаба. Энээнэй заабаринь Ниитэ журамай (Министерствын 1852 оной журналай дүрбэдүгээр дэбтэрэй 37-дохи нюурта) Байгалай областиин журам дээрэ элирхэй байдаг.

14. 1764 ондо Сэлэнгын буряадуудхаа илгарһан хасагууд заха хилы нахихын түлөө алба татабарихаа hullагдаһан болобошье, бэшэ отогуудхаа тусгаар мэдэлтэй боложо:

- 1) Дүрбэн полкы ахалагша хоёр бригаднанууд.
- 2) Полк бүри ахалагша атаман.
- 3) Зургаан (*Станица*) бүри ахалагша сотник.

1851 он хүрэтэр иимэ ноёдто захирагдажа байһанаа, мүн ондо шэнэ гурум боложо, Байгалай морито хасаг сэрэгүүд, нэгэ болон гурбадугаар бригада болоод байһанаа, зүг сэрэгэй албы мэдэхын түлөө, Байгалай нэгэдүгээр можын морито отдел гэхэн нэрэтэй болоод, бэшэ хозяйственна штадуудын Сэлэнгын ба Троицкосавскийн (*Кяхта*) окружной полицейскэ управленеэр захирагдаха болобо.

15. 1763 ондо бэшэгдэһэн дүрбэдүгээр ревизиин список ба тобол дансын ёһоор, отог үлэхэн буса түрэлтэн, дээдын заабариин ёһоор гүрэнэй ба доторой гаргашын алба түлбэри урдын тогтоолой ёһоор түлэжэ байба. Сэлэнгын «Степной дүүмын» 22 отог ба 2 ород тосхонтой, 1858 оной арбадугаар ревизиин тоогоор, 12292 эрэ дүүшэ ба дүүшэ бүриин засаг алба жэл бүриин 1 түхэриг 29–43 мүнгэн, губерниин гаргаша 56 мүнгэ, юрын гаргаша 63 м. Можын хангай 3 түхэриг, доторой гаргаша 9 мүнгэ 3 шээдвэрти — иимэ түлбэринүүды жэл бүри түлэхэ болобошье, гурбан жэлэй хугасаада нэмэгдэхэ хаһагдаха ушар байдаг.

16. Николай Александрович хаанай 1901 оной апрелин 23-най үдэр баталһан зарлигаар Байгалай урда талын областиин нүүдэл буса түрэлтэнэй өөһэдэйн захиргаанай ба сүүдэй шийдхэбэри шэнэ саг зуурын байжа, үндэһэн тогтоолой ёһоор, 1904 оной январийн 4-эй үдэрһөө Сэлэнгын «Степной дүүмэ» эхэнэ таһаржа, 3 волость болобо.

1. Нэрлэхэдэ, Сэлэнгын зүүн гар тала, Химнэ голһоо баруулжаа:

- 1) Иниск,
- 2) Анди,
- 3) Борьёо,
- 4) Юрөө,
- 5) Үшөөтэй,
- 6) Гэгээтэй,
- 7) Тори,
- 8) Зэдэ,

—эдэ 8 отогой зон Сэлэнгын волостьдо мэдэлтэй болобо.

2. Сэлэнгэ голой баруун гар талань:

- 1) Бултүмэр,
- 2) Хониной-Нуга,
- 3) Утаһа,
- 4) Ехэ-Нуга,
- 5) Эе,
- 6) Хилганта,
- 7) Ара-Хэрээтэ,
- 8) Хүдэри,
- 9) Тамир,
- 10) Ара-Догоно,
- 11) Үбэр-Догоно,
- 12) Шаазгай,
- 13) Тогшоо,
- 14) Шаргалжан,
- 15) Аса,
- 16) Минжэ

—эдэ 16 отогүүд Сүхын волостьдо мэдэлтэй болобо.

3. Баруун захаһаа Химнэ голһоо зүүлжэ:

- 1) Химнэ,
- 2) Сэлэнгын-Ёнхор,
- 3) Тамша,
- 4) Аса,
- 5) Загастай,
- 6) Бургаастай,

- 7) Тоёон,
- 8) Нүтэй,
- 9) Тохой,
- 10) Жаргаланта,
- 11) Харганаа,
- 12) Дээдэ-Оронго,
- 13) Баянгол,
- 14) Доодо-Оронго,
- 15) Ивалга

—эдэ 15 нютагуудай зон Оронгын волостьдо мэдэлтэй болобо.

17. Волостиин ахалагша старшина ба 2 помощник туһалагшатай байха ба баһа волостиин староста гэжэ шүүбэрийн түрүүлэгшэ, гурбан судьятай — иимэ долоон ноёдто захирагдажа байдаг болобо. Эдэ волостьнууд крестьян начальнигай мэдэлдэ байха болобо. Баһа полицейскэ таһагай начальнигта мүнгэнэй ба бэшэ хэрэгсэлэй талаар хабаададаг байба.

18. Тиин манай Оронгын волость Жаргалантын голдо байгуулагдажа, 1904 онһоо хүтэлжэ эхилбэ. Волостиин дэргэдэ хоёр классай (7 жэлэй) хургуули баригдаба, мүн тэндэ хурагшадай ба бэшэ гэр байрануудые бариба.

19, 20. *Зургаан эсэгын зоной Будаадын шажантай болоһон тухай.* 1744 ондо бүгэдэ манай 6 эсэгын зонууд өөһэдынгөө найн дураар хоёрдугаар Атаган (Асын) дасанда манжа үргэжэ, шаби, үгэлыгын эзэдтэ багтажа, тэрээнһээ хойшо 40 жэл хамта мүргэжэ байгаад, 1784 ондо Земскэ исправник Будков гэгшэһээ, мүн оной августын 6-най 228 тоото эшэ зарлиг абажа, тэрээнэй хүсөөр Загастайн горхоной зүүн бээдэ Хулһата-Булаг гэжэ газарта «Даша Рабжаалин» нэрэтэй эшэгы дуган барижа, 5 жэл хурал ном хэжэ байба.

1789 оной мартын 28-най үдэрэй Эрхүүгэй Земскэ управлениин 244 тоото сааза абажа, модон дасан бариба. 22 жэл энэ дасандаа хамта бүгэдэ зургаан эсэгын зон мүргэжэ байтараа, 1811 ондо алагуй отог, хурамшын нэгэ арбан, харануудай нэгэ арбан — эдэ албатанар үсөөн хасагуудтай хамтаржа, Юрөөгэй горхоной эрьедэ дасан барижа таһарһан байба.

21. Баһа эндэхи Янгаажанай дасанда хабаатай 1499 эрэ дүүшэ, 1621 эхэнэр, манай доторһоо ехэ, бага наһатан ба шадал багатан мүргэл хэхэ гэхэдээ дасангай холо дээрэһээ зүдэрэл үзэдэг ушарнууд олон тула, 1830 ондо соржо лама Дондог-Норбо Баярай ба шанзадба

Мушайн болон бодото Загастайн дасангхаа таһархые дурадхаһаниинь, бүгэдэ зүбшөөжэ, Оронго голһоо зүүлжээ һуудаг зон Даа-лама Бардында 150 түхэригээр Янгаажан нютагта эшэгэй дуган барюулжа, 1831 оной сагаан харын 17-до хурал хуража эхилбэ, тэндэнхэ хойшо жасаа хуралнуудые хурадаг боложо, шэрээтэ лама Шоглон Хаасайн дасангай ламанар хубарагуудтай хамта 71 лама болобо.

Янгаажанай дасанда мүргэлтэн болохо зон өөһэд хоорондоо найнаар дасангай бадар хэжэ, 15000 түхэриг мүнгэ, 1500 монсогор модо, 800 хёосо, 450 палааха бадараар суглуулба.

1831 оной феввалиин 12-то дасан бариха баталалгын гүйлта зохёожо, дээдэ ахаматта бариха зуураа, Асын дасангай хэбээр табан оройтой нэгэ ехэ дасан дүрбэн бага сүмэтэйнень бариха гэжэ шиидэн байба.

Эрхүүгэй гражданска губернаторта 1832 оной феввалиин 5-да үргэһэн Бандида хамбын мэдүүлгын ёһоор:

- 1) Янгаажанай Даша Шарбуулин,
- 2) Сүүгэлэй Даша Шайнпоблин,
- 3) Сахарай Даша Норбулин,
- 4) Улханай Даша Хинбулин,
- 5) Баргажанай Гэндэн Хинбулин.

Энэ табан дасан барихые баталжа үгэбэ.

1832 оной майн 13-да, монголоор зунай дунда харын 6-да, Хамбын дасангай ламанар:

- Шэрээтэ Ласаб Дашын,
- Шанзадба Замбалай,
- Донир Бэлигтын,
- Соржо Гомбын,
- Загастайн шэрээтэ Санганай,
- Атаганай Шанзадба Луузанай

гэгшэдые залажа, мүн харын 9-нэй үдэр, хэтэдээ амгалан байхын тула «Сабдаг түгдын рүбэл» уншуулжа, 85 мал үргэбэ. Мүн үдэр 101 мал үргэжэ, газар зайжа дасангай һуури табиба. Тэдэ ламанар 10-да бусажа морилбо.

Мүн намарай һүүл харын 30-най үдэр энэ Янгаажанай дасанда хабаатай бүхы зоной хамтын суглаан боложо, дээрэ дурдаһан табан оройтой сэбэр найхан дасан барижа дүүргээд үгэхые 6-хи зуунай хасагай ноён сотник Түбшэн Бадалын гэгшэдэ 3727 түхэригээр сэн тааруулжа, зулын хурал болотор 2225 түхэриг үгэхөөр хэлсэжэ, Бадалында дасанаа барюулба.

1832 ондо бүгэдэ зүбшөөжэ, үбэлэй эхин харын 25-най үдэр зулын хуралда урдын мүргэжэ байһан Загастайн дасанда манжа шанажа, Ганжуурай жасаһаа дасан барилгада зөөри эрижэ айладхаһандань, тэндэхи ламанар урдань өөһэдөө али тухай үргэл хэдэгээ мэдэхэ болоно гэжэ, мүн жасаһаа бага ехэ 79 үхэр, 108 мори, 4 ямаа үгэбэ. 1833 оной майн 4-нэй үдэр могой жэлэй хабарай дунда харын 28-да дасангай маатинса үргэбэ, тэрэ намар дасангай барилга дүүргэжэ, Хүндын хутагта ламые залажа зунай һүүл харын 4-нэй үдэр дасангай рамнай үргүүлжэ ехэ найр боложо, Шоголон Хаасайн шэрээтэ болобо.

6-най үдэр дасан дотороо гүрэм уншуулжа, дасангай дүрбэн зүгтэ обоо бодхожо тахиба.

Ганжарбын гэгээнэй шэрээ байгуулжа, отог бүриин хорин таба таба хамталжа, амгалан ажабайдалай мандал үргэбэ.

22. Дасангай зөөритэй болохын тухай. Анхан Загастайн дасангаһаа таһаржа ерэхэдэ, 1 дунгар, 1 һама сахюуса, 1 собхон хүхэ, 1 ехэ ша-нага эдэ дүрбэн зүйл абажа ерэхэн байгаа. 1834 ондо Шасаанын да-сангай ламхай Янгаажанай дасанда морилжо ерээд байхадаа, Май-дари бурхан залаха дуратай болобол, 20 һайн шэлдэг сараар намһаа абатты гэхэниинь зон зүбшөөжэ, 80 тохой Майдари бурхан тэрэ сэнгээрнь абаһан байгаа. 1833 ондо Һамын Дондоб 600 түхэригээр худалдажа абаба.

1913 ондо табан оройтой хуушан дасангаа задалжа, хадын шулуугаар 30х30 метр хэмтэй ехэ дасан бариба.

23. 1831 ондо Янгаажанай дасангай тогтоходо, эхилжэ һууһан дасангай ахалагша шэрээтэ ламхайнар:

- Шоголон Хаасайн шэрээтэ боложо 1 жэл һууба.
- Шэмэд Байгуурайн 1832 ондо шэрээтэ боложо 33 жэл һууба.
- Хайдаб Этигэлэй 1864 онһоо 17 жэл һууба.
- Лама Банзарагсын 1880 онһоо 22 жэл шэрээтэ һууба.
- Сампил-Норбо Эрдэниин 1902 онһоо 6 һара шэрээтэ һууба.
- Даша-Доржо Этигэлэй 1902 онһоо 10 жэл һууба.
- Цэрэнжаб Аюушын 1912 онһоо 2 жэл һууба.
- Нимбуу Морхилын 1914 онһоо 8 жэл һууба.
- Цэдэб Шарайбай 1922 онһоо 2 жэл һууба.
- Аюуша Абуунын 1924 онһоо 3 жэл һуужа, 1927 ондо түрмэдэ оробо.

Тэрээнһээ хойшо дасангай совет тогтожо, 1936 он хүрэтэр үсөөр-һөөр дүүрэбэ.

1927 онһоо 1936 он хоорондо буряадай 35 дасан хубариһаар хаагдажа дүүрэбэшье, 1945 ондо Ивалгын дээдэ захада бүхы буряадай шэнэ дасан барижа, хэды ламанар сугларжа, мүргэл хэжэ эхилбэ.

24. 1720 ондо Асын атаган дасангһаа таһаржа, Загастайн дасан барижа мүргэл хэжэ байха үедэ:

- Буумал отогой шэрээтэ Борёолой 12 жэл шэрээтэ хууба.
- Харгана отогой Юндэг Цэрэнэй гэгшэ 1801 онһоо 8 жэл хууба.
- Олзон отогой Дулзан Ханхаажанай 1809 онһоо 18 жэл хууба.
- Буумал отогой Дүндэб-Норбо Баярай 1827 онһоо 13 жэл шэрээтэ хууба.
- Олзон отогой Шойдон Мушайн 1840 онһоо 23 жэл шэрээтэ хууба.
- Буумал отогой Ваншан Сахиягай 1863 онһоо 18 жэл хууба.
- Олзон отогой Хайдаб Буянтын 1881 онһоо 12 жэл хууба.
- Буумал отогой Цэдэн Цэдэнжабай 1893 онһоо 9 жэл хууба.
- Абзай отогой Намжал Шойжалсанай 1902 онһоо шэрээтэ хууба.

25. 1864 ондо Загастайн дасангай ехэ дуган галда шатаба, тэрэнэй орондо багахан модон дуган бариба. 1880 ондо зоной дунда болохын тула дуганаа Бүхэн-Тохойдо асаржа табяад, хурал хуража 10 жэл байгаад, 1890 ондо Загастайн Хулхата-Булагта байһан бүхы дасангаа Бүхэн-Тохой нүүлгэжэ дүүргэбэ.

26. Анханһаа Буряад ороной Будаадын шажанай ахалагша Бандида хамба хууһан:

- Сонгоол дасангай Дамба-Даржаа Заяагай 1760 онһоо 17 жэл хамба хууба.
- Сонгоол дасангай Сономпил Хэтэрхэйн 1777 онһоо 3 жэл хамба хууба.
- Сонгоол дасангай Даа-лама Жэмбэ Агалдайн 1780 онһоо 16 жэл хамба хууба.
- Сонгоол дасангай Домшой Ешэжамсын 1797 ондо баталагдаха үедэ Россиин гүрэн доторхи Будаадын шажанай ахалагша Бандида хамбада генерал нэрэ зэргэ үгтэжэ, хаан баталдаг болобо, энэ хамба 11 жэл хууба.
- Сонгоол дасангай Данзан-Гэбаан Ешэжамсын 1809 онһоо 25 жэл хамба хууба.
- Хори Галтайн дасангай Дойндол Бадмын 1809 онһоо 29 жэл помощник хамба хууба.
- Хүл-Нуурай дасангай Шойбоон Ешэжамсын 1838 онһоо 22 жэл хамба хууба.

- Хүл-Нуурай дасангай Шойроп Баанчагай 1860 онгоо 11 жэл хамба нуужа, 1871 ондо Будаадын шажанай үлэмжэ ехээр дэлгэрһэнэй тула, Эрхүүгэй генерал Синельниковэй гомдолоор хамбын хэрэгһээ гаргагдаба.
- Хори Шулуутайн дасангай Шойдор Мархын 1873 онгоо 3 жэл хамба нууба.
- Хүл-Нуурай дасангай Дампил Гомбын 1876 онгоо 19 жэл хамба нууба.
- Хори Шулуутайн дасангай Шойнзон Юрөөлтын 1896 онгоо 14 жэл хамба нууба.
- Янгаажан дасангай Даша-Доржо Этигэлэй 1910 онгоо 7 жэл нуужа, 1917 ондо Шэтэ хотодо байһан бүгэдэ Буряадай шажанай суглаан дээрэ гуйлта барижа гараба. Эндэһээ хойшо шажанай суглаанда һунгадаг болобо.
- Юрөө дасангай Намжал Лайдабай 1917 оной ноябриин 18-һаа 1 жэл нууба.
- Хори Шулуутайн дасангай Гүрэ-Дарма Цэрэнпилэй 1918 онгоо 5 жэл нууба.
- Гэгээтэйн дасангай Нансо Баниин 1923 онгоо 3 жэл хамба нууба.
- Хүл-Нуурай дасангай Данзан-Доржо Мүнхэжабай 1926 онгоо 3 жэл хамба нуужа, һүүлэй саг дүтэлэн түрмэдэ оробо, эндэһээ хойшо 1936 он хоорондо дасангууд хаагдажа дүүрбэ.

27. 1921 ондо манай Янгаажанай дасанда 80 тохой үндэртэй Майдари бурхан бүтээбэ, Майдариин дуган отог бүрийн мангажынуудые хайн дураар хамтаргажа, тэрэниие хагсаһан хайн модоор бариба. Бурханай бэеые мангажын дотор ханын модоор бариба.

Дээдэ-Ивалгын Санжа-Цэбэг Цэбэгэй гэдэг уран ламын заабаряар Дээдэ- ба Доодо-Оронгын дархад бариба. Мүн дасангай зураашад, шэрдэгшэд шэрдэжэ гоёобо. Ивалгын ба Янгаажанай зонууд хамаг хэрэгсэлынь абажа бэлдэһэн ба бүхыдөө хайн дураар бүтээгдэбэ.

28. Хүдөө зон маани мүргэл хэхэ тон дуратай байдаг һэн. Янгаажанай дасанда мүргэлтэй зон 1925–1926 онгуудта нарын гурба, дүйсэн ба бэшэ мүргэлэй үдэрнүүдтэ бүлэгэй нэгэ айлда олоороо сугларжа, үдэшын наранһаа үглөөнэй наран хоорондо маани уншажа, Доншуур (100 сая) маанин тоо хүсөөжэ, дасангай дэргэдэ мааниин хүрдэ баряа һэн.

29. Хориин 11 эсэгын, 8 эсэгын, 6 эсэгын болон бүхы Буряад орондо иимэ дасангуудта шүтэжэ байба.

а) Эдэ хадаа Сэлэнгын дүүмын мэдэлэй 15 дасан:

- 1) Хүл-Нуурай дасан — 1748 он.
- 2) Сонгоолой дасан — 1750 он.
- 3) Хүдэрийн дасан — 1831 он.
- 4) Зэдын дасан — 1774 он.
- 5) Асын дасан — 1776 он.
- 6) Сартуул-Булагай дасан — 1805 он.
- 7) Гэгээтэйн дасан — 1831 он.
- 8) Үшөөтэйн дасан — 1805 он.
- 9) Бултүмэрэй дасан — 1760 он.
- 10) Ара-Хэрээтын дасан — 1709 он.
- 11) Загастайн дасан — 1780 он.
- 12) Юрөөгэй дасан — 1811 он.
- 13) Янгаажанай дасан — 1831 он.
- 14) Санага, Сахабулагай дасан — 1835 он.
- 15) Сээжын (Бургалтайн) дасан — 1832 он.

б) Эдэ хадаа Хориин дүүмын мэдэлэй 8 дасан:

- 1) Шулуутайн дасан — 1831 он.
- 2) Анаагай дасан — 1793 он.
- 3) Эгэтын дасан — 1838 он.
- 4) Шисаанын дасан — 1831 он.
- 5) Худан-Хэжэнгын дасан — 1760 он.
- 6) Түгнэ-Галтайн дасан — 1760 он.
- 7) Суулгын дасан — 1831 он.
- 8) Хохюуртын дасан — 1831 он.

в) Эдэ болбол Агын дүүмын 8 дасан:

- 1) Агын дасан — 1816 он.
- 2) Сүүгэлэй дасан — 1834 он.
- 3) Гүнэйн дасан — 1805 он.
- 4) Тугшанай дасан — 1803 он.
- 5) Хужартайн дасан — 1829 он.
- 6) Тарбагатайн дасан — 1828 он.
- 7) Онон-Бэрсын дасан — 1828 он.
- 8) Улханай дасан — 1832 он.

30.

1. Баргажанай дүүмын Баргажанай дасан — 1832 он.
2. Алайрай дүүмын Алайрай дасан — 1814 он.
3. Түнхэнэй дүүмын Түнхэнэй дасан — 1837 он.

Эдэ 6 дүүмын мэдэлэй болон Үлирэнгын дүүмын Захааминай управа, Баран-Соёд хамниганай управа, Үдын округ, Нерчинскын округ, Зүүн табан зуунай Хамниганай округ, Хяагтын округ, Сэлэнгын округ — эдэ хамта 7 дүүмын, 5 округ, 2 управын Будаадын шажанда мүргэдэг зон хамта, 1858 оной арбадугаар ревизиин бүридэлөөр 69857 эрэшүүл, 67830 эхэнэр — хамта 137687 амин хүн хамбын мэдэлдэ байба.

31. 1841 ондо Үбэр-Монголоой Хоршон хошуунай Наганзагын хубилгаан Наран хутагта ламые хутагта ламахай Хорихоо залажа, Сонгоолой дасанда «Ошор-Эрхын Ваан» табиба. Борьёодо «Маршам Бумарын» бунхан табижа тахиба. Мүн зунай дунда нарын шэнын 2-то Бүрин-Хаанда 13 обоо байгуулжа тахяад, хойшодоо тахижа байхые мэдүүлбэ, тэрэ ламын хэлэһэн үгэ энээнһээ хойшо 30 жэл болоходо хилэ хойшын харуул табигдаха, Богдо гэгээндэ мүргэхэ дуратан дураараа ябадаг болохо гэбэ, тэрэ үгын ёһоор 1860 ондо хилын харуул хуряагдажа, амитан дураараа ябадаг болобо.

32. 1872 оной июниин 15-да Алексей Александрович гурбадугаар тайжа Амарһаа бусаха замдаа Сэлэнгын хото шадар харуул нэгэ нэрэтэ газар урдын хамба Вааншагай ба хамба байһан Мархынар хамта дотортой буряад эшэгы гэр барюулжа, дасангай шэрээтэнэр ба ноёд ахамад хамта байжа, гэр болон буряад дэгэл, бүһэ, мүнгэн хэтэ, хутага бэлэг бариба.

1842 ондо хутагта ламхай Санагаар Түнхэн морилжо, Мундаргын үбэрэй Шойжолой хүлэг буха шулуунай зүүн эбэр дээрэ «Маршам бумарын бунхан» табижа тахиба. Тэндэхи зон нэгэ үрхэн сагаан гүрөөһэ үргэбэ. Буха шулуунай баруун эбэр дээрэ 1843 ондо Эрхүүгэй архиерей хэрээс хадхажа, зунай торойсо (*троица*) үдэр тэрэ шадарай мешииснар ба Түнхэнэй округой ородууд бүгэдэ ехэ мүргэл хэдэг болобо.

33. Эртэ сагта Монголһоо нэгэ ехэ хүхэ буха Эрхүү голой хойто бэээр уруудан ерэжэ, Хоймор гэдэг нютагта хоножо хэбтэһэн газарын гэжэ, Эрхүүгэй хойто бээдэ үбһэгүй улаан элһэн, утань 2 модо, үргэниинь 1 модо тухай, тэрэниие тойрожо нарһан модон ургажа бүдүүн болонхой. Тэндэһээ орой бодожо, Мундаргын доодо заха хүрэжэ һураггүй болоһон гэдэг, тэрэнэй хойно тэрэ бухын толгой шулуун ургаба гэхэн түүхэтэй.

Хоншооройнь сахариг дээрэ Дамжаа Нарба гараад, эбэрэйн үзүүртэ хүрэхэдэ, эбэрэйн үндэр 32 метр тухай. Нара зүб тойроһон табсантай тэрэнь, дамжажа эбэр дээрэнь гарахада, 15,5 метр тэгшэ талмайтай, мүн дээрэ бэшэһэн бунхан тахидаг газар болоно. Үбэр таладань шулуун шэрээ һуудал хэһэн байдаг.

Мундаргын 3-най 2 хубинь модотой, дээшэ модогүй ба хонин арса, сагаан дали ургадаг, бэшэ хатуу үбһэн ургадаг, дан хабсагай ба забһартань мүнхэжэһэн саһан байдаг. Хутагта ламхай Мундаргын оройдо гаража ерээд, хара арса ба онгосын эбдэрхэй байна гэжэ хэлэһэн байгаа.

1842 ондо торгууд хаанай хатан 3 ламатай ерэжэ, хутагта ламхай-да айлдахал үргэжэ, хамбын дасанда «Дуйнхор ван» хуруулжа, 8 ба 6 эсэгийн болон Хори, Түнхэн, Баргажан гэхэ мэтын олон зон сугларжа мүргэл хэбэ. Хутагта ламхай тэрэ үбэлдөө бусаха замдаа Хяагтын харуулда баригдажа, энэ дасангһаа ябалсаһан Шойроб Вааншагай, Жалсан Банзарагсынартай түрмэдэ бага зэргэ хуугаад гаража бусабад.

Торгууд хатан Баруун-Холойдо Ниндаг тайшаагайда 1 жэл байжа, 2 лама һая бусаба, 1 ламань гээгдэбэ, энэ үедэ Тамшын Сагаан нуур шэргэбэ. Торгууд хүн лусадтай харша гэжэ ехэ гүрэм уншуулжа, сагаан нуур уһатай болгобо. 1924 ондо Хамбын дасанда «Дуйнхор ван» хамба Агваан Доржиев түрүүтэй хураба. Энэ жэлнүүдтэ шажантай тэмсэхэ саг байбашье, Янгаажанай дасанда жүд хуралай дуган барижа, мүргэгшэ зоной мүргэл шангадажа байба. 1921 онһоо 37 Гүн-риг бурхан 5 жэлдэ хэжэ дүүргэхээр эхилһэн. 1920 ондо мүн дасанда Нимбуу Мархайлын түрүүтэй досоодо номдо хуража, 2000 залуу хүн тэрэ номдо хуугаа һэн.

34. 1930–36 он хоорондо бүхы буяадай 34 дасан баран хаагдажа дүүрэбэ, бурхан тахил бүхые эбдэжэ, галдажа, ном бэшэг бүхые һалхинда хийдхэжэ, галда шатаажа хооһолон арилгаба, зарим үсөөхэн тэдые музейн фонддо абаба.

Дасан дуган, хүмэ, гэр байрануудые хургуули ба малай байра болгон, колхоз, совхозуудта хабаадуулан үгтэбэ, ламанар түрмэдэ орожо, заралганда гараба.

1941 онһоо эхилһэн ехэ дайнай үедэ ба 1944 ондо СССР-эй Совминай дэргэдэ шажанай комитет тогтожо, Буяадай Совминай дэргэдэ Будаадын шажанай комитет тогтожо, тэрэнэй һанашалгаар урдын Бандида хамбын помощник ябаһан Агын дасангай Хайдаб Галсанай буяадай хамбада баталагдажа, 8 ламада ламын эшэ саарһа үгтэжэ, обоо тахижа, сахюуса хураха ба олоһониинь гүрэнэй олзодо тушаагаад ябадаг болобо.

35. 1946 оной февральда бүхы Союзай шажанай комитедтэ дасан бариха эшэ абажа (зүбшөөрэл абажа), Дээдэ-Ивалгада 1 гэр табижа, тэндэ хурал мүргэл хэжэ эхилбэ.

Совет ороной Будаадын шажанай гол Буяад орондо болохо тула, шажан эрхилэгшэ хамбада урдын Булагай дасангай габжа лама Лубсанима Дармын баталагдаба. Хамба 1-дэхи туһалагша

Агын округой дасангай шэрээтэ байха, 2-дохи туһалагша Усть-Ордын округой Алайрай Дагба-Доржын, мүн газар мүргэл эрхилхэ болобошье, дасангүй байгаа, 3-дахи туһалагша Тагна Тувагай лама, мүн газарай дасанда мүргэл эрхилхээр баталагдаба.

Урдань Янгаажанай дасангай лама Рэншэн Жамьянай гэгшэ Ивалгын дасангай шэрээтэ болобо, дасангай дэргэдэ 1 хамба, 1 унзад, 1 уганша, 1 шэрээтэ — хамта 4 лама байха боложо, саашадаа урдын лама ябаһан хүнүүд ламын тоодо орожо, олон болохо гэбэ.

36. Сэлэнгын дүүмын мэдэлэй зон эртэ сагһаа отогтой зоной олон үсөөнэй жэшээгээр отог арбанай хабаатай малай бэлшээрийн ба эдэлбэрийн газар гэжэ, гол горхоной эхинһээ адаг хүрэтэр тэрэ отогтой эдлэжэ байдаг, тэдэнэй дотор хэн хэды шэнээн сабшалан ба таряанай газар эдлэхэ тэрэ хүнэй дуран болохо болобошье, хашаа посхоод барихадаа, өөрынгөө газарай утын тухай баридаг, посхоодой дунда газартай хүн хубита хашаагүй байдаг байһанаа, 1858 ондо болоһон 10-дугаар ревизиин бэшэлгээр алба түлэдэг эрэ дүүшдэ газараа тэгшэлэн хубаажэ эхилээд, тэрээнһээ хойшо таба табан жэлэй туршада газарай хубаари хэжэ байдаг болобо.

Мүн ревизиин бүридхэлөөр Сэлэнгын дүүмын мэдэлэй буряадууд:

- Эрэ дүүшэ — 14663 амин.
- Эхэнэр дүүшэ — 14463 амин.

Крестьянууд:

- Эрэ дүүшэ — 668 амин.
- Эхэнэр дүүшэ — 653 амин.
- Дүн хамта — 30447 болобо.

1923 ондо Сэлэнгын аймаг дотор Сурхайта нуурай эрьедэ анха түрүүшын хамтын ажалай коммуна тогтобо.

1927–8 онуудта һомон бүри хамтын ажалай коммуна тогтобо. 1929 ондо нютаг бүри жэжэхэн хамтын ажалууд тогтобо. 1931 онһоо жэжэхэн артельнүүд хамтаржа, томо болоно.

37. 1914–17 он хоорондо дэлхэйн ехэ дайнай үргэлжэлхэ зуура, 1917 оной мартын 12-то 2-дугаар Николай хаан шэрээһээ буужа, хамаг ехэ ноёдой зэргэдэ унажа, саг зуурын засаг тогтоожо, шэнэ журамаар хэрэг ябуулха болобо.

1917 онһоо мангажынуудта талха хааха болобо.

Мүн оной апрелин 16-да урда талын буряадай бүхы волостьнуудай нэрэ «хошуун яаман» гэгһэн монгол нэрэтэй боложо, старшинагай

орондо хошуунай захирагша, помощнигой орондо туһалагша, сүүдэй түрүүлэгшын орондо шүүлэнгэ, судьягай орондо шүүлэнгын туһалагша, хүдөөгэй волостной старостын орондо сомоной зайһан, тэрэнэй туһалагшанар занги, сагдаанар захиржа байха болобо.

Сэлэнгын буряаднар мүн лэ сагай байдал дахажа, 1917 оной сентябрь нарада түрүүнэй байһан волостьнуудай хошуун нэрэтэй болоходо:

- 1) Оронгын хошуун.
- 2) Сүхын хошуун.
- 3) Сэлэнгын хошуун.
- 4) Захааминай хошуун.
- 5) Хүдэрийн хошуун

— эдэ 5 хошуун отог.

- 1) Харяастайн станица.
- 2) Борьёогой станица.
- 3) Гэгээтэйн станица.
- 4) Сэлэнгын станица.
- 5) Янгаажанай станица.

Эдэ 5 станицын мэдэлэй хасагууд хасаг сэрэгэй алба хаяжа, отогтой мэдэлдэ ороходоо, дүтэ дүтын хошуунай мэдэлдэ оробо. 5 хошууе оройлон захирха Земскэ управа тогтоохын тула зууршалалга хэлэндэнь, 1917 оной декабриин 21-дэ Хүл-Нуурай дасангай шадар аймаг (*Земскэ управа*) тогтоожо, хэрэгээ ябуулжа эхилбэ.

Аймагай түрүүлэгшэ тайшаа, тэрэнэй туһалагша дид-тайшаа болон элдэб хэрэгэй ноёд олон байдаг болобо.

38. Байгалай урда талын зоние оройлон захирха «Юрэнхы дүүмэ» гэжэ Шэтэ хотодо 1918 оной март нарада тогтожо, энэ үедэ атаман Семёнов гэгшэ хэдэн олон сэрэгтэй Байгалһаа зүүлжээ зүүн хизаар хүрэтэр эдлэн байхадаа, Будаадын шажантай тон нягта холбоотой тула дасангуудта ябадалтай байба. Семёнов Юрэнхы дүүмын сэрэгэй захирагша болохо тула дүүмын мэдэлэй аймаг бүриһөө 22–24 хоёр наһанай хоорондохы 600 хүбүүдые сэрэгэй албанда 6 нарын болзороор татажа абаад, 1 жэлһээ үлүү болгожо, улаан сэрэгтэ хашагдахадань, тэрэ хүбүүд бодхуулаар тэрьедэжэ ерээ һэн.

1920 оной январь нарада эндэхи тосходой хүнүүд партизан сэрэг түхээржэ, Семёновой сэрэгүүдые хашажа байха үедэ, Дээдэ-Үдэ хотодо Семёновой мэдэлдэ байһан 600 сахар-монгол сэрэгүүд Ганзуурин тосхонһоо доошо Сэлэнгын хойто бээер 5 хоног парти-

зануудаар дайралдажа, булигдаха сагта баруулжаа зугадажа ябаха замдаа буряад зониие дамжан ябаха зуураа хайн мори, даха, дэгэл мэтые буляаж абаад ошобо.

Тэрэнэй һүүлээр партизануудта туһаламжа болохо тухай айл бүрийн 1 центнер үбһэ, 1 пүүд обёос, мяха, тоһо мэтые татажа, Тарбагатайн тосхондо тушааж байба.

Мүн оной март нарада 40 мянган сэрэгтэй Колчак хойноһоо ерэжэ, Ивалгын буряадһаа хайн мори ба хубсаһа мэтые буляагаад, зүүлжээ тэргэдэжэ, Шэтэ хотодо Семёновтоноор хамтаржа, Яабалан хүбшэдэ улаан сэрэгтэй бага зэргэ дайралдажа булигдахадаа, Хитад орондо зугадан ошобо.

Эдэ сагаан сэрэгүүдые үлдэжэ ябаһан бүхы улаан сэрэгэй 74-дэхи, 75-дахи дивизи ябаха зуураа тэдэнэй эдэе хоол ба һомо багажа шэрэжэ, манай Оронгын хошуунай олон хүнүүд ябалсаһанаа, Сагса тосхон шадар дайн болоходо, мори тэргээ гэмтээбэшье, хүн ехэ гэмтээгүй һэн. Тэрэ хабарһаа үргэлжэлэн, Дээдэ-Үдэ хотоһоо баруулжаа Сэлэнгын хойто бээер баруулжа, Монголой хилэ хүрэтэр улаан сэрэгүүд айл бүрийн 5-10 хүн таража байрлаха зуураа, Сэлэнгын урда бэе Зүүн хизаарай мого болоһон хадаа хилын харуул хаража байһан тула ухааб ба доот малтаха болон шүбэгэтэй хашаа мэтые ехэтэ хэхэ боложо, мүн нютагай зондо наряд үгэдэг байгаа.

Тэрэ сэрэгүүд июль харын һүүлээр баруулжаа мордоходонь, мүн лэ манай эндэхи зон айл бүрийн 1 мори хүлэжэ багажын шэрэхэ нарыадаар гаража, Монгол газар 3-4 нара ябаха зуураа зарим хүнүүд мори тэргээ хаяад тэргэдэн ерээ һэн. Заримань 4-5 нара ябалсажа, монгол зониие арадай засагтай болгожо, мүн зарим сэрэгтэй бусажа ерээ һэн.

39. 1920 оной июль нарада Сэлэнгын урда бэе Владивосток хүрэтэр двр гэдэг автономно мого боложо, хоёр талын зонууд Сэлэнгэ мурэн хүндэлэн гарахагүй шанга харуул табигдаа һэн. Энэ жэлдэ ган боложо, мүн дайнай хаадтай байһан ушарһаа тарилга хэгдээгүй, совет болоһон таладань эдихэ хоол тон хомор боложо, эрхим хайн ажалша хүн үдэрэй 1 килограмм талхаар үбһэ сабшаха баатай болоо һэн.

Иймэ саг 1923 оной намар хүрэтэр үргэлжэлөө һэн. 1920 оной феввалийн 10-һаа сомонй зайһанай хэрэг зогсожо, сэрэгэй хабаатай штаб гэдэг сэрэгэй мэдэлэй һомонй зүблэлнүүд тогтожо, штабай түрүүлэгшэ 2 гэшүүдтэй байдаг болоо. Энэ сэрэгшэд ба сэрэгэй захиралта 1923 оной май нара хүрэтэр байгаа һэн. Урдань байһан хушуун ба аймагууд мүн лэ сэрэгэй мэдэлдэ ороһон байгаа.

Энэ үедэ сэрэгэй хабаатай элдэб бэлэдхэл болон арад зонй шэнэ байдалда һуралсан болбосорхо ба арюун сэбэрье сахиха ябадал, элдэб морин шэрэлгэ ашаанай ябадал хэмжээгүй ехэ болобо. 1921

оной январь нарааа эхилжэ мал олонтой айлһаа үлүү малынь тэгшэдхэн абажа, дүрбэ таба дахиhaдаа үгытэйшүүлээр адли болгооһон, мүн тэрэ мэтэ талха, үбһэ, мяха, тоһо, нооһо, арһа, яһа, эбэр туруу, хартаабха гэхэ мэтые баян үгытэй илгэдгүй үгэжэ байдаг болобо.

40. Мүргэлшэд олонтой баян дасангуудта сахюусанай сам гэжэ сахюусай баг, гоё тусхай хубсаһа үмдэжэ, зуу гаран сахюусад, орон дэлхэйн эзэд, тэнгэринэр боложо самнажа, олон хүниие мүргүүлдэг байһан.

- 1) Хамбын дасангай сам 1869 ондо,
- 2) Юрөө дасангай сам 1869 ондо,
- 3) Атаган дасангай сам 1870 ондо,
- 4) Гэгээтэйн дасангай сам 1887 ондо,
- 5) Булагай дасангай сам (Ехэ-Нугын) 1889 ондо тус тус эхилбэ.

Зарим дасангуудта Дуйнхорой сам гэжэ 40 ламын самнадаг сам байһан юм.

- 1) Сонгоолой дасан,
- 2) Анаагай дасан,
- 3) Эгэтын дасан,
- 4) Агын дасан,
- 5) Янгаажанай дасан,
- 6) Хүдэрийн дасан,
- 7) Бултүмэрэй дасан,
- 8) Хамбын дасан

— Эдэ 8 дасан бага самтай байһан.

41. Сэлэнгын дүүмын мэдэлэй зон анхан саһаа сабшалан, таряанай газар хубааригүй, хүн шадаха зэргээрээ эдлэхэ байһанаа, 1858 ондо болоһон 10-дугаар ревизиин болохо сасуу, урдын эдлэжэ байһан газарай хубаари боложо, эрэ дүүшэдэ тэгшэдхэбэ. Тэрээнһээ хойшо һомон бүри адли бэшэ болобошье, 1889 ондо газар хубаажа, 1903, 1906, 1919, 1925, 1929 онуудта хубаари боложо, энэ хубаари таарамжагүй хубаари болобо гэжэ арсалдаан гаража, 1930 ондо дахин хубаари боложо, зарим айлнууд колхоздо ороходонь, 1931–1932 онуудта һүүлшын хубаари боложо, эндэһээ хойшо бүгэдэ хамтын ажалтай болобо.

Сэлэнгын аймаг дотор 1923 ондо Загастайн Шаргал нуурай хойморто анха түрүүшын хамтын ажалай коммуна тогтооһон. Тэрээнһээ хойшо 1927 онһоо нютаг бүри заахан хамтын ажалнууд тогтожо эхилээ һэн.

42. 1923 оной майн 30-да Буряад-Монгол Улас тогтожо, 55 хубинь буряад, 45 хубинь ород, 9 аймаг, 54 хошуун, номоной штабууд номоной зүблэл гэжэ нэрэтэй болобо.

Аймагуудые нэрлэхэдэ:

- 1) Хяагтын аймаг,
- 2) Дээдэ-Үдын аймаг,
- 3) Хориин аймаг,
- 4) Агын аймаг,
- 5) Баргажанай аймаг,
- 6) Түнхэнэй аймаг,
- 7) Алайрай аймаг,
- 8) Эхирэд-Булагадай аймаг,
- 9) Боохоной аймаг боложо,

энэ үеһөө эхилжэ, эд зөөри адууһа малай хэмжээгээр налог түлэдэг болобо, тариһан талхан, бодо мал, гэр барилгада мүнхэлэлгын налог түлэдэг болобо.

43. 1924 онһоо хоёр гурбан бага номонуудые хамталжа томо болгобо. 1927 ондо Буряад-Монголой 9 аймаг, 54 хошууды зогсоожо, 16 аймаг боложо, номонгууд сэхэ аймагтаа мэдэлтэй болобо.

- 1) Агын аймаг,
- 2) Алайрай аймаг,
- 3) Бабантын аймаг,
- 4) Баргажанай аймаг,
- 5) Боохонай аймаг,
- 6) Дээдэ-Үдын аймаг,
- 7) Мухар-Шэбэрэй аймаг,
- 8) Сэлэнгын аймаг,
- 9) Захааминай аймаг,
- 10) Түнхэнэй аймаг,
- 11) Хабаансхын аймаг,
- 12) Хяагтын аймаг,
- 13) Хойто-Байгалай аймаг,
- 14) Хориин аймаг,
- 15) Эхирэд-Булагад аймаг,
- 16) Яруунын аймаг.

Дээдэ-Үдэ хото, Ивалга, Тарбагатай бүхыдөө Дээдэ-Үдын аймагта багтаба.

44. 1926 оной декабрийн 25-аа хүниие зарагша баяд ноёдой эрхэ хаһагдаба.

1928 оной майн 5-аа түрүүн томодхоһон хоёр һомонгуудые нэгдэхжэ, бүри томо болгобо.

1929 ондо табан жэлэй түсэб тогтоогдожо, мүн оной декабрь нара-һаа эхилжэ, үбһэ, талха, тоһо, нооһо, мяха тушааха уялгата түлбэри-нүүд гараба. Туйлай ехэ модоной бэлэдхэл хэхэ түсэб үгэдэг болобо.

Сэлэнгын аймагай «Улаан Сэлэнгэ» нэрэтэ һонин бэшэгэй 1931 оной юниин 10-най мэдээгээр, мүн аймагай һомонгуудые мэдүүл-нэ.

	Һомоной нэрэ		Айлай тоо	Хүнэй тоо	Хамтын ажалда ороһон, %
1.	Оронгын һомон	буяад	700	2624	91.4
2.	Бүхэнэй	ород	668	3152	44.7
3.	Жаргалантын	буяад	606	2555	68.4
4.	Шэнэ Сэлэнгын	ород	420	1929	36
5.	Загастайн	буяад	539	2692	76
6.	Ноёхоной	буяад	430	1709	59.7
7.	Үбүр-Зөөхэйн	буяад	527	1682	63.5
8.	Тамшын	буяад	694	2634	88.6
9.	Сэлэн-Дүүмын	буяад	486	1975	98.8
10.	Дэрэстэйн	буяад	673	2556	68
11.	Бургаастайн	буяад	619	2308	73.3
12.	Юрөөгэй	буяад	833	3320	51.2
13.	Үшөөтэйн	буяад	434	1634	78.3
14.	Гэгээтэйн	буяад	517	1854	65.6
15.	Бургалтайн	буяад	722	2790	70
16.	Баян-Хуһанай	буяад	671	3180	28.9
17.	Жэлтүүриин	буяад	590	3100	55
18.	Доодо-Ториин	ород	700	8629	30.7
19.	Дээдэ-Ториин	ород	380	1409	69
20.	Наранай	буяад	615	2986	17
	Хамта 20 һомон		11452	49084	59.7

**СЭЛЭНГЫН БУРЯАДУУДАЙ
ТҮҮХЭ ТОБШО ТЭМДЭГЛЭЛ**

*Бэшэһэн хүнэйн нэрэ үгы байба,
1896 он тухайда бэшэгдэһэн
ба монголһоо шэнэ үзэгтэ
оруулжа бэшэһэн
Г.Л. Лёнхобын, 1954 он*

Эртэ манай Монголой Чингис хаан Онон голой захада Дэлюун болдог гэжэ газарта Есүхэй баатарай хүбүүн Тэмүжэн гэжэ нэрэтэй 1162 ондо түрэжэ, 32 наһандаа 1194 ондо Монголой хаан болобо. Тэрэ сагта Сото богдо Чингис хаан гэжэ нэрэтэй болоһон байна. Энэ хаан хадаа хүсэ шадал ехэтэй хүн тула Хитад, Түгэд, Ород болон хари зүгэй олон ороной хаануудые өөрынгөө эрхэдэ хуряжа абahan байна. Энэ хаанһаа эхилжэ, үе залгажа нууһан Монголой хаашуудай үе бүрийн домог зохёолнууд Сагаан сэсэнэй намтарта элирхэй байдаг тула, дэлгэрэнгыень хэрэглэгшэд тэрэ номһоо үзэжэ болохо.

Чингис хаан анха түрүүн Түгэдэй Сахьяа (Сажа) бандида Гунгаа-жалсаниие залажа, энээнһээ хойшо Буддын шажан Монголдо дэлгэржэ эхилбэ. Бүгэдэ монголнууд бурханай шажантай болобо.

Шажан хүтэлхын тула түгэд ба монголой лама хубарагууд бүгэдые хаан түрын албанһаа гаргажа, шажанай албаар ламын зэргэ үргэбэ. Тэрэ журамлаһан гурилаар мүнөө хүрэтэр нэлэгдээгүй байна. Дасан хүрэнүүдын Манжын хаанай мэдэлтэй болобошье, лама хубарагуудын хаан гүрэнэй албагүй үлэбэ.

1. Чингис хаанай үе уг залгажа, Монголдо ехэ хаан түшэмэд таһарангүй, һүүлшын Тогоон-Түмэр хаан 1368 ондо хитадай Юугэ ноёндон Хитадай гүрэниие алдаба. Тэрэнэй хойно 1400 он хүрэтэр монгол хаантаяа тусгаар мэдэлтэй байһанаа, ород болон ондоо бэшэ яһатан өөһэд өөһэдөө мэдэлтэй боложо таһаралдан халаба. Тэрэ үедэ монгол, хитад, түгэднэр мүн өөһэд өөһэдынгөө хаанай мэдэлдэ оробо.

2. 1643 ондо аяар Манжын хаан Бээжэн хотодо нууха зуураа Түгэд ба Үбэр дүшэн юһэн хушуу монголые мэдэлдээ оруулха сагта, Халха монгол дүрбэн аймаг улад өөрынгөө бишыхан хаадай мэдэлдэ байтараа, иигэжэ зүблэбэ: «Урда зүгэй үбэр талын түрэлхитэн манай монгол олонхи бүгэдөөрөө манжа хаанай мэдэлдэ оробо.

Баһа хойто зүгтэ ородой ехэ баатар хүсэтэй хаан бии гэлсэнэ. Тэрэ хоёрой хоорондо үлэхэн заахан халха монголнууд өөһэдынгөө заахан хаадтай саашаа амгалан нууха бэрхэ болохо магад» гэлдэжэ, өөһэдынгөө хүсэ шадал бага дээрэхээ ехэ хаанай мэдэлдэ орохые хүсөөд, Манжа Ород хоёрой алинай мэдэлдэ орохые тэсэн ядаһаар, урда зүгэй дүшэн хушуу монголоо дахажа, 1660 ондо манжын Энхэ-Амгалан хаанай мэдэлдэ орожо, тэрэ хаанай хайрада хүртэхэниинь халха-монголнууд дүрбэн аймагаар илгаржа байһан:

- 1) Засагта хаан,
- 2) Түшээтэ хаан,
- 3) Сэсэн хаан,
- 4) Һайн ноён хаан

— иимэ дүрбэн хаантай манжын мэдэлдэ байба. Энэ хадаа мүнөө хүрэтэр байна. Тэрэ саһаа хойшо мүнөөнэй Монголой Хяагтын заха хилэхээ хойшо Байгал далай хүрэтэр газарнууд Монголдо хабаатай байһан аад, Сэлэнгэ голой зүүн гараар, Зэдэ гол өөдэ Түнхэн хүрэтэр далайн хойто бэе ба Эрхүүгэй газарнуудаар буряад-монгол гэжэ обогтой улад түрэлхи анханай нютаглажа нууһан. Эдэ хадаа өөһэд өөһэдынгөө нютаг бүридэ дарга тайшаанартай. Тайшаанар гэжэ түрүү ноёдоор эзэлэгдэжэ, Халха-Монголой Сэсэн хаанай мэдэлдэ байһанаа, 1640 онһоо 1690 он хүрэтэр өөһэдынгөө Һайн дураар Алексей Михайлович хаанай үедэ ородой мэдэлдэ орожо эхилхээр, алба дээжэ үргэжэ, анхан Эрхүүгэй округто мэдэлтэй байба.

Сэлэнгын оршомдо нууһан зургаан обогтой уладай нэршэхэн нэрэнүүдын нэрлэхэдэ:

- 1) харанууд,
- 2) алагуй,
- 3) баабай-хурамша,
- 4) гутал-буумал,
- 5) олзон,
- 6) шоно

— иимэ зургаан обогые зургаан эсэгэ гэжэ нэрлэбэ. Тэрээнһээ хойшо эдэнэр үнэржэжэ олон болоод, дээрэхи зургаан обогтой улад мүнөө арбан отог боложо илгарба. Нэрлэхэдэ, Сүхын харанууд, Юрөөгэй харанууд, нэгэ ба хоёрдугаар Сэлэнгын харанууд, нэгэ ба хоёрдугаар шоно, гутал-буумал, олзон, баабай-хурамша, алагуй — иимэ арбан отог болобо. Эдэ монгол изагуурай буряадууд Ородой хаанай мэдэлдэ ороходоо, ямаршые саг жэлдэ сэрэгэй албагүй, сэрэг хёморолдо дайрагдахагүйгөөр ород хаанай албатан

болохон. Саашаа амгалан ажа түрэхын ёһо эртэ сагһаа хойшо гуримшаһан ба 1836 оной тусхай журнал дээрэ 7-дугаар ботидо «буряад» гэжэ нэрлэһэниие зааба.

3. Халха-Монголоой дүрбэн аймаг Манжын Энхэ-Амгалан хаанай мэдэлдэ ороһон. 1660 оной һүүлээр Өөлэд-Монголоой сэрэг Халха-Монголоой нэгэ аймагта добтолон орожо үймүүлһэн ушарһаа бутаржа, өөдэ уруугаа тэрьедэхэ зуураа дүрбэн аймаг Монголһоо сонгоол обог ба буса долоон обогтон улад бүлэг бүлэгөөрөө таһаржа ерээд, 1694 он хүрэтэр урданай байһан буряадтай хамтаржа, Ниршүү ба Сэлэнгэ голой хоёр бээер, тэрээндэ шудхаһан Зэдэ, Сүхэ, Химнэ голнууд болон Хёлго голой зүүн гараар үргэлжэлэн нютаглажа, түрүүнэй зургаан обогтой буряадтай хамтаран холилдожо һууһаар, найман обогтон гэжэ нэрлэгдэбэ. Эдэниие нэрлэбэл:

- 1) ашабагад,
- 2) сонгоол,
- 3) атаган,
- 4) сартуул,
- 5) хатаган,
- 6) подгородно,
- 7) үзөөн,
- 8) табангууд

— эдэ баруун найман обогтон гэдэг. Эдэнэр үнэржэжэ, хожом арбан хоёр отог боложо илгарба. Нэрлэхэдэ:

- 1) ашабагад,
- 2) сонгоол,
- 3) нэгэ ба хоёрдугаар атаган,
- 4) нэгэ ба хоёрдугаар сартуул,
- 5) подгородно,
- 6) хатаган,
- 7) үзөөн,
- 8) табангууд нэгэ, хоёр ба гурбадугаар гэдэг.

Халха-Монголһоо таһаржа, шэнэ ороһон уладууд ородой эзэн ехэ хаан Иван ба Фёдор Алексеевичнарта түгэс хүсэтэй элшэ эльгээһэн, тэрэнь Ехэ хаан Фёдор Алексеевичай элшэ Головин нүхэдтээ 7127 тоото, 1682 оной январин 15-ай үдэр хэһэн договорой нюурта элирхэй байна. Дэлгэрэнгыень хэрэглэгшэд: тогтоолой бүгэдын суглаанай 3-дугаар дэбтэрэй 1329-дүгээр зүйлэй буулгабарида байба.

4. Байгал далайн хоёр бээдэ хуугша түрүүшын буряадууд 1677 он-хоо саашаа Эрхүүгэй острогто мэдэлтэй байханаа тэдэнэй дээрэ Монголхоо ерэнхон сонгоол түрүүтэй найман обогой ба баһа зургаан обогой уладтай хамтаржа, 1677 онхоо Сэлэнгын воевод канцилярта мэдэлтэй болобо. Тэрэ сагта эртэ монголдо байһан эрхээр ба мүн тэндэ залгамжалжа байһан отогой тайшаа, шүүлэнгэ, тайшаанар гэгшэддарга ноёдоор захирагдажа байба. Сэлэнгын воевод канциляр зогсоогдоһонойоо һүүлдэ отогой тайшаанар Дээдэ-Үдын земскэ сүүдтэ сэхэ мэдэлтэй байба. Мүн сагта Ород Монголой хоорондохы гүрэнэй заха хилэ табигдаагүй байба. Сэлэнгын город (мүнөөнэй Новоселенгинск) шадар хоёр хаанай худалдаа наймаан хоёр тээшээ һэлгэн ябажа байһан ба тэрэ городой шадар, Сэлэнгын эрье шадар, Сүхын адагаар зүг харуул сэрэгүүд байдаг ба тэрэ харуулай байһан заахан хадануудые мүнөөшье Харуул-Толгой гэжэ нэрлэдэг байна.

5. 1720 ондо бүрин хүсэтэ Иллирийскэ граф Савва Владиславич Рагузинский гэгшэ ерэжэ Хяагта, Троицкосавск гэжэ город барюулжа, 1727 ондо манжа ба монголой ноёдтой зүблэжэ, заха хилын обоо тэмдэг табяад, 1728 ондо баталагдаһан. Тэрэ сагта Сэлэнгын воевод канциляраар зарлигай ёһоор Амар Андахайн Петербург эльгээгдэжэ, ехэ дээдэ хаантай уулзаһанай һүүлдэ, подгородно отог тут хайра хүртэһэн байна.

Тиигээд заха хилэ шадар ород хүн үгы ба нютаглаадүй, заха һахиха хасаг солдат ород сэрэгэй хүн үгы байһан байна. Дээрэхи хилэ табигдаһан 1728 онхоо эхилжэ, 1765 он хүрэтэр, 37 жэл соо Байгалай урдахи буряад-монголнууд правительствын зүгһөө ямаршье туһаламжагүй, алба повинностие дүүрэн түлэжэ ябаһаар, өөһэдынгөө хүсөөр заха хилэ һахижа байһаниинь нэрлэхэдэ, сэлэнгын буряадууд Доншууһаа эхилжэ, наран орохо зүг хаража; Хяагтые алад, Зэдые үгсэн, Харза хүрэтэр 13 харуулые хориин буряадууд Ниршүүгэй арбан табан эсэгийн хамнигадтай; Харзаһаа баруулжаа Зэдын 6 харуулые захааминай буряадууд Армагай гурбан отогой хамнигантай; тэндэнээ саашаа Түнхэнэй дундуур һуудаг хоёд изагуурай хамнигантай хамта хаража байһан байна.

6. Энээнэй һүүлдэ ганса Сэлэнгын мэдэлэй зургаан эсэгийн ба найман эсэгийн зонһоо дээрэхи Хяагтын заха хилэ һахихын тула 1764 ондо 2400 хүнэй дүрбэн полк буряад хасагай өөһэдынъе досооһоо ноёдтойгоор илгажа абаба. Энэ илгагдаһан буряадууд рекрутскэ повинностиин мүнгэнэй түлбэриһөө сүлөөлэгдэбэ. Энээн тухайда дотор хэрэгэй министрэй 1852 оной журналай 1-дүгээр дэбтэрэй 37-дохи нюурта дурдаһан А. С. Щукинай зохёол «Байгалай урдахи обласьнуудай тухай бэшэг» соо дэлгэрэнгыгээр хэлэгдэнэ.

1764 ондо Сэлэнгын буриаднаа илгархан хасагууд заха хилэ на-
хихын түлөө алба түлбэриһөө нуллагданаан ба бүришье, отогой мэ-
дэлһээ гаража, ондоо мэдэлтэй болоһон байна. Нэрлэхэдэ, дүрбэн
полкын ахалагшанар, хоёр бригада; полк бүрийн ахалагшанар,
дүрбэн атаман. Тус бүридөө нэгэ нэгэ дүрбэн тугтай номон бүрийн
ахалагша сотник гэжэ тушаалтанараар захирагдадаг болобо. Полк
бүрийн зургаа зургаан номон. Номон бүрийн зуу зуун хасагтай. 1851
он хүрэтэр дээрэхи ёһоороо байба.

7. Шэнэ гурим. 1851 онһоо хойшо шэнэ гуримаар урилагдажа, Байгалай
урда талын морито сэрэг боложо, албанда мордоходоо эмээл мори
ба үмдэхэ хубсаһые өөһэдөө түхээр дэг болобо. Шадал ядуу хүнэй
албанда мордоходоо үмдэхэ хубсаһа, унаха мори үгы байгаа хаань,
мори хубсаһыень мүн обществын зон түхээржэ үгэдэг байба. Энээн
тухай Сүхын, Хударын, Сэлэнгын городто бригада управлени
болон полковой штаб, эмшын больница, хасагуудай байха казар-
ма, эд ба буу нэлмэ абадаг склад, ород-монгол нургуулиин байшан,
бригадын байха гэр болон элдэб хэрэгсэлэй барилгануудтай, хүдөө
һомоной зургаануудтай, сельскэ мангажы (талха хубаадаг амбаар)
мэтын барилганууд байдаг болобо. 1853 онһоо эхилжэ, мангажыда
хасагуудай эрэ дүүшэ, 17 наһанай тангариг үгэхэ хүрэтэрөө, дүүшэ
бүрийн нэгэ нэгэн подообхо (пүүд буюу 16 кг багтааха амһарта)
талха хуряадаг болобо. Иимэ гурим байгуулагдаһаар хасагууд
бригада ба полк болон, номон нютагуудаар хубаагдажа, бригада ба
полкнудынь морин сэрэгэй офицер хэргэмтэнэрээр захирагдажа,
тэдэнь һангһаа салин жалоб абаха гү, али тусхай албанда ябахагүй,
али гэртээ байхаар алба хаадаг байба. Гэртээ байгшадынь 1852 онһоо
1868 он хүрэтэр Сэлэнгын город ба Сүхын Үлэмтэ гэжэ нютагта,
хахадынь урда хара Хударада июниин 1-һээ июлиин 1 хүрэтэр
һарын нургуули хэдэг болобо. Өөһэдөө нургуули нурахын түлөө
буриаднаа ород хэлэтэй 12 хасагыг 1854 ондо 1 жэлэй нургуулида
эльгээбэ. Тэдэнь бүрин мэндэ нургуулияа дүүргээд, хэрээһэ зүүжэ
ерэбэ. Номон бүриһөө хоёр хоёр хасагыг нургуулида ябуулжа,
тэдэнь 1854 онһоо эхилжэ, һарын лагерьей нургуулида нурагшадыг
нургадаг болобо. Номондо ород хэлэ мэдэхэ ба бэшэг мэдэхэ уладыг
уряадниг болгожо, тэдэнэрээр захирагдажа байдаг болобо. Урдын
бригада атаманарай барижа байһан тугуудыг сэлэнгын, хударын
полковой штабуудта хуряаба. Эдэ ород хэлэ бэшэг мэдэгшэдыг
зауряд-офицер болгоод, юрын хасагууднаа ехэхэн салин хаанай
һангһаа абадаг болгобо. Энээнһээ гадна 7 хуби хахад сабшалангай
газар эзэлдэг болобо. Иимэ заншал мүнөө хүрэтэр ябаһаар байна.
Эдэ хасагууд заха хилэдэ ганса Хяагтын тамуужанай дэргэдэ харуул
хэжэ байһанаа, хожом тамуужанинь 1860 ондо Эрхүүгэй городто

урилжа, Монголтой ниилэжэ, тамгагүй сай Эрхүүнээ нааша Ород, Буриад, Монголтой хамта эдлэдэг болобо. Саашань Сэлэнгын городноо эхилээд, Байгалай область дотор элдэб зүйлэй харуул сэрэгэй алба Эрхүүгэй городто хэхые номологдон эльгээгдэдэг болобо. Зүгөөр буриад хасагууд уужам сэбэр агаарта, сагаан эдеэгээр хоолложо хүмүүжэһэн тула, Эрхүүгэй городой дунда албанда ошоод байха зуураа, солдат янзын бүтүү казармын агаар ба ород эдеэн түрэлхи эдеэнһээ ондоо тула тааража ядан, буриад хасагуудай дунда танигдахагүй элдэб үбшэн дэлгэржэ, тэдэнһээ олон тоото хасагуудые үхээрэй газар абаашаһан ба ородой эмшэниие хэрэглэхэдэ, тэдэнэй эм буриад хүнэй бээдэ таарадаггүй байба. Эрхүүгэй городто байһан олон хасагууд үхэжэ хосорһоной орондо тооень хүсөөхын тула зарим нэгэ жэлдэ гурба дахин таталга болодог болобо. Энэ нэмэри таталгада өөрынгөө тусхай албанһаа гадна ябаха ушар гарадаг болобо. Энэ ушарһаа өөһэдын ажабайдалда ехэхэн гэмтэлнүүд үзэгдэдэг болобо. Харин ноён түгэлдэр ахамадынь ород эмые буриад хүнэй бээдэ тааранагүй гэжэ мэдэһэн ушарһаа, Эрхүүгэй городто ород янзаар алба ябуулжа байһан үсөөхэн үбшэн хасагуудые түгэд эмээр эмшэлхэ зайлашагүй гэжэ буриад эмшэ ламые байлгаха болоһондо, Загастайн дасангай шэрээтэ, тэрэ нютагай штат лама Хайдаб Буянтын гэгшэ ошоожо, нилээд туһа үзүүлжэ байһанай түлөө Ехэ дээдын һонорто хүртэжэ, хүзүүндээ зүүхэ мүнгэн медаль хайра хүртэбэ.

1851 ондо эхилһэн тогтоолой ёһоор, алибаа гэм алдалай тула тэрэ сагай хуули бээын хашалта хатуу янзаар, илангаяа ахамад ноёдой эрхэ зоригоор үйлэдэгдэн, хүндэ хашалта болон гарзатай ушарнууд тохёолдоходонь, тэрэ ябадалнуудые бүгэдыень дүүргэдэг ба бригадна, полковой канцелярнуудта болон сотной управленинүүдтэ алба ябуулха шанарта ханһаа тэдээндэ салин тэдхэбэри табигдаһаар байдаг байгаа. Зонһоо тэдэ ямаршые суглуулга татабари абадаггүй һэн. Зүгөөр 1872 онһоо тэдэ хасагууд соло бүриин харьяатантай адли хамаг түлбэринүүдые абажа, баян дээрэ боложо, баярхан нуудаг байба.

8. Гражданска урилалга. Ахамадай мэдэлдэ үгтэһэншые хаа, өөһэдөө хасаг сэрэгэй ноёд бэээрээ албаа хэхээр ябаһан юм. Нэгэ зариманиинь Баруун Сибирьтэ, нүгөө зариманиинь зүүн Номгон далай ба Уссури голой урда заха барижа алба хэдэг болобо. 1879 онһоо урагша гэр хотондоо найдал туһагүй, эхэ орондоо хайн зоригтоной хүлһөөр албанда эльгээгдэхые хунгадаг аад, бүхэли полковой албанай дүүргэлтэ 23 жэл ба 4 жэлэй амаралта үгтэжэ, ажабайдалай харнихагүйн тула сүлөө байдаг байгаа. Тэрэ 1872 онһоо албанда хүлһөөр эльгээгдэхэнь хоригдожо, 5 жэлдэ үргэлжэ албаяа өөрынгөө бэээр

ябуулха болоод, хамаг мүнгэн түлбэринүүдые түлэжэ байха болобо. Урдынхиһаа үлэмжэ нарин хубсаһан ба мориной тоног шэнэ янза боложо, хасагуудай ажабайдал үлэмжэ муудаба. Албанда ябаха сагта элдэб хангай түлбэри хүнгэлэгдэбэгүй. Иимэ хатуу байдалай список зохёохын гуримые зааһан тогтоолнууд гараһаар байба. Үсөөн бэшэ эсэргын ганса хүбүүн гү, али олон хүбүүдшье илгадгүй алба хэхэ ба гэртээ, гэр бүлэдөө хүдэлмэришэн олон үсөөнэй гү, али нэгэшье үгы тула илгадгүй алба хэдэг байба. Хубсаһа ба мориной тоногуудые өөһэдынгөө хүсөөр түхээржэ шадахагүй хүнүүдтэ түрэлэйн хүнүүд туһалалсадаг болобо. Тиигээд али болохо холо газараар алба хэхэ, ород солдадай байра байдал ба эдихэ юумэндэнь таарадаггүй үлэмжэ хүндэ байдалнууд ушардаг тула 1855 онһоо 1872 он хүрэтэр үхэхэн хасагуудай тоогой мэдээнүүдтэй хамжуулжа, һүүлшын жэлнүүдтэ гэмтэл болоһон тухай мэдээнүүдые Шэтын Полковник (?) ба нэгэдүгээр морин полкын командирһаа болон хасагуудай алба хэдэг газарнуудай эмнэлгын газарнуудһаа мэдээнүүдые абажа, үнэмшэлгэ болобо. Иимэ холын албанда ябуулагдаһан улад гэртээ ямаршье бэшэгэй тэмдэг үгэдэггүй ба абадаггүй байгаа. Иимэ ушарһаа уйдхарта үбшэнтэй боложо, тэнэглэдэг ушарнууд дайралдадаг ба нураггүй үгы болодог болобо. Заримдаа зайлашагүй шухала сагуудта дүүгэйн орондо ахыень, ахын орондо дүүень албанда абадаг байба. Энэ ушарһаа нэгэ хүнэй орондо хоёр хүн ошожо хосордог ушарнууд үзэгдэдэг болобо. Иимэ ябадалһаа гэр бүлэдэнь үлдэхэн уладай ханаа сэдхэлдэ гашуудалтай ушарнууд болодог болобо. Табан жэлэй болзороор албанда эльгээгдэгшэд албаа хэжэ байхадаа, орон нютагаа ханажа, сэдхэлэй уйдхараар архида орохо ба хүдэлмэри, ажабайдалай янзые мартажа, бүрин нула боложо гутадаг болобо. Заримууд хангай зөөри алдаһан ушарһаа түлбэридэ ороходонь, хабаата зоноорнь түлүүлдэг байба. Зарим хасагуудай албанда унажа ябаһан моринойнь үхэхэдэ, өөрөө гэртээ моригүй байгаа хаань, хабаата зонһоонь абадаг байба. Иимэ ушарһаа хасагууд ород солдадһаа үлэмжэ муу байдалтай болобо.

Тэдэнэр табан жэлэй алба дүүргээд, 26 наһанһаа 32 наһан хүрэтэр дүүрэн хубсаһа ба мориной тоногуудтай байха ёһотой. 32 наһан хүрэтэрөө шинель ба шаровар болон папахатай байха болобо. Хасагуудай амгалан байдалын муудаж, 1872 онһоо ган боложо, талха сабшалангай ургаса муудаж, илангаяа элдэб зүйлэй татабари нэмэгдэбэ. Баһа зарим хасагуудые бэээрээ алба хэхэхэ һуллаха гэжэ ямаршье сагта, хэндэшье һуллалта байдаггүй.

Байгалай урда бэеын хасаг сэрэгэй капиталда жэл бүри нэгэ дүүшэдэ 15 түхэриг 10 мүнгэн ба 7 түхэриг түлбэритэй болоһон тухай подоошной (*подушна*), губернска ба частна повинностие түлэхөөр байһаниие дээдэ ноёд мэдэдэггүй ба ханамжалдаггүй байһан.

Станична ба сотниин управленинүүдтэ дотор алба хэдэг уладууд хангһаа салин абадаггүй. Өөрынъ хабаата зондо ехэ хүндэ болобо. Хасагууд саг болоод үе үедэ дээрэ дурдаһан ёһоор гражданска ба сэрэгэй ахамадта ганса хүн хоёр газар алба түлэдэг ушарһаа бүри хүндэ боложо, жэшээлхэдэ, албанһаа хүнгэлэгдэһэн хасаг жэл бүрийн 14–17–22 түхэриг түлэдэг болобо. Бэээрээ алба хэһэн хасаг 7 түхэриг хүрэтэр түлэнэ. Албанһаа хүнгэлэгдэһэн хасаг формын хубсаһа үмдэхэгүй, бэлдэхэгүй тула албанда ябаагүйн түлөө жэлэй 15 түхэриг, гурбан жэлһээ доошо алба хэһэн хасаг 10 түхэриг, гурбан жэлһээ дээшэ алба хэһэн хүн жэлэй 7 түхэриг түлэхэ. Энэ түлбэриие 20 наһанһаа 42 наһан хүрэтэр үргэлжэ түлэдэг болобо. Эхилжэ албанда ошоходоо, жээрэбээр ошодог тула алба хэһэн хүнүүд шадалтай, шадалгүй ба бэеын муу хайнай илгаагүй ушарһаа зарим доодо шадалтан албаяа түлэжэ ядаһаар үхэгшэд гү, али амиды байгшадай зөөриие описалжа абаад, заримдаа зоноорнь түлүүлдэг болобо. 1872 он хүрэтэр дунда мэдэлэй алба хаагшад, офицернүүд һомон бүлэгүүдые захирха болбошье, хангһаа жалобтай, общество зондоо гарза багатай байдаг һэн. Буряад хасагууд 1872 онһоо хойшо һомонуудай захирамжануудай хамаг гарза гаргашанууд бүгэдэ арад зон дээрэнь ашагдаад, тэрэ сагһаа дээдэ ахамадай тухайлһан проектнь буряад зоной огто хайхашаахагүй тогтоол гараһан ба мүн ахамад — зоной ажабайдалтай танилсаагүй ушарһаа болоһон байба. Гражданска ахамадай мэдэлдэ байһанаа сэрэгэй ахамадай мэдэлдэ үгтэһэн байна. Тэдэ ахаманынь хадаа буряад хасагуудай ажабайдал ба үнэхөөр ядаха шадахын янза огто мэдэдэггүй байба. Урдын гражданска ахаманынь хасагуудые гүрэнэй хүдэлмэри ба алба түлэдэг гэжэ мэдэдэг байгаа. Нүгөө сэрэгэй ахамад хасагуудые солдат шэнгээр һанадаг байгаа. Хасагууд түрэлхи ажабайдалаа хамгаалангүй, гансахан өөрынгөө тушаа тушаахи дүүргэмжые дүүргэхын түлөө оролдодог байгаа. Хасагуудай байдал хайжаруулхын хүсэн үгы, муудуулхын ёһоной элдэб зүйлэй зохёол ханамжанууд гарадаг болобо. Заримуудын урданай хасаг сэрэгэй Донской губернска, Астраханска, Орёлско, Оренбургска, Сибирскэ хасагуудтай адли болгохо хүсэл гаргадаг болобо. Энэ мэтын ханаашалга хэхэдэ, хасаг сэрэгүүдын байражаһан ород уладтай адли бэшэ аад, ород янзада орожо шадабагүй. Ямаршые янза болоходоо, Байгалай урда бэеын буряад хасагууд тэдээн шэнги боложо шадахагүй байба. Тэдэ буряад хасагууд өөһэдынгөө зан ажабайдал бүрин мэдэхэ ахаматтай, Байгалай урдахи буряад хасагууд ородто харша янзатай байдаг. Өөһэдынгөө зүгһөө ноёдгүй, ганса нэгэн ород улад бага наһанһаа һургуули дахажа, офицер хэргэм абажа, гүрэнһөө дутамаггүй салин абажа, буряад хасагуудые захирха болобошье, тэдэнэй байдалтай танилсахые хүсэнэгүй. Дээрэ дурдаһан ёһоор эртэ сагта ород хэлэ

бэшэгтэй уладыг зауряд-офицернүүд болгодог. 1872 онноо эхилж, буряад хасагуудыг хүндэ тоолохоёо болиж, хэншье хаань бүгэдэ хунгууляар хэгдэһэн алба ба бага бэшэ байдалаа хайжаруулхада ашатай туһатай болон амитанда туһатай болохо хайн сэдхэлэй гүйлтануудыг огто хэрэглэдэггүй нэн. Үнэндөө буряад хасагуудыг тэдэнтэй хамжуулаад, бага яһатанай илгаагүйн гасалантай болобо.

Хасагуудай мүнөө эдлэжэ байһан газарнуудтай үргэлжэ межатай бага яһатанай эдлэбэрийн газарай ба тиимэнүүд ургаса ба түрэлхинь доорохи 17-дугаар зүйлдэхи бэшэһэнһээ элирхэй аад, илангаяа буряад хасагууд бэшэ бага яһатанһаа илгаагүй нүүдэл хууритай, Буддын шажан шүтэдэг номгон хайн зантай, хоорондоо шухала гэмүүдыг гаргадаггүй, хүдэлмэридөө хэшээлтэй, хайн юумэндэ зүдхэмжэ ехэтэй, ажал ябадалдаа эршэмтэй, дээдэ ахамадай захиралтыг хэшээлтэй дүүргэдэг, хасагуудай дүрбэнэй нэгэ хубинь ород-монгол ном бэшэг мэдэдэг. Сэлэнгын городто (Новоселенгинск) өөһэдынгөө хүсөөр байгуулһан ород, монгол хэлэнэй хургуулитай аад, хургуулида хураһан хүнүүдын үсөөн. Юундэб гэхэдэ, тосхонһоо нэгэ хоёр хүнүүдыг абадаг, бэшэһэнь орондо ородууд түрижэ ерэдэг байба.

9. 1764 ондо Сэлэнгын буряадһаа хасагууд илгагдажа, 1768 ондо бэшэгдэһэн ревизиин «Тобол книга» гэжэ нэрэтэй списогой ёһоор отогто үлэһэн буряад буса түрэлтэн (бага яһатан) дээрэ лейб-гварди, хүүдэ майор Сасоровицев (?) алба шалгажа тогтооһоной ёһоор, 1808 он хүрэтэр Сэлэнгын отогүүд, управанууд Дээдэ-Удын (Улаан-Үдэ) Земскэ сүүдтэ мэдэлтэй болоһон байна.

10. 1808 ондо Дээдэ-Удын Земскэ сүүдтэ управанууд сэхэ мэдэлтэй байхаяа зогсожо, Сэлэнгын мэдэлэй отогүүд мүнөө байһан Сэлэнгын Дүүмэһээ урагша модо хахад газарта, Сэлэнгын татуурай эрье дээрэ, Сэлэнгын отогүүдэй конторо гэжэ зургаан (гэр) барижа, тэрэ саһаа хойшо отог бүридэ байһан тайшаанар зогсоогдожо, ганса главна тайшаа конторто хууха, отогүүдта шүүлэнгэ түрүүтэй зайһан туһалагшанартай отог бүридэ байха болобо. 1822 он хүрэтэр иимэ мэдэлээр байгаад, 1831 ондо Һэлэнгэ гол хэмжээгүй ехэ үерлэжэ, контор хамаг хэрэгүүдтээ уһанда абтажа, мүнөө байһан Дүүмэ Талын-Толгойн зүүн хажууда мүн 1831 ондо шэнэ Дүүмэ бариба. Үнгэрөөшэ гушан ондо уһан ехэ үертэй байжа, амитанай байдалда ехэ аюул ушаруулба.

11. Анханай главна тайшаа баабай-хурамша отогой зайһан Ломбо-Цэрэн Түрэгын 1808 онноо арбан дүрбэн жэл тайшаа хууба, тайшаагай туһалагшаар атаган отогой шүүлэнгэ Вампил Ринчинэй

ороһон аад, Ломбо-Цэрэнэй хүбүүн Юм-Дэлэг 1822 ондо главна тайшаа болобо, тиигээд арбан дүрбэн жэл хууба. Хүзүүнэй мүнгэн медаль, мүнгэн орден хайра хүртэбэ, Вампил Ринчинэйн хүбүүн Ниндаг Вампилай 1837 онһоо главна тайшаа боложо, арбан зургаан жэл хууба. 12-дохи хууриин зэргэ хүртэжэ, хоёр медаль, орден хайра хүртэбэ. 1859 ондо олзон отогой староста Жамбал Буянтын главна тайшаада найман жэл хууба. 1860 ондо гутал-буумал отогой гулваа крестник Дмитрий Минеев главна тайшаагаар арбан табан жэл хууба. Арбан дүрбэдүгээр зэргэтэй хүзүүнэй, хоёр адли хүхэнэй медальнуудые, шулуун-хабтаан (*кафтан*) хайра хүртэбэ. 1875 ондо ашабагад отогой заседатель Эрдэни Дансаранай главна тайшаа долоон жэл хууба. Нэгэ хүзүүнэй медаль хайра хүртэбэ. 1882 ондо гутал-буумал отогой заседатель Дарма Михайлын главна тайшаагаар гурбан жэл хуугаад гараба. 1885 ондо юрөө-харанууд отогой гулваа Шойнзон-Юмэ главна тайшаагаар арбан жэл хууба. Хүзүүнэй алтан ба мүнгэн медаль, (хан) хүхэнэй хоёр медаль хайра хүртэбэ.

12. Далайн урда бэеын почтын харгы замуудые, хангай (гүрэнэй) түлбэритэйгөөр полягуудые Эрхүүнээ гаргажа, заһажа байһанаа, 1865 ондо харгын заһалганда байһан полягууд нэгэ хүни харгыгаа хаяжа, хэды үртөөнүүдые тоножо, мори, элдэб эд хубсаһа, буу ба тогоо хүхэ, аяга шанага бүгэдые баран абажа, Мысовойн горхо үгсэжэ, хүбшын оройдо гараад байтарнь, хасаг сэрэгүүд арбан хоёр отогой ангуушадтай хамта полягтай сэрэглэжэ, полягууд диилдээд, хүбшэ соогуур бутаран тэрьелжэ, гурба-таба-арбаадараа баригдаба. Тэдэниие Сэлэнгын байшанда хамтаруулаад, дээшэнь тушааһан байна. Тэрээнһээ хойшо тэдэ полягууд нарин хямгадалда абтажа, завод бүри таба арбаараа хубаагдаба. Тэндэһээ хойшо далай тойроһон харгы зам Сэлэнгын хорин хоёр отогто даалгагдажа үгтэбэ. Энээнһээ урагша отог хасаг хоёр (холи) эблэжэ заһадаг байгаа. Степной Дворец (?) Земскэ мэдэлдэ байхадаа ябадаг байгаа. 1831 ондо алибаа комиссиин хүнгэлэлтэдэ отог, хасаг зогсожо, гүрэндэ оробо. Энээнһээ урда түргэн хэрэгтэ ябаха, курьер гэжэ нэрэтэй, тусгаар морин почто байһанаа, 1870 ондо телеграммын түмэр аргамжа татагдажа, почто баригшадай аюулта ябадал зогсобо. Курьерэй ябадалые хэлэхэдэ, хурдан мори унажа, хэлмэ далайгаад, мориной гүйдэлөөр үртөөдэ дүтэлхэдөө хашхаржа ябадаг байгаа. Тиэхэдэнь тэрээнэй абяагаар хэлгэхэ хүнийнь мориной гүйдэлдэ абажа, саашань гүйлгэдэг байгаа.

13. Главна тайшаа болоод нютагай ноёд хайднар анхан түрүүндээ уг залгажа хууһанаа болижо, хожом эрдэмтэй зондоо зохид хүниие хунгууляар баридаг. Отог, хасаг — хэншые илгаагүй байна. Эзэн

хаанай Зүүн Сибирийн буса түрэлтэнэй (бага яһатан) захирамжын тухай 1822 оной июнийн 22 үдэр баталһан устай 114-хи зүйлэй хүсөөр түрүүнэй байһан контор зогсожо, Дүүмэ болоод, ород-монгол хургуулитай болобо. Дүүмэдэ ноёд-заседательнууд олон байха болобо. Тэрэшэлэн инородно управа ба родовой управлениүүдын мүн устав соо баталагдаһан ёһоор мүнөө хүрэтэр хүтэлбэрилэгдэжэ байгаад, доро дурдаһан 1831 оной зохёолоор, илгабаринь Степной Думые тайшаа ахалан мэдэхэ, отогой, инородно управануудта шүүлэнгэнэрэй орондо гулваанар, родовой управленидэ зайһанай орондо старостанар байха болобо. Хабаата управанууд шэнэ тамгатай болобо. Мүнөө буса түрэлтэдэй ноёдто ямаршые салин, жалоб байхагүй. Дээрэхи Устай ёһоор 18-дахи зүйлөөр үгтэһэн байдал тухай, хуулийн ёһоор ниилүүлэгдэһэн 9-дүгээр ботиин 1228-дугаар зүйлэй хүсөөр бүгэдэ нүүдэл буса түрэлтэн өөһэдынгөө хүдөө зүбшэлгэ ба зан гуримай ёһоор захирагдажа байгаа.

14. Гурбадугаар урилалга. Буса түрэлтэн һүүлшын ревизиин бэшэлгээр, алба түлбэринь нэгэ дүүшын (нэгэ эрэ хүн) жэлдэ засаг алба 1 түхэриг 6 мүнгэн, 3 шетверти; 1 түхэриг 29 мүнгэнһөө 1 түхэриг 43 мүнгэ хүрэтэр повинность түлбэри 41 мүнгэ, губернска повинностьда 56 мүнгэ, частна повинностиин 63 мүнгэн, месобой (?) капиталай 3 мүнгэн, дотор хэрэгэй повинность 6 мүнгэн, 3 шетверти түлэдэг болобо. Засаг албанһаа бэшэ повинностьнуудай (налог) нэрлэһэн түлбэриие ехэ бага болохо һуллалтанууд боложо болодог, энэнь хадаа гурбан жэлэй һүүлдэ нэмэхэ гү, али хаһахашье байдаг. Тэрээнһээ гадна натуральнаар дүүргэгдэжэ байдаг повинностьнууд: почтово харгы, Байгал далайе тойрохо харгы дээрэ 85 модо (км) зам харгы заһаха. Дээрэхи харгынудаар Эрхүүһээ Амар орохо ба Хяагта тээшэ ошохо ерэхэ сэрэгэй хэрэгсэл ба арестантын партиие ябуулха, эдеэлүүлхэ болон хүргэхэ ба бэшэ эксплуатациин ябадал болон һангай шэрэлгэдэ (гүрэнэй шэрэлгэдэ) мори табиха отогой һайднарта сэхэ уялга үгтэдэггүй, буса түрэлтэнэй хоорондохи, тэдэнэй байгуулһан, междувьборнойгоор, алибаа ябадал хэрэгые дүүргэдэг байба. Зүүн Сибирийн нүүдэл ба тэнүүл буса түрэлтэдэй хоорондохи алба тогтоохын түлөө үндэрлэгшын (хаанай) зарлигаар 1831 ондо зорюулагдаһан комиссиин зохёонон зохёолоор мүнөө хүрэтэр хэлгэгдээгүй байна.

15. Сэлэнгын буса түрэлтэн дээдэ правительствын һанашалгаар 1808 онһоо талха тариха эхилбэ. Мүн тэрэ онһоо хойшо отог бүридэ сельскэ мангажынууд тогтоогдожо, мүнөө 54 мангажытай, энээн соо талхан хурыагдаха ёһотой. Зүүн Сибирийн Главна Управлениин Со-

ведэй 1883 оной январийн 19-эй үдэрэй 14 тоото журналай хүсөөр, һүүлшын 10-дугаар ревизиин бэшэлгээр дүүшэ бүрийн гурба гурбан шетверти (*четверть 12 кг из пудовой меры*) талха хуряадагынь зогсоогдожо, жэл бүрийн талханай нэмэлтын сбор зогсоогдобо.

Бүгэдэ буриадууд нүүдэл байдалтай, эшэгы гэрнүүдтэй жэлэй гурбан саг бүридэ нэгэнһээ нүгөө нютагта нүүжэ байдаг. Илангаяа түрэл бүхэнэй малнуудын үхэдэг. Тэрэнэйнгээ һү тоһоор амидаржа, нүүдэл байдалаа хэһээр, эртэнһээ хойшо, мүнөөшье хүн зон үнэржэжэ, олон боложо, газар эдлэбэри отог обог бүридэ тус тусгаар эдлэбэритэй боложо, тэрээгээр буса түрэлтэн өөһэд өөһэдынгөө газар дээрэ жэлдээ хоёр — дүрбэ хүрэтэр хэлгэжэ байдаг. Гол горхоной эрье зайгаад, эхинһээ адагта нүүжэ, газараа хэлгэдэг байна.

16. Буриадууд загаһанай агнуури бүри хэдэггүй, тиимэ олзотой бэшэ. Байгал далайн урдахи ба Сүхэ голой эхинэй хүбшэнүүдээр дүтын улад хабар, намарай агнуури хэжэ олзо олодог ба бэшэ олзогүй нютагуудта нооһо мяха, арһа тоһо, малаа туужа, тура город абаашажа худалдан, алба татабарияа түлэхэ ба аминай хэрэг бүтээдэг байба. Һаянай Хяагта городһоо Үдэнгын харгыгаар сэхэ Мысовой хитад сайн шэрэлгэ хэжэ, бага бэшэ улад олзо хэдэг болобо.

17. Буриадуудай Буддын шажанай шүтэлгын байдал ямар бэ гэхэдэ, һүүлшын хаанай 1853 оной майн 13 үдэр баталһан Зүүн Сибирь доторхи ламын шажанай тогтоолоор эхэ барижа байдаг. Энэ тогтоолоор Зүүн Сибирь доторхи Буддын шажанай ахалагша Бандида хамба лама. Тэрэнэй ходо һууха орон Хүл-Нуурай (*Гусиное озеро*) дасан, мүн Бандида хамбын мэдэл доро 34 дасан байна. Тэдэнэй хажуугаар бага хүмэ, мүргэлэй гэрнүүд 176. Энээнһээ Сэлэнгын мэдэлэй буриад соо 13 ехэ дасан, 115 бага хүмэ бии. Тус бүри приход приходоор илгаржа, өөһэд өөһэдынгөө дасанда мүргэдэг байба. Буса түрэлтэн ба хасаг солын үгэлгын эзэд (дасанда шүтэнэн улад) дасан бүхэндэ хабаадажа илгарһан ёһоор дасан бүридөө таба табан штат ламатай (штатламаһаа бэшэ ламанар добровольцнүүд байдаг). Баһа Сэлэнгын Степной Дүүмын дэргэдэ үнэн алдарта ород шажанай хүмэ баряад, мүн тэндэ буриадай бага наһатаниие хургаха ород-монгол хэлэнэй приходской хургуули нээгдэбэ. Зургаан обогой, анханай хорин хоёр отогой буриадууд Монголой Сэсэн хаанай мэдэлдэ байхадаа шажангүй, хожом Монголһоо ерэнэн найман эсэгэтэн өөһэдынгөө шажантай, ламатай ба бурхан номтой ерэнэн байба. Зургаан эсэгийн буриадууд бөөгэй шажантай байһанаа ламын шажанда ороходонь, бөөгэй шажан түригдэжэ муудан хосорбо.

18. Мүнөө Сэлэнгын Степной Дүүмын мэдэлэй 22 отог, 2 селени крестник буса түрэлтэн, 1882 оной хүүлшын 10-дугаар ревизиин бэшэлгээр тоологдожо байгаа алба түлэгшэ дүүшэнэр:

- 1) подгороднын — 115 дүүшэ.
- 2) нэгэдүгээр атаганай — 1363 дүүшэ.
- 3) хоёрдугаар атаганай — 329 дүүшэ.
- 4) нэгэдүгээр сартуулай — 580 дүүшэ.
- 5) хоёрдугаар сартуулай — 771 дүүшэ.
- 6) нэгэдүгээр табангуудай — 292 дүүшэ.
- 7) хоёрдугаар табангуудай — 115 дүүшэ.
- 8) гурбадугаар табангуудай — 587 дүүшэ.
- 9) сонгоолой — 1418 дүүшэ.
- 10) ашабагадай — 1014 дүүшэ.
- 11) сүхын харануудай — 253 дүүшэ.
- 12) юрөө харануудай — 416 дүүшэ.
- 13) нэгэдүгээр сэлэнгын харануудай — 1115 дүүшэ.
- 14) хоёрдугаар сэлэнгын харануудай — 285 дүүшэ.
- 15) олзоной — 350 дүүшэ.
- 16) гутал-буумалай — 661 дүүшэ.
- 17) нэгэдүгээр шонын — 184 дүүшэ.
- 18) хоёрдугаар шонын — 250 дүүшэ.
- 19) хатаганай — 442 дүүшэ.
- 20) юрөө олзоной — 119 дүүшэ.
- 21) баабай-хурамшын — 450 дүүшэ.
- 22) алагуйн — 289 дүүшэ.

— Хамта 12102 дүүшэ дээрэ

- 1) Яруунын селениин — 61 дүүшэ.
- 2) Бэлшэрэй селениин — 93 дүүшэ.
- 3) Хүдөө хоолойн ба Дүүмын селениин — 10 дүүшэ.
- 4) Нэгэдүгээр сартуулай — 3 дүүшэ.
- 5) Баабай-хурамшын — 2 дүүшэ.

— Хамта 169 дүүшэ крестнигүүдтэй 12271 дүүшэ.

1899 оной списогой мэдээгээр Буддын шажантай улад отог бүриин буриадуудай эрэ дүүшэ — 14663, эхэнэр дүүшэ — 14463. Үнэн алдарта ород шажанай крестнигүүд — 668 эрэ дүүшэ, 653 эхэнэр дүүшэ. Хамта дээрээ 30447 дүүшэ болоһон байна.

19. 1861 оной түмэр тахья жэлдэ декабриин 29 үдэрһөө эхилээд, олон үе газар хүдэлжэ, Хударин (Байкало-Кудара) Сагаан хулһан гэжэ

нэрэтэй нютаг далай боложо унаба. Тэндэ хууһан зон хамта эд зөөриё алдажа үгырһэнһөө хойшо тэдэнэр эзэн хаанда хүргэлтэ хэжэ, газар эрихэдэнь, Баргажанда нютаглахыё баталһанда, хорин хотын нэгэ нэгэ дүүшээр хубаарилжа нүүгээд, уһан зохибогүй гэжэ шадалтайнуудын бусажа нүүгээд, шадалгүйнүүдын тэндээ үлэбэ. Тэндэ байхадаа тахил бурхантай байдаг. Тэндэ таараагүй байдалһаа дахин мэдүүлгэ барижа, дүтэ газар эриһэндэнь, ойро үлүү газар үгы гэжэ, Ара, Эбэр Ярууна нүүгты гэбэ. 1884 онһоо эхилжэ, эдэнэр Ярууна нүүгээд, тайшаа Сүмбэр Согтынхи буяад аша үринэрэй арбан хүбүүдэ Янгаажанай дасанда мүргэлтэй болгожо, хуралтай улад болобо. Яруунада Хүл-Нуурһаа ехэ нуур бии. Энэ нуурта эльгээбэ. Баруун долоон эсэгийн хоёд, оротон хамниган, түнхэн, худара, худай, үнгэ, алайр — түрэлхи нютаг эзэлжэ, эртэһээ хойшо ородто мэдэлтэй, далайн хойто бээдэ мүнөө Эрхүүгэй мэдэлдэ байна. Олонхинь бөө, удаганай шүтэлгэтэй зүүн Яруунын 75 захад (яхад?) оролсодог.

20. Анхан бидэнэй Халха-Монголой дүрбэн аймаг бага хаануудтай, Байгал далайн урда, хойто бэээр хууһан буяадуудыё мэдэжэ байһаанаа, зүүн урда зүгэй Манжын Энхэ-Амгалан хаанай мэдэлһээ үлдэһэниё дэлгэрэнгы дээрэ хэлэһэн ёһоор тэрэнэй хоорондо үлэһэн Торгуудай Сэрэн-Дондог, Галдан, Шадар-ван, Цэваан-Рабдан, Амарсанаа эдэнэрэй өөһэд хоорондын эбдэрэл, өөһэдэйн сэрэгэй хүл довтолгоной ушарһаа эндэхи зургаан эсэгэнүүдэй зон 1640 онһоо 1690 онуудай хоорондо өөһэдынгөө һайн дураар Алексей Михайлович хаанай мэдэлдэ орожо, алба дээжэ үргэжэ байба. Тэрэ хоорондо 1660 онһоо 1694 он хүрэтэр арба табаараа Монголһоо таһаржа, Ородой мэдэлдэ ороһоор, гурбан эсэгэ табангууд 1720 он тухайда гурбан отог болобо. Тэдэ ехэ дээдэ Пётр Алексеевич Ехэ хаанай алдарай анхарамжын үршөөл хайраар буяадуудта үхэр-сэсэгэй (*осна*) тарилга хэжэ эхилээд, ургахадань хүрэнгын хюһажа абан арбижуулдаг болоһонһоо хойшо хүнэй сэсэгтэ үхэл бага боложо, хүн бүхэн баяртай байба.

21. Анхан 1727 ондо Граф Савва Владиславич Манжын Сэсэн-Ван хоёр Дан-Лин хотодо уулзажа, хилэ хайша (*граница*) табиха тухай хоёр хэлсээ 1728 ондо баталһан тушаа захыё харагшадта долоон туг (*знамя*) үгтэбэ. Хилэ табиха ябадалда найман эсэгийн зонһоо Граф Саввада газарай үнгэтэй уһатай, модотой ба олзотой, харгы зам харилсажа, ехэ туһа үзүүлһэн байна. Тэдэнэй ажалда ехэ дээдын туһа хайраар тайшаа ба шүүлингэ зайлангуудта зэргэ хэргэмүүдыё үгэжэ, газараар шагнажа олоһон, тамга дараһан патент зарлигаар хойшо үе залгамжалжа эдлэжэ байхаар үгтэһэн байна. Хойно гурбан үеын тэндэ энэ газар хаһагдаһан ушарын хасагта орохо

болон, зариманиинь хэрээхэ зүүжэ, таряашанай столдо орожо, тэрэ газарын орхигдобо. Подгородно отогой зайхан Амар Андахайн патент салин, шан хайра хүртэһэнэй зогсоһониин хожом хүргэлтэ хэжэ, дахин байлгahan байна.

Тэрээн хоорондо амитан олошоржо, газарай шагналта болохогүй гэжэ 1728 ондо энэ отогой туг үгтэбэ. Табангууд отогой үсөөхэн улад Сэлэнгэһээ эб оложо, эрилтэ хэдэггүй анханайнгаа тугаар байдаг. Тэрэнһээ хойно хатаган отогто 1565 ондо ерэхэн сагтаа табан туг дүрбэн эсэгэһээ 1764 ондо илгарһан сэрэгэй хасагта үгтэһэн аад, ашабагадта хоёр туг, сонгоолдо нэгэ туг, атаганда нэгэ туг, сартуулда нэгэ туг, хасаг байһаниин 1853 оной шэнэ урбалтада бригаднанарай байрада татажа абаад, дээрэхи 11-дүгээр зүйлдэ дурдahan харын нургуулида дэлгэжэ ябадаг байба.

1843 ондо отогой шэнэ тугууд үгтэжэ, тиигээд байтарнь газарай ахамадай хүргэлтөөр, Ехэ дээдын зарлигаар 1801 ондо талханай тарилга хэхые ханһаа түлбэриггүйгөөр олон тоото анзаһа, серпэ тараажэ үгтэбэ. Үрэхэ хэхын түлөө үрэхэнэй талха таригшадта ородой волостиин мангажынуудһаа эхилжэ гарган үгэбэ. Тэрэнһээ хойшо жэл ерэхэ бүри талха ургуулжа, талханай олзотойе мэдэн арьбижуулһаар байтараа, арбан найман отогто экономика мангажыда хураагдажа байһан тухай дээрэ бэшэгдэбэ.

22. 1843 ондо конторо нэрэ зогсожо, Дүүмэ болобо. 1764 ондо отог хасаг хоёр илгаржа, өөһэд өөһэдөө мэдэлтэй байһанаа, мүн газарай эдлэбэри хамта байһаниин 1856 ондо Сенконоб (?) олон нүхэдтэй ерэжэ, урдын Полосуб (?)–землемер 1810 ондо хубааһан газар дотор Сэлэнгын Дүүмын хорин отогой бригада газар ба хасаг, отогой дүүшэ бүридэ хубаажэ хэмнэжэ үгэхэ сагта хасаг, отогой дунда дасангай газар ба тэндэхи штат-ламанарта мүргэлтэн дундаһаа 1852 оной майн 15 үдэрэй Буддын шажанай тогтоолой 49-дүгээр зүйлэй гуримаар таһалжа үгэбэ. Тэрэ сагта алагуй харануудай межа Дүримэй араһаа Өөдын Шэлээр, Бүрэн-хаанай оройгоор, Хутагын эхээр хубаахые, алагуй харануудай дүүшэ олошорбо гэжэ Эрхүүгэй генерал-губернатор Сперанскийда хүргэлтэ хэжэ, Ороһоо (?) талын булаг, Дабхарай ара хэмжүүлжэ абаһаниинь, 1816 ондо тэрэ хэмжэлгэдэ олзоной нэгэ хэдэн айл, атаганай обществодо оролсобо. 1836 ондо олзон сартуул, буумалһаа гаража, атаган полкдо ороһон аад, хожом 1856 оной хубаарида тусгаар плантай (газартай) болобо.

Бурхан Будда манай эрын урда 544 ондо түрэжэ, 81 наһандаа 463 ондо нирваан болобо. Буддын түрэхэн жэлһээ хойшо 2500 жэл болоһынь 1956 оной декабриин 23-нда Дели хотодо, Буддын шажантанай ехэд ламанар болон хамбанарые урижа, хуралай найраар тэмдэглэбэ.

Эртэнэй байһан Хитадай шара зурхайн ёһодо арбан хоёр жэл табан махабододо хубилгажа, Сагаан харын эхиндэ рабжанай эхин гал барас жэл ба һүүлэй 60-дахи модон үхэр жэл болоно. Табан махабодые нэрэлхэдэ:

1	Ван-и	гал	улаан	улаагшан
2	Уу	шорой	шара	шарагшан
3	Шэн-и	түмэр	сагаан	сагаагшан
4	Ши-и	уһан	хара	харагшан
5	Жи-и	модон	хүхэ	хүхэгшэн

Энэ мэтээр тоолодог байһан.

Мүн тэрэнь манай ээрын 1027 онһоо зурхайн ёһоной 60 жэлые рабжан гэжэ тоолодог болоходоо, Түбэдэй зурхайша Дэмшэг Додуу лама, зурхай Түбэдтэ зохёоходоо урбуулжа, рабжанай эхиндэ гал туулай, һүүлднь гал барас жэл ба рабжанай эхин хабарай һүүл харын эхиндэ болгобошье, хуушан гуримаараа Сагаан харын шэнэдэ эхинэй гал барас, 60 һүүл модон үхэр жэл болоно. 1980 ондо 16-дахи жаранай 55-дахи түмэр бишэн жэл болобо.

23. ТАБАН МАХАБОДЫН НЭРЭ

Гал	Шорой	Түмэр	Уһан	Модон
барас	луу	морин	бишэн	нохой
туулай	могой	хонин	тахяа	гахай
хулгана	бар	луу	морин	бишэн
үхэр	туулай	могой	хонин	тахяа
нохой	хулгана	бар	луу	морин
гахай	үхэр	туулай	могой	хонин
бишэн	нохой	хулгана	бар	луу
тахяа	гахай	үхэр	туулай	могой
морин	бишэн	нохой	хулгана	бар
хонин	тахяа	гахай	үхэр	туулай
луу	морин	бишэн	нохой	хулгана
могой	хонин	тахяа	гахай	үхэр

1954 ондо 16-дугаар рабжангай модон морин жэл болобо.

Анхан [Бурхан] шажан дэлгэрхэн Энэдхэгэй орондо шорой эрэ луу жэлдэ түрэжэ, 35 наһандаа шэн уһан бар жэлдэ тогоологсон бурхан болоод, шажан дэлгэжэ эхилбэ. 82 наһандаа бурхан Будда нүгшэбэ. Тэрэнэй хойно зургаан жэл болоод, Бадма-Самбава гэгээн хүнһөө хубилба. Бурханай нүгшэһэнһөө хойно 412 жэлдэ шажан хүтэлхэн Наган-Зана (Нагарджуна) багша түрэбэ.

Түгэд орондо шажан дэлгэржэ эхилхэдээ, бурханай хойно 1364 ондо Түгэдэй Һантодоори (?) хаанай үедэ огторгойһоо тэмдэг бууһанай ушарһаа шажан эхилбэ. Энэнь ородой 414 он тухай. Энэ үедэ Түгэдэй Суранзан-Гомбо хаан түгэд алфавит зохёобо.

24. Монголой шажанай тухай. 1200 он тухайда. Чингис хаанай үедэ Саһата Түгэд оронһоо Сахияа Бандида ламые залажа, 1236 ондо тэрэ лама монгол үзэгэй алфавит зохёобо. Энэ үеһөө хойшо Монголдо ламын шажан хүсэд дэлгэржэ эхилбэ. Энэдхэг, түгэд, хитад эрдэмтэдые асаржа, тэдэнэй хэлэн дээрэһээ монгол номуудые оршуулан гаргадаг болобо. Алтан гэгээн 3-дугаар Далай лама Содном-Жамсые 1576 ондо залажа, урда шажан баригшадые нэлгэжэ, шажанай гурим тогтообо. Энэ үедэ Жэбзэн-Дамба Даранатын гэгээн 1570 ондо эхилэн түрэбэ. Тэрэ саһаа хойшо мүнөө хүрэтэр түрэл бүхэнэйн Туулын голой хойто бээдэ һуудаг газарын Богдын хүрэн (Үргөө, Улаан-Баатар), мүнөө 8-дугаар хубилгаан Богдо байна. Монголой Алтан хаан шажан дэлгэрүүлхэн гэдэг. Тиигээд Манжын хаан Хитад, Түгэд, Монгол орониие өөрынгөө мэдэлдэ хамталжа эзэлхэн хойноо, хитад хэлэнһээ манжа, монгол үзэгөөр Ганжуур, Данжуур гэхэ мэтэ ехэ номуудые оршуулжа гаргадаг байна, модон барай хэлбэлтэй болобо.

25. Анхан Ара-Халхада шажан дэлгэржэ, 1660 онһоо эхилжэ, Халха-Монголһоо бодхуулаар ерэхэн тула, сэхэ захирха ноён үгы. Зүг өөһэдынгөө нэгэ тахиһан бурхан, ном, жаншаг бага зэргэ асаржа, эды тэды лама хубарагууд мүн бага сага номтой ерэхэн болобошье, түрүүнэй бөө удагаар обоо уула тахижа, хада уулын эзэдтэ сэргэм үргэжэ байһанаа нэгэ зарим шажантай болоһон уладаа дахажа, 1701 ондо подгороднын хорлод яһанай лама Санжа гэгшэ Химнэ голой баруун эрьедэ эшэгы дуган барижа (дасан барижа) Юрөө, Хүл-Нуурай, Тамшын, Үдэнгын, Сэлэнгын Ёнхор, Болтомуурай зонууд хурал хуруулжа байтараа, 1720 ондо Түгэдэй табин лама, Монголой зуун лама, хамта зуун табин ламанар хэхэг хэхэгээрээ ерэжэ, газар бүридэ түгэд монгол бэшэгэй хургуули нээжэ, шажанай һанаашалга бүтээбэ. Түгэд Лубсан-Жэмбэ лама 1726 ондо сартуул, табангууд, атаган гурбанай Борьёогой баруун нэгэ тэбсэг дээрэ эшэгы дасан бари-

жа, хурал хураад, тэрэнһээ хойшо газар бүхэндэ хурал хурадаг болобо. Энээниие газарай ахамад найшааж, 1752 ондо алба татабаригүй байһан 150 ламанарые ламын комплектдэ баталба. Химнын дасан дүшөөд жэл байгаад тараха сагтань Санжа лама Хүл-Нуурта (*Галуута*), тангад Агбаан-Пүнсэг ноён-лама Болтомуурта ошоожо, дасангуудые барюулжа, мүн дасангай ахалагша болобо. Тэрэ Борьёогой баруун бээйн тэбсэгы Дасангай-толгой гэжэ нэрлэдэг байна. Хорин зургаан жэл байгаад, 1772 ондо тарахадаа, Жамсаран сахюусаа атаганһаа буляаж абаад, нэгэ захын бурхан хэншые абангүй үлэжэ байһаниинь сартуулай нэгэ хара үбгэн энэ бурхан гээшэ, энээгэр бидэ сахюуса бария гэжэ абаһаниинь, мүнөө Булагай дасанай сахюусан байна. Тэрэ Лубсан лама атаганай Зэдын дасан барюулжа, арбан дүрбэн жэл шэрээтэ боложо, энэ дасанда мэргэн хайн ламанарай байха газар гэдэг аад, Монголой Хутагта ламхай иигэжэ хэлэһэн байна: «Зэдын дасангай үлзы бүрин хайн байна. Эмшэд харин гуримгүй, хэнгэргэ дуугүй, гэсхынэр уургүй» гэжэ айлдаһан гэдэг бэлэй.

26. 1841 ондо түмэр үхэр жэлдэ — Үбэр-Монголой Наган-Занын хубилгаан Наран-хутагта ламые Хориһоо залажа, нэгэдэхи табангуудай дасанда Очир эрхын ваан табюулба. 1842 ондо Борьёодо Маршан-бумариин бунхан табиба. Зунай һүүл нарын шэнын хоёрто Бүрэн-хаанда арбан гурбан обоо табижа, жэл бүри жасаалба. Тиигээд хэлэһэниинь: «Энээнһээ хойшо гушан жэл болоод, Эзэн хаантнай энэ газар ерэхэ, Богдо-гэгээндэ өөрынгөө дураар мүргэхэ болохот» гэхэнэй ёһоор 1860 онһоо эхилжэ, хилэ табигдаба. 1872 оной июниин 15-ай үдэр Александр Александрович гурбадугаар хаан хүбүүн Амарһаа залараад бусаха замдаа Сэлэнгын город шадарай Харуул-Нугада урдын хамба Бааншагай (Ваанчигаи) Шулуутайн дасанай габжа Мархын хамба байһантай хамта дотортой буряад эшэгы гэр барюулжа, лама ноёд болоод буряадууд олоороо угтажа, бурхан шүтөөн, тэрэ гэр, буряад дэгэл үгэбэ. Хутагта ламхай 1841 ондо Түнхэн залараад, Мундаргын эбэртэ буха шулуунай эбэр дээрэ Маршан-бумариин бунхан табижа, 1842 оной эхээр нэгэ үрхэн сагаан гүрөөһэ үргэл болоһониинь унажа, Мундаргын оройдо гараба. Тэрэ Буха шулуунай баруун эбэр дээрэ 1843 ондо Эрхүүгэй архиерей хэрээһэ хадхаж, тэрээнһэ хойшо зунай торойсоб (*троица*) үдэр сэсэг набша ургаж, тэрэ багай ородууд мүргэдэг болобо.

Эртэ сагта Монголһоо нэгэ ехэ хүхэ буха Эрхүүгэй хойто бэээр оройдожо ерээд, Хоймор гэжэ нюттагта хоножо, хахад үдэр ошобо. Тэрэ хэбтэһэн газарынь үбһэгүй, улаан элһэн, утань хоёр модо, үргэниинь нэгэ модо, энэ элһэнэй газаагуур тойроод нарһа модод ургаж, хашаа хүрэн шэнги болобо. Тэрэ буха тэндэһэн Мундаргын үбэр ошоожо, буха шулуун болобо гэлсэдэг бэлэй. Хушуун дээрэһэнь

эбэрэйнх үзүүр хүрэтэр 15 сажан (30 метр) үндэр, эбэрынх нара зүб тойроод гараха табсантай байдаг, дээрээ найма найман сажан талмайтай байдаг.

27. Анхан манай Халха-Монголоу улад үнэн алдарт аорой баатар Сагаан хаанай хүсэ шадал ехэ гэжэ мэдэлдэнь ерэжэ орохо сагта тэрэ хаан мание ехээр хайралжа, сэсэг үбшэнһөө (осно) тариха тарилга болбосоруулжа, сэсэг тариха арга олдоһонһоо хойшо сэсэгтэ үхэл үсөөрбэ.

Манай шажание хүндэтэй дээрэ абажа, хоёрдугаар шажанай тоодо баталжа, 1720 ондо 150 ламанарые алба татабаригүй, хуралай хургуули хэжэ байхые 1752 ондо комплект баталаад, түгэд монгол номой хургуули хэхэ ба бага хүбүүдые лама хубараг болгоохо болон лама Заяагайхые хамба болгоод, тоогүй эрхэ үгэжэ, хабаата ламанарай комплект ба (актын) табан хэргэмээр дэбжүүлжэ, баһа хасагай ламанарые 142 комплект болгожо, алба татабаригүй Бан-дида хамбын мэдэлдэ үгэжэ, шэрээтэ, соржо, шанзаба, засаг, заяа гэжэ иимэ табан зүйлэй хэргэм (звание) үгэбэ. Обоо бунхан, дасан хүмэ барихые тоогүй дурасхалтай болобо. Хитад монголоу наймаашад ашаагаар бурхан ном асаржа наймаалдаг болобо. 1888 (1828?) ондо шажанай ревизор генерал барон ерээд, атаганһаа нэгэ улаан «Юм» номые буряад дасан бүриһөө һайшаал абаашажа, үшөө саашань һайжаруулхын зарлигтай бусаха замдань ород атаархажа хардаһан гэдэг. Тэрэ һанаашалгын хэрэг эзэн хаанда хүрөөгүй. 1848 ондо ерэһэн шажанай ревизор ород ехэ номшо ноён комиссар нэгэ нүхэртэй анхан Сэлэнгын дүүмэдэ ерээд, бидэнэр хургуулиин улад аад лэ, нютаг үзэхээе юрэ ерэбэбди гэжэ дүүмэдэ һараһаа үлүү байжа, хамбын дасан үзэхээе нэгэ үдэр ошоходонь, хурал үгы, дасан суургатай байжа, орожо шадабагүй. Айлнуудые зайжа, хээрэ хонишодто ошожо, элдэб юмэ һуража, бүрин мэдээ абаад, нэгэ үглөөгүүр формоороо хубсалжа, тайшаа Вампилайхые энэ сагаар ерэ гэжэ асаруулаад, «комиссар Зонтир (?) гээшэб, би танай шажанай ревизи хэхээе ерээб» гэжэ хатуу захирба. «Ши энэ сагаар хамбын дасанда хурал хуруула» гэжэ захирба. «Би энэ дары ошоход» гэбэ. Тайшаа дасан ошожо, хурал хуруулжа байтарынь, тэрэ ноён морилжо үзөөд, ехэ уурлажа, гэр бүри ламатай, бултадаа гэрэгтэй, архи тамхинда дуратай, ахамад ноёдһоо үлүү хүндэтэй, шэрүүн һамуу ябадаг, хуулида таарахагүйгөөр ябадаг, иимэ ёһо ламын һахилда байха ёһогүй гэхэн байна. Тэндэ нэгэ хэдэн хоног байжа, хамбын хэрэг үзөөд, дасан приход бүри ябажа үзэхэ, холо ойро ба дүүшэ бүриин олон үсөөнөөр жэшэжэ, лама санваартание тэгшэлхэ болобо. Илангаяа ламанарай һамуу ябадалда хатуу хэмжээ абаха ба илангаяа оросуудай худал үнэн хобуудаар хэнээлтэ үзэжэ

байдаг болобо. Дээрэхи ламанарай хэргэм ямба ба алба түлбэрийн хүнгэлэлтэ зогсожо, 1853 оной мартын 17-й приказаар 285 лама хургуулийн 35 хубарагтай гэжэ дооро дурдаһан лама Заяагай баталуулһан хэргэмһээ хаһажа, хамба шэрээтэ хоёрһоо бэшые һүүлэй табан зэргэ болгожо, алба татабаригүй болгожо, Буддын шажанай номой хургуули хэжэ байхаар зохёогоод бусаба.

1886 ондо эзэн император Александр Александрович наһа бараба. Орондонь дотор хэрэгэй министр граф Толстойн зарлигай ёһоор министерствын газаада шажантанай департаментһаа соносогдожо, Зүүн Сибирийн Буддын шажантанай байдал эрьежэ үзэхээ морилжо ерэхэн гэгээн туяата князь Эспер Эсперович Ухтомский гэгшэ Үдэнгын торгово замаар ерэжэ, сэхэ Богдын хүрөөн ошоод, тэндэхи шажанай гурим үзэжэ ерээд, хамбын дасанда һара шахуу байжа, шажан һайжаруулха зохёолнууды бэшэжэ бусаба. Амгалан бусаһан дары баярай бэшэг бэшэбэ.

- Хамбын дасангай сам 1869 ондо гараба,
- Юрөө дасангай сам 1869 ондо гаража эхилбэ,
- Атаган дасангай сам 1870 ондо гараба,
- Гэгээтын дасангай сам 1887 ондо гараба,
- Булагай дасангай сам 1889 ондо гараба.

28. 1871 ондо хамбын дасангай туһалагша (?) Дамба Бамбын, хори арба нэгэн эсэгийн тайшаа Жалсарай Зоригтын, Ширав-Нимбуу Хубитыннар эзэн хаанда ошохоор һунгагдажа, тэрэ жэлэй июнь һарада дээрэ дурдаһан шажанай хэрэг тушаа эзэн императорһаа зууршалга хэхын түлөө Петроград хото ябуулагдаба. Хаанай нэрэдэ октябрийн 30-най үдэр долоон зүйлэй гомдол элирүүлжэ, нэгэ яһатай, нэгэ шажантай зоной шажанай шүтэлгэ тухай гуйлтань ехэ туһа болобогүй. Обоонуудын байха боложо, бунхан ба хүмэ мэтын барилганууд эрхэ бэшэ хуряагдаха болобо.

29. Лама Заяагай зурхайша Баатарай хоёр Түгэд орондо бүрин хургуули һуража ерээд, Сонгоолдоо 1744 ондо дасанай һуури шэнжэжэ, нэгэ заахан дасан барюулаад, хурал хураһанай хойно ехэ дасан түгэд, хитад формоор барюулба. Тэрэнэй хойно Хүл нуур тойрогшо зонууд энэ хоёр ламые залажа, дасанай газар шэнжүүлхэдэнь, зурхайша Баатарай зурхайгаа зураад, эндэ ехэ һайн газар гэхэдэнь, лама Заяагайхи ондоо газар зайлуулжа үзөө һаамнай ямар бэ гэбэ. Манай дасанһаа ехэ газар болохо байна гэхэдэнь, Баатарынхи «иимэ һайн газар олдоходонь, бурханай шажан ехээр мандаха байна. Шажан мүнхэ, бидэ хоёр мүнхэ бэшэ, эндэ ахалаа хадань, эндэ ерэжэ түрүүжэмди» гэбэ. Хэтэдээ манай

Сонгоолхоо зарга халахагүй гэжэ хөөрэлдөөд, тэндээ номоо хадхаба.
Тэрэнь ахалжа хамбын дасан болобо.

	Дасангай байһан нутагууд	Бата- лагда- һан он	Бага һүмэ	Штат лама	Мүргэлэй зон		Ямар дүүмын мэдэлдэ
					эрэ	эхэ- нэр	
1	Хамбын	1748	17	10	2738	2638	Сэлэнгын
2	Сонгоолой	1750	11	14	3827	3527	Сэлэнгын
3	Зэдын	1774	17	11	2560	2601	Сэлэнгын
4	Асын	1776	9	4	410	413	Сэлэнгын
5	Сартуул- Булагай	1805	4	5	1771	1735	Сэлэнгын
6	Гэгээтын	1831	4	4	1050	1147	Сэлэнгын
7	Үшөөтын	1805	4	4	618	618	Сэлэнгын
8	Бултү- мэрэй	1760	17	6	1368	1325	Сэлэнгын
9	Ара- Хирээтын	1769	3	6	1063	932	Сэлэнгын
10	Загастайн	1780	10	7	1278	1378	Сэлэнгын
11	Хударын	1831	2	8	1848	1836	Сэлэнгын
12	Юрөөгэй	1811	10	7	1344	1357	Сэлэнгын
13	Хэжэнгын	1760	3	14	3714	2723	Хориин
14	Анаагай	1793	3	13	2832	2850	Хориин
15	Суулгын	1831	4	11	232	201	Хориин
16	Түгнэ- Галтайн	1760	4	11	2132	2201	Хориин
17	Янгаажанай	1831	11	8			Сэлэнгын
18	Агын	1816	4	21			Агын
19	Шулуутайн	1831	4	7			Хориин
20	Шисаанын	1831	2	7			Хориин
21	Хухюуртын	1831	9	8			Хориин
22	Эгэтын	1838	2	11			Хориин
23	Сүүгэлэй	1834	4	17			Агын
24	Гүнэйн	1805	—	4			Агын
25	Тугшанай	1803	2	4			Агын
26	Хужартайн	1829	2	4			Агын

27	Тарбагатайн	1828	2	4		Агын
28	Онон- Бэрсын	1828	2	4		Агын
29	Олохоной	1832	0	4		Агын
30	Баргажанай	1832	2	8		Баргажанай
31	Хэрэнэй	1837	2	6		Түнхэнэй
32	Саха- Булагай	1835	14	16		Сэлэнгын
33	Сээжэ- Бургалтайн	1832	2	7		Сэлэнгын
34	Алайрай	1914	+	17		Алайрай

- 954 ондо 1-дүгээр Святослав, Олегэй хүбүүн, 16 жэл хууба
- 970 ондо Ярополк 9 жэл хууба
- 1015 ондо Святополк нэгэ жэл хууба
- 1015 ондо Ярослав 38 жэл хууба
- 1052 онһоо Изяслав 21 жэл хууба
- 1073 онһоо Святослав 3 жэл хууба
- 1078 онһоо Всеволод 15 жэл хууба
- 1093 онһоо 2-дугаар Святополк Изяславович 20 жэл хууба
- 1113 онһоо 2-дугаар Владимир Мономах 12 жэл хууба
- 1125 онһоо Мстислав Владимирович 7 жэл хууба
- 1132 онһоо 2-дугаар Ярополк 7 жэл хууба
- 1139 онһоо Всеволод 7 жэл хууба
- 1146 онһоо Вячеслав 7 жэл хууба
- 1154 онһоо Ростислав 9 жэл хууба
- 1167 онһоо Мстислав Изяславович 3 жэл хууба
- 1171 онһоо Андрей Юрьевич 7 жэл хууба
- 1177 онһоо Михаил Юрьевич 1 жэл хууба
- 1178 онһоо Всеволод Юрьевич хууба
- 1211 онһоо Юрий Всеволодович 5 жэл хууба
- 1212 онһоо Юрий Всеволодович 20 жэл хууба
- 1216 онһоо Константин Всеволодович хууба
- 1238 онһоо Ярослав Всеволодович 7 жэл хууба
- 1245 онһоо Александр Невский 29 жэл хууба
- 1263 онһоо Ярослав Ярославич 7 жэл хууба
- 1271 онһоо Василий Ярославич 5 жэл хууба
- 1276 онһоо Дмитрий Александрович 18 жэл хууба
- 1294 онһоо Андрей Александрович 1 жэл хууба

- 1294 ондо Данила Александрович 7 жэл хууба
- 1303 онгоо Михаил Ярославич 15 жэл хууба
- 1319 онгоо Юрий Данилович 1 жэл хууба
- 1325 онгоо Александр Михайлович 2 жэл хууба
- 1328 онгоо Иван Данилович 12 жэл хууба
- 1340 онгоо Семен Иванович омогтой хаан 13 жэл хууба
- 1353 онгоо 2-дугаар Иван Иванович 6 жэл хууба
- 1359 онгоо Дмитрий Суздальский 2 жэл хууба
- 1361 онгоо Дмитрий Иванович Донской 27 жэл хууба
- 1389 онгоо эхилжэ дари (порох) бии болоходоо, сагаан дари гэжэ буудахада дуугүй дари бии болобо
- 1389 онгоо 1-дүгээр Василий Дмитриевич 36 жэл хууба
- 1425 онгоо Василий Васильевич 37 жэл хууба. Харахагүй хаан байба
- 1462 онгоо Иван Васильевич 43 жэл хууба. Энэ хаанай үедэ бүргэд титим гараба. Энэ үедэ Хан-буу шудхаба. Мүнөө Москва Хэрэмдэ байдаг
- 1505 онгоо 3-дугаар Василий Иванович 28 жэл хууба
- 1533 онгоо эхилжэ император нэрэтэй хаашуулһаа 4-дүгээр Иван Васильевич, дошхон, зантай 50 жэл хууба
- 1587 онгоо Фёдор Иванович 13 жэл хууба. Энэ үедэ ород номой хэблэл гараба
- 1598 онгоо урда залгажа хууһан Рюрик хаанай үндэһэн таһарба. 1598 онгоо Борис Годунов 7 жэл хууба. Энэ хаанай байха үедэ ехэ ган зуд боложо, 500 зуу мянга шахуу хүн үлэсхэлэндэ үхөөд, энэ үедэ Гришка Отрепьев гэдэг хүн ойр зуура хуурмаг хаан болоо һэн. Гришка болбол анхан поп хүн аад лэ, холо газар заралганда ябажа, үни болоод бусажа ерэхэдээ, «би болбол урдын хаан шэрээ залгаха тайжа, хари гүрэндэ ябажа, эрдэм һуража ябаһанаа ерэбэб» гэжэ алдар суу тарааһаниинь зон этигэжэ, мүн хаанай хүбүүнтэй адли зүһэтэй байһан дээрэһэнь хаан болгоожо байтараа мэдэгдэжэ, саазалагдаһан байна
- 1608 онгоо Василий Иванович Шуйский 4 жэл хууба
- 1612 онгоо Михаил Фёдорович Романов 4 жэл хууба
- 1616 онгоо Алексей Михайлович 50 жэл хууба. Энэ хаанай үедэ манай буряад зургаан эсэгэ Ородой мэдэлдэ оробо
- 1676 онгоо Фёдор Алексеевич 6 жэл хууба
- 1682 онгоо 5-дугаар Иван 14 жэл хууба
- 1696 онгоо 1-дүгээр Пётр Алексеевич хоёр дахижа 27 жэл хууба. Энэ үедэ хургуули ба фабрика заводууд байгуулагдаба
- 1725 онгоо 1-дүгээр Екатерина хоёр жэл хууба
- 1727 онгоо 2-дугаар Пётр 3 жэл хууба
- 1730 онгоо Анна Ивановна 10 жэл хууба

- 1740 онһоо Иван Антонович 1 жэл һууба
- 1741 онһоо Елизавета Петровна 20 жэл һууба
- 1761 онһоо 3-дугаар Пётр 1 жэл һууба
- 1762 онһоо 2-дугаар Екатерина 34 жэл һууба. Энэ үедэ сагаан мүнгэн гараба
- 1796 онһоо 1-дүгээр Павел 6 жэл һууба
- 1801 онһоо 1-дүгээр Александр 24 жэл һууба
- 1825 онһоо 1-дүгээр Николай 31 жэл һууба
- 1856 онһоо 2-дугаар Александр 25 жэл һууба
- 1881 онһоо 3-дугаар Александр 13 жэл һууба. Энэ хаан алагдаба.

30. 1894 онһоо 2-дугаар Николай 23 жэл һуугаад 1917 ондо шэрээһээ бууба. Манай эрын урда 1010 жэлдэ Бурхан Буда түрэбэ. Наһанһаа мордобо. Дүрбэн жэл хойнонь Будын 84-дэхи ондо Бадмасамбаавын гэгээн түрэбэ. 1444 ондо манай эрын 434 ондо Түгэдтэ бурханай шажан нээгэдэбэ. Манай эрын 1236 онһоо эхилжэ Монголдо монгол бэшэгэй үзэг зохёогдобо. Энээнэй урда уйгараар бэшэдэг байгаа. 1265 ондо Түгэд оронһоо Пагба ламые залажа, дасан хүмэ барюулжа эхилбэ. Монгол хэлэн дээрэ номуудые гаргажа эхилбэ. 1570 ондо 1-дүгээр Богдо Жибзэндамба Дарнатын гэгээн түрэжэ, Богдын хүрээ (Улаанбаатар) байгуулба. 1671 онһоо Буряад-Монголдо Буддын шажан нээгдэжэ эхилбэ. Далайн урда бээын бүхы буряад Шэтын областьдо мэдэлтэй байгаа. 1894 оной переписеэр

- Ородууд эрэ эхэнэртэй хамта — 362 623.
 - Буряадууд — 176 579.
 - Хамниган — 24 594.
 - Татар ба еврей — 2476.
 - Буддын шажанда мүргэдэг буряадууд — 161 658.
 - Бөө мүргэлтэн — 3539.
 - Хэрээснэй буряад — 29 165
 - Эрхүүгэй областида мэдэлтэй буряадууд Түнхэнэй дүүмэтэй хамта — 118 000.
 - Бөөгэй мүргэлтэй — 68 000.
 - Үнэн алдарт Христосын мүргэлтэй — 40 000.
 - Далайн урда талын хасагай алба хэгшэнэр эрэ эхэнэртээ хамта — 25 508 амин.
 - Бүхы буряад яһатан 318 173 амин 1894 ондо байба.
-

**СЭЛЭНГЫН ТҮРЭ
ХУРИМАЙ ТҮҮХЭНЭЭ**

*Лёнхобын Г.Л.
Буряадай номой хэблэл
(Улаан-Үдэ, 1964)*

ОРШОЛ

Минии бэшэһэн энэ ном соо хих-дүгээр зуунай һүүл хх-дугаар зуунай эхин багта Сэлэнгын Оронго нютагта болодог байһан хуримай гурим заншалые гол түлэб үндэһэлэн баримталжа харуулагдаһан байна.

Дээдэ-Оронгодо һуудаг байһан өөрынгөө үбгэн аба Лёнхобо Гармын гэгшэһээ хурим түрэ дээрэ хэлсэдэг үгэнүүдые, дууладаг дуунуудые, гадна мориной соло 1923–1924 онуудта бэшэжэ абаа бэлэйб. Һүүлдэнь Харганаа, Дээдэ-Оронго, Баян-Гол нютагуудай хэдэн үбгэдтэй (Базарай Нима, Гармын Буда, Доржын Рэншэн болон бусадтай) хөөрэлдэжэ, түрэ хурим болон бэшэшье гурим заншалда хабаатай юмэнүүдые асуужа абаһан байгаа. 1823 ондо, тэрээнһээ хойшошье һэльбэжэ тогтооһон Сэлэнгын буряадай хуушан хуули соо үгтэһэн гэр бүлэ бололгондо хабаатай зүйлнүүдын үзөө, уншаа һэм, юундэб гэхэдэ, түрэ хэхэдээ, энэ хуулиие баримталха ёһотой байгаа. Тиихэдэ наһатай боложо ябаһан хүн хадаа, бүрин бүтэнөөрнь бэшэшье һаань, нилээн олон юмэнүүдын нюдөөрөө хаража, бэеэрээ үзэһэн байнаб. Тиин, эдэ бүгэдые шадаха зэргээрээ буйлуулан эмхидхэжэ, буряадай нэгэ түрэ хурим тухай хөөрэһэн үльгэр жэшээ болгоод, уншагшадай шүүбэри дээрэ табигдаба.

Энэ хөөрөөгөө эхилхын урда тээ хуушан сагай хуримай гуримда багтадаг хоёр-нэгэн юрэнхы мэдээнүүдые хэлээгүйдэ хөөрөөмнай зарим газартаа балар болохо шэнги һанагдана.

Худа ураг болоходоо, хари айлтай болохо ёһотой, болохо гэжэ оролдодогшые байгаа. Хэрбээ нэгэ удха узууртай һаа, долоон үеһөө сааша боложо һалаагүйдөө хари гэжэ тоологдохогүй, басага абалсаха, үгэлсэхэгүй байһан юм. Тиимэ һэн туладаа түрэ гэшэ хари халуун хоёрһоо бүридэхэ ушартай болодог һэн. Хари хүнүүд айлшад һууха, халуунай хүнүүд айлшадые хүндэлхэ гэхэн гуримтай бэлэй. Хэниинь хари, хэниинь халуун болодог юм гэбэл:

Хари хүнүүдтэ тоологдохонь:

- 1) узуур (гэрлэхэ хүбүүнэй гү, али хадамда ошохо басаганай эсэгын) нагаса;
- 2) өөрын (гэрлэхэ хүбүүнэй гү, али хадамда ошохо басаганай) нагаса; узуур нагасын аханар, дүүнэр, хүбүүн;
- 3) нагасын аханар, дүүнэр, хүбүүн;
- 4) бүлэнэр, базанар, нагасын нагаса, нагасын үеэлэ;
- 5) зээнэр, зээнсэгүүд, бүлөөлингүүд, базаалингууд;
- 6) хари аймагай айлшад.

Халуунай хүнүүдтэ тоологдохонь:

- 7) аймаг түрэлэй үбгэд;
- 8) хаяала үбгэд;
- 9) үеэлэ үбгэд, үбгэн аба.

Абганар, үеэлэнэр, хаяаланар айлшадые хүндэлхэ ёһотой. Эхэнэрэй зэргэдэ мүн иимэ гуримтайгаар шататаһан байха заабаритай. Худа худагын түрүүдэ, бухын түрүүдэ 1-дэхи болон 2-дохи зэргын хүн орохо. Адуу бэдэрэлгэндэ басаганай эсэгэ ородог.

Хүндэдэ табиһан табагуудые тусгаар гуримай ёһоор бэлдэдэг хэн. Илангаяа мяхатай табагуудые табихань заабаритай байһан юм. Айлшанай эдихэ нэрэгүй мяха табак соонь миин хээд, дээрэнь залаа гэжэ нэрэтэй мяха хэдэг байгаа. Эрэгтэй хари хүнүүдтэ табидаг нэрэтэй мяхануудые (яһануудые) тоолобол: төөлэй, дала, адхаал, бүүхэг, хээр, шагайта, харти. Эрэгтэй халуунай хүнүүдтэ табиха нэрэтэй мяханууд: хээр, мураатай хабһан, нюрган. Хари эхэнэрнүүдтэ табиха нэрэтэй мяханууд: ууса, хониной үбсүүн, һүүжэ, мого, шагайта. Халуунай эхэнэрнүүдтэ табиха нэрэтэй мяханууд: мого, нюрган, хабһан, хүзүүн. Нэрэтэй мяха (гэхэ гү, али нэрэтэ мяхатай яһа) табюулһан айлшан тэрэнээ бага сага отолжо эдихэдэл гээд, хүндэ залаха ёһотой байгаа. Хэрбээ эрхим хүндэдэ тоотой төөлэй гү, али ууса хаа айлшанай отолхо газарнуудтань заһаһан (хүндэһэн) байдаг. Хониной төөлэй долоон, адуунай төөлэй юһэн, ууса зургаан заһалтай. Үхэрэй төөлэй табидаггүй, уусыень миин табакта эдихэ мяхан болгожо хэдэг. Түрын хүндэдэ ямаанай мяха огто табидаггүй, бэшэшье малай хаань, амаргал, эмээл хүзүү, үншэн хабһа табижа болохогүй байгаа.

Буряадаймнай хуушанай һуудал байдалай, хурим түрын гуримуудые хайса мэдэхэ хүнүүд үсөөн боложо байна. Энэ ном дотор бэшэгдэһэн юумэнүүд буряад арадай һуудал байдалые, зан абариие шэн-жэлэгшэдтэ туһа болохо бээ гэжэ ханагдана.

БАДМЫНДА БОЛОХОН ХӨӨРЭЛДӨӨН

Дээдэ-Оронго нютагта нуудаг, дундаһаа дээшэ шадалтай, найрхуу, баярхуу зантай, харуу хатуу гэгдэһэн Батын Бадма гэдэг 50 наһатай үбгэн, Ханда гэжэ 48 наһатай, бууралтажа захалхан толгойтой хүгшэн — эдэ хоёр. Гарма басагаяа хадамда үгэһэнэйнгөө хойно 13 наһатай Даша гэжэ хүбүүндээ дүтын нэгэ үбгэндэ монгол ном заалгажа, бага зэргэ уншажа, бэшэжэ шадаха болгоһон байба. Бадмын ажал холимог ажалда тоологдохо юм: 7 толгой адуутай, 40 үхэртэй, 80 толгой хони, ямаатай, 5–6 га яарса талха таридаг, 2–3 га шэниисэ, 2 га тухай обёос, мүн хүхэ голоомо (зеленко) 2 га шахуу таридаг, 9–10 га үбһэ сабшадаг, дунда жэшээгээрнь гагай 30–40 бухал үбһэ абадаг айл байгаа хэн ха.

Нэгэ үглөөгүүр эртэхэн бодоод, хуушан хүдэһэн дэгэлээ нэмһэгээр хэдэржэ, галайнгаа баруун шэрдэг дээрэ тобойжо заби́лан нуугаад, үглөөнэйнгөө сай уужа байхадаа, Бадма нэгэ хэды бодолгодо ороһонойнгоо нүүлээр аалихан хүгшэндөө хөөрэнэ:

— Шимни хүгшэржэ байнаш, малнай олон, ажал хүдэлмэrimнай ехэ, мүнөө хүрэтэр хүниие хүдэлгэжэ үзөөгүйбди, нэгэ хүниие хүдэлгөөшье хаа болохо байгаа, тиигээд хүниие байлгахада, ямар туһа хэхэб даа, хүлһэншын нюдэн хүхэ гэжэ бохёорһон буруу бодхоохогүй, «наранһаа наагуур, намһаа саагуур» гээд, үдэшын бүрэнхые хүлэжэ байха юм бээ. Үбһэ талханай хүдэлмэrimин машинанууд гарадаг боложо, зарим хүн абаад талха хадана, үбһэ сабшана. Энэ хадаа найнааршье юумэ хэдэг бэшэ, харин таршаганаад-тэршэгэнээд, арбага-эрбэгэ гэжэ мал адууһанай хүр хүлдэ дараха, хахадьень газарта үлдөөхэ юм ха даа. Иигээд байхадаа, ажалда найн бэрхэ нэгэ хүл жорхойхон бэриие оложо зараа хаамнай дээрэ болоод байна. Энэ жэлдэ үбһэн тармаатай байна, үбһэ бага абабабди. Харин хүбүүгээ хадамлуулжа, энэ олон малһаа үгэжэ үсөөлбэл болохо байна. Хүбүүнһээ хоёр-гурба эгшэ басаганда хадамлуулаа хаа, түргэн бэриие буулгажа шадаха байнабди, — гэжэ хөөрэхэдэнь, галайнгаа зүүн тээ үбдэг дээрээ нуугаад, аягатай сайгаа гартаа баряад шагнажа нууһан Ханда хүгшэн аягатай сайгаа урдаа табижа, Бадмын үгээ нэгэ багахан таһалхыень хүлэжэ ядажа нууһанаа:

— Юрэдөө, ехэ зүб бодобо байнаш, Дашамнай мүнөө 13-тай, хойто жэлдэ 14-тэй болохо. Бэриие буулгахада зохид болохо байна. Байза, бэриие хэхээр басаган хаана байна гээшэб?

БАДМА. Хоёр эгшэ басага хадамнабал, хойто жэлдэ абажа болохобди.

ХАНДА. Бурхан туһалжа, ая зангаар түбшэн найн, ажал хэхэдээ бэрхэ басаган хаана байна гээшэб, — гээд, бурхан тээшээ хаража,

һуумгашаа нэгэ наманшалжархёод,— 2, 3, 4 эгэшэшье басаган хамаагүй, бага наһатай хүниие абаад зарахада, тулгууригүй байха. Тиимэ хадань бээе хүсэһэн хүниие хараха хэрэгтэй байна.

БАДМА. Үгы, байза, Дабаа дарханайда ямар нэгэ нюдэндэ дулаан басаган байдаг бэлэй? Тэрэ басаган хэдытэй байна хаб? Дабаа дархантан уг изагуур хайтай, зохид зантай зон юм. Тэрэ басаган Эрдэни гүлваагай зээ байха ёһотой.

ХАНДА. Тэрэ ехэ таарамжатай хайн зон байха даа, харин шадалаар багашаг айл хэбэртэй агша.

БАДМА. Шадал багатайдаа яаха нэм, харин юумэ хэхэдээ шадмар бэрхэ хүн манда туһатай байха бэшэ гү?

ХАНДА. Би Доржо абгында ошоожо, тэрэ басаганай наһые мэдэхэб, тэдэнэй хүгшэн бараниень мэдэхэ байха. Энэ үдэрнай хоёр гараг гү? Үдэрэй хайнда ошоожо мэдэхэ байнаб,— гээд гаража, малнуудаа эдеэлүүлжэ, заримыень гаргажа залаад, гэртээ орожо, хубсаһаяа нэлгэжэ үмдөөд, дүтэхэнэ һуудаг Доржо абгындаа ошоожо, Жэгмэд хүгшэнэй намарай гэртэ задагай галай зүүн шэрдэг дээрэ зэргэлжэ, үбдэг дээрээ һуугаад, хонхон тогоон соо шанһан шарахан сай уужа һуухадаа, элдэб хүжоу үгэнүүдые хөөрэлдэнэ. Тиихынгээ хоорондуур:

— Дабаа дарханай басаган хэдытэйб, ямар жэлтэй хаб?— гэжэ һураба.

Жэгмэд хүгшэн шангаар энеэжэ:

— Үгы, мэдэнэгүйб, яаха гээбта, худа болохоо ханаа гүт?— гэжэ Хандын урдаһаа сэхэ хараад, үбдэгыень ёбороод орхино.

ХАНДА. Тиимэ даа, худа болоо хаа яаха юм гэжэ ханаа нэмди, шадал хүрэхэ юм гү даа,— гээд энеэлдэнэд.

Жэгмэд хоёр гараараа аягатай сайгаа газарта табяад, дуугаа бага болгожо:

— Тэрэшни аймшагтай бэрхэ басаган даа, ая зангааршые хайн, номгон, даруу хүн юм. Мүнөө 15 наһатай. Луу жэлтэй байха. Ошоожо худа бологты. Дабаа үеэлэ арсахагүй байха,— гэхэдэнь, Ханда ехэ ханамжатай зүбшөөбэ. Тиигэһэнэйнгээ һүүлдэ гэртээ бусаад, Бадматаяа хэлсэжэ, басага һурахаяа ошохо, үдэрэй хайнда, гарагай тэгшэдэ ошохо хэрэгтэй гэлсэбэ.

БАСАГА ЁУРАЛГА

Бадма гарагай 4-дэ, һарын тэгшэдэ, үглөөгүүр эртэхэн буурал мориёо гүрэмэл бургааһан хоорботой тэргэдэ хүллэжэ, дунда зэргын сэбэр хубсаһа үмдөөд, зүүн зүгһөө зэргэлжэ байһан нютагта түмэршэ дархан Сэрэнэй Дабаагайда хүрэжэ, сэргын хажууда тэргэһээ буужа

байхадань, газаагаа ябаһан Мани басаган хараад, мориень абахаа ерэжэ, моринойнь жолоо тайлажа, сэргэдээ уяад: «Мэндэ», — гэжэ гүбэд гэбэ. Бадма: «Сайн», — гэжэ мэндые харюусаад:

— Баабайтнай гэртээ гү? — гэжэ асууба. Мани налгайханаар «гэртээ» гээд, аалихан Бадмын хойноһоо гэр тээшээ ябалсаба. Бадма аалин ябаһаар гэртэ оробо.

Дабаа дарханайда хүн үргэлжэ ябажал байдаг. Бадмын энэ ерэлгэ Маниин нюдэндэ ехэ жэгтэй харагдабашье һаань, юушье мэдэнгүй малай хашаа тээшэ ябашаба. Бадма энэ басага ехээр шэртэн харахаяа һанабашье, Манида мэдэгдэхгүй гэжэ халта хараад, ямар аятай басагам даа гэжэ бодоод, баяндаа найдажа, лаб худа болохоб гэжэ бардам һанаһаар Дабаатанай намар байдаг гэртэнь оробо. Дабаа галайнгаа баруун тээ сагаан шэрдэг дээрэ хүхэ даалин дэгэлтэй, холонготой бүдүүн бүһэ бүһэлһэн забилаад һууна. Дабаагай эхэнэр Ошор-Ханда галай зүүн тээ үндэр гадаһанда мушхаатай хониной олон арһануудһаа доодо захын арһа мушхажа һууба. Бадмын орожо ерэхэдэ, Дабаа һууриһаа бодожо, үүдэнэй баруун эрхиндэ зогсоод, айлшанай бурханда мүргэхые хүлээнэ. Ошор-Ханда түргэн бодожо, хормой дээрэхи арһанай тооһо нооһые үүдэнэй зүүн эрхиндэ ошожо унагаагаад, галай зүүн тээ зогсобо. Бадма бурханда мүргэжэ дүүргээд, малгай бээлэй хоёроо гартаа абажа, Дабаа тээшэ хаража, бага дохин татаад: «Мэндэ!» — гэбэ. Дабаа: «Мэндэ амар!» — гэбэ. Ошор-Ханда тээшэ хаража: «Та мэндэ!» — гэбэ. Ошор-Ханда: «Мэндэ амар!» — гэжэ харюусана. Дабаа: «Дээшээ һуугты!» — гэжэ хоёр гарайнгаа альга дэлгээн, дохин байна. Бадма галай баруун хойно сагаан шэрдэг дээрэ һуухадань, Дабаа доодо тээнэ зэргэлээд һууба.

ДАБАА. Юу байнаб һонин танаар?

БАДМА. Шэнэ һонин үгы, бүгэдэ хуушан хэбээрээ һайн байнабди. Мал һүрэг мэндэ байна гү?

ДАБАА. Һонирхолтой юумэ хомор, мэндэ һайн байнабди. Үбһэ, талха хэр зэргэ абажа байнабта?

БАДМА. Энэ жэлдэ үбһэ, талхан дунда зэргэ абтаба, — гээд, саашань юрын байдал тухай хөөрэлдэбэ.

Ошор-Ханда тулгын баруун талын дүнжэлгэ¹ заахан хабшуургаар хабшажа табяад, дээрэнь заахан тогоо табича, уһа хээд, зааханаар бооһон алтаргана харганаа² данхай³ дээрэһээ абажа, тогоогоо угаагаад, уһа хэбэ. Тиигээд галаа удхалжа носоогоод бодожо, эргэнэг⁴ дээрэһээ арһан сүүмхэтэй сай уур хоёрые абажа, галай зүүн тээ үбдэг дээрээ һуугаад, гэдэргээ һарбагад гэжэ, эргэнэг доогуур шэхээтэй байһан модон нюдүүр абаад, сайгаа сүүмхэ соонь бала нюдэжэ,

1 Дүнжэлгэ (үлирбэ) — тулгада бага ехэ тогоо табихадаа тааруулхын тулада байдаг хабшуур.

2 Харганаа — угаабари.

3 Данхай — тогооной эргэнэг.

4 Эргэнэг — хуушанай буряад буфет.

ууртаа хэжэ, бага зэргэ нюдөөд, гар дээрээ ууртай сайгаа абажа, тогоотой уһан соогоо мүл байтар хаяад, һүүлдэнь сайн бусалхада, эргэнэг соохоо модон хүнэгтэй һү асаржа, 2–3 шанага хээд, хэды дахин һамаржа, зэд домбодо юүлээд, 2 улаан аягатайгаар асаржа, Дабаадаа барюулба. Бадмын урда аягын шэрээ табиба. Дабаа нэгэ аяга сай хэжэ, хоёр гараараа дүнгөөд, Бадмын гарта барюулба. Бадма хоёр гараараа дүнгэн абажа, шэрээ дээрээ табиба. Дабаа нэгэ аяга сай хэжэ, урдаа поол дээрэ табяад, баруун гар тушаагаа домботой сайгаа табяад һууна. Ошор-Ханда талха отолжо, модон улаан табак соо хээд, дээрэнь хурууд, тэрэнэйнгээ дээрэ сагаан тоһо хээд асаржа, Бадмын урдахи шэрээ дээрэ табяад, гэдэргээ боложо: «Сагаан эдээ баригты» — гэжэ мэдүүлбэ. Бадма баруун гарайнгаа альга дэлгээн, табак дүнгэжэ, мэдэһэнэй тэмдэг болгобо. Тиигээд сай уужа, табакһаа ама хүрэжэ, аягаа табяад:

— Би танайда нэгэ айладхалтай ерэбэ гээшэб. Агтын шэхэ барюулжа, уран манзын ёһоор худа ураг болоё гэжэ ерэбэб, — гэбэ.

Дабаа аниб гэжэ: — Хүбүүнтнай хэды наһатайб? — гэжэ асууба.

БАДМА. Манай хүбүүн 13-тай, морин жэлтэй, тиигэбэшье бага гэжэ баһахаар бэшэ байха, ургажа ябаһан улаан бургаанһан гээшэ.

ДАБАА. Танай хүбүүн арай бага байна. Манай Мани 15-тай, луу жэлтэй. Эрэ хүн ахадаа дээрэ, эхэнэр хүн дүүдээ дээрэ гэдэг урданай үгэ бии бэшэ гү? — Басагамнай дүү хүндэ ошохо дурагүй байха.

БАДМА. Хоёр эгэшэ хүн эгээ таараха байха. Худа, бү арсагты, басаган дурагүй байха гэжэ юу байхаб. Түрэнэн эхэ эсэгэ та хоёрой байтар. Та хоёройл мэдэхэ хэрэг байна гээшэ.

ДАБАА. Үгы, би арсанашье бэшэб, тантай худа болонгүй хэниие хүлээхэбиб, тиибэшье лама багшанарта айлдахажа мэдэхэбди.

Мани нэгэ тэбэри түлээ тэбэрижэ ороод, үүдэнэй зүүн эрхиндэ аалихан табихатайнь адли Ошор-Ханда гүйжэ бодоод, Маниие түлхин гаргамсаараа, үүдээ хаагаад, хойноһоонь нэгэ гараараа зангажархёод, ташаганаса энеэжэ, галайнгаа зүүн тээ һуужа, галаа удхална.

БАДМА. Худын хойно анда⁵ гэжэ хэлсэдэг урдын хүнэй гурим бэлэй. Хэр эхэ алта мүнгэ, адууһа мал эрихэ гээшэбта? — гэжэ һураба.

ДАБАА. Хүүхэн үрые хүн болгоожо үгэхэдөө, орохо гэртэй, үмдэхэ хубсаһатай, эдихэ зөөритэй айл болгохын эсэгэ эхын ёһо гээшэ. Хундаган сагаан эшэгы гэр барихые зоо хониной ноһо хоёр талаһаань хамталха, гэрэй зэлэ, бүһэ, оһор, уяа томохые 50 ямаанай ноһо хамталха, энээнһээ гадна басаганай худалдаан гэхэдэ 150 түхэриг мүнгэ, 70 толгой мал эрихэ байнаб, — гэжэ хэлэхэдэнь, Бадма ехэ соһоһон хэбэртэй боложо:

— Худа, яагаа ехэ юумэ эрибэ гээшэбта? Алдаршагүй хайн⁶ зөөри-тэй хүн бэшэлби. Үхи хүбүүнэйнгээ эдлэхэ зөөри үлдөөхэл хэрэгтэй. Худа, бага эндүүрбэ гээшэ гүт?

ДАБАА. Басаган хүбүүн хоёрнай мүнөө бага наһатай, хэды жэлдэ хубарюулхада, мэдэгдэхэшьегүй байха. Танай малаар бодоходо, нэгэ жэлэй түл байха даа.

БАДМА. досоогоо бодожо үзөөд: — Энэ намар хахадыеень, хойто намар нүгөө хахадыеень үгэхөөр хамта 60 толгой мал, 150 түхэриг мүнгэ үгэжэ шадаха байнаб. 10 толгой малаа буулгатты.

ДАБАА. Наймаархалдаһан арсалдаһанай хэрэг юу байхаб даа. Тэрэ 10 толгой малые хубаажэ табия гэхэ байнаб.

БАДМА. 60–65-шье хадаа ямар зэргын малнууд байха гээшэб?

ДАБАА. Томо жэжынь тэнсүүлээд, 3 толгой адуун, 20 толгой үхэр, 42 толгой хони ямаан, ямааниинь 10 толгойһоо дээшэ бэшэ байгаа хаа зохисотой гэжэ ханаха байнаб.

БАДМА. Ганса хүбүүгээ гэрлүүлхэ гэжэ байгаад, юун гэжэ арсал-дахабиб, — гээд үбэрһөө нэгэ аюуша хадаг гаргажа, бурханай урда шэрээ дээрэ табяад, гэдэргээ боложо, — Энэ хэлсэһэн үгэмнай бата бэхи боложо, үхин хүбүүмнай үнэр баян нуухань болтогой! — гэжэ хэлээд, бурханда мүргэнэ. Дабаа мүн бодожо, Бадматай зэргэлжэ байгаад мүргэлсэнэ. Ошор-Ханда баян худатай боложо, олон мал абаха болоһондоо баярлажа, галайнгаа зүүн тээ бодоод, мүн бурханда мүргэлсэбэ. Тиигээд баһа нууринуудтаа нууба.

БАДМА. Зай, худа, би дасан ошожо, хуви жаргалыеень үзүүлээд, хайн байгаа хаань, тахил табижа⁷, үдэр гаргуулжа ерэхэб, тиигээд танайда ерэжэ дуулгахаб. Энэ намар хахад мүнгэ, хахад малаа үгэхэб, нүгөө хахадыеень хойто намар үгэжэ, тэрэ үбэл бэриее буулгаха ёһотой байнаб, — гээд, «садаба» гэжэ аягаа табяад, шэрээгэйнгээ хоёр үзүүрһээ үргэжэ, заахан саашань болгожо табиба.

ДАБАА. Бидэ тиимэ түргэн сагаар басагаяа үгэхэгүйбди, харин хойто жэлдэ оройдоо 16-тай болохо. Адагынь 18 гү, али шадаа хаа 20 хүргэжэ үгэхэ ёһотойбди, — гэжэ хэлэхэдэнь:

— Тиимэ удаан бариха хаа, танай тиимэ ехэ зөөри эрихэ хэрэггүй байгаа. Тиибэшье хаа, тахил табижа байжа хэлсэхэбди, — гэжэ Бадма хэлэбэ.

ДАБАА. Юушые хэлэхээс ойлгожо ядан:

— Хүгшэн, юу хэлэхэбши? — гэжэ асууба. Ошор-Ханда Бадма Дабаа хоёрой нюурнуудые ээлжээгээр хаража: — Би юушые хэлэхээс мэдэнэгүйб, — гээд мэгдэн, үндэгэшэн нууба.

БАДМА. ханаһан хэрэгым бүтээжэ, агтын шэхэ баярлуулбат, — гэ-

6 Алдаршагүй хайн — дууһашагүй ехэ гэхэн удхатай.

7 Тахил табижа — бурханда юумэ үргэжэ, худа болохо болоһондоо баталдаг байһан заншал.

жэ мордохойёо забдаба. Дабаа үдэшэжэ, мориень абажа мордохуулба. Бадма баярай мэндые хэлээд, тэргэдээ нуужа мордобо.

Дабаа гэртээ орожо, галайнгаа баруун тээ лаб забилжа нуугаад, ехэ хүхюутэйгээр:

— Ёһотой ханаанда таараһан мал мүнгэ хоёрые ехээр абаха болобобди. хайн заһал түхээрхэ, хүнэй хойно орохогүйгөөр байха ёһотойбди. Энэ бага басагандамнай баһа баян хадам ерэбэл, ямар хайн бэлэй, — гэхэдэнь, Ошор-Ханда угтажа абаад:

— Бага наһанһаань хойшо нооһо ээрэжэ, оймһо, баарья оёхо, арһа хайнаар элдэхэ, хубсаһа гоёор оёжо, мал хараха, айраг сагаа бариха, эдээ хайнаар хэхэ гэхэ мэтын гэр тойроной ажалда үхин хүниие хайнаар хургабал, баян хадам ерэнгүй яаха нэм. Баян хүнэй нюдэн хурса, хэнэй басаганай ямар шадалтайе алдангүй харадаг хүн хирээһээ дутахагүй ха юм, харин Бадмын хүгшэн ехэ харуу хатуу, хүдэлжэ байһан хүндэ юумэ эджюулдэггүй юм гэлсэдэг. Манай Мани ажалда бэрхэ хадаа тааража ядахагүй байха гэжэ хананаб. Мани мэдээ наа, ошохо дурагүй байжа болохо, гартаа шанга барижа байгаад үгэбэл, хаана ошохо нэм. Харин хайн заһалай дэгэл хубсаһан, шэрдэг, эшэгынүүдые түхээрхэ, гэрэй нооһо суглуулха болобобди. Одоол зүүбшэдэ ханаа зоболгүй, дүүрэн алтан, мүнгэн зүүбшэтэй болоод байна гэшэ. Бага зэргэ шүрэ, хубһа абажа нэмэхэ хэрэгтэй.

ДАБАА. Үхин хүнэй мэдэхэ юун байхаб, эсэгэ эхын мэдэлээр айл боложо байһан лэ хүн зоной ёһо гүб даа.

Мани богонихон сээжэтэй дэгэлэй хуняһан дээгүүр нариихан бүһе шангаар бүһэлһэн, пумаажан пулаад хойшонь бооһон, гартаа харьһан бээлэй бариһан, ондоргон хоорботой тэргэдэ морёо хүлэжэ, малайнгаа хашаа соохи аргал сабшалан дээрэ зөөжэ, адхажа ябахандаа, «Энэ Бадма үбгэн манайда ямар үни болобоб? Эжы намайе юундэ байлгаха дурагүй байгаа? Харин намда хадам ерэбэ бэшэ хаяа» гэжэ зэбүүрхэжэ бодоно. «Бадмын тэрэ шэрхэгэр Дашада ошобоб гэжэ, тэдэнэй зараса болонхаар, үхөө наам дээрэ. Манай 30–40 малые харахада, али тухай ажалтайб, тиихэдэ Бадмын 100 гаран малһаа байха ганса аргалынь хэды ехэ байхаб. Юрэдөө, тэрэнтэй ушараа наа, үнэндөөшье үхэхэн хэрэг болохо байна даа. Бурхан зайлуул!» гэжэ бодожо ябажа, аргалаа адхажа дууһаад, мориёо буулгажа, тоногыень амбаарай үбэрэй үлгүүрнүүдтэ үлгөөд, морёо тээлниг соо оруулжа табижархёод, эсэжэ хүлэрһэндөө пулаадаа абажа, нюураа аршаад, гэртээ ороходонь, бурханай урдахи шэрээ дээрэ ута хадаг табяатай байхые хаража, барагад гэжэ нюрга уруунь хүйтэ даажа: «Энэ юун гээшэб?» — гэжэ бахардангыар нураад, үүдэндэ хүл дээрээ байшаба. Ошор-Ханда ташаганаса энегээд:

— Басаган, шамдамнай хадам ерээ — баян Бадматан, ехэ хүхюутэй байнабди, — гэхэдэнь, Маниин түхэрээн сагаан нюурынь улагад гэжэ:

— Би ошохогүйб, Бадмын барлаг болохо аргамни үгы, — гэжэ шанга шангаар хэлэбэ. Тиихэдэнь Дабаа:

— Дуугай, дуугай! Тиигэжэ хэлэдэггүй юм! Эхэ эсэгийн хэлсэһэн үгые бурханай зарлигтай адли тооложо, хүндэлэн үгэ хэлэхэ ёһогүй юм! Нуужа эдеэлэ! — гэжэ шангаар бадашажархиба. Мани гүйжэ гараад, байшан гэрэй хойно сомоотой байһан арһанай эрыюулгэ дээрэ нуугаад, уйлажа байба. Ошор-Ханда хойноһоонь бэдэржэ гараад, Маниие аргадажа:

— Юун хадам ерэхэ юм, наадажа хэлээб. Эсэгыешни түмэр тэргэ хэжэ үгыш гэжэ, хадаг асаржа үгэһыень, бурханай урда табяад байгаа һэмди, — гэжэ мэхэлээд, гэртээ оруулжа эдеэлүүлхэ гэхэдэнь, Маниин һанаан зобонхой, хоолойдонь эдеэн орохоор бэшэ байба.

«ХУБИ ЗАЯАЕНЬ» БУРАЛГА

Бадма тэрээнһээ хойно хэды хоног үнгэргөөд, дасан ошожо, үбгэн зурхайша ламада Даша Мани хоёрой хэтын хуви жаргал тухай зурхай түлгэ зуруулжа, һайн байгаа һаань, тахил табиха, үдэр гаргуулжа ерэхэ гэжэ түхээрбэ. Ханда хү хөөрүүлжэ нэгэ ехэ улаан түйсөөр юулээд, нэгэ хониной гуя хоёр үе һүүлтэйнь, нэгэ суухатай шара тоһо оройжо, заахан туламда хээд, «Бурхан хаража, хуви заяаниинь һайн байһай даа» гэжэ, бурхан тээшэ хаража наманшална. «Хэрбээ муушье байгаа һаань, зурхайша ламбагайда айлдажа, абарал заһалаар заһуулжа болохо даа» гэжэ Бадма бодоод, үглөөгүүр эртэхэн ходоог тэргэдэ мориёо хүлэжэ, бараг хубсаһаяа үмдөөд, бэлдэһэн юумэнүүдээ тээгээд, Янгаажанай дасан мордобо. Дасангай баруун хойто аймагта, хүндэлэн гудамжын хойто бөөдэ нуудаг ламын үндэр харшын гоё бартаада хүрэжэ, тэрэниинь нээжэ, мориёо хүтэлөөд ороходонь, ламын ханзаһаа нэгэ заахан хубараг гаража ерээд, Бадмые угтажа мэндэшэлээд, моринойнь жолоое тайлаад, забуужангай үүдэндэ абаашажа уяба. Бадма мэндын үгые дүүргээд: «Ламбагай үргөөдөө гү?», — гэжэ асууба. Хубараг: «Үргөөдөө нуужа байна», — гэбэ. «Энэ юумэнүүдые жагандаа⁸ оруулагты», — гэжэ заажа үгөөд, Бадма ламын нуудаг үргөө (байшан) тээшэ ябаба.

Заахан Рэншэн хубараг туламыень тэбэрижэ, түйсыень гартаа баряад, жагандаа орожо, түйсэтэй хү юулэжэ абаад, туламайнь амһар тайлажа, харахадань, тарган хониной мяхан, тоһон байжа: «Ай, хүйхэрни, асараал даа! Шаб гэмэ хуушуур⁹ хэжэ эдихэ байна, — гэжэ

8 Жаган — хоол хэдэг газар, эдөөнэй газар.

9 Хуушуур — тоһондо бусалгаһан бууза.

баярлаад, донгооной сай шэнги сай саг зуура шанаха болобоб» гэжэ гүйжэ ябажа, үдхэн сагаан сай шанажа, шара тоһо хээд, заахан һаба соо хэжэ, хэды хөөрсэгдөөд¹⁰, ээд забьяада юулэбэ.

Бадма ламын үүдэндэ орожо, малгай бээлэйгээ зүүн гар тээгээ табижа, баруун хойто углууда гоё эрөөн хоёр ехэ шэрээтэй хэдэн олон бурхад, наанань хэдэн олон сүгсэдэ зула, тахил, балин табяатай бурханда гурба дахин мүргэжэ, баруун ханаар ута жабдан дээрэ доодо захаһаа нэгэ олбогтой, тэрээнэй дээрэ хоёр олбогтой, тиигээд гурбан дабхар олбогтой, тэдэнэй дээдэ захада арадаа шара торгон түшэлгэтэй дабхар тангад тэрмэ¹¹ олбог дээрэ зүүлжэ хаража һууһан шалхагар үбгэн ламын урда ошожо, доро тонгойходонь, лама урдахи шэрээ дээрэ байһан заахан жаншатай¹² ном абажа, толгой дээрэнь тос гэтэр адис табиба. Бадма гэдэргээ сухарижа, малгай бээлэйгээ гартаа абажа, «Мэндэ амар!» гэжэ заахан бүхыгөөд байба. Лама «Мэндэ сайн!» гээд, «Һуутты» гэжэ урда хана зааба. Бадма ханын хажуугаар дэбдөөтэй шэнэхэн сагаан шэрэмэл шэрдэг дээрэ һууба. «Ламбагай, бэе лагшантнай һайн гү?» гэбэ. Лама «Һайн даа» гэнэ. «Танай нютагаар юун байнаб һонирхолтой?» гээд, саашань юрын байдал тухай хөөрэлдэбэ. Бадма эндэ һууха зуураа ламын гэр соо харахадань, ехэ гоё сэбэр поол дээрэ дүүрэн хибэс дэбдинхэй, «буянтай хүнэй байдал иимэ байдаг гээшэ ха даа» гэжэ бодобо.

Рэншэн хубараг забьяатай сай үндэһэн улаан аяга хоёрые барижа ерээд, ламын урда шэрээ дээрэ байһан аяга соо нэгэ аяга сай хэжэ, баруун гарайнгаа альга дэлгээгээд, ламада манжа¹³ барихые мэдүүлбэ. Бадмын урда заахан шэрээ табяад, нэгэ аяга сай хэжэ гартань баряад, забьяатай сайгаа баруун гар тушаань газарта табяад, зүүн ханада үлгөөтэй байһан заахан улаан шкаф нээжэ, ехэ улаан үндэһэн табак соо бообо¹⁴ хухалжа, дээрэнь олон зүйлэй саахар, конфет асаржа, Бадмын урда шэрээ дээрэ табяад, гэдэргээ боложо, хоёр гарайнгаа альга дэлгээжэ, «хоол баригты» гэжэ мэдүүлээд, гаража ябашаба. Лама энээниие хаража, «буузын мяха, тоһо бэлэгтэй ерээ хадань, энэшни дээдэ зэргын табак табиба хаяа» гэжэ хүхюутэй, миһэлзэн һууба. Урда энгэрын хүлһэ тоһон боложо харлаһан хуушан улаан дэгэлэйнгээ хүлхэгэр ехэ үбэрһөө хүрин шулуун хөөргөө¹⁵ гаргажа, альган дээрэ 2–3 дахин оёороорнь тоншоод, мүнгэн бүглөөнь мушхажа абаад, бүглөөдэнь хадхаһан шэхэнэй хулибшын тухай яһан халбагаар удхаһан элдэһэн тамхи хэды

10 Хөөрсэгдэхэ — бүлэхэ.

11 Тэрмэ — гараар хэһэн түбэд бүд.

12 Жанша — номой бүд ороолто.

13 Манжа — сай.

14 Бообо — гоёжо хэблээд, тоһондо бусалгаһан хабтагар печени;

15 Хөөргэ — хамарай тамхинай амһарта.

дахин абажа, хурганайнгаа хоорондо хабшуулаад, хөөргөө хааж, үбэр соогоо хэжэрхёод, шэмхэжэ байһан тамхияа бархагар улаан хамартаа ээлжээлжэ байжа нугшараад, хамараа бүлхэр-бүлхэр гүүлэжэ нууна.

Бадма томоотой хүн хэбэртэй аалихан сай хорожо, бообо эдижэ, хөөрсэгдэһэн сайн амтатайе гайхажа, «буянтай хүнэй сайншые ондоо байдаг байна даа» гэжэ бодоһоор, «садаба» гэжэ аягаяа табяад, үбдэг дээрээ үндыжэ, «Ламбагай, би танда айлдахалтай ерэбэлби» гэжэ, саарһанда орёолгоотой аюуша хадаг үбэрһөө гаргажа задалаад, дээрэнь нэгэ монетэ хэжэ, ламын урдахи үндэр шэрээ дээрэ табяад, гэдэргээ боложо:

— Сэрэнэй Дабаатай худа болохо гэжэ хэлсэһэн байнабди, тиигээд «Наһа жэлынь, хуби жаргалынь үзэжэ хайрлыт, саашань тахил табижа, мал үгэхэ үдэр хаража хайрлыт» — гээд, хоёр гараа хам адхаад, хүл дээрээ зогсобо. Лама үргэлыень хаража, бага шамарлаһан хэбэртэй боложо, хоёр нидхээ буулгаад, шэрээгэй хүнды сооһоо нэгэ шэмхэ тарья абажа дээрэнь табяад, Бадмые хилам гэжэ хараад, «һуугты» гэбэ.

— Басаган хүбүүн хоёртнай хэн гэжэ нэрэтэй юм, ямар жэлтэйнүүд бэ? — гэжэ асууба. Бадма үбдэг дээрээ һуужа, гараа хам адхаад:

— Хүбүүмни Даша гэжэ нэрэтэй, 13 наһатай, морин жэлтэй; бэриие хэхэ басагамнай Мани гэжэ нэрэтэй, 15 наһатай, луу жэлтэй, — гэбэ.

Лама шэрээгэй хүнды сооһоо хара модон самбар абажа, 13–15 хоёрые хэды үдхөөд, хэды хубаагаад, номойнгоо хуудаһан дээрэ хаража: «Хуби заяаниинь, зол жаргалынь ехэ хайн гаража байна», — гээд, Бадма тээшэ харана. «Ямар хайн байба гээшэб», — гээд, Бадма үндэгэд гэнэ. Лама хара даг болоһон заахан жаншатай ном үбэрһөө абаад задалжа, хэды хуудаһа иража хараад, намарай һүүл харын 16-да, хоёр гарагта, тахил табиха, намарай һүүл харын 27-до, зургаан гарагта, мал үгэхэдэ хайн байха. «Ламбагай, бэшэжэ хайрлыт, би мартажа, һамаржа болохоб», — гэбэ Бадма. Лама заахан гонзогор саарһан дээрэ түгэдөөр бэшээд үгэбэ. Бадма һууриһаа бодожо, «һанаһан хэрэгни бүтэбэ» гэжэ тэрэ саарһаа үбэртөө хээд, малгай бээлэйгээ һугадаа хабшуулжа: «Ламбагай, амгалан сайн», — гээд, гэдэргээ ябаһаар гараба. Жаганда орожо, тулам түйсэ хоёроо абаад, бусахаяа мордобо.

ХУДЫНДАА ДУУЛГАЖА ОШОЛГО

Бадма гарагай тэгшэдэ урдынгаа янзаар түхээрээд, Дабаа худындаа ошожо, гэртэ орохотойнь адли Мани Бадмын нюур харангүй, буруу хараад, гүйжэ гаража хоргодон ошобо. Бадма бурханда мүргэжэ,

мэндээ андалдаад, Дабаатай зэргэлэн нуужа, юрын һониние хөөрэлдэбэ. Ошор-Ханда сай шанажа аягалба. Бадма дасан ошожо ерэнэнэ хөөрэбэ.

— Худа, би үбгэн зурхайшадаа ошожо, бэри хүбүүн хоёройнгоо энэ наһанайнь хуби жаргал тухай зурхай зуруулжа үзүүлбэ. Ехэ ушаралтай хайн байна гэжэ айлдаа, тиигээд саашань намарай һүүл нарын 16-да, 2 гарагта, тахил үргэхэ, мүн нарын 27-до, 6 гарагта, мал үгэхэ гэжэ үдэр гаргуулаад, тандаа айлдаха гэжэ ерэбэ гээшэб. Дабаа яагаашье яаралтай үдэрнүүдые гаргуулба гээшэбта гэжэ бага тумархантараа, Бадмын урма хухалхагүй гэжэ:

— Зай, хайн даа, болохо юм бээ, үритэй бээтэй хүнэй түрын эхи татаха ёһо даа. Эхэ эсэгын буян юм ааб даа. Тиигээд хэды хэды хүниие уриха ёһотойгоо зүбшэхэ байнабди. Минии түрэлнүүд олон, тиигэбэшье хаа, тон гол түрэл 12 айлнуудые тахилда уриха, мал барюулганда 8 айл уриха байна, — гэбэ.

— Зүб даа, ехэл зүб. Худа, та бидэ хоёрой һанал тааража байна, хэтын юрөөл хайн байхань бэшэ гү? — гэжэ энеэлдээд, Бадма мордохоёо түхээрбэ.

ДАБААГАЙ ГЭРТЭ ТАХИЛАЙ БЭЛЭДХЭЛ

Тахил асарха болзорто үдэрһөөнь 3–4 хоног урда Дабаа эмээлтэй мори унажа, өөрынгөө нагасынхине, хадамаа, аха дүүнэрээ, хүршэ айлнуудаа намарай һүүл нарын 16-най үдэр манайда тахилда морилыт гэжэ танайхине уряал айладхажа ерээб гэжэ ябажа, уриха гэлһэн айлнуудаа урижа дүүргэбэ. 16-най үглөө эртэхэн дүтын уряалтай айлнуудай залуу хүбүүд, бэрээд сугларба. Хүбүүдынь түлээ хюрөөдэхэ, мяха хэршэхэ, лабшаа хэхэ, бэрээдын аяга табак, аягын шэрээнүүдые суглуулха, угааха болобо. Сагаан эдээнэй табатуудые олоор бэлдэжэ, зунай гэр соо таг дээгүүр табина. Ехэ тогоондо сай шанажа, забьяа, домбо, гүсэнүүд соогуур юулэжэ абаад, гал тойруулжа табина. Уряалаар ерэнэн хүнүүд һү, тоһо, хурууд асаржа, Дабаагай хүгшэндэ үгэнэ. Тиигээд Дабаагай байшан соо ханын захаар, пеэшэн тойруулаад сагаан эшэгы дэлгээлгээтэй, баруун хойто углууда, бурханай урда, зула бадараатай. Баруун тээ, дээдэ захада, басаганай нагаса Эрдэни гулваа нууна, доодо тээнэ хэды үбгэд, үшөө доошоо залуу хүбүүд нууна. Тиигээд Дабаа хэды үбгэдтэй зүбшэжэ, Эрдэни гулваае худын түрүү нууха ёһотой гэлсээд, Дабаа үбэрһөө сэршэ хадаг гаргажа гулваада: «Та худын түрүү нуухалта», — гэжэ бариба. Гулваа хадагынь хоёр гараараа абажа эбхээд, үбэртөө хэбэ. Мүн хойто ханада хэды шабгансанар, хүгшэд нууна. Тэдээндэ бэрээд шэрээ табижа, сай аягалаад, сагаан эдээнэй

табаг табина. Баруугаар нууһан хүнүүдтэ аха дүүгэй залуу хүбүүд шэрээ табижа, сай аягалаад, сагаан эдээнэй табагуудые табижа, сагаан эдээ барихые мэдүүлбэ. Тэдэнэй дунда нууһан үбгэжөөл хүн: «Урагууднай ерэхэнь ойртоо, гаража мориень абахаа бэлэн байгты», — гэжэ захи́на. Заахан хүбүүд харша хорёо дээгүүр гаража харана.

ТАХИЛАЙ БЭЛЭДХЭЛ БАДМЫН ГЭРТЭ

Бадма худындаа ошо́жо дуулгаһанайнгаа хойно мори тэргээр ябажа, ойрын түрэлэй 7 айлые нарын 16-най үдэр тахил табилсыт гэжэ уриба. Тэрэнэй хойно бурханда тахил үргэхэ, хүниие хүндэлхэ эдээнэй зүйлнүүд гэхэдэ: хахад хониной мяха, найман халбаашха булаһан талха, арбан халааша, хоёр хониной бүдүүн гэдэһэндэ шудхаһан шара тоһо, дүрбэн хурууд, нэгэ сай — иимэ юумэнүүдые нэгэ туламда хэбэ. Баһа бурханда табиха юумыень амьяарынь заахан туламда хэбэ. Нэгэ шээтпэртын шэлтэй хара архи орёо́жо бэлдэбэ. 16-най үглөөгүүр уряалтай айлнууд сугларба. Ерэһэн айлнуудынь түрын нэмэри гэжэ хадаг, мүнгэ Бадмада бариба. Булта нуужа сай, сагаан эдээ баряад, мордохо болобо. Бадма өөрынгөө нагаса Нима үбгэндэ нэгэ хадаг барижа, худын түрүү болохые мэдүүлбэ. Тиигээд ходоог тэргэдэ мориёо хүллэжэ, бэлдэһэн юумэнүүдээ тээгээд, хамта найман хүн найман мори тэргэтэй мордобо.

ТАХИЛ

Бадмынхиһаа гаража, мориной хатараар ябажа, хоёр нютагай хоорондохы Боролжотой дободо хүрэжэ зогсоод, тэргэһээ буужа, түрэ дохоллохо гэжэ, аршуултай тамхинуудаа гаргаад, хургаараа шэмхэжэ, өөдэ уруунь үргөөд, гааһануудаа гаргажа, тамхияа татана. Бадма ехэ туламай амһар тайлажа, эдээн бүхэнһөө үргөөд, хурууд хухалжа, хүн бүхэндэ хубаана. Үбэрһөө нэгэ шэл хара архи гаргажа, заахан улаан аягада хээд, үбһэнэй набшаар иишэ тиишэнь сэргэм үргөөд, Нима үбгэнһөө эхилжэ, духаряа баряад, аягаа үбэртөө хэжэ, хооһон шэлээ тохомойнгоо забһарта хабшуулаад, тэргэдээ нууба. Тиигээд Нима үбгэн түрүүлээд, бүгэдөөрөө саашаа хатаргаба.

Дабаагайда хүрэхэдэнь, залуу хүбүүд угтажа, түрүүшын моридые сэргэдэ, нүгөөдүүлыень хашаада уяна. Нима үбгэн түрүүтэй гэр тээшэ ябаба. Хойнонь ябаһан хүн заахан туламай амһар тайлажа, хугадаа хабшуулаад ябана. Ехэ туламай амһар тайлажа, нэгэ хүн баряад, булта нубарижа, гэртэ оробо. Хоёр туламай амһар бурхан тээшэ

харуулжа, гэрэй дунда табяад, бурханда мүргэжэ, мэндэшэлэлсэжэ, мал хүрэгөө һуралсаад, түрүүнэй һууһан хүнүүд бодожо, дээдэ захада Нима үбгэн, тэрэнэй удаа Эрдэни гулваа, тэрээнһээ доошо ерэнэн хүнүүдтэй өөһэдэйнхинийн холилдожо һууба. Дээдэ захаһаань сай аягалжа, сагаан эдеэнэй табагуудые табижа дүүргээд, нэгэ хүн бодожо: «Айлшад, сагаан эдээ баригты», — гэжэ мэдүүлбэ. Нима үбгэн эхилжэ, сай уугаад, сагаан эдээ дүнгэбэ, дээгүүрхинээ хаража, доогуурхинийн барилсаба. Юрын үгэнүүдые хэлсэхэдээ, ехэ холын танигдаагүй хүнүүд хэбэртэй: «Танай нютагаар һонин юун болоноб?» — гэхэ мэтын үгэнүүдые хөөрэлдэнэ. Эрдэни гулваа хоолойгоо заһажа, шангахан болгоод асууна:

— Агта мори хүлэргэжэ, үхэр тулам шэрэжэ, хаанаһаа хаана хүрэхэ гэжэ ябаһан хүнүүд гээшэбта?

Нима үбгэн угтажа абаад: — Батын Бадма Сэрэнэй Дабаа хоёр үрээ мори унажа һургаха, үри хүүгэдээ айл болгохоо худа ураг болохын барисаа баталжа, бурхандатнай тахил үргэжэ, зула барихаяа ерээбди. Энэ гуйлтатай хэрэгьемнай зүбшөөжэ хайрлыт.

ЭРДЭНИ ГУЛВАА. Хаана нютагтай, хэндэ албатай зон гээшэбта?

НИМА ҮБГЭН. Үргэн Оронго улатай, Олзон нютаг һуудалтай, Хонгор уула тулгатай, отогой зайһанда мэдэлтэй, эзэндээ албатай — иимэ эрхэтэн гээшэбди.

ЭРДЭНИ ГУЛВАА. Үнэн худа болохоо ерэбэл, тэнгэрийн эд шэмэгтэй дэлхэйн эдеэнэй дээжээр тахил үргэгты, — гэбэ.

Тэндэ һууһан хүнүүд али тухай шадалтай худанар ерэбэ гээшэб гэжэ харая, үзээ гээд энеэлдэнэ. Бадма шамдагай бодожо, үбэрһөө ута аюуша хадаг гаргажа, хоёр гарайнгаа альган дээрэ баряад байба. Бадмын түрэлэй нэгэ хүбүүн бодожо, заахан тулам сооһоо нэгэ ногоон сай абажа, хадаг дээрэнь табяад, тэрэнэйнгээ дээрэ нэгэ булка хилээмэ, нэгэ хурууд, тиигээд дээрэнь нэгэ монсогор сагаан тоһо хээд, бурханай урдахи онгосын шэрээ дээрэ табяад, сабдуурыень абажа, гүсэтэй уһандань дүрэжэ, умаа-хум, умаа-хум гэжэ гурба дахин сабдаад, гэдэргээ боложо, гурба мүргөөд, ошожо һууридаа һуубад. Дабаа бодожо, Бадма худатаяа хамта баһа мүргэлсэһэн аад, һууба. Эрдэни гулваа эдэмнай үнэхөөрөө худа ураг болохоо ерэнэн хүнүүд байна, хүндэтэй хүлэжэ, хүндэлхэ хэрэгтэй гэбэ. Бадма ехэ туламаа гартаа үргэжэ, саглашагүй ехэ сагаан эдеэнэй дээжээр угтажа байһан урагуудые хүндэлхэм гэбэ. Тахилай эдээ табагуудта абажа табигты гээд, Дабаагай хабаанай хүбүүдтэ абаашажа үгэбэ. Хоёр залуу хүбүүд бодожо, тэрэ тулам абаад гарана. Бадма бага туламаа Дабаада үгөөд, ошожо һууридаа һууба. Архиин духаряа ябуулжа эхилбэ. Нима үбгэн түрүүшын аягатай духаряа толгойһоо дээшэ үргэжэ, баруун гарайнгаа нэрэгүй хургаар гурба дахин үргөөд, «түрэ мандажа, түрын эзэн мүнхэ болтогой» гэжэ юрөөгөөд, архияа уужа,

аягыень хүншэндэ¹⁶ бусааба. Хүншэн «болтогой» гэжэ доро дохёод, аягыень абажа, саашань духаряа ябуулба. Дээхэн ооһортой, тоһо шэнгэжэ, шаб шарахан болоһон модон хүнэгүүдээр лабшаатай шүлэ асаржа аягалаад, «бариит» гэжэ мэдүүлбэ. Ураг айлшад таташаа¹⁷ барижа дүүргэбэ. Бадма угтажа байһан хүнүүдтэ бэлэг барихые хоёр хүбүүдээ бодхоогоод, үбэрһөө сагаан пулаадта орёолгоотой хадагуудые гаргажа, ута аюуша хадагаар эхилжэ, Эрдэни гулваада зүүлгэбэ. Доошонь дунда зэргын сампа хадаг, доодо зэргэнь сэршэ хадаг хүн бүрийн баруун мур дээгүүр бүгтэрүүлжэ, үхи хүбүүндэ таба-арба мүнгэ хубаажа дүүргээд, сай аягалжа сагаан эдээ бариба. Айлшад зүүдхэлээ абажа эбхээд, үбэртөө хэжэ, мордолгоной духаряа ябуулба. Айлшад мордохо боложо, залуу хүбүүд моридыень абажа мордохуулба. Дабаагай хүгшэн хоёр туламай оёор гэжэ талха, тоһо хээд, худынгаа тэргэдэ тээбэ. Ерэнэн урагуудай мордохон хойно угтажа байһан айлшад тараба.

МАЛ БАРИЛГЫН БЭЛЭДХЭЛ

Тахил табиганай хойно хэды хоног үнгэрөөд, Бадма Дабаа хоёр дүтын түрэл айлнуудаа урда хэлсэһэн ёһоор уряд, энэ болохо түрынгөө бэлэдхэл хэжэ эхилбэ.

Намарай һүүл харын 27-й үдэр, 2 гарагта, Бадмында уряалтай айлшад сугларна. Мүн баһа түрын нэмэри үгэнэ. Залуушуул түлээ бэлдэнэ, сай шанана, табагуудые түхээрнэ. Уряалтай айлшад Бадмын ехэ байшан соо дүүрэн һууна. Бадмын ехэ басагаар бэриие хэһэн Балжин худа үбгэн худын түрүү болобо. Урагуудайнгаа орохые хүлээжэ һуунад.

Дабаагай гэртэ баһа уряалтай айлнууд сугларжа, түрынгөө нэмэри үгэнэ. Дабаагай хүгшэн ерэнэн айлшадта сай аягалжа, табиг табина. Гоё тоногтой, эрэн дугаагтай хээр мориёо Дабаа хара хашабаа шаргада хүллэжэ, сэргэдэ уяба. Гэртээ орожо, айлшад мордохо сагнай болобо гэжэ мэдүүлбэ. Өөрынгөө нагаса Тарба үбгэниие худын түрүү болохые даалгаба. Тарба үбгэн ногоон шэрэтэй галаанха шаргадаа һуужа, түрүүлэн мордобо. Дабаа сагаан ямаанай нооһоор томоһон зэлэ дээхэнүүдые, нэгэ заахан туламтай юмэ шаргадаа тээгээд, хажуудаа нэгэ үбгэнтэй һуужа мордобо. Хажуудань мал тууха эмээл моритой табан залуу хүбүүд хойноһоонь дахажа мордобо. Хаяхад газараа ябаад, Боролжотой дободоо зогсон татаад, саашаа мордобо.

16 *хүншэн* — аяга баригша.

17 *Таташа* — мяхан хоол: шүлэн, бүхэли мяхан.

НЭГЭДЭХИ МАЛ БАРИЛГА

Бадмын газраа хүрэхэдэнь, тэндэ угтажа байһан залуу хүбүүд мэндээ андалдаад, мориень абажа, сэргэдэ уяба. Ерэһэн айлшад дэгэлэйнгээ саһа, тооһо унагаагаад, Тарба үбгэн түрүүлжэ, гэр тээшэ ябабад. Дабаа туламайнгаа амһар тайлажа, сагаан дээһэтээ хамта һугадаа хабшуулаад, хойноһоонь ябана. Хойнонь мори абаһан хүбүүд хүхюу, энеэдэтэй наадатай дахана. һубарижа гэртэнь ороод, туламайнгаа амһарые бурхан тээшэ харуулжа, гэрэй дунда табяад, дээрэнь дээһээ хэбэ. Булта бурханда мүргэжэ, мэндээ андалдаад байхадань, тэндэ байһан хүнүүд бодожо, ерэһэн урагуудаа хоорондуураа хабшажа һуулгаба. 2–3 хүнэй урда шэрээ табижа, айлшадай урда домботой сай бариһан хүншэн һуугаад, сай аягалжа, сагаан эдеэнэй табалууды табина. Тиихэдэнь Бадма бодожо: «Урагууд, сагаан эдэе баригты», — гэжэ хоёр альгаяа дэлгээн, иишэ тиишээ хаража дохино. Айлшад баруун гараараа табугаа дүнгэжэ зүбшөөнэ. Нэгэ хайрсаг домботой тогооной архи бариһан хүн, нэгэ улаан аяга бариһан хүнтэй Тарбын урда ерэжэ, дүүрэн архи хээд, Тарбада бариба. Тарба тэрэниень хоёр гараараа абажа, малгайгаа үмдөөд, архияа дээрэ үргэжэ, баруун гарайнгаа нэрэгүй хургаар бурхан тээшэ гурба дахин үргөөд, малгайгаа абажа, «мэндэ амар» гэжэ уугаад, аягаяа бусааба. Тэрэ аягаар доошонь духарья ябуулба. Хүн бүхэн хоёр гараараа абажа, хүндын тухай мэндэшлээд, хооһон аягаяа хоёр гараараа бусаана. Балшан үбгэн хоолойгоо заһажа:

— Энэ зэлэ дээһэ барижа, үхэр тулам үргэлжэ, хаанаһаа хайшаа зорижо ябаһан хүнүүд гээшэбта? — гэнэ.

Шууяжа байһан зон шэг дуугай боложо, шэхээ шагнаад һуунад. Тарба бага зэргэ бодол абаад:

— Батын Бадма ноён Сэрэнэй Дабаа дархан хоёр Ошорбааниин юрөөлөөр, уран манзын зохёолоор хушуу холбожо, худа боложо, үрын үнтэг¹⁸ — алта мүнгэ абаха, адуу мори унаха, амба сар хүтэлхэ, хони ямаа тууха гэжэ ерээбди, — гэбэ.

БАЛШАН. Хүндэтэ урагууд мүн байбалта. Хэлэһэн үгыетнай хүндэтэйгөөр хүлээнэбди. Тиигээд агта мори унаха баатар хүбүүн хэрэгтэй, амба сар хүтэлхэ эримэл аргамжа хэрэгтэй, хони ямааншые тобир тарганууд, тууһан тээшэ ябаха даа.

Тарба нэгэ томоотойхон хүбүү заажа:

— Ямарханшые агтые унаха хүбүүн тэрэ һууна. Манай басагадай томоһон дээһээр үрээ мори ургадажа баридаг, амба сар буулгадажа зүдхүүлдэг юм, — гээд, сад гаһандаа тамхи удхажа, амандаа зуугаад, хэтээ сохижо, галтай уулые гаһан дээрээ табяад һуухадань,

доогуур хууһан нэгэ хүн хэлэнэ:—Бидэ малаа хашаа соогоо тушаажа үгэхэбди. Алдаа хаань, гэртээ ерэхэ аабза,—гэхэдэнь, хүнүүд энеэлдэнэ.

Дабаа нэгэ түрэлэйнгөө хүбүүгээр хамһалсуулжа, нэгэ хадаг дээрэ талха, хурууд, тоһо хээд, бурханда табижа мүргөөд, дээдэ захиһаань аюуша хадаг, удаань сампа, тиигээд сэршэ хадаг урагуудайнгаа баруун мур дээгүүрнь бүгтэрүүлжэ, үүдээр байһан заахан хүбүүдтэ 5–10 мүнгэ барюулжа, бэлэгээ дүүргэбэ. Һүүлшын сай, сагаан эдээ табиба. Бадма ерэнэн урагуудтаа мүн бэлэг барижа дүүргээд, нэгэ хадаг дээрэ хэды саарһан мүнгэ, тэрээн дээрээ солхообын хэды сагаан мүнгэ арбанай алтатайгаар Дабаагай урдахи шэрээ дээрэ табяад, гэдэргээ боложо: «Худа, хэлсээтэ мүнгэнэйнгөө 50 түхэригыень тогтоогыт»,—гээд хоёр гарайнгаа альга дэлгээжэ, тонгойгоод байна. Дабаа тэрэ мүнгыень хадагтайнь зүүн гарайнгаа альган дээрэ абаад, баруун гараараа үбсүүндээ наманшалжа:

—Мүнгэн шэнги мүнхэ наһатай, тэгшэ жаргалтай, тэнгэрийн эдтэй, үнэр баян, ноён хуухатнай болтогой!—гэжэ юрөөл табяад, эбхэжэ үбэртөө хэбэ. Бадма «Болтогой!»—гэжэ хэлээд, хууридаа ошожо хууна.

ДАБАА: «Хүрьгэн хүбүүмни хаанаб?»—гэбэ. Бадма нэгэ хүбүүе Дашые бэдэрээд ерэ гэбэ. Даша энэ үедэ юушье мэдэнгүй газаагуур үхибүүдээр наадажа носолдожо ябаба. Тэрэ хүбүүн Дашые дууджа, гэртэ оруулхадань: хүхэ даалин дэгэлтэй, утаһан бүһэтэй, улаан залаатай үнэгэнэй годон малгайтай, хүбүүдээр носолдожо хуу саһан болошоһон юумэ үүдэндэ орожо ерээд, гайхаһан шэнги уруугаа хараад байшаба. Дабаа: «Хүбүүмни, наашаа ерэжэ, түнтүүгээ үгэл даа»,—гэбэ. Даша өөдэ уруугаа хараһаар, Дабаагай урда ерээд, малгайтайгаа тонгойходонь: «Хүбүүн, малгайгаа абыш»,—гэжэ Бадма хашхарба. Даша сошон, бээлэйтэй гараараа малгайгаа шүүрэн абажа, үбсүүндээ хабшаад тонгойходонь, Дабаа хоёр гараараа толгойень хабшаад, бэе тээшээ татажа, хэды үндөөд, саарһанда орёолгоотой конфетэ үбэрһөө гаргажа үгэхэдэнь, Даша малгайгаа үмдэжэ, бээлэйтэй гараараа шүүрэн абаад гүйжэ гараба. Дабаа хойноһоонь хаража, тэнхээгээ таһарһан шэнги боложо, арайл үды байнаш даа гэхэдэнь, тэндэ хууһан үбгэд мэнэл хүн болохо даа гэлсэжэ, Дабаагай ханаа заһана. Тиигээд мордолгоной духарья гэжэ мэдүүлбэ.

БАЛШАН. Зай, мал тушааха саг болобо,—гэбэ. Тэндэ байһан зон «Зүб, зүб»—гэлдэжэ, булта хубарин гараба. Ханда тулам соонь заахан тоһо, талха туламай оёор хэжэ, Дабаагай шаргада абаашажа тээгээд, малай хашаа тээшэ ошобо. Хашаа соонь нэгэ мори, томо жэжэ 10 толгой үхэр, томо жэжыень тэнсүүлһэн 17 хони, 3 ямаа илгажа хаһан байба.

БАЛШАН. Танай тушаажа абаха тобир тарган малнууд энэ байна, — гэжэ Тарбада хэлэбэ.

ТАРБА. Хаража мэдэе, — гээд, хашаа соо ороходонь, зарим хүнүүд оролсожо, малнуудынь харалсана. «Дунда, хайн малнууд байна даа», — гэжэ хөөрэлдэнэ. Мори хазаарлажа, Бадмада үгэхэдэнь, нэгэ хадагтайгаар худын түрүү Балшанда үгэбэ. Балшан мориной жолоое хадагаар бүрхөөгөөд, Тарбада жолоогойнгоо үзүүр барюулжа: «Агта моринтойгоо 11 бодо мал, 19 жэжэ мал, хамта 30 толгой мал тушааба гээшэб», — гээд, жолоогоо табиба. Тарба тэрэ мориёо шаргатай мориной хажууда уюулба. Бэшэ малнуудаа туужа, хашааһаа гаргахадань, Ханда малай хэшэг абаха гэжэ хашаагай үүдэндэ угтажа байгаад, үхэрнүүдэй хушууе дэгэлэйнгээ досоодо хормойгоор аршана. Тиигээд бултадаа гарахадань, хүнэгтэй хү барижа, урдуурнь нара зүб тойроод гарана. Эмээл моритой хүбүүд малаа туугаад мордобо. Мордоходонь хойнохоонь хамгад: «Һайн малнуудаа үгөөбди, бэридэмнай хайн заһал хэжэ үгөөрэйгты», — гэжэ хашхаралдана. Тиигээд мэндээе хэлээд, ерэхэн урагууд мордобо.

Малаа туугаад, Дабаагайда ерэхэдэнь, зон олон сугларанхай, эдээ бэлдээд хүлээжэ байба. Малаа хашаадаа оруулжа хаагаад, байһан хүнүүд хаража һонирхоно. Гэртэ ороходонь, Ошор-Ханда бултынь һуулгажа хүндэлбэ. Дабаатан Тарба нагасадаа 1 хашараг бэлэглэбэ. Басаганай нагаса Эрдэнийн хүбүүндэ 1 хони барюулба. Гашан абгадаа 1 хони, баһа Дэлэг зээ хүбүүндэ 1 ямаа бэлэглэбэ. Мал бэлэг абаһан хүнүүд тэрэ малнуудаа тээгээд, гэр гэртээ бусаба.

ХОЁРДОХИ МАЛ БАРИЛГА

Хойто намар боложо, талханай хуряалгын дүүрэн сасуу үлдэһэн хэлсээтэ малнуудаа үгэхэдөө, гурим түхэлын урда жэлдэ болоһон ёһоороо болоод, даагатай гүүн, 10 толгой үхэр, 22 толгой хони ямаан, 100 түхэриг мүнгэн үгтэжэ, бэрийн худалдаанай үритүлэгдэжэ дүүрбэ. Энэ мал барилгада манай нэмэри гэжэ, — Бадмын нагаса Ниматан 1 хашараг, Сэдэб нагаса ламань 1 гунжа, Аюша хадамынь 2 хони, Доржо абгатаниинь хурьгатай хони, Сэрэн-Доржо үеэлэтэниинь эшэгэтэй ямаа, Тогтохо аймагайнь хүн 1 хони — эдэнэр иимэ мал бэлэгүүдые асаржа, үгэхэ малнуудтайнь хамталаад байһан байгаа.

БЭРИЕЭ ЭРИЛГЭ

Энээнһээ хойшо Бадма хойто намарынь бэриее буулгаха болзор эрижэ ябадаг болобо. Дабаа «Маниин адагтаа 18 хүрөөгүйдэ хадамда

үгэхэгүйбди» гэжэ хэды ехэ ханабашье хаа, басаганай худалдаае саг болзор дээрэнь дүүрэн абаһан ушарһаа арсаха баримтагүйдэжэ, эрхэ бэшэ болзор абаха болоходоо, Дабаа хойто намар болотор түхээрхэ юумэ тон ехэ, нэгэ жэл соо гэрэй байдал дууһан бүтээжэ шадахагүй дээрэнхэ эшэгы гэр барихые зогсообол болохо байна гэжэ мэдүүлбэ. Бадма тэрэниие бодолсожо, өөһэдын гэртэ зөөри болохо юумэнэй хүсэд бүтээгдэхэ саг үгэхын түлөө хойто үбэл түрэ хэхэ болзор эрихэдэнь, Дабаа зүбшөөхэ баатай болобо. Хойто үбэлэй дунда гү, али һүүл һара хоёрой нэгэ хайндань түрэ хэхээр болзор хоюулан баталжа, бурхандаа мүргэбэ. Мани энэ түрын болзорто 17-дохи наһандаа ябаха байгаад, энээн тухай ямаршые эрхэ мэдэл байхагүй, баян Бадмын барлаг болохоһоо ехэ айхаһаа гадна, хадамда ошохо ехэ эшэбэритэй шэнги ханагдажа, эхэ эсэгэдээ арсажа, үгэ хэлэхэдэнь, Дабаа Ошор-Ханда хоёр тон хатуугаар гартаа барижа, хадамда үгэхэ гэжэ шиидэбэ.

НООҢО ТУШААЛГА

Бадма тэрэ хабар нооһо хайшалха үедэ нооһо хамтаруулхамнай гэжэ өөрынгөө түрэлнүүдтэ мэдүүлбэ. Бадмын абга Доржынхи аша хүбүүнэй гэрэй нэмэри гэжэ 12 хониной нооһо асаржа үгэбэ. Бадмын хадам Аюуша зээ хүбүүнэйнгээ нэмэридэ 10 хониной нооһо асаржа үгэбэ. Бадмын нагаса Нимынхи 10 хониной нооһо асаржа үгэбэ. Үеэлэ Сэрэн-Доржотон 8 хониной нооһо үгэбэ. Бэшэ аймаг айлнуудын 1–2 хониной нооһо нэмэбэ. Бадма сабшалангай хашаа хаажа байха үедэ 150 хониной нооһо хамталжа, Даша хүбүүнтээ 2 ута тэргэдэ ашаад, Дабаа худындаа абаашажа үгэбэ. Дабаа дарханайда мүн тэдэнэй түрэлнүүд нооһо нэмэри үгэлсэжэ, хэлсээтэ 150 хониной нооһо, 40 ямаанай нооһо хамталжа, зуһалангай гэрэй үбэртэ ногоон зүлгэ дээрэ түхэрээн хашаа баряад, тэрээн соогоо нооһоёо тараагаад хатаажа байба. Хамта 300 хониной, 40 ямаанай нооһон болобо.

СААЗА

Түрын гү, али һеэы даралганай архи хуряалгын захяа олон зондо дуулгажа мэдүүлхы сааза гэжэ нэрлэдэг юм.

Хабарай тарилга дүүрэмсээр, хашаа хаажа, айлнууд зуһаландаа бууба. Хүхэ манан татаба, хүхы шубуун донгодобо. Бүбөөлжэн шубуун дуугарба, үнээн хүтэй болобо. Шара сэсэг дэлгэрбэ, сагаанай архи гараба гэжэ үбгэд хөөрэлдэжэ, уула обоо тахижа, олоороо зугаалха саг болоо гэлсэбэ. Манай нютагта эгээл түрүүн тахидаг

Сагаан хушуунай дээрэ Лусадай обоо тахяад, бооридонь буужа, найр боложо байхада, мориной урилдаанда Дабаагай морин хоёрдохи шанда ерэбэ. Түрүүшын мориной солые обоо тахиһан ламада дуудахын даалгажа үргэбэ. Хоёрдохи мориной солые нютагай түрүү үбгэндэ, гурбадахи мориной солые удаадахи үбгэндэнь үргэхэ болобо. Нэрэ соло дуудадаг Даша-Молон гэжэ сагаан шэршүү тэрлигтэй, хүхэ хилэн туруутай, бүдүүн утаһан бүһэтэй, хара булгайр башмааг гуталтай, хара хилэн һарабшатай, шобогор оройтой, улаан залаатай, сагаан мүнгэн жэншэтэй, хара һагалдаргатай малгайтай хүниие өөрынгөө мориной соло дуудуулхые Дабаа хэлэбэ. Даша-Молон мүнгэн эмээлтэй үндэр хээр мори унажа, һүүл һамбайень уяһан Дабаагай гүйгөөшэ мори баруун хажуудаа хүтэлжэ, зэргын дундуур үбгэн Сэнгын урда ерэжэ зогсобо. Дабаа Даша-Молоной мориной хазаарай зүүн аманһаа баряад зогсобо. Даша-Молон унаһан моринойнгоо жолоо зүүн гартаа баряад, баруун гартаа гүйгөөшэ мориной жолоотой малгайнгаа һагалдаргаһаа баряад, баруун гараа дээрэ үргэжэ, шангаар мориной соло дуудажа эхилбэ. Соло дуудахадань бүгэдэ зон шэмээгүй боложо, солын аянга шагнаад һуунад.

— *Ом сайн амгалан болтогой!*
Оросын орони үбэршэлэн баригша
Абай ехэ хаанай
Түрэ саазые
Бадма Лёнхобын дууза¹⁹ мэтэ
Бадаруулан баригша
Үбгэн түшэмэл түрүүлэн
Хамта һуугшад хатан тайжанар
Олон бүгэдын үмэнэ
Заахан минии айладхаһан дууе
Анжаран айлдыт!

(Баруун гараа дээшэнь үргэнэ)

Алтан дэлхэй дээрэ
Хүсэлэнтэ бэлигүүн хурын
Үүлээр бүрхөөһэн
Гүхэм тэгын үнгэтэй²⁰,
Хүхэ биндарьяа эрдэниин
Гэрэлээр толотоһон,

19 Дууза — дэльбэ.

20 Гүхэм тэгын үнгэтэй — сэнхир үнгэтэй гэхэн удхатай.

Хүхэ номин дэлхэе
 Хүндэлэн урдаһан,
 Баян сагаан Сэлэнгын хойморто
 Баруун хойто зүгһөө эхилэн,

Бал бурматай,
 Табан амтата аршаанаар дүүрэхэн
 Баян урасхалтай Оронгын зүүн табсан дээрэ
 Бадаран тобойжо ургаһан
 Бата сагаан хушуунай алтан обоо.
 Мандал сагаан субаргые тахижа,
 Ороной тэнгэри бусад бүгэдые хүндэлхэн,
 Энэ үдэрэй сэнгэлиг найрай дунда
 Хүндэтэ үбгэн түшэмэл

Сэнгэ Намсарай танда
 Нэгэнэй хойно
 Хоёр дугаарай
 Бэе болон гүйжэ ерэхэн
 Энэ нютагай баян Дабаа Сэрэнэй
 Хэлэ мэдэгшэ
 Эрдэмтэ мориной
 Алтан жолооһоо дүнгэжэ,
 Алдарай ехэ солые
 Сүгэдэн үргэнэб!

(Баруун гараа дээшэнь үргэнэ).

Дүшэн сагаан шүдэнһөө
 Дүлэ гарган гүйгөөшэ,
 Дүрбэн хара турууһаа
 Гал гарган гүйгөөшэ,
 Харганаатай газарта
 Харгы гарган гүйгөөшэ,
 Харанхы хүни
 Гэрэл гарган гүйгөөшэ,
 Баян хүнэй хүрэгэй унаган
 Баатар хүнэй барижа хургаһан
 Хүлэг морин энэ!

Баруун гараа дээшэнь үргэжэ, хэды хурылаад дүүргэбэ. Сэнгэ үбэрһөө торгон сүүмхээ гаргажа, хэды хашарһа мүнгэ баряад:

— Жэл бүри хүлэг мори түрүү болгожо, баатар хүбүү бүхэ бодхоожо

байгаарай! — гэжэ юрөөл табяад үгэбэ. Дабаа доро тонгойжо, хоёр гарайнгаа альган дээрэ тодожо абаад: «Юрөөлтнай мүнхэ бол-тогой!» — гэбэ. Даша-Молон мори уядаг найрай олон сэргэнүүдтэ моридоо абаашажа уяба. Дабаа нэгэ хадаг хоёр гарайнгаа альган дээрэ баряад, баруун зэргын эхиндэ хууһан ехэ ламын урда ошожо: «Зунай дунда харын шэнын 6-най үдэрһөө эхилжэ, нооһо сохихо эшэгы даралганай сааза айлалдханаб», — гэбэ. Лама «зондо соносхо» гэбэ. Дабаа зэргын урдуур дохин ябажа: «Шэнын 6-һаа эхилжэ, эшэгы даралганай сааза айлалдханаб», — гэжэ зэргын урдуур нүгөө захадань гаратар хэлээд, ламын урда хадагаа асаржа табяад, гэдэргээ боложо мүргэбэ. Зүүн зэргэдэ хууһан һамгадууд: «Ай, ямар ойро болошоо юм. Яажа архияа суглуулжа үрдихэ юм гээшэб», — гэлдэнэ. Найр зонхилогшо дарганар далга саламаадаа суглуулжа, ламанар, үбгэд, хүгшэдтэ табагуудые табина. Бэшэ зоной урдуур ябажа, гарнууд дээрэнь мантагар халбагаар салмаад хэжэ үгэнэ. Хэды паар бүхэ барилдаха болобо. Барилдаха хүнүүд хоёр хоёроороо ламын урда ошоод мүргэжэ, адис абаад, зэргын дунда ерэжэ барилдана. Барилдаанай дүүрэхэдэ, үбгэд хүгшэд, бага үхибүүд гэр гэртээ тараба. Залуу хүбүүд басагад эмээл моридоо унажа, нааданда ябахаяа нэгэ дүтын айлда сугларба. Эндэ байхадаа, Дабаа дарханайда нооһо сохилгондо сугларха тухайгаа хэлсэнэ. «Би шамтай хамта сохихоб, би шамтай сохихогүйб», — гэжэ байгаад, бэе бээе гасаалалсана. Нэгэ зарим хүбүүд «Архил байгаа хаань, нооһо сохилгон бараг юм аабза» гэлсэнэ.

НООҢО СОХИЛГО

Зунай дунда харын шэнын 6-най үдэр нооһо сохихын зар обоогой найр дээрэ гараһан аад, Дабаатан мүн өөһэдынгөө бэлдэхэ түхээрхэ юмэнүүдые дүүрэн бэлдээд байба. Сэлмэг халуун зунай үглөөгүүр үбгэд хүгшэд, хүбүүд басагад нооһо сохижо, мүлиржэ элэнхэй 2–2 ирагай һабаануудые бариһан хүнүүд олоороо сугларба. Зарим хүн яшал домботой, эдэ забьяатай, тогоотой архи гү, али тоһо, хурууд асаржа, Ошор-Хандада үгэнэ. Зарим хүн түйсэтэй һү үгэнэ. Үбгэд хүгшэд нооһоной хашаа соо орожо, нооһоной хара сагааниие илгажа эхилбэ. Хүбүүд басагад хоёр-хоёроороо нүхэсэжэ, зүлгэ дээрэ шэрэмэл шэрдэгүүдые дэбдижэ, тэрээн дээрээ нооһоёо табяад, хоёр үзүүртэнь урда урдаһаа хаража, хүлөө жиийжэ һуугаад, хоёр гарнуудтаа һабаануудые барижа, дүрбэлжэн ээлжээгээр сохино. Сохижо шадахагүй хүнүүд нэгэ-нэгээрээ һуужа, сохёобди гэжэ нооһо үрижэ, хүнэй наадан болоно. Энеэдэн, шууян гарана. Нооһо сохижо эхилхэтэйн адли Дабаа домботой архи асаржа, духараяа

ябуулаад, нооһо сохилгоной дуу дуулахые уряална. Сохигдожо дүүрэнэн нооһые шэрдэг шэнгээр гонзойлгожо заһаад, һабаада орёожо, монсогор хуруусгай²¹ болгожо, амбаар соо ябтална. Үдэрэй эдеэлэлгэн боложо дүүрэхэдэ, дахин ажалдаа ороно. 50 шахуу хүн байба. Үдэшэ болоходо, хони гаргажа, хониной мяха, хотын шуһа шанажа эдеэд, нэгэ зариманиинь таража, нүгөөдүүлэнь хононо. Үг-лөөдэрынь баһа дахин сугларжа, мүн лэ ажалаа хэбэ. Үдэшэ болоходо, 300 хониной нооһо сохижо, хуруусгайлжа дүүргээд, 40 ямаанай нооһоной хүбэнгын илгажа, зогдорын урижа, бээлэйн тухайнууд хуруусгай болгожо, томохоор бэлэн болгообо. Дабаа хонийо мяхалжа хүндэлөөд, архи уулгажа ундалуулаад:

— Һайн даа, зон нүхэд! Ехэ хэрэг үйлыемнай бүтээбэт,— гэжэ баярай үгэ хэлэбэ. Тиигээд хүн зон тараба. Энээнһээ хойно гурбан хоног үнгэрөөд, 10-най үдэр, нэгэн гарагта, эшэгы (һэеы) даралганай болзор гаргагдаһан байгаа.

ҺЭЕЫ ДАРАЛГА

Болзрто үдэр, үглөөнэй малай бэлшээридэ гараһанай хойно, Дабаагай гэрһээ хойшоо ехэ хаамал хашаа соо, тэгшэ ногоон зүлгэ дээрэ, нарин горхоной эрьедэ олон зон сугларжа, Дабаа заахан түйсэтэй һү нээгээд, ламын урда абаашажа табиба. Тэрэнь аргал дээрэ-хэнэ сан табяад, һүөөр өөдэнь сэргэм үргөөд, холшор-шолшор ном уншаад, эхи гаргаба ха. Сагаан майхан тэргэһээ буулгажа зэргэлүүлээд татаба. Мори уяха сэргэнүүдые зоожо, хоорондонь аргамжаар зэлэ татаба. Эмээл моринуудые унаһан заахан хүбүүд, басагад ерэжэ, моридоо сэргэдэ уяна. Үбгэд заахан гадаһануудые газарта шааһан бээрээ һургааг мүлжэ, сэбэр болгоод, дээрэнь табина. Энээнэйнь хажууда шэрэмэл шэрдэгүүдые дэбдижэ, хүгшэд, һамгад һуугаад, ямаанай нооһон хуруусгайнуудаар һалгай баруун эршэтэй дээһэнүүдые томожо эхилбэ. Нэгэ үбгэн хормой соогоо үхэрэй хуурай аргал түүжэ асараад, гал түлибэ. «Бата ахай, батаганаа арилгаха гэбэ гүт?» — гэжэ нэгэ һамган шогложо асууба. Тэрэ үбгэн: «Үгы, хэрэгтэй болохол байха даа», — гэжэ харюусаба. Юундэб гэбэл, гарай шэбэрэй хүдэлдэхэдэ, аргалай үнэһэ гартаа түрхээд, дээһэ томоходо, ехэ зохид байдаг ха юм. Хэды мори тэргэдэ хуруусгайтай нооһо ашажа асарна. Хэдэн һамгад дүрбэн туургын²² бүрээдэһэ дэлгээжэ, нооһоёо табяад, зузаан нимгыень шалгажа үзэхын тула үбгэд хүгшэдые урина. Хоёр хүгшэн шабгансанар ерэжэ, эндэ тэндэ

21 *Хуруусгай* — һабаада монсогойлһон нооһон.

22 *Туурга* — эшэгы гэрэй ханын һэеы.

даража үзөөд, жэгдэ найнаар табяа байнат гэбэ. Нооһон дээрэнэ 3–4 сэсэг таһалжа табяад:

— Сэсэг набша шэнги найхан сагаан нэеы болоорой! — гэжэ юрөөгөөд, нооһо табигшадта бүрезһеэ орёожо, таарамжатайгаар нугалаад, модон голдо орёожо монсогор болгожо, нарийхан боожоор уяад, эмээл мориной эмээлэйн хойто хоёр үзүүртэ түмэр гарьхада оруулжа уяба. Заахан хүбүүе мориндо мордохуулба. Баһа гурбан дээбэрэй²³ бүрезһэ дэлгэнэ, дээбэрэй нооһо табижа, бултыень монсогойлжо уяад, эмээлэй ганзагаһаа ооһорложо мухарюулхада таарамжатайгаар зохёобо. Баһа зарим хүнүүд майхабын²⁴ бүрезһэ дэлгээжэ, бултыень бэлдэжэ дүүргээд, мориной хойноһоо шэрүүлжэ мухарихаар зохёобо. Хойно хойноһоон нэеы шэрэхэ хүбүүд 10 гаран мориндо мордожо, нарин горхоной эрьедэ һубарижа зогсобо. Нэеы даралганда түрүү нюруу ябадаг бүдүүн улаан шабганса галтай аргал барижа ерээд, горхоной эрьедэ табижа, санзай дээрэнэ хээд, заахан зомгоолоор уһанда дүрэжэ, умаа-хум, умаа-хум гэжэ гурба дахин арюудхаад, гартаа барижа моритой хүбүүдэй урдуур, бүрезһэтэй нэеын хойгуур, нара зүб тойрожо арюудхаад:

*Зунгагынь газашаа,
Зогдорынь досошоо,
Хурын уһанда угаагдажа,
Хүлэгэй хүсэндэ бүрилдэжэ,
Налхин, хүйтэндэ норхогуй,*

*Салир зүүндэ дабагдахагүй
Сагаан нэеы болоорой!
Тэнгэриин бороодо нэбтэрхэгүй,
Тэбэнэ зүүндэ дабагдахагүй
Тэб нэеы болоорой! — гэжэ юрөөбэ.*

Нэеы шэрэнэн хүбүүд хойно хойноһоо һубаряад, зүлгэтэй газараар тойрожо, горхоной гарасаар гараад, хоёр тээшээ оодорголдоно. Горхоной эрьээр ороходонь, хүнэг бариһан хүбүүд басагад угтажа, мухарижа ябаһан эшэгыдэнэ уһа хаяна. Мүн баһа бэе бээдээшье уһа хаялсана, шууялдана, намналсана. Мориёо нэлгэжэ хүлэнэ. Унаһан хүбүүд, басагад мүн нэлгэлдэнэ. Набатай айрагуудые асаржа, ундаа харяана, тогоо тодхожо, сай шанана, эдээлнэд, уунад забһаргүйгөөр. Нэеы даралганай, нооһо сохилгоной дуунуудые дуулалдана. Үдэшэ болоходо, хони гаргажа эдээлээд, тараха нэгэниинь тарана, хонохо зариманиинь эндээшье хононо. Энэнь табан үдэр үргэлжэлбэ. Дунда

23 Дээбэр — эшэгы гэрэй хушалга нэеы.

жэшээгээр үдэрэй 35–40 хүн байба ха. Хэһэн ажалыень хэлэхэдэ: ханын 4 туурга, 3 дээбэр, 1 майхабша²⁴, 1 үүдэн, хаяабша, забаг, бурханай шэрдэг, галай захын 4 шэрдэг, ороной 4 шэрдэг, мориной тохом — эдэ мэтые даража дүүргэбэ. Гэрэй ооһор, бүшэ, бүһэ, уяа, шэрдэгэй хүбөөнүүдые хэхэ һалгай баруун эршэтэй, 2000 гаран метр утатай дээһэ томожо, монсогойлжо ниидхээд, хабтайлгажа хатахыень хажажа дууһаад, 3 дээбэрэй 12 ооһор, майхабшын 4 ооһор, үүдэнэй 2 уяа, туургын 8 уяа, ханын модоной 8 уяа, ханын бүһэ, гэрэй бүһэ, забагай бүһэ, забагай 8 уяа — эдэниие бултыень хэжэ дууһаба. Табан үдэртэ 5 хониной мяха эдижэ, 5 лагуун тогооной архи уужа тараба.

БАСАГАНАЙ ЗАҢАЛ

Басага хадамда үгэхэдөө, бүхы наһан соогоо үмдэхэ хубсаһынь хэжэ үгэдэг гурим байһан юм. Басаганай хадамтай болоһон саһаа эхилжэ, заһалай хубсаһан гэжэ бэлдэдэг һэн. Дабаатан заһалай юмэнүүдые баһал нилээд үнинэй бэлдэжэ байгаа. Дэгэл хубсаһанай олонхинь бэлэн болонхой. Хожомдоһон гэр доторхи юмэнүүдые хэхын түлөө хэды хүгшэдые хүлһөөр абаба. Шэрдэг шэрэхые, һэеы хүбөөлхые, мүн баһа зарим хубсаһа оёхые һамгад орожо туһалалсана.

ҺЭЕЫ ГЭРЭЙ МОДО БАРИЛГА

Дабаа урда жэлдэнь гэрэй хана хэхэ 300 гаран бургааһа мүлижэ хатааһан байгаа. 80 уняагай шэнэнэ хахалжа хатаагаа. 80 халбагын хуһа, тоонын хоори, хэрэһэнэй хуһануудые хатааба. Эшэгы даралганай хойно хоёр модошо дархашуулые асаржа, басаганай һэеы гэрэй модо барюулха, бараа хүүлэхэ болобо. Хоёр дархан ханын бургааһа матажа, адуунай түүхэй арһаар үдөөриин таһама зүһэжэ, үе бүридэнь үдөөри шагта хэжэ, 32 хабсаргатай 8 үе хана дархалба. Богоһо тотого хоёрын 2 можодонь холбожо, 2 хаалгатай үүдэ хэбэ. 8 үрхэтэй, наран хээтэй тооно хэжэ, 80 халбагын агсаба²⁵. Хахалһан шэнэнһээ мүлижэ, 80 уняа хэжэ, 80 халбагадань хагсараад, нариихан бургааһаар нугарһа хэбэ. Хоёр шабгансанар ерэжэ, адуунай хилгааһа томоод, 80 уняагай үзүүртэ бүгэлдэргэ хэжэ уяба. Тооно тулаха 4 багана монсогор модоор мүлижэ хэбэ.

24 *Майхабша* — эшэгы гэрэй үрхын хушалга.

25 *Агсаа* — үлгэхэ, зүүхэ.

БАРАА ХЭЛГЭ

Галай баруун тээ табидаг хоёр үе бараанай 2 үхэг, 2 абдар; баруун хойно табиха бурханай шэрээ, гунгарбаа, сүмэ, урдань табиха инзаган шэрээ, онгосын шэрээ, аягын шэрээ; хойморто табиха эмээлэй үхэг, дээрэнь табиха сүндүүг; зүүн хойно табиха модон орон, зүүн ханада табидаг гуталай үхэг, дээрэнь байха хэшэгэй абдар; зүүн ханада байха эдеэнэй эргэнэг, тэрэнэй доро зэргэлхэ тогооной данхай, сай нюдэхэ модон уур нюдүүртээ, мяха хэхэ модон тэбшэ — эдэ бүгэдые хоёр модошо дарханай хэжэ дүүргэхэтэй сасуу шэрэшэ, зурааша үбгэн ерэжэ, бурханай шэрээнүүд, үхэг абдарнууд ба эргэнэг, данхайнуудай нюурнуудые улаан шэрээр шэрдээд, олон үнгын шэрэнүүдээр угалза, сэсэг набша, наран хээ, түмэн жаргалан, үлзы уялга гэхэ мэтын абдар бараа гоёодог зурагуудые зураад, басаганай орон, гэрэй үүдэнэй хаалгануудые ногоон шэрээр шэрдэбэ. Уур нюдүүр хоёртонь угалза набшаа зураба.

Бадма зунай дундуур Улаан толгойн обоо тахиһан найр дээрэ хадаг барижа, ерэхэ үбэл хэхэ түрэдэ архи хуряхын сааза зондо айладхаба. Саазын уряал дуулаһан айлнууд намарай сагай архиие арзалжа хорзолжо хадагалба.

БАСАГАНАЙ БЭЛЭГ ОЁЛГО

Хадамда мордохынгоо урда айлаар айлшалжа ябахандаа, басаганай ороһон айлдаа үгэхэ олон тоото бэлэгүүдые эртээнһээ оёдог байһан юм. Энээниие ехэнхидээ мордохо басаганай нүхэд бүтээдэг гуримтай байһан дээрэнһээ намарай үбһэ талханай дүүрэмсээр Дабаагайда Маниин нүхэд үдэшэ бүри олоороо сугларжа, хэн юу шадаха зэргээрээ хубаалдажа, утаһа ээрэхэ, халгай баруун хоёроор ниидхэхэ, торгон сүүмхэ, бөөрэнхы, тамхинай алшуур мэтые оёхо хүдэлмэри эхилбэ. Уран басагадай нэгэ зариманиинь бөөрэнхын нюурта утаһа даруулжа угалза хэнэ, нүгөөдүүлын сүүмхэ, алшуурай захануудые тэрмэшэлнэ. Зариман наймаар утаһа гүрэнэ. Гүрэмэл утаһаар бөөрэнхыдэ ооһор хэжэ, луушаа утаһаар сасаг хэнэ. Дүрбөөр гүрэнэн утаһаар ооһор хэжэ, алшуурта сасаг хэнэ. Хойгуурнь олон үнгын торгоор хүбөөлһэн хурьганай, хониной арһан дотортой, гоё бүд гадартай бээлэйнүүдые оёбо. Хоёр гурбан шара торгон шуудай оёжо, хоёр захыень улаан утаһаар тэрмэшэлбэ. Нилээд олон үдэшэ хүдэлбэ. Оёһон юумэнүүдыень хэлэхэдэ, зургаан эршэ утаһатай хүрин хамбаар оёһон 30 сүүмхэ, хоёр тээгээ сасагтай хүхэ торгоор оёһон 20 алшуур, шара торгоор оёһон 3 шуудай, басагадай гоёжо зүүдэг гурба-гурбан утаһан сасагтай, хүхэ торгон зургаан

эршэ утаһатай 16 бөөрэнхы, тон гоёор оёһон 12 паар бээлэйнүүд. Эдэ бэлэгэйнгээ юумэнүүдые ехэ шаали пулаад соо орёожо уяад, нүхэдынь Манидаа үгэбэ.

БААЛАЙ БЭЛЭДХЭЛ ДАБААГАЙДА

Худа боложо эхилхэһээн хойшо хоёрдохи жэлээ болобо. Үбһэ талханай хүдэлмэрийн дүүрэнэй хүүлээр Бадма нөөхи зурхайша ламадаа хаал хүргэхэ үдэр харуулаад, Дабаа худындаа ошоожо, намарай хүүл харын шэнын 2-то, дүрбэн гарагта, хаал хүргэжэ ерэхэ болообди гэжэ дуулгаба. Хоёр талаһаа зүбшөөд, 25 хүн хаал хүргэжэ ерэхэ, 35 айл угтажа байха гэжэ хэлсэбэ. Бадма худынгаа мордоһон хойно Дабаа хаалда хэрэглэгдэхэ юумэнүүдые түхээржэ эхилбэ. Гадна үни болонгүй хурим хэхэ саг ойртожо байһан ушарһаань хадагуудые суглуулжа байхые эмшэ гүрэмшэ ламахайнарта захиба. Тэрэ сагта аюуша хадаг 20 мүнгатэ, сампа хадаг 15 мүнгатэ, сэршэ хадаг 10 мүнгатэ байгаа. Тэдэ ламанар хүнэй үргэнэн хадагуудые худалдадаг байһан юм. Дабаа дүтынгөө түрэл айлнуудаар ябажа, намарай хүүл харын 2-й үдэр манайда морилжо, хаал эдиит гэжэ 30 гаран айлнуудые уриба. Хаалда ерэхэ адагынь 70–80 хүнүүдые хүндэлхэ байһан туладаа талха, халааша, мяха, тоһо мэтые бэлдэбэ. Хүүл харын шэнын 1-эй үдэр дүтын аха дүүнэрэй хүбүүд, бэрээд сугларжа, түлээ хүрөөдөжэ хахалба. Таташын мяха хэршэжэ, сагаан гурилаар лабшаа хээд, амбаарта оруулжа хүргэбэ. Модон табаг аягануудые суглуулжа, угаажа сэбэрлээд, сагаан эдеэнэй табагуудые бэлдээд, таг дээгүүр табижа дүүргээд, булта сайлажа, гэр гэртээ тараба. Шэнын 2-й үглөөгүүр залуушуул түрүүлжэ суглараад, Дабаагай байшан гэрэй үбэртэ зэргэ татаха газар сэбэрлэжэ хамаад, 30 метр тухай түхэрээн газарта шэрэмэл шэрдэгүүдые дэлгээжэ дэбдээд, зэргэдэ хууха хуури бэлдэбэ. Уряалтай айлнууд сугларжа, түрын нэмэринүүдые Дабаа Ошор-Ханда хоёрто үгэнэ. Байшан соо баруун ханаар үбгэд, хойморoor хүгшэд хуужа, сай сагаан эдээ барижа хуунад. Басаганай нагаса Эрдэни гулваа худын түрүү хууха, Дабаагай нагасын хүгшэн Долсон худагын түрүү хууха болобо. Урагуудай дүтэ ерэжэ ябаханда, газар гаража, зэргэдээ хуугаад байха ёһотой тула хаража байхые заахан хүбүүдые хашаа хорёо дээгүүр хуулгана.

БАДМЫНДА БААЛАЙ БЭЛЭДХЭЛ

Бадма уриха ёһотой айлнуудаа гурим ёһоорнь «хаал хүргэлсыт» гэжэ уриһан байгаа. Тэдэнь харын шэнын 2-то Бадмында суглархадань, Бадма баһа түхээрхэ юумэнүүдээ бэлдээд байба. Уряалта-

нарын асархан нэмэринүүдээ Бадмын гарта барюулна. Бадмын нагаса Нима үбгэн худын түрүү болохо, Дашын нагаса Аюушын хүгшэн Дара худагын түрүү орохо болобо. Бүгэдэ мори тэргэдээ хуужа, мордохо сагайнгаа урда гэртэ орожо хуугаад, сагаан эдээ хүртөөд мордоходоо, Бадма нэгэ туламтай юумэ, нэгэ мэшээгтэй хүнжэлэй арһа тэргэдээ хэжэ мордобо.

Түрүүлжэ ябаһан Нима үбгэн аян замайнгаа хахадта нэгэ талын дунда морёо татажа, тэргэнээ буугаад: «Түрөө дохоллохо газарнай эндэ болог даа»,— гэжэ алшуураа гаргажа, тамхья үргөөд, зэд гааһандаа тамхи нэгыг носоожо татана. Бадма туламаа нээжэ, эдээнэй дээжэнүүднээ үргөөд, дүтэ байһан хүнүүдтэ ама хүрэхын үгэнэ. Тиигээд саашаа мордожо, Дабаагайда хүрэнэ.

БААЛ

Урагуудай мори абажа, хэдэн хүбүүд угтаба. Урагуудай моридые баруун урда зүгтэ гурбан сэргын хоорондо татаһан аргамжа зэлэдэ уяна. Худагынарай моридые зүүн урда гурбан сэргын хоорондо татаатай аргамжа зэлэдэ уяна. Урагуудые хүлээжэ байһан айлшадһаа баруун сэргын голдо худын түрүү, зүүн сэргын голдо худагын түрүү хууба. Тэдэнһээ хоёр тээшээ бэшэ хүнүүд өөр өөрынгөө сэргын ёһоор хуунад. Урагуудай худын түрүү түрүүлээд, эрэшүүлнүүдэй сэргын дунда орожо, мэшээг тулам хоёроо газарта табижа, амһарын тайлаад, хойто зүг харуулжа орхибо. Тиигээд баруун зэргэдэ хууһан хүнүүдэй урдань ошожо, зэргэлэн байгаад, малгайгаа абажа мэндэшэлэлсэбэ. Хуужа байһан хүнүүд булта байра дээрээ бодожо, харюу мэндые хэлээд, мал хүрэгэйнгөө мэндые мэдэлсэжэ дүүргэбэ. Угтажа хууһан худын түрүүгэй зүүн гартань хүргэжэ ерэнэн худын түрүү хуужа, тэдэнһээ хоёр тээшээ хүнүүдын хэлгэсэлдэн хууба. Урагуудай худагын түрүү түрүүлээд, зүүн сэргын урда бултадаа зэргэлэн зогсожо мэндэшэлэхэдэн, тэндэ хууһан эхэнэрнүүд бодожо мэндэшэлэлсэбэ. Шаг шууян боложо, хууһан худагын түрүүгэй баруун гар тээнэ ерэнэн худагын түрүү хуужа, хоёр тээшээ бэшэниинь холилдоод, булта үбдэг дээрээ хууба. Баруун сэргын айлшадта шэрээнүүдые табяад, урдань аяга бариха хүншэн хүбүүд хуужа, сай аягалжа, сагаан эдээнэй табалуудые табиба. Зүүн сэргын айлшадта баһа шэрээнүүдые табижа, урдань аяга бариха хүншэн бэрээд хуужа, сайгаа аягалжа, сагаан эдээнэй табалуудые табиба. Нэгэ хүн сэргын дундуур ябажа, малгайгаа гартаа баряад: «Айлшад сагаан эдэе бариит»,— гэжэ дохин хэлэбэ. Айлшад булта баруун гарнуудаараа табиг дүнгэжэ зүбшөөбэ. Худын түрүү хууһан Эрдэни гулваа иишэ тишээ хараад, зэргэлжэ хууһан Нима үбгэнһөө асууба:

— Энэ хүлэг мориёо хүлэргэжэ, үхэр туламаа ашажа, алад зорихон аяншан, холые зорихон харгышан гүт?

Нима үбгэн дорюун шангаар харюусаба:

— Батын Бадма Сэрэнэй Дабаа хоёр урин дэлхэйн гуримаар үреэгээ морин болгохо, үриеэ хүн болгохо гэжэ ураг болоһон байгаа. Тиигээд сагаан гэртээ эреэн бараатай эзэн хүнтээ хүргэжэ ошохыетнай үдэр болзороо айлдахажа ерэбэбди, — гэбэ Эрдэни гүлваа:

— Үнэн урагууднай мүн гээшэ гү? Яажэ танихабибди? Үнэн хаань, сагаан эдеэгээрээ хүндэлжэ, сархагай архяар садхааха хэрэгтэй. Доогуур хууһан нэгэн хэлэнэ:

— Хүлэг моритой, хүдэр бээтэй, сэбэр шарайтай хүнүүд байна. Манай урагууд мүн байха ёһотой, — гэбэ. Нэгэ үбгэжөөл хүн хэлэнэ:

— Горхо үзэнгүй гуталаа бү тайлагты, яаралгүй хөөрэлдэн байжа шэнжэе, — гээд энеэдэн болоно. Бадма бодожо, туламаа абажа, гэртэ ороод, эдеэнэй дээжэһээ хадаг дээрэ хэжэ бурханда мүргөөд, гэдэргээ боложо мүргэнэ. Гэртэ хууһан 2–3 хүнөөр мэндэшэлэлсэжэ, баруун ханада хууба. Мүн шэрээ табижа хүндэлбэ. Газаа зэргэдэ хуугшадта шүлэ-таташа аягалжа, архиин духаряа ябуулба.

Арһа тушаалга болохонь гэлсэбэ. Худагын түрүүгэй тушаа урда сагаан эшэгы дэлгэбэ. Тэрэ һэеы дээрэ худагын түрүү Долсон хүгшэн хүргэжэ ерэхэн худагын түрүүгэй тушаа урдаһаа хаража хууба. Баруун гартань Ошор-Ханда хуулсаба. Зүүн гар тээнэ Мүнсэл хүгшэн хууба. Тиигээд хоёр тээшээ бэшэ һамгадынь дотор зэргэ боложо хууба. Хүргэжэ ерэхэн һамгад газаа зэргэдээ нягтаржа хууба. Тэдэнэй дундаһаа хоёр һамгад зэргын дунда байгааша мэшээгтэй арһа зэргын арада асаржа, хоёр худагын хоорондо заахан шэрээ хүндэлэн табяад, 6 хониной арһа үнгыень газашань ута уруунь бүхэд гээд, нюргыень хүргэжэ ерэхэн худагы тээшэ, годыень угтажа байһан худагы тээшэ харуулжа, дээрэ дээрэхэнь дабхасуулаад, хүзүүнь шэрээ дээрэ табяад, сагаан хурьганай арһаар дээрэхэнь бүрхөөжэ, хүзүүн дээрэнь сэршэ хадаг хүндэлэн бүгтэргэжэ табяад үгэбэ. Тушааха худагын энгэр гаран харуулжа, тушаажа абаха худагын энгэр орон харуулжа, арһанайнгаа толгойе табиба. Дара хүгшэн хууридаа үндэгэд гэжэ, баруун гараа арһанай хүзүүн доогуур хээд, зүүн гараа дала дээрэнь табижа заахан үргөөд, худагы тээшээ залажа, «тогтоожо хайрлыт» гэбэ.

Долсон сошоһон шэнги боложо: — Энэшни юун гээшэб? — гэжэ асууба.

ДАРА. Хуви заяа холбожо, хүбүүн үрэ түрэхэ, хүсэ заяа холбожо, хүүхэн үрэ түрэхэ. Хурьгэн хүүхэн хоёртоо хүйтэндэ даарахагүй, халуунда халуудахагүй хүнжэл оёхыетнай хун сагаан хониной арһа тушаанаб, — гэбэ.

долсон (*гартга барингүй*). Ямар муугаар элдээн яар архан гээшэб. Аарсаар эдээ хэжэ, аргалай утаанда утажа асарба хаяат?

ДАРА. Эрьеын арханда эльгэ түрхижэ элдээд, гүнзэгы утаарида уулын шэнгээрһээр утажа асарба гээшэлди. Гартга барижа үзыт, уула шэнги бамбагархан, үнэгэн шэнги шарахан лэ, — гэбэ.

ДОЛСОН. Барижа үзөөд мэдэе, — гээд, зүүн гараа арханай хүзүүн доогуурнь хэжэ, зааха бэе тээшээ татажа табяад, хадагынь абажа, үбэртөө хээд, хурьганайнь арха үнгэжэ үзөөд, «ямар хүрдэгэр юм даа» гээд, хажуудаа хууһан хамганда үгэбэ. Һүүлээрнь архануудые хубааж байжа үзэнэд. Нэгэ хүгшэн арха нугалжа, хэды мушхажа үзөөд:

— Хатуушаг архан байна даа. Тэбэнэ зүүгээр, тэмээнэй нооһоор тэндэ эндэ хүнжэлын шэдээд үгэнэ аабзабди, — гэхэдэнь:

ДАРА. Энээнһээ хайн элдэбэритэй архан байдаггүй. Гунан сарай шандааһа нийдхэжэ томоод, нарин зүүгээр таглажа оёод хүргөөрэйгты! — гэнэ. Тиыхэдэнь зарим хамгад «хайн, хайн, шадал зэргээрээ оёхобди» гэлдэнэ.

Шаг шууяан болоно. Арха тушаахые шагнаха гэжэ олон хүнүүд тойроод түрсэлдэжэ байба. Нэгэ хамган тэрэ архануудаа гэртэ абаа-шажа хадагалба.

Зон дахин зэргэдээ һуужа, сагаан эдээ тэдэндэ табиба. Дабаа Бадма хоёр зэргын дунда ерэжэ һуугаад, зүбшэжэ байгаад, залуу хүбүүдээр бэлэгүүдээ барюулба. Мордохо саг болоно. Эрэшүүдые хүбүүд үдэшэжэ, моринойнь жолоо дугаагтань уяад, хазаарайнь аманһаа баряад байна. Урагууд тэргэдээ һуужа, баярай мэндые хэлээд мордобо. Эхэнэр эхэнэрээ үдэшэжэ, мориинь абажа, мүн өөһэдынгөө гуримай ёһоор мордохуулба. Энэ тухайгаар хаал дүүрэбэ.

БАСАГА ҮГЭХЫН ЗОХЁОЛ ДАБААГАЙ ГЭРТЭ

Дабаа Ошор-Ханда хоёр басаганайнгаа үгэдэ хожуулаа һуужа зүбшэнэ. «Худамнай үбэлэй дунда һарада хурим хэе гэхээл байна, энээн тухайда бидэшье түхээржэл байха байнабди. Хэды һүни хэнэйдэ наадаха юм?» — гэжэ Дабаагай асуухадань, Ошор-Ханда: «Харин 5 һүни наадаха юм гү, али 7 һүни гү?» Дабаа: «5 һүни хүрэхэ бэшэ юм гү, олон һүни наадаад юун болохо юм. Жиир зоной дундуур байхада дээрэ гээшэ», — гэбэ. Ошор-Ханда: «5 һүнишье яаха хэм даа, тиигэбэшье наадаха айлнуудаараа болохо. Баһа хэнэйдэ наадаад, хэнэйдэ наадангүй байха юм? Нэгэ зарим айл манайда наадаха хэн гэжэ болохо». Дабаа: «Би иигэжэ һананаб, Гатан абгындаа,

узуур нагаса Тарбындаа, өөрынгөө нагаса Базар Эрдэни хоёройдоо наадаха ёхотой. Тиигээд гэртээ наадахадань 5 хүни болохо. Дэлэгтэн наадахуулхамнай гээ хаань, 6 хүни болохо байна. Тиитэр юун болоно даа», — гэлсэжэ жуутарнь, Бадма худань орожо ерэбэ. Дабаа Ошор-Ханда хоёр даб гэжэ бодоод, Дабаа: «Худынгаа мори абаагүй байшабалди», — гэжэ Ошор-Ханда тээшэ гүбэд гэнэ. Худынгаа бурханда мүргэжэ мэндэшэлэлдэнэнэй хүлээр, Дабаа: «Худа, дээшээ жуутты» гэхэдэнь, Бадма жууба. Дабаа доодо тээнэ зэргэлжэ жуугаад, юрын байдал тухай хөөрэлдэбэ. Ошор-Ханда сайгаа аягалжа, табак табина. Бадма сайлажа жуухадаа, «Зай, худа, үбэлэй дунда нарада бэриез буулгаха хэлсээтэй бэлэйбди. Дасан ошохо, үдэр саг харуулая гэжэ ерэбэб. Худа, анхаржа хайрлагты», — гэбэ. Дабаа ехэ бэрхэшээнэн янзатай боложо: «Яахаб даа, үгээ үгэнэн хойноо буршахагүй болобо гээшэл даа, — гэжэ бодоод, нүгөөдэр дасан ошохобди. Зүбшөөхэ гүт?»

ДАБАА. Болохо даа.

БАДМА. Саашань түрынгөө тухай хэлсэхэ байнабди. Би өөрынгөө зүгтөө хуримда 100 айл уриха байнаб.

ДАБАА. Худа, дан олон болохо бэшэ гү? 100 айл урихадатнай адагынь 150 хүн байха. Хэрбээ 70 айл уряа хадатнай болохо бэшэ хаяа. Би хүргэхыень 70 айл урихаб, теэд 70 хүнөө дээшэ хүргэхэшьегүй байха.

БАДМА. Минии айл аймаг, аха дүүнэр, түрэл түхим ехэ олон юм. Тэдэнэр түрэ хэхэдээ манайхиие уридаг, бидэ уряалаар ошоходоо, түрын нэмэри абаашажа үгэдэг нэмди. Мүнөө тэдэнээ урижа, үнтэгөө тэхэрюулхэ хэрэгтэй байна.

ДАБАА (энесгээд). Худа, үгы, танай үгэнэн үриез суглуулжа байхадатнай би тэдэндэ бэлэг үгэжэ, талада гарзада орохом гээшэ гү? — гэнэ.

Бадма намайе галхаажа байна гэжэ мэдэбэшье, өөрынгөө үгы үнэн болгожо ядан жууна.

ДАБАА (урмаа хухархан хэбэртэй боложо). Би 70 айлые урихаб. Минии басаган 70 хүндэ хүргүүлхэдээ, хүн зоной дундуур байха даа. Та зууншые айл уряарайгты, хэдышые хүн байг, намда хамаагүй, шадал зэргээрээ байхаб.

БАДМА (ехэ зүбшөөгөөд, малгайгаа үмдэнэ). Зай, худа, би нүгөөдэр танайда ерэхэб, — гээд, баярай мэндые хэлэжэ гараба.

ДАБАА. Юумээ түхээрээд, хүлээжэ байхаб, — гээд, Бадмые мордохуулхаяа гараба. Моринойнь жолоо тайлажа, дугаагайнь гарьхада оруулжа уяба. Бадма шаргадаа жуужа, мориёо ташуурдаад, нарин боро морёороо хатар табин ябаба.

ҮДЭР САГЫНЬ ГАРГУУЛАЛГА

Хоёр хоног үнгэрөөд байхада, Дабаа абажа ошохо мяха, тоһо, хүргэнэн һү туламда хэжэ бэлдээд, худаяа хүлээжэ байна. Бадма хоёр хүрин мори ехэ хашабаа шаргада паарлаад, нэгэ туламтай юумэ ашаад, хүхэ сэмбэ гадартай, хонин даха үмдэнэн, ногоон сэмбэ дэгэлтэй, утаһан бүһэтэй, шэлүүһэн шобогор малгайтай, эрмэгтэй хүрин гуталтай, баруун ташаан дээрээ зүүһэн хутагын бэлэнээ бүдүүн мүнгэн холбоо араараа татажа, хэтын бэлэдэ оруулһан, зүүн ташаан дээрээ томо мүнгэн хэтэ зүүжэ, шагтыень бүһэдөө шагталаад, орой дээрээ таба сагаанай зэргын һууритай, эшэгэнэй һүүлэй тухай гэзэгынгээ үзүүртэ ногоон утаһан һабхаг хэнэн, томо эрхи зүүһэн гүйлгэжэ ерээд, сэргэдэ буужа байхадань, Ошор-Ханда угтажа, мориень абаба. Мани сонхоор халта хаража, нэгэ ехэ арьяатанай ерээд байһан шэнгээр гүйн гаража, үгы болошобо. Бадма гэртэ орожо, үни болонгүй, Дабаатай хамта тэргэдээ һуужа мордобо. Хоёр үбгэд Янгаажан дасанда Сэдэб зурхайшада буугаад, үргөөдэнь орожо, бурханда мүргөөд, бурханай урда үндэр шэрээтэй, олон дабхар олбог дээрэ бүхөөр забилжа һууһан шалхагар улаан ламын урда ошожо, аман дороо наманшалаад, доро тонгойходонь, ламбагай урдахи шэрээ дээрээ байһан заахан үбэрэй номоор адис табяад, үлэн үхэр шэнги улыжэ, дээгүүр харахадань, Бадма сошоһон шэнги сэб сэхэ боложо, орой дээрээ наманшалаад, гэдэргээ болобо. Дабаа баһа үргэн дороо наманшалжа, ламын урда тонгойходонь, тэрэнь нөөхи номоороо Дабаагай толгой дээрэ пас табяад, үгэлгын эзэд адиста хүртэхээ арюухан эдэ асарба хаяа гэжэ бойногтой хүзүүгээ һунааж, нидхээ үргөөд, хоолойгоо заһажа, хамараа унхидаад, шэхээ шагнан гэдэнээ эльбээд, эсэнхэй үнэгэн шэнгээр һууба. Дабаа орой дээрээ наманшалжа, гэдэргээ болоод, газарта табяатай малгай, бээлэйнүүдээ гартаа абажа мэндэшэлээд, урда ханын захаар дэбдээтэй сагаан шэрдэг дээрэ Бадматай зэргэлээд һууба. Зурхайша шэрээгэй хүнды сооһоо хүрин шулуун хөөргөө абажа, альган дээрээ хэды тоншоод, бүглөөгын абажа, хулхибын шэнээн халбагаар хоёр дахин удхажа, хурган дээрээ хабшаад, элдэнэн тамхи мархагар ехэ хамараараа дүүрэн һугшажа, обогод гэжэ найтааба. Тиигээд пулаадаа абажа аршаба.

БАДМА. Ламбагай, бэе лагшантнай һайн гү?

ЛАМА. Һайн байнаб,— гэжэ, хүхюу һууха үедэнь нэгэ хубараг орожо, үүдэнэй барюулһаа нэгэ гараараа баряад, ламын үгэ хэлэхые хүлээн зогсобо.— Айлшадта сай асарагты,— гэжэ лама хэлэбэ. Хубараг үгэ хэлэнгүй тархья дохёод гаража ошобо. Удаан болонгүй ханзаһаа нэгэ забьяатай сай, обогор табагтай талха, бообо асаржа, Бадма Дабаа хоёрой урда шэрээ дээрэнь табижа, сай аягалаад, забьяагаа

шэрээгэй хажууда табяад, табагаа табижа, баруун гараа харбайжа, «хоол баригты» гэж мэдүүлээд, гаража ябашаба.

Хоёр айлшад сай уужа, бообо эдижэ, элдэб юумэ хөөрэлдэнэ. Садахадаа, шэрээгээ заахан үргэжэ, саашань табяад, «садаба, хүртэбэ» гэбэ. Дабаа үбэрһөө саарһаар орёонон аюуша хадаг гаргажа задалаад, дээрэнш шара солхообо хэжэ, ламын урдахи шэрээ дээрэ намируулжа табиба. Лама табихатайнь адли хонхын олбог дээрэхи таряанһаа хэдые шэмхэжэ абаад, мүнгэн дээрэнш хэбэ. Дабаа гэдэргээ боложо, хоёр гараа хам адхажа, «басага үгэхын саг үдэр гаргажа хайрлыт» гэжэ хэлээд, хууридаа ошожо, үбдэг дээрээ хууба. Бадма бодожо, нэгэ хадаг дээрэ гурбан түхэриг хээд, Дабаагай табиһан хадаг дээрэ табиба. Гэдэргээ боложо, «түрэ бууха саг-сэг гаргажа хайрлыт» гээд, хууридаа ошожо, үбдэг дээрээ хууба. Лама хара хирэтэйхэн улаан бүд жаншатайхан номоо задалжа: «Басагантнай ямар жэлтэй, хэдытэй бэлэй даа», — гэжэ асуухадань, Дабаа үндэгэд гэжэ: «17-той, луу жэлтэй», — гэбэ.

ЛАМА (*нидхээ буулгажа, нэгэ хэды соо номоо хаража хуугаад*). Зай, үбэлэй дунда һарын 18-да, 2 гарагта, түрэ мордохо. 18-ай үглөөгүүр нара мандажа байхада, шүрээ сан табюулха. Хэды хүни наадаха юм? — гэжэ асууба.

ДАБАА. Табан хүни наадаха гэлсээ бэлэйбди. Зургааншые хүни наадажа болохо юм — гэбэ.

ЛАМА. Зургаан хүни наадабал, гурбан гарагта эхилхэдэ болохо байна. Тиигээд гурбан гараг басаганай эрлиг үдэр байна. Энэ үдэр наадажа болохогүй. Дүрбэн гараг хайн байна. Дүрбэн гарагта эхилжэ, табан хүни наадаха, бар сагта баруун урда зүг барижа мордохо. Сагаан мориндо бар жэлтэй хүн дүүрэхэ... ёһотой — гэбэ. Бадмада хандажа: — Могой жэлтэй хүн зууха һэндэхэ, хонин жэлтэй хүн тулга тулаха, гахай жэлтэй хүн тооно тулаха, үхэр жэлтэй хүн урда зүгтэ угтаха, тахья жэлтэй хүн бэриие гэртээ оруулха, нохой жэлтэй хүн үһэ задалха, бэшэн сагта бэри мүргэхэ, — гэжэ лама зарлиг болобо.

БАДМА. Ламбагай, бэшэжэ хайрлыт, бидэшни һамаржа, саг-сэгыень алдажа болохобди.

ДАБАА. Зүб, зүб, ламбагай, тиигэжэ хайрлыт, — гэбэ. Лама заахан саарһа шэрээнэй хүнды сооһоо абаад, хоёр болгожо, тэрээн дээрээ түгэдөөр бэшээд, Бадма Дабаа хоёртоо үгэбэ. Тэрэ хоёр бодожо, тэмдэгүүдээ абаад, аятайханаар эбхэжэ, сүүмхэдээ хэжэ, үбэртэлөөд, малгай бээлэйгээ гартаа барижа: «Хэрэгнайшые бүтэбэ даа, ламбагай, баяртай», — гээд, гэдэргээ аалихан сугариһаар гаража, үүдыень хаагаад, ханзада орожо, гурбан залуухан хубарагуудые мэндэшлээд: «Манай туламтай юумэ хоһорбо гү?» — гэжэ асуухадань, тэдэнэр хоёр туламыень абажа, газаа шаргадань хэжэ үгөөд, мориинь абажа, хашаагаа нээжэ мордохуулба.

БАДМЫН ГЭРТЭ ТҮРЫН БЭЛЭДХЭЛ

Бадма түрэнхөө нилээд урда 2 ехэ туламтай шэниисын талха, 4 тулам яарсын талха ашажа, Доодо-Бүхэнэй тосхон ошоод, нэгэ танил ород айлда хүрэжэ: «Түрэ хэхэмни, хилээмэ, халааша барижа үгыт», — гэбэ. Тэрэ айлай эхэнэр: «Болохо, бэриие буулгахадатнай туһалангүй яахаб», — гэжэ самовараа бусалгажа, шэрээ дээрээ табяад, Бадмые хүндэлбэ. Бадма сайлажа дулаасаад: «Талхымни абагты», — гэжэ үбгэн хүгшэн хоёртой гаража, амбаартань оруулалсажа үгөөд, түрэдөө урижа мордобо.

Бадма энээнхээ хойшо сүлөөгүй, түрын бэлэдхэл ябуулна. Хүбүүн бага, хүдэлмэрийн хүсэгүй, теэд ондоо хүниие хүдэлгэхөө гарзашаадаг дээрэнхэ бүхы ажалдаа өөрөө ябажа, түлээ зөөхэ, олон малай тэжээл бэлдэхэ, түрын бэлэгэй бүд, хадаг олохо мэтын хэрэг бүтээнэ. Хэдэн үдэр ябуултажа, нютагайнгаа айлнуудые урижа дүүргээд, бэшэ нютагуудаар ошожо, өөрынгөө түрэл гаралнуудые уриба. Дасан ошожо, Нима нагасынгаа дүү лама Сэдэбые уриба. Сэдэб габжа архинша, хаарташа, наймааша-хантарбаанша элдэб торго шэршүү, жандан²⁶, тэрмэ, утаһа миндаһа мэтын хитад бараа Хүрээхээ²⁷ асаржа худалдадаг, урилдаа боосоон тээшэ гүйлгэдэг, түрэ хуримһаа таһардаггүй, юрэ олоной сугларһан газарһаа хожом-дохо дурагүй аад, хүн зоной харахада ламын санаартанай нэрэ зэргэтэй ябагша бэлэй.

ДАБААГАЙ ГЭРТЭ ТҮРЫН БЭЛЭДХЭЛ

Дабаагай бэлдэхэ юумэ бүришые ехэ байба. «Шадал зэргээрээ түхээр-жэ байнаб», — гэжэ ябажа, мүн 80 гаран айлнуудые урижа дүүргэбэ. 200 гаран хүндэ бэлэг бариха бүд, хадаг, мүнгэ бэлдэбэ. Айлшадые хүндэлхэ эдээ нилээд ехээр бэлдэбэ. Баһа басаганай заһал эмхидхэбэ. Нэгэ үдэр гарагай тэгшэдэ хүнжэл оёхоёо айлай дүрбэн һамгад ерэжэ, 6 хониной арһа үнгэжэ үзөөд, «Һайн арһануудыень басаган тээгээ оруулжа оёхо ёһотой» гэлсэжэ эсхээд, шүрбэнэ томожо оёбо. Сагаан хурьганай арһаар заха, хара хилэнгээр хяаза хэжэ хүбөөлбэ. Үдэшэ орой оёжо дууһаад: «Хүнжэлөөр дүүрэн хүбүүтэй, хүнгөөр дүүрэн тоһотой болог», — гэжэ юрөөгөөд, хүнжэлөө һэжэржэ, тооһо нооһыень унагаагаад, эбхэжэ орхибо. Хойто үдэрын ондоо хоёр һамгад ерэжэ, зөөлэн һэеы монсогойлжо, хара бүдөөр гадарлаад, дэрэ оёжо, хара хилэн тэбэг дээрэ найман эршэ утаһа оёжо, модон

26 Жандан — эрхим зэргын сохимол хилэн.

27 Хүрээ — Улаан-Баатарай хуушан нэрэ.

хабтагай дээрэ няагаад, бадма сэсэг хиилбэритэй 5 мүнгэн таб хуулгажа, дэрын нюур хээд, дэрэдэнь залгажа халаба. Хойто үдэрын үндэр туранхай бээтэй, түргэн шанга дуутай, хуушархан хамган дэгэлтэй Дара хүгшэн заахан хуйлаатай шара харьһа гартаа бариһан орожо ерээд: «Басагандaa тон хэрэгтэй юумэнүүдые хэхээ ерээб», — гэжэ шара арһан сайн зулбадха (туулмаг) оёбо; сагаан нооһо хубажа, дэгээ зүүгээр тогооной хоёр барюул оёбо. «Иигээдшыё заһалай оёдол дүүрээб бэшэ гү даа. Айл аймагуудай аша туһаар басаганайнгаа заһал дүүргээбди. Энэ жэл ехэ юумэ бүтээб гээшэ», — гэжэ Ошор-Ханда Дара хоёр хөөрэлдэжэ, шарахан сайгаа уужа хууба.

Энээнһээ хойшо хэды хоног үнгэрөөд байхада, басаганай наадажа эхилхэ саг болобо. Башли²⁸ ябалсаха аха дүүгэй хоёр хүбүүд Будын Дамдин Сэнгын Ошор хоёрыё хэлэбэ. Басагантай ябалсаха басагад Пүрбын Сэмжэд Гатанай Дулма хоёрыё хэлэбэ. Гатан абгындаа наадажа эхилхэ, хойшоо хаана хээээ наадахыень бүгэдэ зон дуулажа мэдэһэн, залуушуул нааданай эхилхыё хүлээжэ ядажа байба. Үбэлэй дунда харын 12 болобо. Буга харын буужа хүйтэн үдэрэй үдэ багта Сэмжэд Дулма хоёр тон адляар хубсалжа, зүүһэн зүүбшэньшыё тон адли, эрмэгтэй гуталтай, сагаан хурьган дотортой хүхэ сэмбэ басаган дэгэлтэй, гурбан үнгын утаһаар хуняаһыень хуниһан, найман эршэ утаһаар сээжыень хүбөөлһэн, алтан хургыгаар энгэр захыень хүбөөлһэн, хитад утаһан бүшээтэй, шангай шара тобшотой²⁹, зүүһэн зүүбшыень бүдүүгээр хэлэхэдэ: үбсүүндэнь үрилэй гуу, доронь ехэ гуу, тэрэнэйн доро дунда гуу, тиигээд арбанай алта хажалһан үлхөөтэй хоёр хажуугаарнь алталһан хээтэй хоёр һиихэ, һиихынь доро 5–5 ниидхэдэ үлхөөтэй шүрэ хээ; зүүн һиихын үзүүртэнь мүнгэн арсалан, тэрэнэй дүрбэн хүлдэнь шэмхүүргэ, шүдэнэй шэгшэлүүр, хюмһанай шэгшэлүүр, шэхэнэй хулхибша ханжана; баруун һиихын үзүүртэ, хээгэй шүрын доодо тээ, бүдүүн мүнгэн гарьхада хоёр мүнгэн түлхюур, һиихын гарьха арсаланай аман хоёрой хоорондо олон үнгын хубһаар гүрээжэ хэһэн холбоогоор холбоотой; хоёр мүр дээрэнь тэбхэр мүнгэн шүрын гуу, ара нюргандань үрэлэй гуугай нариихан утаһан ооһор, ехэ гуугай бүдүүн утаһан лентэ ооһор, һиихын ооһор, ехэ гоё 6 ооһорнууд ханжана; шангаар гүрээһэн гээгын табан утаһан һабхагууд ханжана; баруун хуга доронь ута сасагтай ногоон торгон пулаад, дундаһаань хугын шагтада үлгөөтэй; зүүн хуга доронь гурбан утаһан сасагтай хитад бөөрэнхы ханжана; толгой дээрэнь томо шүрэ голтой, томо улаан шүрэ толтотой³⁰, хүхэ номин, сагаан, шара хуба хабшалгатай,

28 Башли — басагадыё абажа ябаха болоһон даамал.

29 Шангай шара тобшо — шара хүлэр тобшо.

30 Шүрэ толто — голой шүрэ.

баруун зүүн хажуу уруугаа 5–6 голтотой шүрэ хээтэй даруулга үмдэжэ, нагалдаргынь үргэн доогуураа үмдэнэн, хоёр шэхэндээ алта зүүхэн, даруулга дээрээ улаан утаһан залаатай, шобогор оройтой халюун малгайтай, залаа дээрээ луу хээтэй, мүнгэн туургатай³¹ томо улаан шүрэтэй жэншэтэй, хоёр гартаа мүнгэн бугаагтай, хургандаа алтан бэлхилгтэй, гоё бээлэйнүүдые гартаа бариһан — иимэ хоёр басагадые Дэшэн хүгшэн дахуулжа ерээд, Маниие мүн тиимээр хубсалуулна. Мани тумарханги. Ошор-Ханда зүүбшыень гаргажа үгөөд, Дэшэн хүгшэнтэй хашажа байжа, хубсалхын шамдуулна. Сэмжэд Дулма хоёр аргадана.

Дамдин Ошор хоёр шэнэ оёһон башмааг гуталтай³², хонин дотортой хүхэ даалин дэгэлтэй, бүдүүн утаһан бүһэтэй, мүнгэн хэтэ, хутага зүүхэн; Дамдин эреэн эренбургска шарфтай³³, Ошор сагаан шарф хүзүүгээрээ орёогоод, хоёр үзүүрыень урагша хойшонь ханжуулһан, томо жэншэтэй улаан залаатай, урбуулга үнэгэнэй годон малгайнуудые үмдэнэн, ута утаһан сасагтай хүхэ хамба алшуурнуудтай, бээжэн дүжэ тамхитай, хүхэ шулуун шунтай³⁴, хитад ута эреэн шүбүүгтэй сад гааһа шунгыень бултайлгаад, үбэртөө хэлэн хоёр хүбүүд ерэжэ, Дабаатай мүнгэн хазаартай, баяаха тоборуулга шэмэгтэй гоё хомууд сидёолхо тохонон хоёр хээр мори хүтэлжэ, ехэ хашабаа шаргын хажууда асараад, голой мориие харьковска улаа эреэн дугаагтайгаар хүллэжэ, баруун хажуудань нүгөө мориёо зэргэшэбэ. Моридойнгоо һүүл һамбайень ногоон һарьһан таһамаар орёожо уяад, баруун урда сэргэдэ абаашажа уяба. Тиигээд гэртэ орожо, баруун ханын захада сагаан эшэгы дээрэ Дамдин Ошор хоёр зэргэлжэ һуугаад, сай ууба. Хойморто мүн сагаан һээы дээрэ Сэмжэдые, дундань Маниие, доодо тээнэ Дулмые зэргэлүүлжэ һуулгаад, урдань шэрээ табижа, сай аягалаад, табаг табиба. Тэдэнэр нэгэ-нэгэ аяга сай уужа, сагаан эдээнһээ ама хүрөөд, «садаабди» гэжэ шэрээгээ саашань болгобо. Дүтэхэн һуудаг Гатан абгань орожо ерээд, бурхандань мүргэжэ мэндэшэлээд, хүбүүдэй доодо тээнэ ошожо һууба. Ошор-Ханда шамдагай шэрээ табижа, сай аягалаад, табаг табиба. Гатан үбгэн ама хүрэнэн шэнги боложо, «садаба» гээд, шэрээгээ саашань болгоод: «Хүбүүд басагад, манайда морилжо, наада эхилхыетнай урыал айладхажа ерээб», — гэбэ. Дамдин: «Зүб, энэ сагаараа», — гэбэ. «Зай, би бусажа байхамни, таанар намайе хүсэхэ байхат», — гээд, Гатан гаража ошоно. Гурбан басагад айлаар ябахадаа, бэлэг үгэхэ юумэнүүдээ ехэ пумаажан пулаад соо орёожо, дүрбэн үзүүрын уяад, Дулмада барюулба. Дэшэн хүгшэн: «Зай, басагад, мордогты, орой боложо байна. Нара

31 Туурга — жэншын (дэнзын) һуури.

32 Башмааг гутал — иишэг гутал.

33 Эренбургска шарф — Волгын немецүүдэй Эренбург хотодо нэхэгдэдэг байһан шарф.

34 Шун — шүбүүгэй үзүүртэ хэдэг нефрит һоруул.

орохохоо түрүүн мордохо ёһотой юм», — гэжэ яаруулна. «Дамдин, ши айлаар ябахадаа шамдагай, саг болзор дээрээ хүрэхэ газартаа хүрэхэ ябаарайгты», — гэжэ Дабаа захиба. Дамдин зүбшөөжэ, мүн мордохоёо түхээрбэ. Дамдин боожоёо барижа, шаргын урда хандайбша дээрэ хууба. Ошор баруун гартань ташуураа баряад, Дамдинтай зэргэлжэ хууба. Хоёр басагад Маниа дундаа абаад, хашабаадаа хууба. Мориной боожо залахатайнь адли даб гэжэ, шанга хатарар Гатанай тээшэ сагаан тооһо татаад ябашаба.

НЭГЭДЭХИ НААДАН ГАТАНАЙ ГЭРТЭ

«Хаража байгты, басагадай мори абахат», — гэжэ Гатан бэри хүбүүн хоёртоо захяад, гэр соохи юумэнүүдээ заһажа, баруун ханын шэрдэг дээрэ сагаан нэеы дэбдибэ. Мүнсэл хүгшэн хойморой шэрдэг дээрэ баһа сагаан нэеы дэбдибэ. Бүтэд газарһаа шамдагай орожо ерээд: «Басагад ерэбэ» гэхэдэнь, тэндэ байһан хүнүүд гүйлдэжэ гарана. Дамдин сэргэдэ туласа гүйлгэжэ ерээд, моридоо байлгахадань, басагад шаргаһаа бууна. Гатанай Бабаасан тэдэниие мэндэшэлээд, голой мориной жолоо тайлажа, сэргын хоёрдохи хэршэлээһээ уяба. Айлшад саһа тооһоёо унагаалсаад, Дамдинай хойноһоо дахажа, гэр тээшэ ябаба. Бабаасан хойноһоонь дахаад ябалсана. Гэрһээ гараһан хүнүүд гэрэй үбэртэ хүлээжэ байба. Тэдэниие мэндэшэлээд, Дамдин түрүүлжэ, Ошор, Сэмжэд, Мани, Дулма пулаадтай юумэнүүдээ баряад, гэртэ орожо, хоёр хүбүүд бурханай урда, гурбан басагад тэдэнэй хойно зэргэлжэ байгаад, бурханда мүргэхэдэнь, зүүһэн зүүбшэнь хангираа-шэнгирээ болоно. Мүргэжэ дүүргээд, малгай бээлэйнүүдээ гартаа барижа, хоёр хүгшэдые мэндэшэлээд, хоёр хүбүүд баруун тээ нөөхи сагаан нэеы дээрэ зэргэлээд хууба; гурбан басагад хойморто зэргэлжэ үбдэг дээрээ хууба. Холоһоо ерэхэн хүнүүд шэнги юумэнүүдые һонирхолсожо байжа һуралсана. Басагад хоорондоо шэбэнэлдэжэ хөөрэлдэхэһөө бэшэ юушье шэмээ гаранагүй. Бабаасан хүбүүдэй урда шэрээ табижа, сай аягалаад, мүнгэн домботой сай Ошорой баруун гар тушаа шэрээгэй хажууда табиба. Мүнсэл хүгшэн басагадта сай аягалаад, забьяатай сайгаа Дулмын урдахи шэрээгэй хажууда газарта табиба. Бүтэд эргэнэг дээрэ бэлдээтэй байһан олон табагуудһаа обогор гоё эдэе хэхэн ехэ улаан үндэхэн табак асаржа, хүбүүдэй урдахи шэрээ дээрэ табяад, басагадай урда баһа нэгэ табак асаржа табяад, гэдэргээ болоходонь, Гатан үбгэн һууриһаа бодожо: «Айлшад, сагаан эдэе баригты», — гэжэ хүндын ёһоор хэлэбэ. Дамдин Ошор хоёр баруун гарнуудайнгаа альга дэлгээжэ, табак дүнгэжэ зүбшөөгөөд, аягатай сайһаань эхилжэ бариба. Басагад мүн лэ табак дүнгэжэ зүбшөөгөөд, Сэмжэд эхилжэ,

эдеэ бариба. Бабаасан сагаан боолтотой, яшал домботой арзалхан архи асаржа, заахан улаан аягада хэжэ, Дамдинда бариба. Дамдин гартаа абажа, малгайгаа үмдөөд, баруун гарайнгаа 4-дэхи хургаар 3 дахин дээшэнь сүршөөд, шэрээгэй мүгэ³⁵ дээрэ заахан дуһаагаад, малгайгаа абажа баруун хажуудаа табяад, «зай, мэндэ» гээд уужа, аягаа гэдэргэнь хоёр гараараа бусааба.

Тэрэл аягадань дахин архи хэжэ, Ошорто бариба. Ошор мүн лэ гурим ёһоорнь уугаад бусаахадань, Бабаасан абадаа хэжэ үгэһэ-нэйнгөө хүүлээр басагадай урда ошожо, Сэмжэдтэ хэжэ бариба. Сэмжэд гартаа барижа, пеэшэнэй хажууда ошожо, галда дуһаагаад, гэдэргээ хууридаа ерэжэ хуугаад, баруун гараараа амандаа нэгэ наманшалжа, «мэндэ» гэжэ гүбэд гээд уужа, аягаяа гэдэргэнь бусааба. Доошонь духаряа ябуулжа, хүн бүхэн гурим ёһоорнь ууна. Басагад хоорондоо гүбэд-шэбэд хөөрэлдэжэ, пулаадтай юумээ хоорондоо табижа задалаад, Мани бодожо, нэгэ хадаг дээрэ хэды конфетэ хэжэ, бурханай урда шэрээ дээрэ абаашажа табиба. Сэмжэд Дулма хоёр хоорондоо хөөрэлдөөд, Маниин бусажа ерэхэдэ, баһа нэгэ ута хадаг дээрэ гоё конфетэ, саахарнуудые хээд үгэхэдэнь, забилжа хууһан Гатан абгадаа холоһоо тонгойжо ошоод, хоёр гараараа бариба. Гатан абгань хоёр гараараа абаад, баруун гараараа хамар тушаагаа нэгэ наманшалаад: «Ута наһатай, удаан жаргалтай хуугаарайгты», — гэжэ юрөөл табиба. Мани гэдэргээ боложо, «болтогой» гээд, хууридаа бусахадань, баһа нэгэ хадаг дээрэ шара саахар хээд үгэхэдэнь, Мүнсэл хүгшэндэ абаашажа үгэбэ. Мүнсэл хүгшэн үбдэг дээрэ хуугаад, хоёр гараараа абажа: «Буян хэшэг нэмэжэ, буурал сагаан толгойтой, буурашагүй хантай, булигдашагүй хүбүүдтэй болоорой», — гэжэ юрөөбэ. Мани юрөөлэй харюуда «болтогой» гэжэ гүбэд гээд бусаба. Манида Сэмжэд гулдируулгынгаа хоёр үзүүртэ утаһан сасагтай хургы алшуур харбайхадань, тэрэниень Бабаасанда абаашажа бариба. Бабаасан хүл дээрэ байжа тонгойгоод, хоёр гараараа бэлэгээ абажа, эрьюулжэ байжа хараад: «Ямар гоё алшуур гээшэб», — гэжэ хоёр сасагыень энгэрэйнгээ газаагуур ханжуулан, үбэр уруугаа хэжэрхибэ. Бабаасанай дүү хубараг хүбүүндэ шара торгон шуудай үгэбэ. Хоёрдохи дүү хүбүүндэнь зургаан эршэ утаһатай, хүрин хамба сүүмхэ үгэбэ. Бүтэдтэ сасагтай конфетэ үгэбэ. Бэшэ айлай үхибүүдтэ саахар конфетэ хубааба. Мани бэлэгээ барижа дүүргээд, хууридаа ошожо хуухадань, шүлэ аягалжа, архиин духаряа ябуулба. Дамдин: «Архияа энэ тухайгаар дүүргэе», — гэжэ арсаба. Архида ногтохо саг эртэ гэжэ доро дороо мэдэжэ зогсобо.

Энэ үдэшэ Дабаагай Маниин түрүүшын хүнийн наадан Будын Гатанайда болохо гэжэ нютагай залуушуул дууланхай, ехэ хүхюу-

тэйнүүд байгаа. Наран орожо, боро хараан болохоогоо эхилжэ, энэ тэрэ бүлэгүүдтэ нохойнууд хусалдана. Зайдан мори унаһан хүбүүд басагадай дуулалдаха, бэе бээдээ сугларха абяанууд дуулдажа эхилбэ. Үдэшэ бүрэнхышэг болобо. Бабаасан хэды хүбүүдтэй газраа гараж, гэрэй хашаагай дунда түүдэг түлибэ. Мори унаһан дунда зэргын сэбэр хубсаһа үмдэһэн хүбүүд басагад зэргэлжэ, хүрэг хүрэгөөрөө шууялдаад, зүг бүриһөө сугларна. Хашаа хорёо зүбшажа хэдэн зуун морид уягдаба. Хуушан байшан гэрээр дүүрэн хүнүүд хүл дээрээ байжа дуулалдана. Гэбэшье, олонхиниинь газраа түүдэг тойроод дуулалдана. Нэгэ зариманиинь эндэ тэндэ монсогойржо байгаад элдэб хошон дуунуудые дуулаха юм. Түүдэгэй хойморто байһан хэды үбгэжөөл хүнүүд түүдэгэй хажууда дуулалдадаг иимэ дуу эхилбэд:

*Баргажанаймни мананда,
Басагадаймни нааданда,
Бахатажа ерэхэн
Баахан ахай гүрбэнэ.*

*Дүрбэн хүндын адагта
Дүрбэн захын адуушан
Дүтын домогой отогто
Дүтын ахай гүрбэнэ.*

*Табан хүндын адагта
Табан захын адуушан,
Тархани домогой ёһодо
Танай ахай гүрбэнэ.*

*Нарин голой модон шэнги
Найгалзажа наадая,
Нарин далайн долгин шэнги
Надхалдажа наадая.*

*Хүнды голой модон шэнги
Гүрбэлзэжэ наадая,
Хүрээ соохи адуун шэнги
Хүхинэлдэжэ наадая.*

*Хара буурал буга шэнги
Хатархажэ наадая,
Хашаан соохи адуун шэнги
Хахинажа наадая.*

*Хула халзан буга шэнги
Холилсожо наадая,
Хорёо соохи адуун шэнги
Хохинон байжа наадая.*

*Алтан алтан хюлуусынгаа
Алтартарнь наадая,
Айлай залуу нүхэдтэйгөө
Алярхажа наадая.*

*Мүнгэн мүнгэн хюлуусынгаа
Мүлиртэрнь наадая,
Мүнөөнэй олон залуушуултайгаа
Мүхэлжэ байжа наадая.*

*Түмэр түмэр хюлуусынгаа
Мүлиртэрнь наадая,
Түрүү болоһон зонтойгоо
Танилсан байжа наадая.*

Гатанай нэеы гэртэ хоёр ехэ тогоо тодхожо, хэдэн һамгад лабшаатай шүлэ шанаба. Хэды хүбүүд холоомо тэбэрижэ асараад, гал тойруулжа, ехэ түхэреэн сахариг болгожо дэлгээбэ. Тэрээн дээрэнэ зүүн баруун хоёртонь нэгэ-нэгэ шэрэмэл шэрдэг дэлгээгээд, гэртэ һууһан айлшад хүбүүд басагадые «зэргэдэ морилжо һуугты» гэжэ уриба. Баруун зэргын голдо Дамдин Ошор хоёр, тэдэнэй хоёр тээнэ хэды хари айлшан хүбүүд, тиигээд хоёр тээшээ нааданда ерһэн бэшэ хүбүүд зэргэлжэ, ута хүдэһэн дэгэлэйнгээ хормойгоор хүлөө орёогоод забилажа һуубад. Түрэл болохо хүбүүд хэды хүнэгтэй шүлэ асаржа, заахан шэрээнүүдые табяад, шүлөө аягална. Зүүн зэргын голдо наадаха гурбан басагад, хоёр тээшээ бэшэ нааданай басагад һуухадань, залуу бэрээд мүн шүлэ аягалба. Бабаасан малгайгаа гартаа баряад, хүбүүдэй урдуур ябажа, хүндын ёһоор «таташа бариит» гэжэ айладхаба. Басагадай урдуур ябажа, баһа хэлэбэ.

Эдэ хүбүүд басагад нэгэ-нэгэ аяга шүлэ уужа, «садаабди» гэлдэжэ аягануудаа табижа бодонод. Аяга баригшад аяга табагаа хуряана. Таташын дүүрэнэнэй һүүлээр басагад хүбүүд бүлэг бүлэгөөрөө гэрэй хойгуур, урдуур байжа, дуратай дуунуудаа дуулалдана. Тэдэнэй дунда нэгэ хэды хүбүүд хүтэрэлдөөд, зүүлжээ, баруулжаа хүниие дайража ябажа дуулалдана:

*Ууладаа табиһан мориёо
Ургадажа яагаад барилтайб,*

Ургыхан ногооной болобо аа гү?
 Уужамхан даа байрамнай
 Оройхоонь нэрюухэн,
 Ухаанхан зүрхэндэм ханагдааша
 Ордобой зайһанай Намжалмаа.

Наадашанай ябаха саг дүтэлнэ. Тиийхээр хүнүүд мориндоо мор-
 дожо, зүг зүг тээшээ харгыгаар хатаргажа дуулалдана. Бэе бээе
 дуудалсана. Тиигэхээр Гатанай гэрһээ холодоно. Наадажа ябаһан
 хүбүүд басагад тэндээ хоноод, үглөө үдэрынь боложо, үглөөнэй сайн
 үнгэржэ байхада, дүтын үбгэн орожо, бурханда мүргэжэ мэндэшэлээд
 хуухадань, Бүтэд заахан шэрээ табижа, сай табак табиба. Тэрэ үбгэн:
 «Басагад хүбүүд, манайда хүрэжэ сай бариит», — гэжэ уриба. Дамдин
 зүбшөөжэ, Ошор Бабаасан хоёртой гаража, моридоо хүллэжэ,
 сэргэдэ уяад, гэртэ орожо хууба. Мордолгоной сай аягалжа, табак
 табяад, Гатан үбгэн үбэрһөө захаараа хаяржа, хара даг болошоһон
 хүхэ торгон сүүмхээе гаргажа, 50 мүнгэнэй монетэ Бабаасанаараа
 Дамдинда барюулба. Ошорто 20 мүнгэ бариба. Сэмжэдтэ 50 мүнгэ
 үгэбэ. Манида 50 мүнгэ барюулаад, гунжан үхэр бэлэглэхэбди
 гэжэ нэрлэбэ. Дулмада 30 мүнгэ үгэбэ. Тиигээд хүбүүд басагадай
 мэндэшэлээд гарахадань, Гатан Мүнсэл хоёр: «Аха ехээе хүндэлжэ,
 ута наһа эдлээрэй», — гэжэ юрөөгөөд, хойнохоонь гаралсана.
 Бабаасан мориень абажа, жолооень уяад, Сэрэн-Доржо үбгэнэйдэ
 ошохоор мордуулба. Энэ үдэр хэдэн айлда уригдажа ябаад, паабжан³⁶
 багта гэртээ бусаха захяатай байһан аад, хэды яаража яабашье,
 нилээд хожомдожо ерэхэдэнь, Тарбын хүбүүн Дарма нааданда
 урижа ерээд, хүлэжэ хууба. Дабаа Дамдинда: «Орой боложо байна,
 шамдаха хэрэгтэй, узуур нагасындаа ошожо наадагты; уряал ерээд
 байна гэшэ, тиигээд үглөө оройтонгүй ерэжэ, Эрдэни нагасындаа
 ошожо наадахат, харин холо-холо газар гэшэ, эртэнһээ ойлгожо
 ябаха ёһотой», — гэжэ нягталжа захиба. Тэндэ байһан хүгшэд
 басагадые шамдуулжа, басагад пулаадтай бэлэгүүдээ нэмэжэ абаад,
 шамдагай мордобо.

ХОЁРДОХИ НААДАН ТАРБЫН ГЭРТЭ

Дарма айлшадые дахуулаад, гэр тээшээ гүйдэлөөр бусаба. Тарбында
 ерэжэ буубад. Гэрэй эзэд хүндын ёһоор хүндэлбэ. Басагад мүн урда
 мэтээр бэлэгээ барижа дүүргэбэ. Үдэр байханаа эхилжэ, зунай гэртэ
 гал түлижэ, хэды үбгэжөөл хүнүүд хоёр хониной мяха үеэрнь булгал-

жа, бултыень шанаад, хоёр төөлэй, хоёр ууса табилсаха гэжэ заһал-нуудыень заһаба. Хоёр төөлэйгөө доронь эдихэ мяхатайгаар ондо ондоо тэбшэдэ табиба. Хоёр уусынгаа заһал заһажа, хоёр табатга эдихэ мяхануудыень хээд, дээрэнь уусануудаа табиба. Тарба оро-жо ерээд «Табагуудтнай бэлэн болобо гү?» — гэжэ һурана. Түрын табатуудыё табидаг мэргэжэлтэй үбгэжөөл Жаб: «Табагуудшыё булта бэлэн. Харин төөлэйдэ дуулаха 2 хүбүүдтэ, уусада дуулаха 4 баса-гадта эльгээгээд байнабди», — гэбэ. Газаа ехэ түүдэг түлигдэбэ. Гэртэ газаа, эндэ тэндэ бүлэг бүлэг басагад хүбүүд дуу дуулалдана. Гэртэ һууһан үбгэжөөл хүнүүдтэ хандажа: «Айлшад, газаа гаража, зэргэдэ дуу бариит», — гэжэ Дарма уриба. Гэрһээ хэды дууша хүнүүд дуулахаа гараба. Мүн газаа байһан хэды дуушан дуулахаяа хүлдөө пэнии үмдэһэн, дахатай үбгэжөөл хүнүүд түүдэгэй хоймороор той-рожо, бүһэ бүһэнөө барилсаад, хоёр тээшээ бага-сага найган байжа дуулаба:

*Элдин сагаан талын
Уужам һайхан байхада,
Майхан сагаан үргөөгэй
Үндэр һайхан байхада,
Сагаан хайрын уһанай
Тунгалаг һайхан байхада,
Сагаан хаанай саазын
Бата бэхи байхада,
Бага наһатай Шэлдэймни
Барилгандаа ошолой.
Гунан гунан харань
Гурбан хүлдөө шүдэртэй,
Гунхалзагша Шэлдэймни
Хүхэ түмэр гэнжэтэй.
Дүнэн дүнэн харамни
Дүрбэн хүлдөө шүдэртэй,
Дүмэлзэгшэ Шэлдэймни
Дүрбэн мүсэдөө гэнжэтэй.
Губи газар жэргэһэн
Гургалдай шэнги адли,
Гунигхан танаа һанахадам
Шэлдэй шэнгим адли.
Хажуу газар жэргэһэн
Хайргана шэнги адли,
Хайратай танаа һанахадам
Шэлдэй шэнгим адли.
Сүн ехэ далайе*

Гаталаагүй бэлэйлши,
 Сүмбэр ехэ дабаае
 Дабаагүй бэлэйлши.
 Хара ехэ далайе
 Гаталаагүй бэлэйлши,
 Хада ехэ дабаае
 Дабаагүй бэлэйлши.

Тиигээд саашань хэды эхитэй зэргын дуунуудые дуулаба. Зэргэдэ хууха саг дүтэлжэ, зэргын нуудал түхээрбэ. Жаб Дарма хоёр айлшад болоод, бүхы нааданай зониие «зэргэдэ нуугыт» гэжэ уриба. Тэдэнэй гуримаараа нуугаад байхада, хэндэ ямар яһатай табак табиыхые Жаб үбгэн зааж, хэды хүбүүд зөөгөөд, айлшадта табина. Дамдинда, гадна Дармын нагаса Сэдэбтэ төөлэйнүүдые табиба. Манида ехэ табактай ууса, Тарбын нагасын аша басаган Сэрэн-Хандада баһа ууса табиба. Хоёр тээшээ 3–3 басагадта табагуудые, саашань 3 хүндэ баһа табагуудые табижа, улаан аягада сайнуудые аягалжа дүүргээд, «таташа бариит» гэжэ уриба. Аймагай заахан хүбүүд залаадаһа абаха һанаатай галай хажуугаар иишэ тишээ хараашалан байнад. Тиигэһээр байтар энэ тэрэ хүнүүд харти, адхаал залажа эхилбэ.

Дамдин заахан тэбшэ дээрэ табяатай хониной төөлэй хушуугаараа урдаһаань хаража байһаниие духынь түхэреэн заһалые³⁷ эрхынгээ хюмһаар хушуун тээһэнь гэдэргэнь хуулажа абаад, баруун мүр дээгүүрээ ара тээшээ хаяжархиба. Алдар ехэтэ төөлэй гэдэг хониной толгойе зүүн гарайнгаа альган дээрэ абаад, баруун гартаа хутагаа барижа, зүүн жабжын хоёр заахан заһал отолжо эдээд, гэдэргэнь эрьюулжэ, баруун жабжын нэгэ заһалынь абажа эдээд, нүгөөдыень отолжо тэбшэ соогоо орхёод, баруун шэхэнэй дээрэхи заһалые отолжо баруун хажуудаа нууһан Ошорто үгэбэ. Тиигээд төөлэйгөө гэдэргэнь эрьюулжэ, зүүн шэхэнэй заһал отолжо зүүн хажуудаа нууһан хүндэ үгэбэ. Долоон заһалынь дүүргэжэ, урдаа нууһан хүншэндэ төөлэйгөө хушуугаарнь энгэр уруунь харуулжа, хоёр гараараа баряад залаба. Урдань нууһан Бадла үндэгэд гэжэ, хоёр гараараа абаад, гэртэ абаашажа, хуухыень хуулажа эдээд шэлэ хүзүүнь тайража, уураг толгойнь нээгээд, хабһанай мураа³⁸ уураг толгой уруунь хадхаж, хушуугаарнь гэдэргэнь, шүдөөрнь дээшэнь харуулжа, Дамдинда бариба. Дамдин хоёр гараараа дүнгэжэ абаад, уураг тархиинь хабһаар хоёр дахин үлгэжэ эдээд, баруун хажуудаа нууһан Ошорто үгэбэ. Ошор нэгэ үлгэжэ эдээд, гэдэргэнь бусажа үгэбэ. Дамдин абажа зүүн хажуудаа нууһан хүндэ үгэбэ. Тэрэ хүн

37 Заһал – хүндөөһэн гэхэ гү, али хүндэһэн газар.

38 Хабһанай мураа – хабһанай толгой.

баһа нэгэ үлгэжэ эдеэд бусааба. Дамдин төөлэйгөө абажа, хүншэн Бадлада һөөргэнь залаба. Бадла абаад, мүлжэжэ эдинэ. Дамдин тэбшэтэй мяхаяа эдижэ садаба. Сэдэб өөрынгөө төөлэй мүн гурим ёһоорнь эдижэ, хүншэн хууһан Дандарта залаба. Айлшад садажа, табак аягаяа хуряажа байна. Бадла Дандар хоёр нэгэ-нэгэ сад гааһанда тамхи носоожо, Дамдин Сэдэб хоёрто баряад, урдань хоюулан хүл дээрээ байжа, залуу хүндэ дууладаг төөлэйн дуу дуулажа эхилбэ.

*Номхон номхон хонгороо
Ногоон дээрээ табия,
Найрай түшэмэд тандаа
Эдеэнэй дээжэ айладхая.
Түрын түшэмэд тандаа
Төөлэйн ая айладхая,
Мүнгэн ехэ хайратнай
Мүр дээрээ яларна.*

*Алдар ехэ нэрэтнай
Абай хаанай дансада,
Алтан ехэ хайратнай
Ара үбэртөө яларна.
Төөнтэйхэн хүринөө
Түрын газар уяа,
Түрын түшэмэд тандаа
Төөлэйн ая айладханаб.*

«Шадал зэргэмнай энэ болобо»,— гээд дохибо. Дамдин 2 шара солхооб дээрэ гааһыень хээд, Бадлада бариба. Сэдэб нэгэ солхообын монетэ дээрэ гааһыень хэжэ Дандарта бариба.

«Таташа баригты» гэжэ уриһанай һүүлээр Мани хутага гартаа абажа, урдань һүүл талыень гэдэргэ харуулжа табиһан уусын зүүн хажуугайнь хоёр заһал, баруун хажуугайнь нэгэ заһал отолжо эдеэд, нүгөөдыень отолжо, табакгай оёорто хээд, гурбадахи заһалыень абажа, баруун хажууда хууһан Сэмжэдтэ үгэбэ. Тиигээд зүүн хажуугайнь гурбадахи заһал абажа, зүүн гартаа хууһан Дулмада үгөөд, уусаяа хоёр гартаа абажа, урдаа хууһан хүншэн басаганда залаба. Тэрэнь үндэгэд гэжэ хоёр гараараа абаад, хажуудаа зэргэлжэ хууһан басагантай хубаажа бага зэргэ эдеэд, арадаа байһан залуу басаганда залаба. Сэрэн-Ханда мүн уусынгаа заһалые дүүргэжэ, урдаа хууһан басаганда залаба. Залаадаһа эдihэн гурбан басагад уусын дуу дуулаха болобо. Хоёр басагадынь нэгэ-нэгэ гааһа асараад, тамхи удхажа, гал носоогоод, Мани Сэрэн-Ханда хоёрто бариба.

Тиигээд басагад бултадаа айлшадайнгаа урда үбдэг дээрээ нуужа,
басаган хүндэ дууладаг уусын дуу дуулаба.

*Урда захын адуунда
Ургашахан улаахан,
Ургын ая дахагша
Үрээ морин тэрэ лэ.*

*Хойто захын адуунда
Хатаршахан хара лэ.
Харгын ая дахагша
Хатарша морин тэрэ лэ.*

*Хобтын шэнээн газарые
Холошоожо яахаб.
Хоёр хаанай саазые
Хатуушаажа яахаб.*

*Алтай хангайн гургалдай
Арадаа үбэртөө жэргэнэ.
Арюуханшье бэлэйлиш,
Эрьежэ золгожо мордоорой.*

*Хүхы хангайн гургалдай
Хүдөө голдоо жэргэнэ.
Хүндэтэйшье бэлэйлиш,
Хүрэжэ золгожо мордоорой.*

«Шадал зэргэмнай энэ болобо», — гэжэ гүбэд гээд дохибо. Мани нэгэ сэршэ хадаг дээрэ 40 мүнгэ хээд, дуулагша хоёр басагадта үгэбэ. Сэрэн-Ханда хэды хашархан мүнгэтэйгөөр гааһыень бусааба. Зэргын зон бодожо, аяга табагуудые хуряжа, гэр бараанай хажуугаар бүлэг бүлэгөөрөө бөөгнэржэ, тус тустаа дуулана. Тэдэнэй нэгэ бүлэг хүнүүд наалиин гэрэй үбэртэ байжа, иимэ дуу дуулана:

*Унаган унаган улаахан
Оронгын харзаһаа ундатай юм.
Ушаржа ябаһан амарагнай
Оохортой домбоһоо ундатай юм.*

*Багал багал улаахан
Байсын харзаһаа ундатай юм.
Баталжа ябаһан амарагнай
Барюултай домбоһоо ундатай юм.*

*Сэтэртэй сэтэртэй улаахан
Сэлэнгын харзаһаа ундатай юм.
Шэнэлжэ ябаһан амарагнай
Сэнжэтэй домбоһоо ундатай юм.*

Хүнүүд олон янзын дуунуудыг дуулалдана. Үндэр бээтэй нэгэ залуу хүбүүн зүүлжээ, баруулжаа ябажа дуулана:

*Баруун халхин буугаашьегүй,
Байсын модон шордоошьегүй даа,
Баран намайе баһаад хэлэнэлта,
Бараан зүрхэм гажараашьегүй даа.*

*Огторгойн халхин буугаашьегүй,
Ой модон шордоошьегүй даа,
Угтаад намайе шортоо хэлэнэлта,
Улаан зүрхэмни гажараашьегүй даа.*

Надахаая ерэхэн басагад гэртээ орожо, айлшан ёһоор һуубад. Тэрэ сагай саг тэмдэглэдэг суг мүшэн баруун урда ерэбэ. Нааданай тараха саг болобо. Дуугаа хуряагаад, мориндоо мордожо, бүлэг бүлэгөөрөө хамтаржа ябаба. Ябагаар ерэхэн ойрын хүбүүд басагад мориндоо һундалдана. Зүг бүри бусаха харгыдаа элдэбын дуу дуулалдана.

Үбэлэй дошхон һүни дуунай абьяан хоёр Оронгын нугые суряатуулаад, холо болоходоо, аалидан намдана. Эндэ тэндэ нохойн хусаха абьяанһаа бэшэ юуншыг дуулдахая болино. Тарбын газраа нэгэшыг хүнэй үгы болоходонь, нохойнууд сугларжа, зэргын һууһан газарнуудта хэр-хар яһа мэрэхэхээ бэшэ юуншыг дуулдахая болибо.

Үглөөдэр болобо. Үглөөнэй сайн дүүрэгэ байха үедэ нэгэ хүгшэн орожо ерээд һууна. Тарба зээ басагандаа бэшэ нүхэдтэйн бэлэгүүдээ бариба. Тиигээд айлшад мордожо, тэрэ хүгшэнэйдэ хүрэгэ хүндыень хүлээгээд, тэндэхээ үргэлжэлжэ, Тарбын түрэлнүүд болохо хэды айлда айлшалаад, гэртээ бусаба.

Дамдин бэшэ нүхэдтээ ашагүй халангы дээрэхээ амбаарай үүдэндэ туласа гүйлгэжэ ерээд, моридоо зогсоожо, гэртэ оробо. Дабаа угтажа, моринынь амгайгшалжа, нэгэ-нэгэ хүнэг обёос гаргажа үгөөд, гэртэ оробо. Сэргэдэ нэгэ үндэр хара морин уяатай. Энэ мориной тоног гоё шэмэгтэй, мүнгэн хазаартай, хумууд хударгань улаан сэмбээр бүриһэн, сасаг монсог ханжаһан. Хара хашабаа шаргада хүллэхэн. Энэнь Эрдэни гулваагай басаганай морин. Тэрэ басаган уряал айладхажа ерээд, гэртэ сай уужа һууна. Басагад гулваагай басаганай доро зэргэлжэ һуугаад, сагаан эдеэнһээ ама хүрөөд, нөөхи пулаад соохи бэлэгүүдыг нэмэжэ абаба. Басагад

хүбүүдтэ хандажа: «Энэ нагасынтнай басаган нааданда урижа ерээ. Наран орохоо байна, шамдажа ябагты!» — гэжэ Ошор-Ханда яаруулба. Тэдэнэр зэргэлжэ байһан нютагта мориной гүйдэлөөр ошобо.

ГУРБАДАХИ НААДАН ЭРДЭНИИН ГЭРТЭ

Эрдэнииндэ хүн зон олон, басагадай ерэхые хүлээжэ байба. Айлшадай ерэхэдэ, хүндын ёһоор угтажа буулгаад, гэртэ оруулжа, сай табагаа табина, бага зэргэ духаряашье аягална. Айлшан басагад бэлэг сэлэгээ нагасанартаа бариба.

Эрдэниин нарай малай үбэлжэдэг зэмьез соо тогоо тодхожо, нэгэ хашарагай мяха булгалжа, бултыень шанаад, яһан бүрииень заһаад, хэдэн олон табагуудые бэлдэбэ: гурбан хониной төөлэй, уусануудые заһажа, зааханууд тэбшэнүүд соо хэбэ.

Холоһоо наадашанай моридой хатарха, хүбүүд басагадай дуулалдаха абяанууд сэлмэг хүйтэн үдэшэ ой шугы сууряатуулна. Гэрэй хашаагай дунда түүдэг түлигдэбэ. Тиигэһээр зон сугларжа дүүрэбэ. Гэрэй хашаагай газаагуур хэдэн олон зайдан морид уягдажа, уяа бүриин хажууда хашаада түшүүлээтэй тохон байна. Залуушуул газаа гэртэ үймэнэ, шуулдана. Эдөөнэй гэртэ һээр шаалган болохонь гэлсэбэ. Тэрэ үгэ дуулахадаа, һээр шаадаг уладууд, тэрэниие хараха дуратай хүнүүд хара хуушан ехэ байшан гэртэ орожо, баруун урда ханаар зэргэлжэ һуунад. Пеэшэн тойроод шэрэмэл шэрдэг дэлгээтэй, тэрээн дээрэшье хүнүүд һууна. Заһабариинь хэлэхэдэ, хоёр һэрбээгэйнэ үзүүр зааха тайраһан, шэлбыень толгойһоонь дээшэ барим эрхы утаар тайража, шэлбынь үзүүртэ нүхэлжэ, эрхы багтахаар һур бүгэлдэрһэн, ханада үлгөөтэй байһан, шара үнгэтэй болотор элдэһэн хусын хууханагтай юумэ шэлбэдэнь бүхөөр уяатай, бужагар шара һээр Эрдэни гулваа баряад орожо ерэбэ. «Зай, хүбүүд, энэ дүнэн бухын хара һээр гээшэ, 3 жэлдэ хүн хухалаагүй юм. Шаагаад хухалаагүй хүн 20 мүнгэ нэмэдэг, хухалһан хүн энэ уутатай мүнгэ бултыень абаха юм, — гээд, дээдэ захада һууһан 50 тухай наһатай хүндэ үгэбэ. Тиигээд доошоо хүн бүхэн барижа байжа үзөөд, нэгэ хүн: «Энэ уута соонь хэды түхэриг мүнгэн бии хаб», — гэжэ һураба. «Минии багсаахада, 13 түхэриг 60 мүнгэн байха ёһотой», — гэбэ. Тэндэ һууһан һээршэнэр: «Энэ һээр хухалһан хүн һээршэн нэрэ абахын саада тээ дунда һайн үнөөнэй сэн абаха байна», — гэлсэбэ. Тиигэбэшье тэрэ нютагай хүнүүд энэ һээр шаажа, нилээн ехэ мүнгэ алдаһан, нилээн гараашье үбдэхөөһэнөө һанажа, абяагүй һуунад. Ондоо нютагһаа ерэхэн Эрдэниин уг түрэл болохо һээршэн Балдан, Самбуу, Дамба гурбанай дээдэ захада һууһан Балдан: «Эрдэни нагаса, наашань үгыт, үзэе», — гэжэ абаад, гурбуулан үзэжэ,

хухалхабди гэжэ доро дороо багсаагаад: «Туршажа үзэе»,— гэжэ хэлсэбэ. Алинииньшые хадаа үрдижэ хухалаад, мүнгыень абаха ханаатай: «Би түрүүн, би түрүүн»,— гэлсэбэ. Тиихэдэнь нэгэ хүн: «Хухалхабди гэжэ найдахан хүнүүд байнат, жээрэб баряа наатнай таараха»,— гэжэ дурадхаба. Тэрэ зүб гэлсэжэ, нэгэ хүн малгай соогоо шагайнуудые хээд: «Эндэ гурбан шагай байха, ногоониинь абахан хүн эхилхэ, улааниинь абахан хүн хоёрдохи, сагааниинь гурбадахи болохо»,— гээд, тэрэ гурбанай урда ошоожо, үбдэг дээрээ нууба. Балдан гараа малгай уруунь хэжэ абахадаа, сагаан шагай абаба. Тиигээд Самбуу улаан шагай абажа, Дамбада ногоон шагай үлэшэбэ. Дамба улын арһаар оёһон, хээр шаадаг жиирэг гартаа хээд, үүдэндэ дүтэ ошоожо шаагаад хухалбагүй. 20 мүнгээ Эрдэнидэ үгөөд, нууридаа ошоожо нууба. Самбуу бодожо, дэгэлээ тайлажа нууридаа орхёод, бүһээ самса дээгүүрээ бүһэлөөд, гартаа жиирэг хэжэ, үүдэндэ ошоожо хоёр шаагаад, гурбадахия дахихадаа хухалжархиба. Хүн зоншые шууялдашаба. «Баһал аймшагтайханаар шаана даа»,— гэлсэнэ. Эрдэни уутатай мүнгөө үгэхэдөө: «Гар шэрүүнтэй хүбүүн байнаш даа, барил даа»,— гэжэ харбайба. Самбуу ехэ баярлахан хэбэртэй: «Абахын аза бууба»,— гээд, гартаа абажа, «аа-хуры! аа-хуры!» — гэжэ хэды хурылаад, дэгэлээ үмдэжэ, мүнгөө үбэртэлөөд нууба.

Шэнэхэн шара хүдэһэн дэгэлтэй үбгэн орожо ерээд, «Айлшад, зэргэдэ морилжо, дуу бариит»,— гэжэ хүнүүдэй урдуур хоёр альгаа дэлгээд, дохин ябана. Тэндэ нууһан зэргын дуушад гаража, түүдэгэй хоймороор 20 шахуу наһажаал хүнүүд хүрээлэн зогсобо. Тиигээд ямар дуу дуулахабибди гэлсэхэдээ, «Ород хаанай сааза эхилэе» гэжэ хэлсэбэ. Дундань байһан хуушан даалин дэгэлтэй, немец бүһэтэй, шэлүүһэн малгайтай, үндэр томо бээтэй 50 наһанай хүн эхилжэ, бэшэниинь дахажа дуулана.

*Ород хаанай сааза гэжэ
Аргагүй сааза биц,
Аха амараг нүхэд гэжэ
Мартуулхажа ядалайб.
Нарин голой уһан гэжэ
Намхан тунгалаг урдана,
Уужам талын зүлгэхэн гэжэ
Улайран намиран хиисэнэ.*

*Нахис гэхэн ангиртаа
Намхан зөөлэн агсалай,
Арбан табан наһандаа*

*Зэбын хялба³⁹ танилайб даа.
Хотос гэхэн хотогортоо
Хорин зэбэ агсалай,
Хорин табан наһандаа
Зэбын хялба танилайб.*

*Зунай манай зуһалан гэжэ
Улайрхажа харагдана,
Зургаан найманай үүдэн гэжэ
Ялайрхажа харагдана.
Намарай малай намаржаан гэжэ
Набтайхажа харагдана,
Найманай манай үүдэн гэжэ
Ялайрхажа харагдана.*

*Үбэлэй манай үбэлжөөн гэжэ
Үндыхэдэжэ харагдана,
Үндэрэй манай үүдэн гэжэ
Ялайрхажа харагдана.
Хабарай манай хабаржаан гэжэ
Хабтайхажа харагдана,
Хаанай манай үүдэн гэжэ
Ялайрхажа харагдана.*

Саашань хэды эхитэй зэргын дуунуудые дуулалдаад дүүргэбэ. Эрдэни эдеэнэй гэртэ орожо: «Таташа табиха» саг боложо байна, Санжа, та хэды хүбүүдые абаад зэргэ түхеэрэгты»,— гэбэ. Баһа нэгэ үбгэжөөл хүндэ хандажа: «Та табагуудaa газaa гаргуулагты, тиигээд хэндэ ямар нэрэтэй мяха табихаа танда найданаб. Тэдэ ууса төөлэйнүүдые та өөрөө зохёожо байгаарайгты»,— гэбэ. Хэды залуу бэрээд юһэн тамгын тогоонууд соо тулга дээрэ сай шанажа, хори гаран ээд забьяануудта юулэжэ, гал тойруулаад табихан байба. Эрдэни тэдэндэ: «Таанар сай аягалхаа бэлдээд байгты»,— гэбэ. Санжа хэды хүбүүдтэй нэгэ шарга холоомо асаржа, түүдэг тойруулжа дэлгээгээд, баруун зүүн хоёртонь холоомон дээрээ шэрэмэл шэрдэгүүдые дэбдижэ, айлшад ба нааданай олон хүнүүдые урижа нуулгаба. Таташа табагуудые табижа, сай аягалба. Башли Дамдин, Эрдэниин нагасын хүбүүн Балдан, Эрдэниин хүгшэнэй ахын хүбүүн Самбуу гурбанда төөлэй табиба. Зээ басаган Мани, Эрдэниин бүлэ басаган Сэсэг-Ханда, худа басаган Бүтэд гурбанда уусануудые табиба. Дүрбэн хүбүүд төөлэйдэ дуулаба. Ууса табюулһан гурбан

басагад урда урдаа нууһан хүншэн басагадта уусаяа залаба. Тэрэ гурбан басагад өөһэдөө дуулажа шадахагүй дээрэнээ уусануудаа абажа, эдээнэй гэртэ сай шанажа байһан хүгшэндэ: «Энээнии сай соогоо халааж байгты, дууладаг хүнүүд ерэжэ эдихэ байха», — гээд үгэбэ. Дууша гурбан хүбүүдые урижа асархадань, уусамни алим гэжэ гасаалһаар ерэжэ, айлшан басагадай урда нам забилжа нуугаад, гааһатай тамхинда гал носоожо баряад, залуу хүндэ дууладаг уусын дууе дуулаба. Таташа дүүрэжэ, хүнүүд бодоод, иишэ тиишээ хүлгэнэ. Тэдэнэй олонхинь нютагай магтаал дуу дуулалдана.

*Оронгымни эхиндэ
Олон үнгын сэсэг лэ,
Узуурайнгаа наринда
Найган найган хиисэнэ.
Олбын хүбүүн инзаган
Уулын дээгүүр тарааслаа⁴⁰,
Олон хушуун зоноороо
Танилсажа ядалайб.
Баян голой эхиндэ
Баран үнгын сэсэг биц,
Барюулайнгаа наринда
Байган найган хиисэнэ.
Барасай хүбүүн инзаган
Байса дээгүүр тарааслаа,
Байхал хушуун зоноороо
Танилсажа ядалайб.*

Тэдэнэй нэгэ зариманиинь ондоошье дуу дуулалдана.

*Ходогойтын манан
Яасан гайтай манан бэ,
Хоёрхон хүни манажа,
Гурбадахи хүнндөө барилайби.
Барисанхан адуумни
Гушан гурбан шаргалхан,
Гушан гурбан шаргалханай
Гурбанһаа бэшэниинь жороонхой.*

*Унасанхан моримни
Уһан тульба жороонхой,
Хазаарлаһан моримни*

40 Тарааслаха — бэлшэжэрхихэ, мүрлэжэрхихэ.

Хажа мүнгэн шэмэгтэй.
 Тохом хэжэм хоёрни
 Торгон шанхай хүбөөтэй,
 Дүрөөлсэн дүрөөмни
 Дүрбэн лангын дүрөөл.

Тохосонхон эмээлни
 Тохой зандан бүүргэтэй.
 Ходорголсон хударгамни
 Хорин лангын хударга.
 Барисанхан ташуурни
 Барин зандан бүрээтэй,
 Баталсанхан нүхэрни
 Базар-Садын хубилгаан.

Тараха саг болобо. Хонохо айлшад гэртэ оробо. Эрдэнийн бэри тэдэнийе нуулгажа, сай аягалаад, табаг табиба. Нааданай тараха-да, басагадые архидуулха гэхэн байба. Түрүүшын хүнүүд мориндо мордоод ябажа эхилбэ. Энэ үедэ харшын зүүн тээ шангаар дуу гаралсаха абяанууд гаража, хормойгоо шуугаад, заха энгэрэйнгээ тобшонуудые тайлажа, энгэрээ сэлеед, хоёр гараа шангаар бажуу-хан хүбүүд тишэ гүйлдэнэ. «Наншалдаан болоо, тишэ ошожо болохогүй, хүйтэн аргалаар шэдэлсэжэ байна» гэжэ нэгэ хэды басагад заахан басагад хүбүүдэй харшаһаа зүүлжээ ошохые хорино. Тиигээд уни болонгүй, шаргатай мориндо хэдэн хүн эндэ тэндэнь аһанхай, Эрдэнийн ехэ байшанай үүдэндэ туласа гүйлгэжэ ерээд, шарга сооһоо бодохоо болитороо сохюулхан хоёр хүбүүдые гэртэ оруулжа хаяад гаража ябашаба. Тэндэ нууһан хүнүүд ехээр сошожо: «Эдэ хэд гээшэб? — гэжэ ошожо хараад, — ай, Дугар Тогоошо хоёр лэ», — гэлдэжэ, Эрдэни хүгшэнтээе хожулан: «Ай, хара нохойнууд алалсахань ха юм», — гэлсэһээр нэгэ аяга уһа асараад, тэрэ хоёрой үбсүүндэ турьяжа, бага зэргэ һэргээгээд, халуун сай уулгажа гол оруулһанайнгаа һүүлээр ондоо гэртэ абаашажа унтуулба. Ябаха наа-дашан бултадаа таража, үбэлэй хүнийн сууряанда дуулалдахань эли соностоно.

Дуулим яагаа жабар бэ
 Дугаагымни сэнтүүлээ,
 Дураатай яашоо сэдхэлынь бэ
 Дуран зүрхым эрьюулээ.
 Хүйтэн яагаа жабар бэ
 Хүмэлдэргымни сэнтүүлээ,
 Хөөрхэй яашоо сэдхэлынь бэ
 Хүрин зүрхым эрьюулээ.

Үглөө үдэр болобо. Эрдэни гулваа айлшан басагад, башли хүбүүд-тэ бэлэгүүдые үгэбэ. «Зээ басагандаа таба наһатай мори эмээллэжэ үгэхэб», — гэжэ нэрлэбэ. Энэ үдэр тэрэ нютагта нагасынгаа аха дүү-нэрэй хэдэн айлнуудаар ябажа айлшалаад, нэгэ айлда байхадань, Базар нагасань орожо ерээд, бага сага хөөрэлдэн татаһанайнгаа һүү-лээр: «Басагад, манайда морилжо наадыт», — гэжэ уриба. Дамдин зүбшөөжэ, байһан газарһаа мордоходоо, Базарайда ошобо.

ДҮРБЭДЭХИ НААДАН БАЗАРАЙ ГЭРТЭ

Бууһан айлшад хүндын гуримаар хүндэлүүлбэ. Басагад урда мэтээр бэлэгээ нагасатандаа хубааба. Тиигээдшые удангүй үдэшэ боложо, наадан эхилнэ. Дуу шуу дуулалган болоно.

*Унаган унаган улаанаа
Уяжа барижа мордое,
Уяхан зантай таанадаа
Ёһошолон мордохоое.
Самбай һүүлынъ уяһан
Саг тала морин биш.
Сайхан зантай таанадаа
Ёһошолон мордохоое.*

*Хойтохон ойн дунда
Хулһан үндэр модон биш.
Хонгор зантай таанадаа
Ёһошолон мордохоое.
Эбэрые хүдэлгэгшэ
Элитэ ехэ һалхин.
Эльгые хүдэлгэгшэ
Эжы аба хоёрхон.*

*Арые хүдэлгэгшэ
Аадар ехэ бороон,
Ая зангым хүдэлгэгшэ
Амараг ганса нүхэр.
Зүлгые хүдэлгэгшэ
Зүйтэй ехэ бороон.
Зүрхыем хүдэлгэгшэ
Заяанай ганса нүхэр.*

Нилээн үни түүдэг тойрожо дуулалдаһанай һүүлдэ мүн зэргэлһэн шэгээрээ ошожо, гэрэй үбэртэ монсогойржо байгаад, дуулаха зариман дуулалдана.

*Сарьдаг дээрээ ургаһан
Самарай эдеэн жэмэс лэ.
Сарбуу дээрээ үргэһэн
Аба эжы хоёр лэ.
Ара газар ургаһан
Алирай эдеэн жэмэс лэ.
Альган дээрээ үргэһэн
Аба эжы хоёр лэ.*

*Үбэр газар ургаһан
Үлирэй эдеэн жэмэс лэ,
Үбдэг дээрээ үргэһэн
Аба эжы хоёр лэ.
Хара далайн гарасада
Хараасгайн төөримэ манан биш.
Хайратай нүхэрэй илдамда
Халуун зүрхэн уярна.*

*Сагаан далайн гарасада
Сахалайн төөримэ манан биш.
Сайнхан нүхэрэй илдамда
Санаан зүрхэм уярна.
Хүхэ далайн гарасада
Хүхын төөримэ манан биш.
Хөөрхы нүхэрэй илдамда
Хүрин зүрхэм уярна.*

Энэ хүнийн наадан хадаа басаганай наадажа дүүрэхэ хүни байһан ушарһаань мордохын урда нүхэд болон аба эжыгээ дурдаһан удхатай дуунуудые дуулалдахадань, гэртэ үбдэг дээрээ хууһан Маниин зүрхэн уяржа, аба эжы хоёрһоо халаад, хүнэй аба эжын хатуу гарта орохо боложо, нүхэдтэйгөө нааданда ябаха дүүрэхэ гэжэ нюдэнһөөнь монсогорнууд нёлбоһон хойно хойноһоо һубарилдан унажа байхадань, пулаадаа урагшань татажа, духаа бүглөөд, уруугаа хаража хууба. Сэмжэд Дулма хоёр Маниин юундэ уйдажа хууһыень мэдэһэн болобошье, манда удангүй баһа иимэ ээлжээн ушархал байха гэжэ ханаагаа зобоод, мүн лэ нюдэнэйнь нёлбоһон баригдабагүй. Иигэжэ бүрэгэрхэн лаампын гэрэлэй урда ядаран хуужа байхыень харахадаа, хэдэн басагад ерэжэ, тэрэнэй урда халхалан хуугаад, үгөөр һамааруулна. Энэ үедэ газар дуулалдана.

Хайсан хайсан улаахан
 Хададаа юундэ хулжанаб?
 Ханилһан ганса нүхэрием
 Хариин юундэ болгоноб?
 Ардаг ардаг улаахан
 Араараа юундэ хулжанаб?
 Алялһан ганса нүхэрием
 Айлай юундэ болгоноб?

Дуулалдаһаар, яаһаар наадашан гэр гэртээ тараба. Маниин хажууда хууһан басагадшые бусаба. Айлшад хоноод, үглөөниинь ябаха тээшээ түхээрбэ. Басагад Базар нагасынхияа амаршалаад мордохонь, Базар хүгшэнтэйгөө: «Ута наһатай, удаан жаргалтай, тэнгэрийн эдеэтэй, тэгшэ жаргалтай, хүнэй дээжэ хүбүүтэй, хүлэгэй дээжэ унагатай болооройгты» гэжэ юрөөл табяад үлэбэ.

Басагад хүбүүд гэртээ бусажа ерээд, аяга сай уужа барангүй бэлэгэй юумэнүүдые нэмэжэ абаад, Дамдинай абын уряалаар ошобо. Энэ үдэр гэр тойронойнгоо хэдэн олон айлнуудта сайлажа ябаха байба.

ЗУУХА БАДМЫН ГЭРТЭ

Түрэ буухын урда үдэр хэгдэдэг түрын бэлэдхэлэй хүдэлмэриие зууха гэжэ нэрлэдэг байгаа. Үбэлэй дунда һарын 17-й үдэр, гарагай нэгэндэ, үглөөнэй наранай дээрэ хөөрөжэ байха үедэ аха дүү, айл аймагуудай залуу хүбүүд, үбгэд һамгад ерээд, Бадмын газраа бартаагай зүүн эхиндэ сомоотой байһан ехэ хухюур түлээ 3–4 хюрөөгөөр хюрөөдэнэ. Хэды хүбүүд хахалжа сомобод. Түрын үнгэртэр хүрэхэ аабза гэлдэнэ. Гурбан үбгэд хурса хүхэ барижа ерээд, сэргэ дархалжа эхилбэ. Нэгэ үбгэн хэды заахан хүбүүдээр газраа гал түлюулжэ, сэргэ зоохо газар гэдхээнэ. Баһа зууха малтаха газарта гал түлибэ. Хүн зон бүришые олон сугларна. Айл бүриһөө ерэлэн хүн түрын нэмэри гэжэ хадаг, мүнгэ, һү, тоһо, хурууд мэтые асаржа, хадаг мүнгээ Бадмада, эдеэнэй зүйлые хүгшэндэнь үгэнэ.

Сэргын нүхэнүүдые малтажа дүүргээд: «Бадма ахай, сэргын нүхэнүүд бэлэн болобо»,—гэжэ мэдүүлбэ. Бадма нүхэнүүдэй хажууда ерөжэ, баруун сэргэнүүдэй хойто нүхэнүүдһээ эхилжэ, нүхэн бүхэнэй оёорто хашарһан мүнгэ хээд, «сэргэ мүнхэрэг» гэжэ юрөөбэ. Мүнгэн дээрээ сэргээ хадхажа, хоорондоо 5–5 алда зайтайгаар гурбан сэргэ бодхообо. Хоорондонь эримэл аргамжа татажа, худанарай мори уяхые бэлдэбэ. Зүүн нүхэнүүдэй хойто захын нүхэнһөө эхилжэ, баһа мүнгэнүүдые хээд, «хото мүнхэрэг» гэжэ юрөөбэ. Гурбан сэргэ бодхоожо, хоорондонь аргамжа татажа, худагынарай мори

уяхые бэлдэбэ. Зүүн урдахи сэргые гэргэдэй сэргэ гэжэ нэрлэдэг юм. Баруун урдахи сэргые эрэшүүлэй сэргэ гэдэг.

Түлээнһээ заахан хойно зууха малтажа эхилбэ. Нэгэ хүн гэртэ орожо: «Зууха хэн зураха юм?» — гэжэ Бадмаһаа һураба. Бадма гэртэ хөөрэлдэжэ һууһан хэды үбгэдэй нэгэндэнь хандажа: «Сэрэн ахай, зууха зуража үгыт», — гэбэ. Хүдэһэн дэгэлтэй, заахан бөөтэй үбгэн малгайгаа үмдэжэ, бээлэйгээ барижа гараад, гал түлижэ гэдхээһэн газарые хараад: «Ямар жэлтэй хүн зууха һэндэхэ юм һэм бэ», — гэжэ һурахадань, нэгэ заахан хүбүүе: «Энэ жэлтэ хүбүүн байна», — гэжэ дахуулаад ерэбэ. Сэрэн үбгэн тэрэ хүбүүндэ түмэр хүрээ үгэжэ, хоёр хүрээ шорой хаяулаад: «Зай, болоо даа», — гээд хүрзыень абажа, хормойгоо шуугаад, үнэһэ согыень хажуу тээшэнь хамажа, венигэй эшэ хухалжа абаад, урдаһаа хойшонь хоорондоо хүндэлэниинь гэш-хэм зайтайгаар 4 алха утатай хоёр зураахай зураад, хойноһоонь урагшаа нэгэ алха газарта зүүн тээшэнь хоёр зураахай зуража: «Энэ зүүн хүлынь болохо», — гэбэ. Урдаһаань хойшоо нэгэ алха газарта баруун тээшэнь хоёр зураахай зураад: «Энэ баруун хүл гээшэ», — гэнэ. «Энээнэй хоорондо хоёр һөөм малтагты», — гэжэ хэлээд, гэртэ оробо. Хүдэр залуу хүбүүд зууха малтажа дүүргээд, 9 тамгын 4 ехэ тогоо асаржа зууха дээрэ тодхобо.

Нэгэ хүн далитай шаргада мори хүллэжэ, айлаар шэрэмэл шэр-дэгүүдые суглуулхаяа гараба. Хоёр хүн айлнуудһаа аяга табак, аягын шэрээнүүдые суглуулхаяа нэгэ мори шаргаар гараба. Бадма Сэрэн-Доржо үбгэндэ түрэ зонхилходо туһалалсахые хэлэбэ. «Шадал зэргээрээ байлсаха бэшэ гүб даа», — гэжэ тэрэ үбгэн харюусаба. Хуримда табиха сагаан эдээнэй табатуудые олоор бэлдэжэ хурыаба. Түрэдэ яһатай мяханай табактабихада ехэ мэргэжэлтэй Сэрэн үбгэндэ Бадма нэгэ хадаг барижа: «Энэ үдэр табатуудые бэлдэжэ, үглөө үдэр айлшадые хүндэлхэдэ туһалхые танда найдабаб», — гэбэ. Сэрэн үбгэн хадагыень абажа: «Танай түрэдэ байлсангүй яахаб», — гэжэ энеэбхилэн, үбэртөө хээд, шулуун шунтай ута зэд гааһанда тамхияа удхажа һууна. Хэды хүбүүд зууха тойруулжа хашаа бариба. Һамгад, бэрээд уһа зөөжэ, зууха дээрэхи тогоондо уһа халааба. Нэгэ ехэ шарга аяга табак, шэрээнүүдые асарба. Шэрээнүүдынь байшан гэрэй урда сомобо. Аяга табатуудынь гэртэ оруулаад угаажэ сэбэрлэбэ. Хэды хүн лабшаа хэжэ, амбаар соо презент дээрэ тараана.

Хоёр үхэр, хоёр хони гаргаба. Сэрэн үбгэн үхэр мяхалжа байһан хүнүүдэй хажууда ерэжэ: «Эхэ мяха андалдаха гол мяхынь утаар абаарайгты, — гэхэнэйнгээ удаа хони гаргажа байһан хүнүүдэй хажууда ошожо, — харюу хуримда ха гуя хоёрыень бүхэлээр хадага-лаарайгты, — гээд, бэшэ мяхануудынь үе бүрээрнь булгалжа, бултынь шанажа болгогты», — гэбэ. Тиигээд нэгэ хүгшөөргэ һамга дуудажэ:

«Нэгэ адуунай төөлэй, табан хониной төөлэй, табан хониной ууса байха гэжэ Бадма хэлээ нэн; тэдэниенъ суглуулжа, зунай гэртэ абаашаад, үнэ нооһыень хуухалжа, шанажа болгоод үгөөрэй», — гэжэ захиба. «Байза, эхэ мяха андалдахаар хэн байна гээшэб? Мяха андалдаха хүндэ даалгаха байна», — гэжэ хуушан даалин дэгэлтэй, шара хүдэһэн гуталтай, хурьган харабшатай, шобогор оройтой, улаан залаатай малгай дээрээ хүрин бүдөөр гүрэжэ хэһэн жэншэтэй, тохой модон таяг тулаһан, томо эрхи хүзүүндээ зүүһэн, баруун ташаан дээрээ модон хуйтай хутага, баһа зүүн ташаан дээрээ томо хара хэтэ зүүжэ, хониной тойноор хэһэн шагтаарнь бүһэдөө хабшуулһан, ута сагаан нахалтай үбгэнһөө һурахадань: «Түрын үгэ хүүртэ бэрхэ Нимын Жамсаран гэртэ байна, тэрээндэ хэлэ», — гэбэ. Сэрэн үбгэн Жамсараниие ерэхэ гэбэ. Хүдэр томо бээтэй, 25 наһанай Жамсаранай гүйжэ ерэхэдэнь: «Эхэ мяха андалдажа шадаха гүш?» — гэжэ Сэрэн үбгэн асууба. Жамсаран: «Шадаха аабзаб даа», — гэжэ харюусаба. «Шадаха болобол, тэрэ мяхануудһаа эхэ мяханай зайнуудай ута, хайнуудые шэлэжэ абаад, шанажа заһаад, хадагалжархёорой», — гэбэ. Жамсаран ханамжатайгаар зүбшөөгөөд, үхэр алагшадай хажууда ошожо: «Худын хасар сохихо гол мяха, шэлэ хүзүүень дэгээдэхэ мураатай хабһа, эхэ мяханай зайнуудые абаашахаяа ерээбэ», — гэхэдэнь: «Тэрэ ехэ үхэрэй мяханда бэлдэжэ байна», — гэбэ. Жамсаран зүрхэнэй толтын голынъ урбуулаад морин ташуур шэнги болгожо, альган дээрээ табяад: «Хэн шоро муутай хүн энээндэ хүртэхэ хаб», — гэхэдэнь: «Уртяад ши хүртэхэ гүш», — гээд энээлдэнэ. Гол мяха, тохигор мураатай хабһа, ута һээр, үе нюрга, үе хүзүү, борьбыень булгалаагүй шагайта, сагаан мяха, бөөрз, гүзээ нэгэ тэбшэ соо суглуулжа, зуухын тогоондо абаашажа, амьарайнь шанаба. Дүрбэн малай мяхые зуухын тогоондо хэды таһалжа, бултыень шанаад, хуушан байшан соо хоёр боошхо табижа, шанаһан мяхаяа зөөжэ хээд, һүүлдэнь доторынъ шанажа, тэндэ байһан хүнүүд эдеэлээд, олонхинъ тараба. Сэрэн үбгэн хэды хүнтэй мяхануудай бүлхи нидхэнүүдые абажа заһаад, табалта тааруулжа табиба. Ууса төөлзтэйгөө хамта 150 мяханай табалууд, сагаан эдээнэй шэмэгтэй 150 табалуудые бэлдэбэ. Бэри мүргүүлхэдэ хэрэгтэй болохо нэгэ ехэ табал хониной һүүл тэбхэрхэнүүдээр хэршэжэ хадагалба. Шэнэ гэр тоорогдохо хониной нэрэтэй мяхануудые илгажа орхибо. Бадма Сэрэн-Доржо хоёр ерэхэ хараад: «Сэрэн ахайшье табалуудаа бэлдэжэ дүүргэбэ даа. Сай бэлдэжэ дүүргээ гээшэ гү?» — гэжэ Ханда хүгшэнһөө асуухадань: «Сай нүдэжэ бэлдээд байнабди, хүрэхэ бэшэ гү?» — гэбэ. Хонохо айлшадай мори эдеэлүүлхэ бэлэн үбһэн бии гү?» — гэжэ Сэрэн-Доржо һураба. Бадма «Шарга үбһэ буулгаа һэмди», — гэнэ. Хуримда уряалтай холын айлшад гүйлгэлдэжэ ерээд,

сэргэдэ бууна. Хүбүүд угтажа, мориень абаад буулгажа, хонолгын газар оруулжа эдеэлүүлнэ. Намсарай Жэгмэд хоёрые дээжэ үргэхые эльгээхэ боложо, нэгэ заахан тулам соо нэгэ бүүлхэ хилээмэ, нэгэ хурууд, заахан монсогор тоһо хэжэ, нэгэ аюуша хадаг үбэртэлүүлээд мордохуулба.

АЛАША ДАБААГАЙ ГЭРТЭ

Түрын мордохо газарта болоһон хүнийн нааданай бэлэдхэлые алаша гэжэ нэрлэдэг. Мүн харын 17-й үдэр үдын саһаа эртэхэн дүтын айлнуудай хүнүүд сугларжа эхилбэ. Хүбүүд түлээ хахалжа бэлдэбэ. Аяга табак, аягын шэрээнүүдые бага зэргэ айлһаа суглуулба. Хашараг хонин хоёрые алаад, мяхыень газар зууха дээрэ тодхоһон хэды тогоон соо шанажа болгоод, мордохо хүнийн наадашаниие хүндэлхэ таташын табагуудые бэлдэжэ эхилбэ. Ороһон хүн бүхэндэ Дабаагай хүгшэн, тэрээндэ хамһалсаһан һамгад сай аягалжа, табак табина. Алашада ерэнэн хүнүүд һү, тоһо мэтые асаржа, Ханда хүгшэндэ үгэнэ. Холын нютагуудһаа хурим хүргэлсэхэ уряалта айлшад ерэжэ, сэргэдэ бууна. Тэдэниие угтажа мориень абана. Тэдэнэй гэртэ ороходонь һуулгажа, хүндэтэ айлшадай ёһоор хүндэлнэ.

Айл аймагайн хүнүүд сүлөөгүй, юумэ хэлсэжэ байнад. Дабаа хэды һамгадта хандажа, басаганай заһал абдар уруунь хэхые дурадхаба. Тэдэ һамгад нэгэ ехэ табак соо хилээмэ дүүрэн хэжэ абаад, заһалай хубсаһанай байһан газарта ошожо, һамган дэгэлнүүдэйн хоёр булуубшанууд уруу 2–2 зүһэм хилээмэ хэжэ эбхээд, гурим ёһоорнь галай баруун тээ байха хоёр үе бараанай үхэг абдарнуудта дүүрэн хэжэ хаагаад, суургаарнь суургадаба. Галай хойморто байдаг түмэр гадартай сүндүүгэй доро байдаг эмээлэй үхэгэй үүдэ нээжэ, сагаан хурьганай нооһоор дараһан эмээлэй тохон эбхэжэ хээд, арһан хэжэм эбхэжэ хээд, дээрэнь улаан бүдөөр бүриһэн маюузатай, ногоон арһанда хээ гаргажа хэһэн дэбһэтэй, сад дүрөөтэй, улаан шэрэтэй мүнгэн эмээл хэбэ. Галай зүүн үхэгэй хабхаг нээжэ, басаганай үмдэхэ үбэл-зунай эрмэгтэй гутал, 2 паар үбэлэй хүдэһэн гутал, 2 паар зунай башмаг гутал, 4 паар нооһон оймһо, 6 самса, 6 үмдэ, 6 паар үбэл-зунай бээлэй, 1 түмэр элюур, 1 хэдэргэ, нооһо ээрэдэг ээрсэг, баарья оёдог 5 зүү, дэгээ зүү — эдээниие хэжэ хаагаад суургадаба. Дээрэнь байха абдарынь табяад, хабхагынь нээжэ, үһанай 2 модон хүнэг, үнээ һааха сагаан дээһэн ооһортой модон хүнэг, тугал уядаг найман шагтатай сагаан дээһэн ээлэ, уур, нюдүүр, 3 улаан модон табак, 4 улаан аяга, 1 сайн шанага, 1 үһанай шанага, айрагай ехэ үндэһэн шанага, 4 улаан халбага, 1 хутага, 1 хайша, галай хабшуур, арһан зулбадхатай хахад сай, бургааһаар гүрэнэн сайн шүүр, тогооной

2 барюул, тогоо угааха заахан угаабари хээд, дээрэнь модон тэбшэ соо андалдаха эхэ мяха хээд, абдарайнгаа хабхаг хаажа суургалба. Нэгэ үбгэн бурханай гунгарбаа соо 2 заахан бурхан, нэгэ үе сүгсэ, дээжын сүгсэ, 2 наһата, 1 онгосо орёожо хээд, гунгарбааень хааба. Басагад айлаар айлшалжа, наранай орожо байха үедэ дүүргээд, гэртээ ерэхэдэнь, мүн айлшан гуримаар угтажа хүндэлбэ.

Басаганай заһалда үнгэрһэн зунай үедэ шэнээр хэжэ сомоотой байһан эшэгы гэр барижа эхилбэ. Удангүй хундаган сагаан гэр барижа дүүргээд, бариһан хүнүүд барандаа досоонь орожо, тулга тудхажа гал түлээд, тойрожо һууба. «Шэнэ гэр тоорогдохонь, мяха бария», — гэлдэжэ, басагад хүбүүд газаагуурнь тойроод байба. Дабаа нэгэ ехэ тэбшэтэй шанаһан мяха тэбэрээд, хойноһоонь хэды һамгад забьяатай сай, аяганууды барижа ороод, нэгэ хүгшөөргэ һамган: «Шэнэ гэртэ сагаан эдөөнһээ ама хүрэгты», — гэжэ нэгэ матаар аягада хү хэжэ, галай баруун хойно һууһан хүндэ үгэбэ. Тэрэ хүн хүнһөө галда зааха дуһаажэ, ама хүрөөд, хажуудаа байһан хүндэ үгэбэ. Тэрэ хүн ама хүрэхэн болоод, улам саашань дамжуулжа, бүгэдөөрөө ама хүрэхэд. Дабаа тэбшэтэй мяханһаа хүн бүхэндэ заа зааха барюулаад, доохонуур һууһан нэгэ залуу хүбүүндэ: «Та гэр тоорогдогты» — гэжэ тэбшэтэй мяхаяа үгэбэ. Бата хүбүүн хоёр гараараа абаад, урдаа газарта табижа, дүрбэн үе хониной хүзүү илгажа, тэбшынгээ үзүүртэ табяад, борьбо шагай хоёрын үргэлжэ хониной шагайта абажа, борьбынь булгалангүйгөөр мяхыень мүлжэжэ эдээд, тэбшэ соогоо табиһан бэээрээ дүрбэн хүзүүгээ гартаа абажа бодоод, галай урда зогсожо: «Шэнэ гэр тоорогдохом!» — гэжэ шангаар хэлэбэ. Тиигээд нэгэ хүзүү гартаа барижа, тоонын нүхөөр дээшэнь шэдэбэ. Гэрэй хойно байһан үхибүүд тэрээнийнь тодоод абшаба. Дахин нэгэ хүзүү баряад: «Баруулжань хаяхам», — гэжэ хашхарба. Газаа байһан хүбүүдэй зариман баруулжаа гүйлдэбэ. Тиин гэхээн зүүн тээшэнь хаяжархиба. Гэрэй зүүн тээ байһан хүбүүд саб шүүрээд абашаба. Нүгөө хоёр хүзүүгээ тоонын нүхөөр нэгыень урагшань, нүгөөдыень баруулжань шэдэжэрхибэ. Газаа байһан үхибүүд бултын тодожо абаба. Бата шагайта сэмгэнэй дундаһаа баряад, үүдэнэй баруун эрхинһээ эхилжэ, нара зүб тойроод, ханын толгойгоор хоёр тээшэнь хэрээһэлэн шударжа ябаад тоорогдоно:

— Тоорог, тоорог, тоорог! Найман ханын хагсарга бата бэхи болог. Наян уняагай бүгэлдэргэ бэхи бүхэ болог. Тоорог, тоорог, тоорог! Тооһониинь газаашаа, тоһониинь досоошоо; эдынь элбэг, эдөөниинь дүүрэн, эзэниинь мүнхэ болтогой! — гэжэ дүүргэхэдээ үүдэнэй зүүн эрхиндэ хүрэжэ, дээбэрийн доогуур, забагай дээгүүр шагайтаяа үүдэн дээрэ хабшуулжархёод, һууридаа ошожо һууба. Тэндэ хүнүүд бултадаа: «Болтогой!» — гэжэ юрөөлынь барина. Дабаа шэнэ гэрэй дуу дуулахые уриба. Бүгэдэ газаашаа гараба. Шэнэ гэрэй

дуу дуулаха дуратай хүнүүд түрүүлжэ ерээд, газар хүлээжэ байһан байба. Гэрэй үбэртэ хүбүүд зэргэлэн нугадалдажа, хойно хойноһоо нубаряд, тэдэнэй удаа басагад зэргэлжэ нубаряд, нара зүб шэнэ гэрээ тойрожо, аалихан ябажа дуулалдана. Үбгэд, хүгшэд, үхи хүбүүд зэргэдэ оросолдонгүй хаража байна. Шэнэ гэрэй дуунуудыг хүбүүд эхилбэ.

*Хухюурайнь хухюурайнь булагта
Хоножо үнжэжэ ерээрэй, абгаймни.
Үзүүрэй үзүүрэй булагта
Үнжэжэ хоножо ерээрэй, абгаймни.*

*Хорёон соохи хонёороо
Баян соло абаарай,
Хобто соохи homoороо
Мэргэн соло абаарай, абгаймни.*

*Сэргэдэхи морёороо
Гүйгөөшэ соло абаарай,
Сээжэ соохи зоригоороо
Сэсэн соло абаарай, абгаймни.*

*Гэрэй гэрэй газаргуур
Гэшхэлхэжэ наадая,
Гээзгынгээ сасагыг
Насахуулхажа наадая, абгаймни.*

*Сарын сарын сагаанда
Салбалзажа наадая,
Сарбуудахи бугагаа
Шүүрэлсэжэ наадая, абгаймни.*

*Үүлэн доогуур гүйгөөшэ
Улаан шаргал луус би,
Олон дуугаа дуулажа,
Олоной юрөөл дүүргэе, абгаймни.*

*Сарын доогуур гүйгөөшэ
Сагаан шаргал луус би,
Санаһан дуугаа дуулажа,
Сайнхан юрөөл абая, абгаймни.*

Басагад дуулалдаад эхилбэ:

*Найман ханатай үргөөдэ
Намсарайн зула бадарна,
Найман хушуунай зэргэдэ
Намхан түбхин нуугаарай, абгаймни.*

*Долоон ханатай үргөөдэ
Доншодой зула бадарна,
Долоон хушуунай зэргэдэ
Түрүү болон нуугаарай, абгаймни.*

*Зургаан ханатай үргөөдэ
Зонхобын зула бадарна,
Зургаан хушуунай зэргэдэ
Золтой намхан нуугаарай, абгаймни.*

Шэнэ гэр тоорогдолго найнаар үнгэрбэ. Суглархан хүнүүд тараха тээшээ болоно. Айл аймагай басагадуудые үглөөдэр басага булялдалганда ерэхые Ошор-Ханда уриба.

МОРДОХО ҺУНИИН НААДАН

Мордохо Һуниин нааданда хүн зон бүри олон сугларба. Нааданай түүдэг бадарба. Гатан үбгэн Дабаа хоёр зэргэдэ дуулаха айлшадые урина. Зэргэдэ дуулалдахаяа ерэхэн хүнүүд түүдэгэй хойморто зогсобо. Тэдэнэй хоорондо дүшэ тухай наһанай үндэр бзетэй, улаа эрзэн коморовско валенкатай, сагаан хурьган дотортой, энгэр захыень халюугаар мүшхэхэн, хоёр хамсын үзүүртэ томо халюун нюдаргатай хүхэ сэмбэ дэгэлтэй, ута сагаан шарфаар хүзүүгээ орёожо, хоёр үзүүрын урдаа нэгэ болгожо хэды мушхаад, баруун нуга дороо бүхэдөө хабшуулһан мүнгэн хэтэ хутагатай, улаан утаһан залаатай, үнэгэнэй годон малгайтай, сагаан мүнгэн жэншэтэй, ойрын нютагай дууша нэрэтэй, Сэрэнэй зээ Дэлэг хуримда уряалаар ерэхэн хүн байба. «Зээ хүбүүн, ямар дуу эхилхэбибди?» — гэжэ нютагайнь үбгэжөөл нураба. «Би мэдэнэгүйб даа, таанад мэдйт даа», — гэхэдэнь, хажуудань байһан үбгэжөөл «Алтан дэлхэй» гээд эхилэе гэнэ.

*Алтан дэлхэй захагүй,
Ардаг бором тэнсэнэшьегүй.
Арзын архи хатуухан,
Алаг зүрхэм тэнсэнэшьегүй.*

*Шарал дэлхэй захигүй,
Шаргал бором тэнсэнэшьегүй.
Сагаанай арза хатуухан,
Санаан зүрхэм тэнсэнэшьегүй.*

Дабаа нэгэ заахан улаан аяга, яшал домботой архи барижа ерээд, дуулажа байһан хүнүүдтэ нэгэ-нэгыг уулгаад ошобо. Дуушад саашань ондоо эхитэй зэргын дуунуудыг эхилбэ. Бэшэ олон наадашан хуушан байшанай үбэртэ олоороо хөөрсэгэнэлдэжэ байгаад дуулалдана. Нэгэ зариман носолдожо наадана. Хуримда уряалаар ерэнэн үбгэд хүгшэд, тэдэнтэй хамта Сэмжэд, Мани, Дулма гурбан шэнэ байшанда айлшан ёһоор хуунад.

ДЭЭЖЭ ҮРГЭЛГЭ

Гоё хээр моритой, хара галаанха шаргатай хоёр хүбүүд шанга хатараар гүйлгэжэ ерээд, баруун урда сэргэдэ буухадань, дүтэ байһан хүбүүн мориень абажа, сэргэдэ уяад, шэнэ байшанда орохыг уриба. Тэрэ хоёр хүбүүд шарга сооһоо нэгэ заахан туламтай юумэ абажа, зүүн хуга дороо хабшуулаад, гэртээ оробо. Хүнүүдэй забһараар пеэшэнэй баруун тээ гаража, хүнэй хоорондо туламайнгаа амһар тайлажа, бурхан тээшэ харуулжа табяад, бурханда мүргэнхэнэйнгөө һүүлдэ үбгэдһөө эхилэн мэндэшэлжэ дүүргээд байхадань, үбгэдһөө доохонуур хүнэй хоорондо зай гаргажа, тэдэ хоёрыг хуулгаба. Эдэнэй эдээлжэ дүүргэхэ үедэ дээдэ захата хууһан нэгэ үбгэн орой дээрэхи улаан халбагын тухай гэзэгынгээ үзүүр гэдэргэнь хаяжа, тэрэ хоёр хүбүүд тээшэ хилам гэжэ хараад: «Үхэр тулам хугабшалһан танигдаагүй хоёр хүн ямар хэрэгээр ерэбэб? — гэжэ асуухадань, бэшэ хүн шэмээгүй боложо, бүгэдөөрөө шагнаад хууба. Тэрэ хоёрой дээдэ захын Намсарай харюусаба:

— Батын Бадма Сэрэнэй Дабаа хоёр үригэ хүн болгохоо худа боложо, үрэгээ угтахаа ураг боложо, наян унагай бүгэлдэргэ мулталжа, найман ханын хагсарга тайлажа, сагаан гэртээ айлаар хүнтэй, ашаагаар бараатай морилхыетнай үглөөдэр болзор барижа, айлад-хажа ерэбэбди.

Дээрэ хууһан үбгэн: Богони болзороор ерэнэндэтнай бодожо үзэхөөр байна, — гэхэдэнь, Намсарай шамдагай бодожо, туламаа абаад, тулам сооһоо нэгэ бүүлхэ хилээмэ гаргаад, дээрэнь хурууд, тоһо хэжэ, дээгүүрнь нэгэ ута аюуша хадагаар бүрхөөгөөд, бурханай урдахи дээжын шэрээ дээрэ тонгогод гэжэ табяад, гэдэргээ боложо, бурханда гурба дахин мүргөөд хууба. Суг ерэнэн хүбүүнийнь бодожо, Намсарайтай мүргэлсэбэ. Тэрэ хоёр хүбүүд газаа гаража, бага зэргэ

наада хараад, гэртэ ороходонь, сай уулгажа нэгэ-нэгэ хадаг бэлэг баряад, туламайн оёрто эдеэнэй зүйлнүүдые хэжэ, дээжэ үргэнэн хоёр хүбүүдэй мориин абажа мордохуулба.

Таташа табиха саг болобо. Зэргын нуури бэлдэжэ, айлшадые зэргэдэ урижа нуулгана. Баруун зэргын голдо уряалаар ерэнэн залуу наһанай айлшад, тэдээнһээ хоёр тээшээ нааданай олон хүбүүд; зүүн зэргын голдо Мани хоёр нүхэртээ, эдээнһээ хоёр тээшээ хүндэтэй айлшан басагад, саашаа нааданай олон басагад зэргэдэ нуубад. Баруун зэргэдэ гурбан хүбүүдтэ гурбан төөлэй, зүүн зэргэдэ Манида нэгэ ууса, тиигээд саашань таташа табихадаа, яһа табидаг гурым ёһоорнь табиба. Тиигээд таташа барихын уряал боложо, хүндын ёһоор хүндэлбэ. Заахан хүбүүд залаадаһандаа садаба. Ууса төөлэйн дуунуудыг дуулажа дүүргэбэ. Хонохо үбгэжөөл хүнүүд байшанда ороно. Сэмжэд, Мани, Дулма гурбан зэргэнһээ бодоод, сэхэ байшанда орожо, пеэшэнэй арада нуушабад. Бэшэ наадашад гэртэ, газаагуур байжа дуулалданад.

*Хадые хүндэлэн соёроошо
Хангал боро улаан халтархан,
Халуун зүрхыем гажаруулхан
Ханилхан ганса илдамхан.*

*Хүбиые хүндэлэн соёроошо
Хүрин боро улаан халтархан,
Хүрин зүрхыем гажаруулхан
Хөөрхэй ганса илдамхан.*

Басагадай нууһан байшангай үбэртэ олон хүн сугларжа байгаад дуулалдана.

*Хонгор уулын энгэртэ
Хонин тогтохоо болиһон гү?
Хурдан алагайм дэлһэн
Хоринхон хурганайм дэмжэлгэн.
Хортонтой⁴¹ манан хөөргыгөө
Худалдаад абахаа болиһон гү?*

*Хойгуураа хоёр зэргэлээшэ
Холбоохон шанхатай⁴² хэн бэлэй?
Холшортоо ханилхан таниггаа
Хотондоо тогтоохоо болилой.*

41 Хортон — хорхойн эдигэн эдирээ.

42 Шанха — басаганай гээзэгэ.

*Алтанхан уулын энгэртэ
Адууниинь тогтохоо болиһон гү?*

*Ардагхан алагайм дэлһэн
Арбанхан хурганайм дэмжэлгэн.
Алтатай манан хөөргыгөө
Андалдаад абахаа болиһон гү?
Араар хоёр зэргэлээшэ
Арбанхан шанхатай хэн бэлэй?
Алядаа ханилһан таниигаа
Абындаа тогтоохоо болилой.*

Гоё найханшье, уйдхартай гунигтайшье хоолойгоор дуу дуулалдахадань, Маниин сэдхэл уяржа нуужа ядаад, нүгөө хоёр басагадтайгаа газар гаража, үбһэнэй хашалга дээрэ зэргэлжэ нууба. «Би хүн боложо, хүл дээрээ үндыһэн сагаа хойшо мал адууһаа, хони хургаа эдеэлүүлжэ, энэ хашаа соохи үхэрэй шабаһа түүжэ энэ хүрөөд, мүнөө болоходо, Бадмын олон малаар носолдохо, үхэрэйн аргал соо худхаха, хара муу хүгшэндэнь хараалгаха, уймар Дашын үгэ соо ябаха болобоб» гэжэ бодоходоо, заахан сагаан пулаад нюуртаа баряад, Мани бүтүү уйлажа нууба. Сэмжэд Дулма хоёр Маниие хайрлажа, адлихан уярна. Наадашан мориндоо мордожо, бүлэг бүлэгэй хүбүүд басагад гэр тээшээ дабшабад. Харгыдаа дуулалдаһаар, шуулдаһаар ябанад.

*Сагаан далайн гарасада
Сахалайн төөримөөр манан биш.
Сайн нүхэрэй холохондо
Саарһан бэшэгээр уулзуужабди.
Үргэн далайн гарасада
Элэгэй төөримэ манан биш.
Үеын нүхэрэй холохондо
Үдэтэй бэшэгээр уулзуужабди.*

Хэндэ наадан, хэндэ ханяадан боложо байһыень хирэ-хирэ ойлгохоор бэшэ болоно. Залуушуул ой шугын зэдэлтэр дуулалдаһаар таража бусабад. Ошор-Ханда хоёр һамгадтай үнөөхи басагаднай хайшаа ябашаба гээшэб гэлсээд, газаруур бэдэржэ ябатарая, тэрэ сарай доро юун сайна гээшэб гээд ошохондонь, саб сагаан пулаадуудтай гурбан басагад нүдэнэйнгөө бүлхытэр уйлалдаһан нуужа байба. «Ай, басагадни, яагаабта? Юундэ гутаа гунигаабта? Хадамда ошожо, жаргалаа олохо гээшэ эхэнэр хүнэй ёһо юумэ», — гэжэ байжа аргадаад, гэртэ оруулба.

ТУРЫН МОРДОХОО БАЙХАН САГ

Дабаа 18-най үдэр эртэхэн нэгэ ламые залажа асараад, заахан шэрээтэй гүрэм хүүлжэ, сарай дээрэ гаргажа хаяад, улаагша үнээнэй хүөөр сэржэм үргүүлбэ. Үглөөгүүр эртэ ашаа тээхэ хүнүүд суглараад, эшэгы гэрээ задалжа, шаргада ашахадаа, гэрэй найман модон хана, үүдэнэй хаалганууды нэгэ шаргада, тооныень нүгөө шаргада, гэрэй эшэгы хоёр шаргада, дүрбэн үе бараа, бурханай шэрээ, орон, эргэнэг, данхай, тогоо, тулга, шэрэмэл шэрдэгүүд, ороной шэрдэгүүд, дэрэ, хүнжэлнүүды гурбан шаргада тээбэ. Хамтадаа долоон шаргада бараа ашажа, дүрбэн хүн абаад, сэхэ Бадмын тээшэ мордобо. Хурим хүргэхэ уряалтай үбгэд, хүгшэд, хүбүүд, һамгад, бэрээд гоё хубсаһануудаа үмдэжэ, гоё тоногтой мори шарганууды хүлэнхэй гүйлгэлдэжэ ерээд, гэртэ орожо, мэндээ андалдаад, асарһан түрын нэмэри бэлэгүүды гаргажа, Дабаада үгэнэ. Һамгад тэдэниие һуулгажа, сай, сагаан эдеэгээр хүндэлнэ.

БАСАГА БУЛЯАЛДАЛГА

Үнөөхи гурбан басагад үглөөгүүр бодоходоо, гоё хубсаһа, ехэ зүүбшэнүүдээ орхижо, дунда зэргын хубсаһа үмдэбэ. Басага буляалдалгада уряалтай басагад үглөөнэй сайн һүүлээр сугларба. Тэдэниие хуушан гэр соо сүлөө газар һуулгажа, Сэмжэд, Мани, Дулма гурбан сай аягалжа, табагууды табяад, сагаан эдээ баригты гэжэ дурадхаба. Тэрэнэй һүүлдэ Мани тэрэ басагадта гогшоо нэхэмэл утаһа, татаар ниидхэ мэтын жэжэхэн бэлэгүүды бариба. Мүнсэл хүгшэн хажуудаа нэгэ хүгшэнтэй орожо ерээд, «басагад, шамдагты, саг орохоо байна, зунай гэртэ орогты» гэбэ. Басагад хоорондоо шэбэр-һабир гэлдэжэ, уруу дуруу хэбэртэй абяа шэмээгүй хүтэрэлдэһөөр гараад, зунай гэртэ орожо, үүдыень бүхөөр шэбхэдээд, галай хойно нэгэ сагаан эшэгы дээрэ Маниие дундаа һуулгажа, бэшэ басагадынь тойроод, нягтаар үбдэг дээрээ һуужа, гарнуудаа бүхөөр һугадалсаад, хоёр заахан басагадаар арынгаа гээгын һабхагууды бүхөөр холбожо уюулаад, тэрэ хоёр басагады дундаа абажа, толгойнуудаа бэе бэеынгээ хоорондуур хабшуулжа, бүмбэгэ шэнги монсогор болоод, абяа шэмээгүй һууба.

Дамдин Ошор хоёр моридоо хүлэжэ, амбаарай үүдэндэ уяба. Бэри ошолсохо хоёр залуу бэрээд — Бүтэд Радна хоёр үбэлэй эрмэгтэй гуталтай, сэмбэ һамган дэгэлнүүдтэй, арбан эршэ утаһатай эрээн торгон уужануудтай, мүнгэн туйбануудтай, бүрээһэ, боолто, гуу, һиихэ, хээ, даруулга, мүрэй гуу, һугын пулаад гэжэ мэтын зүүбшэнүүды зүүжэ, даруулга дээгүүрээ торгон пулаад дээрэһэнь уруунь боожо,

дээрэншэ шобогор оройтой халюун харабшатай, улаан залаатай, томо жэншэтэй малгай үмдэжэ, хагалдаргыень үргэн дороо шагталаад, зунай гэрэй газаа басага буляалдахыень хүлэжэ байна. Дабаа газаа хөөрсэгэнэжэ байһан хүнүүдэй хажууда ерэжэ: «Бар жэлтэй хэн байна гээшэб?» — гэжэ асуухадань, нэгэ шэнэхэн хилэн хязатай, шара хүдэһэн дэгэлтэй, бүдүүн утаһан бүһэ бүһэлһэн, хүзүүгээрээ бүдүүн эрөөн шарф орёожо, хоёр үзүүрыень баруун ташаан дээрээ бүһэдөө хабшуулһан, заахан жэншэтэй, улаан залаатай, шобогор оройтой хара хурьган харабшатай малгайнгаа урдахиие дарад гэжэ үмдэһэн, үндэр бээтэй хүн «би байнаб» гэбэ. Дабаа хажуудань ерэжэ, «нүхэр Дондог, сагаан зүһэтэй мориндо дүүрэхэ»⁴³ ёһотой юм. Номгон эмээл мори оложо бэлдээд байгаарай», — гэбэ. Дондог уяатай байһан эмээл моридуудһаа нэгэ номгон сагаан мори шэлэжэ асараад, зунай гэрэй үүдэндэ урагшань харуулжа баряад байба.

«Туулай сагта бар жэлтэй хүн сагаан мориндо дүүрэжэ, баруун урда зүг барижа мордохо юм», — гэжэ Дабаа хажуудань ерэжэ хэлээд, саашаа ошобо. Олон хүбүүд басага буляалдаха гэжэ гэрэйншэ үүдэндэ хормойнуудаа шуужа, бээлэйнүүдээ эрхыгээрнь бүһэдөө хабшуулаад, сагай орохыё хүлэжэ байба. Сомоотой модон дээрэ табиһан заахан хабтагай дээрэ түхэрөөн сахариг зуража, тэрэнээ 12 хубида хубаагаад, хуби бүридэнь 12 жэлэй амитанай дүрсэнүүдые зураад, дундань хадааһа хадхаһан байгаа, тиигээд тэрэ хадааһанайнгаа һүүдэрэй туулайн хубида хүрэжэ ерэхэтэйншэ адли «саг ороо» гэжэ нэгэ үбгэн хэлэбэ.

Хүбүүдэй гэрэй үүдэ нээхэ гэхэдэнь, досооһоо шэбхэтэй байба. Үрхөөрнь орохо гэжэ хоёр хүн гэр дээрэ гарахадань, хоёр басагад гүйжэ бодоод, модо барижа, урдаһаань хадхаад оруулбагүй. Тиигэжэ байхадань, үүдэнэй тотого абаад, гараа хэжэ, шэбхыень абаха гэхэдэнь, гарыншэ сохёод абхуулбагүй. Тиигэжэ байхыень хаража байһан хүгшэд ошожо: «Саг үнгэрхэээ байна, яажа байһан үхид гээшэбта?» — гээд, хараажа эхилбэ. Хүбүүд үүдэнэйншэ шэбхэ абажа, гэртэ ороод, басагадые тойрожо зогсобо. Басагад шэмээгүй, эрхэһэн заряа шэнги монсогойроод һууна. Арадань гаража, һабхагуудайнь уялаануудыё аалихан тайлажа, ондоо тээгүүрээ холбоһон газар үгы ха гү гэжэ шалгажа хараад, зай, абая гэлсэжэ, ойронь хүрэхэтэйншэ адли хорото шарын үүртэ хүрэхэн шэнги дүүежэ шууяса уйлалдашаба. Басагадые үргэлжэдэнь үргэжэ, хүл дээрэншэ бодхоогоод, дундаһаань Маниие оложо, һуумга зандань үргэжэ абаад, хоёр хүн тэлэжэ, газаашаа гарахаяа забдаба. Бэшэ басагадыншэ бархиралдажа байжа хойноһоонь аһалдаад, хүбүүдыё гэдэргэнь татана. Хүбүүд урагшаа жүдхэнэ. 20-ёод хүбүүд 20-ёод гаран басагад хүшэнүүдээ

мэдэлсэһээр үүдэндэ дүтэлнэ. Хүгшэд «басага бү таһалагты» гэнэ. Тиигэһээр хүбүүд арай гэжэ үүдээр багтажа ядаһаар гаража, сагаан мориной ойро хүрэхэтэйн адли басагад гэнтэ шэмээгүй боложо, гэдэргээ болоод, нюдэ, нюураа аршаһаар гаража ошобод. Маниин гансаараа үлэхэдэ, өөдөнх үргэжэ, сагаан мори унуулаад, эмээлэйн хойно Дондог хундалдажа хуугаад, Маниие бариба. Мани ехэ ногтуу хүн шэнги бээ барингүйгөөр хоёр тээшээ найгажа байжа уйлана, хоёр гараараа пулаадаа нюуртаа баряад, юушые харанагүй. Нэгэ хүн хазаарайн зүүн аманай гарьхын хажууһаа барижа, баруун урагшаа хэды алха ябаад, Маниие моринһоо буулгажа, гэртэ оруулаад, хойморто сагаан эшэгы дээрэ хуулгажа, нэгэ аяга хү хэжэ үгэхэдэнь, Мани тэрэниин харанашыегүй. «Сагаа ама хүрэхэ ёһотой юм», — гэжэ хоёр хүгшэд аргадажа байжа, арай гэжэ амынь сагаадаад, һуыень абаашаба. Бүтэд Радна хоёр бэшэ хэды һамгадтай Маниин нюур угаажа, ногоон сэмбэ дэгэлын үмдэхүүлжэ, зүүбшэгүйгөөр пулаадын боолгоод, тархи дээгүүрнэ нэгэ халаад хэдэрүүлжэ, Бүтэд Радна хоёр хоорондоо хугадаад, газашаа гарахадань, Дамдин Ошор хоёр паар мориной ехэ шаргын хоозол дээрэ хуужа, боожо баряад, үүдэ хүндэлэн зогсонхой байба. Ехэ хашабаа соо Бүтэд Радна хоёр Маниие хоорондоо хабшажа хуугаад, мордохотойн хамта хэрээһэн модондо уяатай дэлгэмэл бурхан бариһан эмээл моритой хүбүүн шаргын хажууда зэргэлээд мордобо. Тиигээд түрын зоной булта суглархые хүлээхын тулада дүтэ хуудаг, хари удха нэгэ айлда оробо. Дабаагай хуугаад ябаха морин хүллэгдэбэ. Нэгэ тулам соо хилээмэ, мяха, хурууд, тоһо, нэгэ тэбхэр ногоон сай хэжэ тээбэ. Хажуудань нэгэ ногоон шэрэтэй нюур талыень эрөөн цинк түмэрөөр гадарлаһан хайрсаг соо бэлэгэй хадаг, бүдүүдые хэжэ тээбэ. Ошор-Хандын хууха шаргада Маниин зүүбшэтэй заахан гоё хороомхо хайрсаг тээбэ. Түрэ мордохо болобо. 40 гаран мори шаргада эрэшүүл хууба. Эды тэды эмээл моритой хүбүүд бии. Тэдэнэй хойно мүн 40 гаран шаргада хүгшэд, һамгад бэрээд хуужа, хамта зуу гаран хүн боложо, харгы дахажа хатаргалдаба. Түрын олон зоной эгээ хойнонь Дамдин туласа гүйлгэжэ ерэбэ. Шаргын хажууда бурхан бариһан хүбүүн ябана. Ошохо газарайнгаа хахадын ябажа, ехэ талын дунда заахан бүлэг боро харганаанай хажууда ерэжэ, түрүүлжэ ябаһан үндэр хээр моритой, ногоон, ягаан сэсэг набшаһа һиилбэритэй, харьковска дугаагтай, шоно дахатай, үндэр үбгэн мориёо татажа, шаргаһаа буугаад, «эндэ түрэ дохоллохо газар байна» гэжэ үбэрһөө гаһа алшуураа гаргажа, тамхинһаа шэмхэжэ, иишэ тиишэнь үргөөд, тамхияа удхажа татана. Хойноһоонь дахажа ябаһан хүбүүд хажуугаарнь орожо, моридоо түхэрээлгэжэ байлгаад, тамхи татадаг хүн тамхияа татана. Дабаа туламаа тайлажа, эдихэ юумэнээ гаргажа үргөөд, ама хүрэхые хүнүүдтэ хухалжа үгэнэ. Тэдэнь бага зэргэ иишэ тиишэнь хаяад,

үлөөшынь эдинэд. Дабаа нэгэ шэлтэй архи үбэрhөө гаргаад, Гоншогто үгэжэ: «Ламбагай, сэргэм үргэжэ хайрлыт», — гэбэ. Гоншог үбэрhөө заахан мүнгэн наһата гаргаад, гүбэр-шэбэр гэжэ байжа, наһатаараа архияа дүрбэн тээшэнь сасажа үргөөд, үлэхэн архияа шэлэйнгээ хоолойгоор нэгэ балгаад, хажуудаа байһан үбгэдтэ үгэбэ. Дабаа Гатан абгатаяа зүбшэжэ, Гомбо үбгэниие бухын түрүү болгохо гэлсээд, буха бэдэрхэ хамта 9 хүниие түрүүн сэхэ мордоходуулба. Тарба нагасаяа худын түрүү орохо болгобо. Зээ Дэлэгтээ Дабаа өөрөө адуу бэдэржэ орохо болобо. Базар хадамайнгаа хүгшэн Сэбжэдые худагын түрүү болгобо. Тарба түрүүтэй, Гоншог лама, Эрдэни гулваа, тиигээд бэшэ үбгэд, залуушуул саашаа болоходоо, эхэнэрэй түрүү Сэбжэд хүгшэн, улаан дэгэлтэй шабгансанар, хүгшэд, хамгад һүүлдэнь мордохо басага дахаад, саашаа догшуулжа хатаргалдаба.

ТУРЫН БУУХА ҮДЭР БАДМЫН ГЭРТЭ

Үбэлэй дунда нарын 18-най үдэр эртэ бодожо, Бадма Ханда хоёр түрын үедэ байлгahan хүлхэншэ хоёр басаган, хоёр хүбүүдээ бодхоожо, хоноһон айлшадай болон өөрынгөө моридые уһалуулба, эдеэлүүлбэ. Үхэр малда, хони ямаанда үбhэ үгэжэ эдеэлүүлээд, шабааһынь түүжэ сомохые эльгээбэ. Бадма хойноһоонь гаража, али таарамжагүй юумыень заһажа, заажа үгөөд, нэгэ мори хүллэжэ, Данзан габжые залажа, түрын сан табюулха гэжэ ошобо. Ханда нэгэ хамгантай ханада үлгөөтэй байһан үлхөөтэй олон түлхюурнуудые абаад, амбаарта орожо, бариһан талха, халаашануудые шэнэхэн шара хүдэхэн дэгэлэйнгээ урда хормойдо дүүрэн хормойлжо асараад, эргэнэгэйнгээ хүндыдэ гэдэжэ байхын хэбэ. Хоноһон айлшад бодожо, нюур гараа угаагаад, үглөөнэй сай боложо үнгэрбэ. Бадма нэгэ ламые залажа асарба. Тэрэнь ябуудтаа бурханһаа адис хүртөөд, тэндэ байһан хүнүүдые мэндэшэлжэ, шара олбог дээрэ һууба. Урдань үндэр шэрээ табяад, сай аягалжа, табэг табиба. «Заахан гурил бажуугаад асарагты, заахан дүршэгэй шэрээ хээрэйгты», — гэбэ. Бадма дүрбэлжэн һөөм хабтагайда дүрбэн хүл шаагаад асаржа, ламада үгэбэ. Ханда нэгэ табэг соо талха худхаад, хара бүдэй үртэхэ хайшатайгаар асаржа үгэбэ. Бажууһан талхаар нэгэ заахан хүнэй дүрсэтэй дүршэгэй солиг хэжэ, хара бүд хайшалжа хубсалуулаад, модон шэрээ дээрэ хүл дээрэнь байлгажа, хажуудань нэгэ мори, аяга, шанага мэтын юумэнүүдые хэжэ табяад, солигойнгоо урда орооһо, тоһо, сайн шаара, хилээмэнэй үйрхэйнүүдые хээд, бурханда зула хэжэ бариһанайнгаа һүүлээр тарья шэмхэжэ, гэр соогуур сасажа байжа, хонхо дамаари дуугаргажа байжа ном уншаад, түмэр баанхын оёор дээрэ галтай сог асаруулжа, дээрэнь шэмхэ санзай, орооһоной тухай

хоёр гүгэл⁴⁴ хэжэ, уһаар сабдаад, газар гаргажа табюулба. «Энэ дүршэг гүрэм баруун урагшань гаргажа табяад, гэдэргээ харангуй ерэ», — гэжэ лама Бадмада хэлэбэ. Бадмын малгайгаа үмдэжэ абаад гарахадань, лама хойноһоонь орооһоор шэдэсэгээн хонхоо хон-хон дуугаргажа һууба. Бадма гэрэй хорёоһоо нилээд баруун урагша абаашажа, саашань харуулжа табяад, гэртээ бусажа, үбэрһөө аюуша хадаг гаргажа, шэрээ дээрэ табиганайнгаа һүүлээр гэдэргээ болоод, гурба мүргэжэ, адис хүртэбэ. Лама хадаг табихатайнь адли нэгэ шэмхэ орооһоо дээрэнь хээд, номоо жаншалжа, Бадмада адис табяад, үбэртөө хэжэрхибэ. Түрэдэ уряалтай Бадмын айлшад гоё мори шаргануудаараа гүйлгэлдэжэ ерээд, сэргэдэ бууна. Һү, сай, хадаг, мүнгэ мэтые түрын нэмэри болгожо, Бадма Ханда хоёрто асаржа тушаана. Үбгэн хүгшэн хүнүүд айлшан ёһоор һуунад. Залуушуул түрэ түхээрэлсэнэ. Бадмын талада 150-яад хүн сугларба. Зууха дээрэ олон тогоо тодхожо, түрын сай шанажа эхилбэ. Ашаан ерэбэ гэлсэбэ. Холо хэды моритой хүнэй ябаха харагдана. «Хэды шарга ашаан ерэбэ хаб», — гэжэ хараашална. «Аяр долоон морид ябана», — гэлсээн болобо.

ГЭР БАРИЛГА

Удангүй хэдэн шаргатай хүнүүд ерэжэ, зунай гэрэй үбэртэ зогсожо, шаргаһаа буугаад, угтажа байһан зоние доро дохилдожо байжа мэндэшэлбэ. Сэрэн-Доржо угтажа ерээд, хүндын ёһоор мэндэшэлээд: «Урагууд, гэртэ морилжо, дулаасажа байгты», — гэбэ. Тэдэ гэртэ оробод. Даша-Нима үбгэнэй заабаряар тэндэ байһан олон хүнүүд гэрые буулгажа, зэргэ татаха газарай зүүн заха барижа, саһыень бага зэргэ хамаад, эшэгы гэрэй 8 хана һунаажа бодхоогоод, сагаан дээһээр хабсаргыень хабсаржа уяба. Үүдэ хаалгыень бодхоожо, ханадань хабсаргажа уяба. Гурбан хурга хабтагар сагаан дээһээр ханын толгойе бүһэлбэ. Гэрэй дунда бодхоожо, тулаатай байһан тооные үргэжэ, 4 баганаарнь тулаад, 80 уняагайнь үзүүрэй хара хилгаанан бүгэлдэрөөе ханын толгойдо үлгэжэ бүгэлдэргэлбэ. Үүдэнэй хоёр эрхинһээ хоёр тээшэнь 2 туурга хэдэрүүлжэ, 8 уяануудаарнь уяад, арын 2 туургые хэдэрүүлжэ, уняадань барижа уяба. Ханын дундахи ехэ бүһыень бүһэлжэ уяба. Эшэгы үүдыень үлгэжэ, уняадань уяба. Үүдэнэй баруун эрхинһээ эхилжэ, ханын забаг үлгэбэ. Үбэрэйн дээбэриие бүрхөөжэ, 10 уяагаарын уяба. Арын дээбэриие бүрхөөжэ, уяа бүрииень уяжа, майхабшаарнь хушаад, арын 4 уяае ара үбэртэнь татажа уяба. Үрхэбшыень ара хойшонь хунижа, 2 уяаень бүһэдэнь хабшуулба. Хуйлаатай сагаан эшэгы хаяабын

үзүүр үүдэнэй баруун эрхиндэ уяжа, нара зүб тойруулаад хаяалжа, үүдэнэй зүүн эрхиндэ хүрөөд, үлэһэн үзүүрын гэдэргэнь нугалжа уяба. Нэгэ хоорбо хохир сараар шэрэжэ асараад, досоонь оруулжа тараагаад, бурханай шэрээ оруулжа, баруун хаяадань хурайгаад, гунгарбааень табижа, орёолгоотой бурханиень гаргажа табяад, гунгарбаагайн шэл үүдэ хааба. Бурханай шэрээгэй урдахи шэрэмэл сагаан шэрдэг дэлгээжэ, дээрэнь инзаган шэрээ табяад, тэрээн дээрээ онгосын шэрээ табижа, түмэр онгосо соо улаан хүжын үзүүртэ носоогоод табиба. Нэгэдэхи табсан дээрэнь долоон үе сүгсэдэ уһан тахил үргэбэ. Үндэр голтодонь сайн дээжэ үргэбэ. Хоёрдохи табсан дээрэнь зула бадаргаба. Баруун ханаар хоёр үе бараа оруулжа табиба. Хоймортонь эмээлэй үхэг табижа, дээрэнь нюур таладаа эрээн гоё түмэр гадартай сүндүүг табиба.

Зүүн хойнонь ногоон шэрэтэй модон орон табяад, дээрэнь дүрбэн дабхар эшэгы дэбдижэ, табан мүнгэн табтай хара хилэн дэрэ табижа, хара хилэн захатай шара арһан хүнжэлөөр хушаба. Зүүн ханада нэгэ үе дотор бараа табиба. Тэрэнэй доро эргэнэг, данхай оруулжа табиба. Хонин жэлтэй заахан хүбүүн тулгыень хоёр дүнжэлгэтэйн оруулжа, тулгын барлаг хүлье⁴⁵ үүдэн тээшэнь харуулжа табяад, досоонь гал түлибэ. Дүрбэн сагаан шэрэмэл шэрдэг гал тойруулжа, хохир дээрэнь дэлгээбэ. Ашаатай ерэнэн моридые буулгаад, эдээлүүлхээ абаашаба. Ашаан ерэнээр унишы болобогүй, гэрээ барижа дууһамсаараа юумыень оруулжа табяад, шэнэ гэртээ түлээ оруулжа, гал ехээр түлибэ.

Бариһан хүнүүд галаа тойрожо һуубад. Һамгад аягын шэрээ, аяга, забьяатай сайнуудые асаржа, сай аягалба. Бадма нэгэ ехэ тэбшэтэй хониной шанаһан мяха асаржа: «Өөһэдын хүнүүд хадатнай иигээд үнгэргэхэ болобо гээшэ гүб,— гэжэ хүн бүхэнэй гарта нэгэ-нэгыг үгэжэ, үлэһэн мяхаяа тэбшэтэйн Базар-Садада «Та тоорогдогты»,— гэжэ үгэбэ. Базар-Сада борьбо шагайта хоёрыг булгалангүй, мяхынь мүлжэжэ эдээд: «Зай, гэр тоорогдохом, тооноор тоһон хөөрэхэнь!»— гэжэ шангаар хэлээд, 4 үе хүзүү дүрбэн зүг тээшэнь тоонын нүхөөр шэдэжэрхибэ. Газаа хүлээжэ байһан заахан хүбүүд тооноор шэдэгдэһэн хүзүү газарта унагаангүй саб шүүрээд абашаба. Шагайтаяа баруун эрхинһээ эхилжэ, нара зүб тойрожо, ханын толгой бүриг шагайтынгаа хоёр үзүүрээр хадхажэ:

*Тоорог, тоорог, тоорог!
Замбуу түбииг гиигүүлэгшэ
Нара наран хоёр бии.
Зарлиг номыг гиигүүлэгшэ
Багша баншан хоёр бии.*

45 Тулгын барлаг хүл — тулгын гарьхатай хүлын.

Огторгойе гиигүүлэгшэ
Одо мүшэн хоёр би.
Оршолонгой амитаниие
гиигүүлэгшэ
Ошорбаани бурхан би.

Хаан уулын бурганаар
Ханын модо бүтээхэн,
Хандагай бугын арһаар
Саана наанань тобиолһон.

Болдог уулын нарһаар
Богоһо томогоень бүтээхэн,
Хүнэй бэетэй адлихан
Хоёр хаалгынь тааруулһан.

Найман уулын шэнэхээр
Наян уняаень бүтээхэн,
Нарин шугын хуһаар
Наян халбагыень бүтээхэн.

Бүхэли модон тоонотой,
Зурам зургаан даагатай,
Эхир зандан баганатай,
Торгон хүхэ бүдөөр
Үүдэнэйнь үнгэ тааруулһан.

Мянган хониной нооһоор
Манглай тохон бүрихэн,
Миндаһа утаһан хоёроор
Ооһор бүшыень тааруулһан.

Хүхэ түмэр тулгадань
Галай дүлэн бадарһай,
Хара шэрэм тогоондонь
Хүндэтэй эдээн болоһой,
Шэрэмэл сагаан шэрдэгтэнь
Шэдитэн эдитэн һууһай,
Шэрэтэй шонхотой шэрээдэнь
Шэгэмүүни бурхан заларһай.

Эзэн эхэнэр хоёрынь
Эбээ нэгэдэжэ һууһай,

*Намсарайн хайрада хүртэжэ,
Найман хүбүүн түрэнэй,*

*Дүүрэн улаан шарайтай,
Дүрмэгэр хара нюдэтэй,
Томо сагаан шүдэтэй,
Түбшэн номгон нуудалтай,*

*Найман гүрлөө шанхаяа
Хоёр тээшэнь гүрэжэ,
Нарин сагаан хамсыгаа
Надхуулан нуугаарай, абгайсамни!*

— гэхэтээ адли үүдэнэй зүүн эрхиндэ хүрэжэ дүүргээд, үүдэнэй тотого тушаа тооно дээбэри хоёрой хоорондуур шагайта сэмгээ хабшуулжархёод, гаража ябашаба. Тэндэ нууһан хүнүүд хойноһоонь яагаа бэрхээр тоорогдодог хүн бэ гэлсээд, аяга, шэрээ, тэбшэ, забьяануудаа хуряжа абаад, бүгэдөөрөө гаража, үүдыень хааба. Хашаа хорёогой захаар элдэб эрээн гоё дугаагтай, хашабаа, галаанха далитайшые шарга хүллэһэн морид олон уяатай байна. Шарга бүхэн дээрэ хониной, ямаанай арһан нэгэн-хоёр даханууд эбхэжэ табяатай байна. Шэнэ гэрһээ бэшэ гэр бүхэндэ дүүрэн хүнүүд түрын буухые хүлэжэ байна. Газаа зэргын нууха нуури ёһоорнь бэлдээтэй, шэрэмэл шэрдэгүүдые бэе бээдэнь залгажа, ехэ түхэрээн сахариг шэнгээр дэлгээтэй, тэрэнэйнгээ досоо тээгүүр хүншэдэй нууха шэрдэгүүдые дотор зэргэ болгожо дэлгээһэн, баруун зэргын голһоо заахан урдуур зүүлжэнь гонзойлгожо, бухашанай нууха нуури бэлдэбэ. Тэрэнэйнгээ хойто талаарнь бухашанда хүншэнэй нууха нуури бэлдэбэ. «Түрэ ерэбэ»,— гэлсэбэ. Холохон ута хара бараан юумэ догшожо ябахань харагдана.

ТҮРЫН ЭХИН

Гэртэ нууһан хүнүүд бүгэдөөрөө газаа гараад зэргэлжэ нуухадаа, үбгэд хүлдөө пэнии, дахаяа үмдэбэ. Баруун зэргын голдо Бадмын нагаса Нима үбгэниие худын түрүү нуулгаба. Хоёр тээшээ Бадмын айлшад түрын гурим ёһоор нууба. Дүтэ аха дүү болохо айл аймагайнь хүнүүд хүншэн боложо, айлшадта шэрээ табяад, сай аягалжа, табагуудые табяад байба. Зүүн зэргын голдо Бадмын хүбүүнэй нагасын хүгшэн Дарые худагын түрүү нуулгажа, хоёр тээнэ айлшан эхэнэрнүүд нуугаад, мүн аха дүүнэрэйнэ бэрээд шэрээ табижа, аяга баряад, сагаан эдээнэй табагуудые табиба.

БУХАШАНАЙ ЕРЭЛГЭ

Дүрбэн шаргатай хүнүүд сэхэ гүйлгэжэ ерээд, баруун урда сэргэдэ буухатайнь адли дүрбэн хүн угтажа мэндэшэлээд, моринойнь жолоо тайлажа, сэргын зэлэдэ уяба. Гомбо үбгэн түрүүлээд, бухашанай нууха газарта ерэжэ, малгайнуудаа абаад, эрьелдэжэ байжа мэндэшэлээд, мал хүрэгэй мэндые хэлсэжэ дүүргээд, малгайнуудаа үмдэжэ, Гомбо үбгэн дахатаяа, бэшэниинь дахагүйгөөр нуубад. Урдань дүрбэн хүн ерэжэ, шэрээ табижа, сай аягалаад, табаг табижа, «сагаан эдээ баригты» гэжэ мэдүүлээд, өөһэдтөө сай хэжэ, мүн тэрэ табатгаань эдилсэнэ. Аяга сай уһанайнгаа хойно Нима үбгэн асууба:

— Хүлэг мориёо хүлэрүүлжэ, хүдэр хүбүүдээ дахуулжа, хаанаһаа хайшаа зорижо ябаһан хүнүүд гээшэбта?

ГОМБО. Түмэн жэлдэ түрэ хашаһан түмэр хүхэ буха бэдэржэ ябаабди.

НИМА. Бухынтнай үнгэ зүһэниинь ямар нэм?

ГОМБО. Манай буха ганжар эбэрээрээ газар зурадаг, тэгшэ эбэрээрээ тэнгэри зурадаг; булартай⁴⁶ газар гэшхэхэдэнь булшандань хүрэдэг, шабартай газар гэшхэхэдэнь шагайдань хүрэдэг; ама сагаан дүрэтэй⁴⁷, алда сагаан хартагшатай⁴⁸; соходоо улаан тамгатай, ха гядаа хас тамгатай; олон газар зохордог юм. Тиигээд танай эндэ зоной харагдахада, эндэ байжа магад гэжэ мэдэхээ орожо ерэбэбди.

НИМА. Манай эндэ нэгэ сагаан буурал буха бии болоод, хүниие мүргэхөө ханахадань барижа уяад байнабди. Манай хүбүүд хаанабта? Асараад үзүүлэгты!

Нэгэ хүн ехэ улаан модон улхантай гашуун айраг асаржа: «Иимэл буха байнал даа», — гээд Гомбодо бариба. Гомбо хоёр хажууһаань хоёр гараараа хабшажа абаад, зааханаар ама хүрэжэ: «Энэ манай буха бэшэ», — гээд, баруун гар тээшээ зэргэлжэ нууһан бэшэ нүхэдтөө дамжуулжа үгэбэ. Тэдэнь булта ама хүрэжэ: «Энэ манай буха бэшэ», — гэлсээд, асаржа үгэһэн хүндэ бусаажэ үгэбэ.

НИМА. Адуу мал байһан газарайнгаа үнгэдэ ородог, эхэнэр хүн ошоһон газарайнгаа гуримда ородог. Манай эндэ үбһэ ногоон шэмэтэй, газар уһамнай хужартай юм. Хара хүхэ бухатнай шэмэтэй үбһэндэ таргалжа, хужартай уһанда хүлэржэ, бээе долёоһоор сагаан буурал болобо бэшэ гү?

Нэгэ хүн мүнгэн боолтотой, зэд домботой тогооной архи асаржа, заахан улаан аягада хэжэ, Гомбодо бариба. Гомбо хоёр гараараа абажэ, дээрэ үргөөд баруун гарайнгаа дүрбэдэхи хургаар гурба

46 Булар — шабар.

47 Дүрэ — сарай хамарта оруулһан арһан бүтүү.

48 Хартагша — дүрэнэ шэргүүшэһэн жолоо.

дахин үргэжэ уугаад: «Энэ манай буха мүн; тарган найнаар байлгажа байгаа байнат», — гээд аягыень бусааба. Доошонь духаряагаа барижа, захадань гараад, нэгэ аяга хэжэ, Нима үбгэндэ баряад: «Бухын эзэн ерээд байна», — гэбэ.

Нима гартаа абажа:

— Энэ танай буха манай нютагта үбһэ талханда орожо, ехэ яла янгада ороод байна; түлэхэ зөөри байха гү? — гэжэ һураад, гурба дахин үргэжэ уугаад, аягыень бусааба.

ГОМБО. Бараниинь түлэхөөр ашаагаар эд, амбаараар алтан байха. Домботой архи аяга хоёрые бухашанай урда һууһан хүншэндэ үгэбэ.

УГТАМЖА

Урда зүгтэ үхэр жэлтэй хүн угтахы ёһотой байба. Угтамжын үгэдэ бэрхэ нэрэтэй Сэбэг-Жаб үхэр жэлтэй заахан хүбүүгээ абаад, хэды хүн хажуудань забьяатай сай, хоёр аяга, табаттай сагаан эдээ, аягын шэрээ, шэрдэг, галтай хоёр сусал абажа, Бадмын урдуур баруулжаа гаран харгы дээрэ галтай сусалнуудаа табижа, баруун тээншэ шэрдэгээ дэбдээд, зүүлжээ хараад һуубад. Урда шэрээ дээрээ аягаяа, хажуудань табасаа табяад, забьяатай сайгаа шэрээгэйнгээ ойро табиба. Сэбэг-Жабай баруун гар тээ үхэр жэлтэй хүбүүнийн һуугаад, бэшэнийн араар хүл дээрээ байнад. Түрүүлжэ ябаһан томо хүрин зээрдэ моритой, шэлүүһэн шобогор малгайтай, шоно дахатай, томо бээтэй Тарба үбгэн залуу хүбүүндэ боожоёо барюулһан, зүүн тээһээ угтамжада туласа гүйлгэжэ ерээд, гэнтэ мориёо татажа, шангаар асууна:

— Энэ харгын хаалта, боориин боолто, ганса сусал галтай, айл гэхэдэ ажалгүй, аяншан гэхэдэ ашаагүй, юун хүн гээшэбта?

СЭБЭГ-ЖАБ. Түмэн мориной түбэргөөндэ, түмэр тэргын даршаанда, огторгойдо хүрэмэ улаан тоһо татахадань, уряалжа урагууднай ерэбэ гү гэжэ саглашагүй сагаан эдээтэй угтажа байнабди. Таанар юушэн гээшэбта?

ТАРБА. Ута гараар даллахадатнай, уран хэлээр хэлэхэдэтнай, хүлэг мориёо хүлэргэжэ, сагаан гэрээ тээжэ, эрээн бараагаа ашажа, үхин дүүхэйгээ хойноо дахуулжа ерэбэбди.

СЭБЭГ-ЖАБ. Угтаһан урагууднай мүн байбалта. Моринһоо буужа, сагаан эдээ бариит, — гэхэдэнь Тарба шаргаһаа бууба. Сэбэг-Жаб хүбүүнтэйгээ һууриһаа бодожо, шэрдэгээ галай зүүн тээ гаргажа дэбдээд үгэбэ. Тарбын баруулжаа хараад һуухада, хажуудань үхэр жэлтэй хүбүүн зэргэлээд һууба. Урдань шэрээгээ табижа, нэгэ-нэгэ аяга сай хэжэ баряад, табасаа табижа, сагаан эдээ баригты гэжэ мэдүүлбэ. Тарба аягатай сайгаа абаад, гал тээшэ харбайжа, зааха дуһаагаад, сайгаа уужа, табасаа нэгэ бага тоһо хурууд хухал-

жа, амандаа хээд, «садаба» гэжэ шэрээгээ хоёр гараараа үргэжэ, саашань болгоод, мориндоо мордожо, Бадматаниие нара зүб тойроод ерэжэ, баруун урда сэргэнүүдтэ бууба. Угтажа байһан олон хүнүүд моридойнь жолоо тайлажа, сэргын сэргэнүүдтэ уяба. Дахатай хүнүүд дахатаяа зэргэ тээшэ ошобод. Эхэнэрнүүд эхэнэрэй сэргэдэ хүрэжэ бууба. Нөөхи хүбүүдын эхэнэрэй моридые абаба. Айлшан эхэнэрнүүд эхэнэрэй сэргэдэ хуухаяа ошобо. Дамдин бурхан бариһан хүбүүнтээ бартаагаар орожо, шэнэ гэрэй зүүн тээ хашаагай захата хүрэжэ, моридоо байлгаба.

АДУУШАН

Байшан гэртэ баруун ханада сагаан шэрэмэл шэрдэг дээрэ Бадмын хүбүүнэй нагаса Аюша үбгэн, доодо тээгээ хоёр нүхэртэй зэргэлээд хууба. Урдань улаан шэрэтэй үндэр шэрээ дээрэ аягатай сайнууд, сагаан эдээнэй табагууд табяатай. Эдэнэр адуушанай орожо ерэхые хүлээжэ хуубад. Сэрэнэй Дабаа ехэ сүүмхэтэй юумэ гартаа барижа, хойноһоонь Дэлэг заахан туламтай юумэ бариһан орожо ерээд, пеэшэнэй урда гаража, Дабаа бээлэйгээ малгай соогоо хэжэ, сүүмхэ дээрээ табяад, Дэлэг малгай бээлэй хоёроо тулам дээрээ табижа, зэргэлжэ байгаад, баруун хойто углууда урдаа зула тахил үргөөтэй байһан бурханда мүргэжэ, мэндээ андалдаад, Дабаа бээлэй сүүмхээ гартаа абана. Тиихэдэнь хуужа байһан хүнүүд бодоно. Дабаа малгай сүүмхээ зүүн гар тээгээ табижа, хүнүүдэй дээдэ захадань хууба. Удаань Аюша, тиигээд Дэлэг, доодо тээн нүгөө хоёр хүнүүдын хууба. Туламай амһар тайлажа, бурхан тээшэ харууланхай гэрэй дунда хэбтэнэ. Ханда Жэгмэд хүгшэн хоёр шэрээнүүдын тэгшэдхэжэ табяад, сай аягалжа, сагаан эдээнэй табагуудые шэнэлжэ табяад: «Сагаан эдээ баригты», — гэжэ дурадхаба. Гараараа табяг дүнгэжэ зүбшөөбэд. Яшал домботой айрагай архи заахан аягатайгаар асаржа, доодо захата хууһан хүндэ үгэбэ. Тэрэ хүн бодожэ, дээдэ захаһаа эхилжэ, духарья бариба. Аюша Дабаа хоёр огто бэе бээ танихагүй хэбэртэй, бага зэргэ сагай байдал, нютагай һонин хуралсажа хуутараа, Аюша үбгэн асууба:

— Энэ үхэр туламаа үргэлжэ, хаанаһаа хайшаа зорижо ябаһан хүнүүд гэшэбта?

ДАБАА. Адуу бэдэржэ ябанабди. Тиигээд мүрыень мүшхэжэ ябаһаар танай алтан сэргын досоо оруулжа, танай хүрэгтэ нэгэдэбэ гэжэ мэдээд, танайда орожо ерээбди.

АЮША. Олон адуун хэн гү, ямар зүһэтэй хэм?

ДАБАА. Соходоо төөнтэй, гуядаа тамгатай, томо хара азарга байха.

АЮША. Хара азарга харагдаагүй, харин сайбар азарга манай хүрэгтэ бии. Тэрэ азаргаяа наашань асаратгыл, — гэбэ. Ханда шэлтэй хара архи асаржа, доодо захын хүндэ үгэбэ. Тэрэ хүн задалжа, нэгэ аяга хээд, Дабаагай урда ошожо, доро тонгойжо, хоёр гараараа Дабаада бариба. Дабаа малгайгаа үмдөөд, хоёр гараараа аягынь абажа, дээрэ үргөөд, баруун гарайнгаа нэрэгүй хургаар хэды дахин сасаад, баруун гараараа наманшалжа, малгайгаа абажа хажуудаа табяад: «Зай, мэндэ амар», — гэжэ архияа уугаад, аягаяа гэдэргэнь үгэбэ.

ДАБАА. Манай азаргыг тарган хайн хаража байгаа байнат.

АЮША. Шадал зэргээрээ хаража байгааади, — гээд, өөрынгөө духаряа абажа ууба. Жэгмэд Ханда хоёр ехэ ехэ табагуудтай мяхануудыг асаржа табиба.

ШЭНЭ ГЭРТЭ ОРОЛГО

Дамдин Ошор хоёр бурхан баригша хүбүүнтэй мори шаргаһаа буужа, саһа тооһоёо унагааба. Бурхан баригша хүбүүн шэнэ гэртэ орожо, бурханаа дэлгээгээд, гунгарбаагай тушаа дээрэнь уняаһаа үлгэжэ, зула хүжэ баряад, тулгын дунда гал түлибэ. Бэшэ хүбүүднэй гэртэ орожо, галай баруугаар нуужа эхилбэ. Бүтэд Радна хоёр Маниие хоорондоо хүтэлжэ, гэрэй үүдэндэ дүтэлөөд, шэнэ гэртэ оруулха хүниие хүлээжэ байба. Маниин толгой дээгүүр ута халаад бүрхөөгөөтэй, нюураа хүндэ харуулнагүй. Сэрэн-Доржо «тахья жэлтэй хүн гэртэ оруулха ёһотой бэлэй» гэжэ хүниие бэдэржэ, заахан хүбүүе оложо асараад, Маниие заажэ: «Энэ хүниие хүтэлөөд, тэрэ гэртэ оро», — гэбэ. Тэрэ хүбүүн Маниин гарһаа барижа хүтэлөөд, шэнэ гэртэ оробо. Хойноһоонь Бүтэд Радна хоёр дахажэ ороод, орон дээрэ нууба. Мани халаадаа хэдэрээд, оронойнгоо саада захада буруу хараад нууна. Хүргэжэ ерэнхэн залуу хүбүүд, бэрээд дүүрэн орожо нууба. Тэдэниие хүндэлхээ угтажа байһан хүнүүд сай, сагаан эдэ, мяха оруулжа, хүндын ёһоор табиба.

ЗЭРГЭ

Худын түрүү Тарба түрүүлжэ хойноһоонь хэдэн олон үбгэд, хүгшэд, залуушуул дахасалдаад, нуужа байһан баруун зэргын олон хүнүүдэй гол тушаа Тарба зогсожо, тэрээнһээ хоёр тээшэ бэшэ хүнүүднэй зэргэлээд, малгайнуудаа абажа, мэндэ амарыг андалдаад, дүтэ байһан хүнүүдтэй «та мэндэ, та мэндэ» гэлсээд, удаань мал хүрэгөө һуралсажа дүүргэбэ. Зэргэдэ нуужа байһан хүнүүд бүгэдөөрөө бодож, худын түрүү нуужа байһан Нима үбгэнэй зүүн гартань Тарба

зэргэлжэ хуугаад, хоёр тээшээ бэшэ үбгэд ноёд голтой, залуушуул заха тээшээ боложо хуухадаа, угтажа байһан хүнүүд хүргэжэ ерэнэн хүнүүдээ хоорондоо хабшажа хуулгаба. Дотор зэргэдэ аяга бариха хүншэд урдаһаань хаража хууба. Зүүн зэргын голдо Дара хүгшэн түрүүтэй, тэрээнһээ хоёр тээшээ хэды шабгансанар, тиигээд хүгшэд, заха тээшээ һамгад, бэрээд; дотор зэргэдэнь аяга баригша хүншэнэрын урдаһаань хаража хуугаад, сай, сагаан эдээ барижа хуубад. Худагын түрүү Сэбжэд, хойноһоонь шабгансанар, хүгшэд, һамгад бүгэдөөрөө дахажа, зэргын голдо ерэхэтэйн адли дотор зэргын хүншэнэр бодожо, тэдэнэй арада гараад байба. Хүргэжэ ерэгшэд хоёр тээшээ таража, хуужа байгшадын байра дээрээ бодожо, урда урдаа байгшадтай золгожо мэндэшэлсэбэ. Дарын баруун гар тээ Сэбжэд хуужа, хоёр тээшээ бэшэниинь мүн нэгэ-нэгээр хоорондоо хабшалдан хууба.

Дотор зэргэдэ хүншэн хуугшад олон айлшадай шэрээнүүдые табижа, сайнуудые аягалжа, сагаан эдээнэй табагуудые табибад. Сагаан эдээ барихые дурадхаба. Хүн бүхэн гурим ёһоорнь зүбшөөбэ. Хэды хүнүүд табатгай мяхануудые зөөжэ асараад, зэргын дунда газарта зэргэлүүлээд табижа байба. Сэрэн ахай хотогорхон хуһан таягаа тулажа ерээд, олон табатгай мяхануудые нэгэ тойрожо хараад, баруун, зүүн зэргын хүнүүдэй урдуур ябажа харасагаагаад, гэдэргээ ерэбэ. Олон табагуудай дунда богонихон үргэн модон тэбшын хоёр эрмэг дээрэ хүндэлэн табиһан, хажуудань мяхануудые хэһэн, юһэн заһалаар заһаһан адуунай төөлэйе худын түрүү Тарбада табигты гэдэ. Тарбын урда хүншэн хууһан Бабаасан адуунай төөлэй шэхэдэхые заалгаһан байба. Хоёрдохи төөлэйһөө эхилээд, хониной төөлэй боложо, нэгы Бадмын нагаса Нимада табиба. Гурбадахи төөлэйе бэриин нагаса Эрдэни гулваада табиба. Дүрбэдэхи төөлэйе бэриин нагаса хуряаха, хасаг сэрэгэй урядник ябаһан Балшанда табиба. Табадахи төөлэйе Бадмын хүбүүнэй нагаса Аюша үбгэндэ табиба. Зургаадахи төөлэйе Дабаагай абга Гатан үбгэндэ табиба. Долоодохиинь Дабаагай һамганай нагаса хаарта архида дуратай, түрэдэ ябаамар Гоншоҗо табиха аад, лама хүндэ төөлэй табигагүй дээрэнһэнь зургаан заһалтай ууса табиба. Төөлэйн удаа зээ Дэлэгтэ дала табяад, саашань эрэшүүлдэ табигаг табагуудые гурим ёһоорнь табижа, баруун зэргэдэ дүүргээд, Сэрэн-Доржо малгайгаа абажа, «эдээ бариит» гэжэ айладхаба. Баруун зэргын голдо яшал домботой архинуудые бариһан хоёр хүн бариха аягашантай ерэжэ, хоёр худын түрүүдэ духаряа бариба. Тэдэ хоёр гартаа абажа, гурим ёһоорнь үргөөд, дээгүүр алад хаража: «Түрэ түбхинэг, түрын эзэд мүнхэрэг, мэндэ амар» гэжэ юрөөгөөд, уужа аягаа бусаба. Хоёр духаряашад нэгэниинь хойшонь, нүгөөдэнь урагшань духаряа ябуулжа, захадань гараад, дахин эрьежэ ерэнэ. Зүүн зэргэдэ баһа хоёр бэрээд духаряа

аягалжа ябуулна. Заахан хүбүүд залаадаһа абахын тулада зэргын голдо олоороо сугларжа, хаана томо яһа табюулһан айлшан һуунаб, тэрэ хүн намда мяха залаха хаяа гэжэ иишэ тиишээ хараашалнад. Дала, адхаал, хarti, мoжo мэтын томо яһатай мяха табюулһан хүнүүд бага зэргэ отолжo эдeэд, хүбүүдэй нэгые урдаа дуудуулжа асараад, хоёр гараараа залажа үгэнэ. Абагша хүбүүн айлшадай урда үбдэг дээрээ һуугаад, хоёр гараараа абана. Һээр залаһан хүн «хуха шаагаарай» гэнэ. Зүүн зэргэдэ һууһан һамгад, хүгшэд мүн гурим ёһоорнь томо яһануудаа залана. Нэгэ зарим хүбүүд тэбэри мяха суглуулна.

ТӨӨЛЭЙ БАРИЛГА

Таташа барихые дурадхаһанай һүүлээр төөлэй табюулагша айлшад эхилжэ, хүндөө бариха ёһотой. Хүндын ёһодо эгээл ехэ хүндэтэй зоог — адуунай төөлэй Тарба тээшэ хушуугаарнь харуулжа, үндэр шэрээ дээрэ табяатай. Адуунай төөлэйн арада забилжа һууһан Бабаасан «эдеэ баригты» гэхэтэйгээ адли үндэгэд гэжэ үбдэг дээрээ һуугаад, төөлэйн хоёр шэхэнһээ хоёр гараараа бүхөөр шэхэдэбэ.

ТАРБА. Мори аба!

Бабаасан төөлэйнгөө хоёр шэхэнһээ зааха үргөөд үгэбэ. Тарба төөлэйн духа дээрэ таба мүнгэнэй тухай газарта хуухыень түхэрeэ-нээр отолһон заһалые баруун гарайнгаа эрхыгээр хуулажа абаад, мүр дээгүүрээ гэдэргэнь хаяба. Тиигээд баруун гартаа хутагаа абажа:

ТАРБА. Уламынь тата!

Бабаасан төөлэйнгөө баруулжаны мушхажа, зүүн жабжынь үргөөд байба. Тарба зүүн жабжын урда захын заһал отолжo эдибэ. Бабаасан төөлэйнгөө доошонь сэхэ болгоод байба.

ТАРБА. Жолоо барюула!

Бабаасан төөлэйнгөө зүүн жабжые үргэбэ. Тарба хоёрдохи заһалыень отолжo эдибэ.

ТАРБА. Дүрөө дүрөөлүүл!

Бабаасан төөлэйнгөө хасарынь үргэбэ. Тарба зүүн жабжын гурбадахи заһалые отолжo эдибэ.

ТАРБА. Мори хасарда!

Бабаасан төөлэйнгөө зүүн тээшэнь мушхажа, баруун хасарыень үргэбэ. Тарба баруун жабжын урда захын заһал эдибэ.

ТАРБА. Унуула!

Бабаасан төөлэйнгөө баруун хасарые үргэбэ. Тарба баруун жабжын хоёрдохи заһал абажа эдибэ.

ТАРБА. Баруун дүрөөм дүрөөлүүл!

Бабаасан төөлэйнгөө баруун хасарые үргэбэ. Тарба баруун хасарайнь гурбадахи заһал отолжo, тэбшэ соогоо орхибо.

ТАРБА. Ташуур барюула!

Бабаасан төөлэйгөө зүүн тээшэнь мушхажа эрьелдүүлээд үгэбэ. Тарба баруун шэхэнэй дорохи заһал отолжо абаад, хутагаяа тэбшэ соогоо орхижо, тэрэ отолдоһоёо баруун хажуудаа һууһан Нима үбгэндэ хоёр гараараа үгэбэ. Нима мүн хоёр гараараа абажа эдибэ.

ТАРБА. Мордохуула!

Бабаасан төөлэйгөө баруулжань мушхажа эрьюулээд үгэбэ. Тарба зүүн шэхэнэй дорохи заһал отолжо абаад, зүүн хажуудаа һууһан хүндэ хүндын ёһоор үгэбэ. Иигээд юһэн заһалынь дүүрэбэ. Бабаасан хоёр гараа табингүй, төөлэйгөө зүүн тээшэнь эрьюулжэ, хушуугынь бэе тээшээ харуулжа, тэбшэ дээрээ табяад, гэдэргээ боложо һууба. Тарба үбдэг дээрээ үндыгөөд, хоёр гараараа төөлэйн хоёр хасар хабшажа, Бабаасанда залаба. Бабаасан түргөөр бодожо, доро тонгойгоод, хоёр гараараа альган дээрээ үргэжэ абаба. Тарба тэбшэ соохи мяхаяа эдижэ һууна. Бабаасан һууридаа һуужа, адуунайнгаа толгойе отолжо садатараа эдеэд, нэгэ заахан хүбүүндэ дам залаба. Бэшэ хониной төөлэй табюулһан хүнүүд гурим ёһоорнь дүүргэжэ, урдаа һууһан хүнүүдтэ залаба. Тиихэдэнь төөлэйдэ дуулажа шадаха хүнүүд өөһэдөө эдижэ, шадахагүй хүнүүд дам саашань дуулаха хүндэ үгэнэ. Гоншог лама уусаяа төөлэйн гуримаар эдеэд, мүн урдаа һууһан хүндэ залаба. Зүүн зэргын эхэнэрнүүд уусануудайнгаа зургаан заһалые дүүргэжэ, урдаа һууһан хүншэдтэ залаба. Тэдэнэй дуулаха хүнүүдынь өөһэдөө эдижэ, шадахагүй хүнүүдынь дууша хүниие бэдэржэ, төөлэйгөө үгэжэ эдюулнэ.

БЭЛЭГ БАРИЛГА

Дабаа Сэрэн-Доржо худатаяа ехэ сумаа ногоон хотоомхо хоёроо барижа ерээд, баруун зэргын зүүн гарай эрхиндэ зэргэлжэ һуугаад «уряалтай айлшадһаа хэн хонохоб, тэрэ хүниие намда хэлэжэ үгэгты, бэлэгыень үглөөдэр бариха ёһотой» гэжэ хэлээд, шэнэ гэрһээ хэды залуу хүнүүдые ерүүлжэ, худа худагынартаа бэлэг барюулба. Самсын улаан бүд баруун, зүүн зэргын голһоо хоёр тээшэнь угтажа байһан худа худагынарта баруун мүйр дээгүүрнь бүгтэргэжэ, удаань ута аюуша хадаг, сампа, сэршэ хадаг, заахан хүбүүдтэ 5–10 мүйнгэ үгэбэ. Хонохо хүнгүйгөөр хамта дээрээ 40 самса, 40 ута хадаг, 30 сэршэ хадаг барижа, бэшыень мүйнгөөр дүүргэбэ.

ТӨӨЛЭЙН ДУУН

Тарбын урда Бабаасан, Нимын урда Балдан, Аюшын урда Бата, Гатанай урда Сэнгэ нэгэ-нэгэ аягатай архинуудые асаржа баряад,

хүл дээрээ байжа, үбгэн хүндэ дууладаг төөлэйн дуу нэгэ аялгаар дуулана. Дүрбэн үбгэд аягатай архияа уужа, аягаяа шэрээ дээрээ табяад, шагнажа нууна.

*Номгон номгон хонгороо
Уяжа барижа уная,
Үбгэн түшэмэл тандаа
Олоной зугаа айладхая.
Төөнтэйхэн хээрээ
Түрын газар хагсаая,
Түрын түшэмэл тандаа
Төөлэйн ая айладхая.*

*Алтан ехэ хайратнай
Ара үбэртөө яларна,
Алдар ехэ нэрэтнай
Абай хаанай дансада.
Мүнгэн ехэ хайратнай
Мүр дээрээ яларна,
Мүнхэ ехэ нэрэтнай
Мүнөө хаанай дансада.*

*Огторгой өөдөө харахадам
Одо мүшэн элирхэй,
Олон зондо харахадам
Үбгэн түшэмэл элирхэй.
Тэнгэри өөдөө харахадам
Тэбхэр мүшэн элирхэй,
Тэрэ зоноо харахадам
Та түшэмэл элирхэйт.
Таладань тариһан
Таряан манай дээжэ,
Тандамни бариһан
Арзын манай дээжэ.*

«Шадал зэргэмнай энэ болобо», — гээд дохибо. Тарба үбэрһөө хара болошоһон сүүмхээ гаргажа, 3 түхэриг аяга дээрэнь хээд, аягынь бусааба. Нима, Аюша, Гатан гурбан мүн лэ аяга дээрэнь мүнгэ хэжэ бусаана.

Баруун зэргэдэ нууһан олон хүнүүд хоёр талаһаа һонирхожо хөөрэлдэхэ үгэнүүдынь гэхэдэ, эгээл түрүүн ямар яһанай (эсэгын) бэ, хэнтэй ямар түрэлтэй болохоб; тиигээд сагай уларил, нютагай байдал болон бэшэшье юрэнхы һонинууды хөөрэлдэдэг байгаа.

Зүүн зэргын һамгад ямаршые сагта шууя, энеэдэ ехэтэй байдаг. Бэе бэеынгээ хоро малталсаха, хорон хошон үгэ хэлэжэ энеэлдэхэ, саашань ажалай талаар хөөрэлдэхэ юумэнүүдын: арһа элдэхэ, дэгэл хубсаһаяа оёхо, нооһо ээрэжэ, оймһо, барьяа оёхо, мал хараха, малайнгаа түл найнаар абахын тухай гол түлэб хэлсэдэг бэлэй.

УУСЫН ДУУН

Сэбжэдэй урда нэгэ хүбүүн, Дарын урда нэгэ бэри, Гарма шабгансын урда нэгэ хүгшөөргэ һамган нэгэ-нэгэ аяга архи асаржа баряад, гэдэргээ боложо шэрдэг дээрэ хүбүүнийн забилжа һуугаад, хоёр эхэнэрын үбдэг дээрэ сомсойгоод, хүгшэн хүндэ дууладаг уусын дуунуудые эхилбэ.

*Урда захын адуунда
Ургашахан улаахан,
Ургын ая дахагша
Үрээ морин тэрэ би.*

*Хойто захын адуунда
Хатартайхан харахан,
Харгын ая дахагша
Үрээ морин тэрэ би.*

*Хобтын шэнээн газарые
Холошоожо яахаб,
Хоёр хаанай саазые
Хатуушаажа яахаб.*

*Үбһэн дээрэ үдхөөһэн
Унаган алаг хоёр би,
Үлгы соогоо үргэһэн
Аба эжы хоёр би.*

*Хорёон соогоо үдхөөһэн
Хула алаг хоёр би,
Хормой дээрэ үргэһэн
Аба эжы хоёр би.*

*Хүгшэн эжы, тандаа
Хүндын эдээ баринаб,
Хүндэтэй танаа золгожо,
Хүрэнгын архи дүнгэнэб.*

«Шадал зэргэмнай энэ болобо»,— гэжэ толгойнуудаа дохижо нуубад. Тэрэ 3 хүгшэд нэгэ-нэгэ хадаг дээрэ 40–50 мүнгэ хэжэ үгэбэ. Дуушад абажа үбэртөө хээд, бодожо ошобод. Долгор Дэмбэрэл хоёрто 2 намгад нэгэ-нэгэ аяга архи хэжэ баряад, урдань үбдэг дээрээ нуужа, залуу намгадта дууладаг уусын дуу эхилбэ. Долгор Дэмбэрэл хоёр архиингаа хахадынь уугаад, хахадынь шэрээ дээрээ табяад байна.

*Үндэр сайхан бороороо
Үлэс гүүлээд ерээрэй,
Үгын голошог ахайгаа
Үбэлэй һэрюүндэ золгоё.*

*Нариихан нариихан ангираа
Нахис гүүлээд ерээрэй,
Наятай голошог таниигаа
Намарай һэрюүндэ золгоё.*

*Добын добын үбһые
Дошхон соохор эдеэсэй,
Домботойхон арзаяа
Манай ахай дүнгөөсэй.*

*Талын талын үбһые
Тарган соохор эдеэсэй,
Танхатайхан арзыгаа
Танай ахай дүнгөөсэй.*

*Захын хэсэг модондо
Зандан модон элирхэй,
Засаг олон зондо
Манай ахай элирхэй.*

*Талын таһаг модондо
Таримал модон элирхэй,
Тасаг олон зондо
Танай ахай элирхэй.*

«Шадал зэргэмнай энэ хирэ болобо»,— гээд хоёр альгануудаа дэлгээбэд. Долгор Дэмбэрэл хоёр нэгэ-нэгэ хадаг үгэбэ.

Һүүлшын сай, сагаан эдеэнэй табагууд табигдаба. Бадма улаа эрөөн шэрэтэй заахан хайрсаг тэбэрижэ ерээд, зэргын хойто захада нуужа, хайрсагаа урдаа табижа нээгээд, хэды залуу хүбүүдээрээ

бэлэгүүдые барюулжа эхилбэ. Хүргэжэ ерэхэн хүнүүдхээ хонохо урагуудын үлөөгөөд, бусаха урагуудта баруун зэргын голһоо хоёр тээшэнь 25 самсын хүхэ бүд, 25 аюуша хадаг, бэшэндэнь сэрсэ, сампа хадагуудые баруун мүр дээгүүрнь бүгтэрүүлжэ, бэлэгэй үмэдхэл үмдэхүүлбэ. Зүүн зэргын голдо самсын бүд, богони хадагуудые бэлэглэжэ дүүргэбэ. Түрын зэргэ дүүрэхэ саг болобо. Баруун зэргын айлшад бүгэдөөрөө бодобо. Бусаха айлшадайн мори абажа мордохуулна. Хонохо айлшад гэртэ ороно. Зүүн зэргын голһоо хоёр худагын түрүүнэр бодожо, гэртэ оробо. Зарим һамгад мориндоо мордожо, гэртээ бусаба. Мүн зарим һамгадын гэртэ дулаасахаяа оробо. Зүүн зэргэдэ һууха ёһотой мүн зарим һамгад гол тээшээ шахажа һууба. Эхэ андалдаха саг дүтэлжэ байна гэжэ хэлсэнэ. Эхэ андалдахые хараха гэжэ хүбүүд, һамгад, бэрээд зэргын ара үбэрөөр хоёр тээн тойроод, хүл дээрээ түрсэлдэжэ байна. Хонохо айлшадай мориные буулгажа, үбһэ үгэхые Бадма өөһэдынгөө хүбүүдтэ һануулба. Тиигээд: «Моридын буулгахадаа, хомууд тоногын һэлгэнгүйгөөр хадагалха хэрэгтэй», — гэжэ захиба.

ЭХЭ АНДАЛДААН

Хоёр талын худагын түрүүшүүл гэртэ орожо, зэргэлжэ һуугаад: «Түрэ бүтэжэ, зэргэмнай дүүрэхэ; хоёр эжынэр зэргэдэ һуужа, эхэ андалдаха сагтнай болобо», — гэжэ Сэбжэд хүгшэн хэлэбэ. Тэндэ һууһан Ошор-Хандые «худагы, зэргэдэ морилжо, эжын хэшэг андалдагты» гэжэ нэгэ хүгшөөргэ һамган уриба. Ошор-Хандын гарахада, хойноһоонь Ханда, үшөө нэгэ хэды һамгад дахасалдажа, тэдэнэй нэгэниинь эхын хэшэг баряад, зүүн зэргэдэ ошобод. Шэнэ гэрһээ нэгэ заахан туламтай юумэ нэгэ һамган абаад ерэхэ. Ошор-Ханда зүүн голдо һуужа, дотор зэргэдэ урдаһаань хараад Ханда һууба. Хоёр тээшэнь хэды һамгад зэргэлээд һуулсаба. Тэдэ нэгэ-нэгэ бүүлхэ хилээмэн дээрэ хурууд, монсогорхон сагаан тоһо хээд, дээрһэнь ута аюуша хадагаар бүрхөөжэ баряад һууна. Ошор-Хандын хажууда һууһан һамган туламай амһар тайлажа, хилээмэ, хурууд, тоһоёо абаад, дээрэнь хадагаараа бүрхөөгөөд, Ошор-Хандын гарта үгэбэ. Ошор-Ханда хоёр гарайнгаа альган дээрэ абаад, доохонуур Ханда тээшэ һарбайба. Хандын хажууда һууһан һамган Хандын гарта үгэбэ. Ханда мүн хоёр гарайнгаа альган дээрэ абаад, үбдэг дээрэ үндэгэд гэжэ Ошор-Хандын гарай дээгүүр һарбайба. Баруун гараараа үгэжэ, зүүн гараараа андалдажа абабад. Абаһан хэшэгүүдэ хажуудахи хүнүүдтээ үгөөд, Ханда дээгүүрнь, Ошор-Ханда доогуурнь үбдэг дээрэ үндэгэд гэлсэжэ, бүхөөр тэбэрилдээд, обор-обор үргэлсэбэ. Хаража байһан хүнүүд үшөө шангаар гэлдэжэ

хашхаралдана. Энээгээр газраахи зэргэ дүүрэжэ, аяга, табаг, шэрээ, шэрдэгүүдээ хуряжа абаба. Хоёр талын хонохо үбгэд, хүгшэд байшан гэртэ элдэб юумэ хөөрэлдэн сайлажа нууна. Хүргэжэ ерэнэн залуушуул шэнэ гэртэ шууяна. Угтажа байһан залуушуул газраа ябана. Үдэшын бүрэнхы болобо.

ҮНЭ ХАХАЛАЛГА

Шэнэ гэртэ орожо: «Бэрийн мүргэхэ бэшэн саг орохо дүтэлжэ байна», — гэжэ хэлэ гээд, Сэбжэд хүгшэн нэгэ хүргэжэ ерэнэн хамгые эльгээбэ. Тэрэ эхэнэрэй «Үнэ хахалха саг болобо», — гэжэ дуулгахадань, шэнэ гэртэ байгаашад: «Худындаа орожо, уһа хам хоёрые асарагты», — гэжэ нэгэ хүбүү эльгээбэ. Тиигээд хам угтах хэды хүбүүдые үүдэнһээ орон хүрэтэр галай зүүгээр зэргэлүүлээд байлгаба. Галай зүүгээр нууһан хамгад хойморто гараба. Гал ехээр түлижэ, харуулхан болгоод, хүлгэжэ байба. Тэрэ хүбүүн худын хуушан байшанда орожо, тэндэ байһан хамгадта: «Үнэ хахалха уһа хам хоёрые асарагты», — гэжэ хэлээд бусаба. Тэдэ хамгад: «Ханда абгай, хамтнай хаанаб?» — гэжэ асууба. Ханда бэлдээд байһан нэгэ аяга уһа, дээрэнь хам, заахан саарһанда орёолгоотой үнэ табижа баряад: «Хэн абаашаха юм», — гэжэ нурахадань, хүдэр улаан хүбүүд: «Бидэ абаашаха гэжэ байнабди, — гээд гартаа абажа, — шангахан лэ байхабди», — гэлсээд, шэнэ гэр тээшэ ошоходонь, заахан хүбүүн: «Бимба Галсан хоёр шэхээ таһа татуулхань», — гэжэ хажуугаарнь гүйдэнэ. Галсан тэдэниие үлдэнэ. Бимба уһаяа барижа, Галсан хойноһоонь дахаад, шэнэ гэртэ орожо «мэндэ амар» гэжэ гүбэд гээд, сэхэ ороной хүл үзүүртэ хүбүүдэй урдуур ошожо, орон дээрэ нууһан гурбанай доодо захада нууһан Раднада харбайжа, «хам баригты», — гэбэ. «Энэшни юун гээшэб?» — гэжэ Радна нурана. «20 шанхыень хоёр болгожо, арынь гээзгые үбэртэнь гүрыт гэжэ хам, уһа, набхаг хэхэ хадам эжын буурал үнэ асарбабди», — гэбэ Бимба. Хүлээжэ байһан хүбүүд түхэрээлжэ байгаад, Бимба Галсан хоёрые хоёр тээһэнь шэхэдэжэ: «Үнэеень эбэлгэхэ гүш? Мориинь эмээлэхэ гүш? Айрагыень бүлэхэ гүш?» — гэжэ асуухадань, Бимба үсэрхэжэ: «Үнээгээ эбэлгэхэгүй, морёо эмээлэхэгүй, айрагаа бүлэхэгүй хүн манда хэрэггүй», — гэнэ. Хүбүүд энеэлдэжэ байжа: «Тиигэжэ басагыемнай баһаха гүш?» — гээд шэхыень шангаар мушхана. Бимба шэхээ шангаар мушхуулхадаа, «бага зэргэ туһалха хүн аабзабдаа», — гэбэ. Галсан шэхээ мушхуулхагүй гэжэ түлхисэлдээдшые үзэнэ. Тиихэдэньшые туһа болоногүй, шэхыень мушхажал байна. Тэндэ байһан хүгшөөргэ хамгад «ябагты, хүрөө» гэлдэнэ. Радна тумархажа байжа гартаа абана. Тэрэ хоёр хүбүүд түргэхэн гүйдэжэ гарана.

Бүтэд Радна хоёр Маниин үнэ задалжа хамнаха гэжэ толгойгоо бүрхөөжэ байһан халаадын абаха гэхэдэнь, бүхөөр орёожо баряад табинагүй. Өөһэдөө хүшэ хүрэжэ ядаад, хүбүүдые хэлэжэ, хүсөөр гарын мулталуулжа, халаадын абаад, гээзгыень абаха гэхэдэнь, гээзгынгээ хабхагууды гартаа орёогоод табибагүй. Аргадажашье ядана. Тиигээд хоёр хүбүүдые хэлэжэ, бархиртарнь хоёр гарын барюулаад, табан шанха гээзгыень задалжа, хоёр тээшэнь хахалаад, мүнгэн туйба хэжэ, шэлбынь ногоон утаһаар орёожо уяба. Доошонь хадам эжын буурал үнэ холижо гүрэбэ. Хоёр үһэнэй үзүүртэ хахадай монетэнүүдые зүүлгэжэ, хоорондонь мүнгэн холбоогоор холбобо. Хоёр хамсыдаа булхантай ногоон сэмбэ хамган дэгэл үмдэхүүлжэ, 10 эршэ утаһатай, нарин хээтэй хүрин торгон уужа үмдэхүүлбэ. Хоёр үһэндэнь бүрээһэ хэжэ, боолтын хабшаба. Хоёр бага гуунууды, һиихэ, шэмхүүр, түлхюур, үзүүрэй хээ, мүрэй гуу, даруулга, хажуугай хээ зүүлгэжэ, баруун хуга доронь торгон пулаад ханжуулжа зүүлгэбэ. Ута улаан торгон орхимжо зүүн мур дээгүүрнь бүгтэрүүлжэ, хоёр үзүүрын ара үбэр хоёроорнь баруун хуга доронь нэгдэхэжэ тобшолһониинь хоёр үзүүрын хормойн үзүүртэй сасуугаар ханжана. Даруулга дээрэнь жэншэтэй халюун малгай үмдэхүүлбэ. Бэшэн саг оробо. «Бэри мүргэхэнь», — гэжэ дуулгахые нэгэ хүниие худындаа эльгээбэ. Тиигээд удангүй баабай эжын гэртэ орожо мүргэхээ Дамдин түрүүлээд, удаань Ошор, тиигээд Бүтэд, Мани, Радна табуулан нубарилдаһаар гараба. Мүргэхыень хараха дуратай хүнүүд мэнэ гэрһээ дахасалдаад гараба.

БЭРИИН МҮРГЭЛГЭ

Бадмын ехэ байшан гэртэ гурбан лаампа носоогоотой, баруун хойто углууда ехэ шэрээтэй, гоё шэмэгтэй бурханай урда зула тахил үргөөтэй. Эндэ бурханһаа урагшаа Лубсан гэгшэ урдаа үндэр шэрээ дээрэ заахан жаншатай ном задаланхай хажуудань хонхо дамаари хоёры табяад, бэрийн юрөөл уншажа хууба. Ламаһаа доодо тээ Бадма, удаань Аюуша, тиигээд Доржо, Сэрэн-Доржо хуунад. Саашань миин хууһан хүнүүд доошоо зэргэлэнхэйнууд. Бурханһаа зүүн хойто ханаар дээдэ захадань Ханда, удаань Жэгмэд, тиигээд Дара, Балма, доошоо миин түрын айлшад эхэнэрнүүд хууна. Бадма шанаһан хониной һүүл жэжэхэн тэбхэрхэнүүдээр хэршээд, ехэ модон улаан табак соо обойтор хэжэ, үбэр дээрээ табяад хууба. Бэрийн мүргэхые хараха гэгһэн хүнүүд олон, нэгэ зариманиинь зүүн урда ханаар хууна, нүгөө зариманиинь хүл дээрээ байна. Пеэшэнэй баруун урда тээ ехэ сагаан эшэгы хүндэлэн дэлгээтэй байна.

Дамдин түрүүтэй хойнохоонь бэшэниинь хубарилдажа ороод, Дамдинай баруун гартээшэ зэргэлжэ табуулаа сагаан эшэгын эрмэгтэ байгаад, малгайнуудаа абажа, бурханда гурба-гурба мүргөөд, хойно хойнохоо хубарилдан, ламын урда ошоожо, адис хүртөөд, гэдэргээ бусажа, байһан газартаа зогсоходонь, тэндэ хууһан үбгэд «баабайдаа мүргэгты» гэбэ. Бүтэд, Мани, Радна гурбан малгайнуудаа үмдэжэ, нагалдаргануудаа үргэн дороо шагталаад, хүндэ мүргэхөөр бэлэн болобо. Дамдин Бадмын урда ошобо, тиихэдэнь Бадма нэгэ адха хэршэһэн хүүл тэрээндэ үгэбэ. Дамдин асаржа, Ошор, Бүтэд, Мани, Радна дүрбэндэ хубаажа үгөөд, өөртөө үлөөбэ. Дамдин байрадаа байгаад: «Баабай, энгэрээ ехээр сэлиты!» — гэбэ. Бадма сагаан нэгсүүргэ дотортой хүхэ сэмбэ дэгэлэй энгэр захын тобшонуудые тайлажа, энгэрээ сэлибэ. Табуулан Бадмын энгэр уруу өөхэ шэдээд, гурбан бэрээд наманшалангүйгөөр нэгэ-нэгэ мүргэбэ. «Ута наһатай, удаан жаргалтай, эбтэй хайн хуугаарайгты!» — гэжэ Бадма юрөөбэ. Мүргэгшэ табан: «Болтогой!» — гэбэ. Дамдин Бадмын урда ошобо. Бадма нэгэ адха хүүл үгөөд, Нимые заажа: «Энэ узуур нагасадаа мүргэгты!» — гэбэ. Дамдин бэшэ нүхэдтээ хүүлээ хубаалдахадань, Нима үбгэнэй энгэр нээлгэжэ, хүүлээрээ шэдэбэд. Гурбан бэрээд мүргэбэ. Нима үбгэн юрөөбэ: «Үлзы хутаг оршоожо, үнэр, баян, ноён хуугаарайгты!» Мүргэгшэ табан: «Болтогой!» — гэжэ харюусаба. Дамдин дахин Бадмын урда ошобо. Бадма нэгэ адха хүүл үгөөд, Доржые заажа: «Энэ Доржо абгадаа мүргэгты», — гэбэ. Тиигээд хүүлээрээ бултадаа урдашалан шэдээд, гурбан бэрээд Доржодо мүргэбэ. Доржо үбгэн юрөөнэ: «Найдан шэнги үнэр, Намсарай шэнги баян, унаһан моринтнай хүлэг боложо, тууһан малтнай зуу болог!». Мүргэгшэ табан баһал: «Болтогой!» — гэнэ. Иигэжэ абга Сэрэн-Доржодо, нагаса Аюшада, хүршэ үбгэн Шагжада мүргэбэ.

Үбгэдтэ мүргэһэнэй хүүлээр эжыдээ мүргэгты гэбэ. Дамдин хүүлээ бэшэндээ хубаалдажа үгөөд: «Эжы, хүхөө гаргагты», — гэбэ. Ханда хара хилэн уужынгаа энгэрэй хоёр шагта, дэгэлэйнгээ энгэр захын тобшонуудые тайлажа, энгэрээ онгойлгоод хуухадань: «Хүхэнтнай харагданагүй, баруун хүхээ гаргагты», — гэбэ. Ханда энгэрээ нэхээд, самсынгаа шагта тайлажа, баруун хүхөө гаргаба. Табуулан хүүлээр шэдэбэ. Гурбан бэрээд мүргэбэ. «Эбтэй хайханаар хуужа, олон үри түрөөрэй!» — гэжэ Ханда юрөөбэ. Мүргэгшэд: «Болтогой!» гэжэ харюусаба. Тиигээд абга эжы Жэгмэдтэ, нагаса эжы Дарада, баһа эжы Балма хүтшэндэ мүргэбэд.

Дамдин Бадмын урда ошобо. Бадма нэгэ тэбхэр хүүл үгэжэ, галда мүргэгты гэбэ. Дамдин тэрэ хүүлээ Маниин гарта үгэбэ. Мани гансаараа ошоожо пеешэн соо носожо байһан галда хүүлээ хаяад, байһан газартаа ерэхэдэнь, гурбан бэрээд малгайнуудаа абаад, гал тээшэ хаража, нэгэ мүргэбэ. Тиигээдшые мүргэлгэн дүүрэбэ.

Иигэжэ мүргөөд байхадаа, бэри хүн ямар тангаригтай юм гэхэдэ: 1) мүргэһэн хүнэйнгээ нэрые бүхы наһан соогоо нэрлэхэгүй; 2) мүргэһэн хүнэйнгөө гэртэ орожо ерэхэдэ, хууридаа бодоод, хууһан хойнонь хуугаад, бодохоһоонь урда бодожо, гаратарнь хүл дээрээ байха; 3) мүргэһэн хүнэйнгөө хажууда уужагүйгөөр байжа болохогүй; 4) Сагаалганай үедэ жэл бүри мүргэһэн хүнэйнгөө гэртэ орожо, бурхандань мүргэһэнэйнгөө һүүлдэ малгайгаа үмдэжэ, тэрэ хүнэйнгөө хуужа байхада нэгэ мүргөөд, бэшэ хүнөөрнь золгожо сагаалаад, хууха ёһотой; 5) мүргэһэн абынгаа байһан гэртэ галай баруугаар ябахагүй; 6) мүргэһэн хүнтэйгөө нэгэ тэргэдэ хуужа ябаха ёһогүй; хэрбээ хуугаагүйдөө аргагүй сагай тохёолдоо хаань, хоорондоо нэгэ полееһэ табяад ябаха ёһотой юм.

Урда ханын хажуугаар сагаан эшэгы дэбдижэ, Дамдин Ошор хоёрые хуулгаба. Бүтэд, Радна, Мани гурбаниие зүүн ханын хажуугаар мүн сагаан эшэгы дээрэ хуулгаба. Шэрээнүүдые табижа, сай аягалаад, сагаан эдеэнүүдые табиба.

Дамдин Ошор хоёрой хойноһоо гурбан бэрээд хубарилдажа гараад, шэнэ гэртэ оробо. Хонохо айлшадай үдэшин эдеэнэй саг болобо. Бадмын байшан соо бүхы айлшадые хуулгаад, лабшаатай шүлэ аягалжа, тогооной архиин духаряа ябуулаад, шэнэ гэртэ баһа эдеэлгэн болобо.

ЭХЭ МЯХА АНДАЛДААН

Үдэшин эдеэнэй дүүрэмсээр эхэ мяха андалдаха саг боложо, энээн тухай түхээрэлгэ боложо байна. Шэнэ гэртэ байһан нэгэ хүгшөөргэ һамган зүүн абдар нээгээд, шэнэхэн хуһантэбшэтэй шанаһан эхэ мяха гаргажа, абдар дээрэ табяад, утанууд мяхануудые дээрэнь гаргажа, заһаад табиба. Тиигээд тэндэ байһан хүбүүдһээ: «Хэнтнай эхэ мяха андалдаха юм?» — гэжэ асууба. «Би андалдахаб», — гэбэ Жамсаран. Бата Доржо хоёр: «Бидэ хажуудань һахюул хуухабди», — гэнэ. Базар Балшан хоёр «Худын арада хуужа, хормойтой мяхыень хулуужа абаха уялгатай байхабди», — гэлдэбэ. Бэшэ хэды хүбүүдые газар үүдэнэй эрхиндэ абашаад, «таанад урагуудай гэртэ ороходонь, эшэгы үүдэ үргэжэ үгөөд, тэдэнэйнгээ тонгойжо орохо хоорондонь хормойтой мяханһаань ходолжо абахат», — гэжэ заагаад байлгаба. Байшан гэртэ эхэ мяха андалдаха гэжэ Бадматан түхээрнэ. Хормойдоо орёогоод ябахада зохид тэбшэ бэдэржэ, зуухада үдэр шанажа бэлдэһэн мяхануудаа тэбшэ соогоо бэлдэбэ. Хоёр хажуудань һахюул хууха Сандан Арьяа хоёр ошохо болобо. Урагуудай арада хуужа, һаад хэхээ Шэмэд Бадма-Жаб хоёр ошолсохо болобо. Жаб ехэ хүхюу зоригтой, ута хүхэ даалин дэгэлтэй, бүдүүн утаһан бүһэтэй, ута хара гэээгийн

үзүүр бүхэ доогуураа доошонь үлүү гаргаһан, гэзэгынгээ үзүүртэ ногоон заахан утаһан һабхагтай, улаан залаатай, шобогор оройтой, хара хурьган һарабшатай малгайн урда һарабшыень буулгажа үмдэһэн, 35 һаһанай, үндэр томо бээтэй хүн ехэ тэбшэтэй мяха урда хормойдоо орёожо баряад: «Зай, нүхэд, андалдаа бэдэржэ ошоё; мяхаяа хулгайда абтаха үгые бодожо, намайе тон нарин тойроод ябахат; тэндэ һуухадаа, ехэ һэргэг хаража байха хэрэгтэй,— гэжэ Сандан Арьяа хоёрто захяад,— Шэмэд Бадма-Жаб хоёрто минии үгэ хэлэжэ байхада, худын арада һуугаад, хоёр һуга доогуурнь һуулижа, һаалта хэжэ байгаарайгты. Мяхыень абажа шадаа үгышые һаа, һаалта хэжэ хоёр гарыень сүлөөгүйгөөр байлгаарайгты», — гэжэ заабаришалба.

Шэнэ гэрэй үүдэндэ олон хүн хүлээжэ байна. Айлшадай ерэхэдэнь: «Айлшад, орогты», — гэлдэжэ, хоёр хаалгаа нээгээд, эшэгы үүдыень үргэжэ, мэхэ гохоо хэжэ байхадань, Жаб ехэ халхагар дэгэлэйнгээ хормойдо мяхаяа монсойтор орёогоод, гарза гайгүй гэртэ орожо, табуулан үүдэндэ байбад. Жаб сагаан хонин дэгэлэйнгээ дотор барбайтар урдаа монсогойлжо тэбэрээд: «Мэндэ амар, эжын хэшэг андалдаха андалдаан байна гү?» — гэжэ асууба. Баруун абдар түшэжэ, тамхияа татажа һууһан Сэдэн-Жаб даб гэжэ бодоод: «Байна, байна, эндэхэнэ һуугты», — гэжэ үүдэнэй баруун эрхиндэ һуулгаха гэхэн һанаатай гарайнгаа альга дэлгэжэ уриба. Жаб арсажа: «Агсааша үүдэндэ, хаарташа хойморто гэдэг юм, эндэхэнэ һууя», — гэжэ үүдэнэй баруугаар ханын захада хашажа һуухаяа дурлаба. Базар Балжан хоёр шургажа ороод: «Худа, урагшаа һуугты», — гэжэ арадань хабшуулдаад һууба. Жаб арадамни ямар гайтан һуубад ааб гэжэ тэбшэтэй мяхаяа хормойгоороо орёонон зангаараа зааха урагшаа боложо, бүхэ забилаад һууба. Хоёр хажуудань Сандан Арьяа хоёр Жабай үбэр дээрэхи орёолтотой мяхые сэхэ хараад, забилжа һуубад. Жамсаран тэбшэтэй мяхаяа ута шара хүдэлэн дэгэлэйнгээ хормойдо орёожо тэбэрээд, Жабай урдаһаа хаража һууба. Бата Доржонууд хоёр хажуудань харуул сойбон һууба. Шэмэд Бадма-Жаб хоёр Жамсаранай арада һайнай һаалта, муугай зугаа болохоо һууба. Жаб Жамсаран хоёр баруун гарнуудаа хормой соогоо хэжэ, Жамсаран: «Ямар андалдаан байхаб?» — гэжэ һураба. «Аймшагтай юумэнүүд байха даа», — гээд, Жаб дорюунаар харюусана. Жамсаран: «Бидэ аюулһаа айдаггүйбди. Эльгэ зүрхөөрөө ниилэхэмнай гү, али ууса бүгсөөрөө гү?» — гэжэ гол мяханай толтоһоонь баряад, хормой сооһоон гэнтэ һуга татажа абахатаяа адли Жабай баруун хасарые шаб гэтэр шабхадажархёод, зүүн гарайнгаа альган соогуур нэгэ шобторжо баряад һууба. Жаб гол мяхаяа гэнтэ гаргажа, Жамсаранай хасар шалд гэтэр шэрбээд: «Намда иимэ аймшагтай юумэ байна», — гэжэ хоёр гартаа гонзойтор баряад һууна. «Тиимэ

аймшагтай хүрхэй юм хаань, андалдая», — гээд, Жамсаран баруун гар тээшээ байһан толтын үзүүрые зүүн гар тээшээ харуулжа, хоёр гарайнгаа альган дээрэ табяад, дээрэ үргэжэ Жабай урдаһаа харбайба. Жаб мүн тэрэ ёһоорнь өөрынгөө барижа байһан гол мяха хүндын ёһоор хоёр гар дээрээ табяад, Жамсаран тээшэ харбайжа, хоюулан андалдажа абаад, хормой соогоо тэбшынгээ хажуу тээгүүр табиба. Жамсаран нэгэ ута һээр гаргажа, хоёр тээшэнь эрьюулжэ хараад, шэлбынь үзүүрһээ барижа: «Намда иимэ аюултай һээр байна», — гээд, Жабай зүүн хасар нэгэ этэрээд, хоёр гар дээрээ хүндэлэн баряад һууна. Жаб баһа нэгэ ута һээр гаргаад: «Намда үшөөшье ехэ һээр байна», — гэжэ Жамсаранай хасар нэгэ хадхаад, хоёр гар дээрээ үргэн андалдажа абаад, хормой соогоо хэбэ. Тиигээд ута хабһануудые гаргажа: «Намда иимэ аймшагтай дэгээ байна», — гэлдээд, хабһанай мураагаар шэлэ шэлэнһээ дэгээдэлдэжэ үзөөд, мүн гартаа барилсажа андалдаад, хормой соогоо хэбэд. Харти сэмгэнүүдые гаргажа, булуугаарнь тархья сохисогоолдоод, баһа андалдажа, хормой соогоо хэбэ. Далбагар ехэ гүзээнүүдые гаргажа, Жабай тархиге хушаба. Жабай өөрынгөө асарһан гүзээ гаргаха гэхэдэнь, хойнонь һуугшад хулуужа абашаһан байба. Хормой соогоо худхажа, нэгэ хүзүү гаргаад, Жамсаранай хамарые нэгэ хадхаад, андалдаха гэхэдэнь, энэшни андалдаанай юумэ бэшэл гээд, гүзээгээ иишэ тишэнь һэжэржэ үзөөд, хормой соогоо һөөргэнь хэжэрхөөд, хүзүү гаргажа, Жабые нэгэ этэрээд андалдажа абаба. Дахин хормой соогоо гараа хэжэ, Жамсаран нэгэ ута мяха гаргаад, Жабай хасар нэгэ шабхадаад: «Иимэ ташуур шэнги юумэ байна гү?» — гэжэ асууба. Жаб хормой соогоо һабардахадань сагаан мяханиинь үгы болошоһон байба. Заахан монсогор мяха гаргаад: «Намда иимэ хүрхэй юумэ байна», — гэхэдэнь, Жамсаран: «Энэшни андалдаанай юумэ бэшэ, тэбшын оёор, тэхын һахал бэшэ гү?» — гэжэ хэлээд, өөрынгөө баригшые хормой соогоо хэжэрхибэ. Гэр дүүрэн энээдэн боложо, хаража һууһан хүгшөөргэ һамгад: «Хүрөө тиигээд, тэбшэтэйн андалдагты», — гэжэ хашхаралдаба. Жамсаран Жаб хоёр андалдагдаагүй, тэбшэ соогоо үлэнэн мяхануудаа хормой соогоо тэбшэтэйн гаргажа, хүндын ёһоор тэбшэнүүдээ андалдажа абаад, түрүүн андалдажа абаһан, хормой соохи мяхануудаа тэбшэ соогоо хэбэд. Жаб дүрбэн нүхэдтэйгөө гарзатайхан андалдаа хэжэ ошобо. Базар «гол мяхыень абаха гэжэ агна агнаһаар хоһон һалашабаб» гэжэ бодожо ерэбэ. Балшан «шамарланхаар шанга бари гэжэ сагаан мяха гүзээ хоёрынь ходо татажархибаб» гэжэ ехэ баяртай далбагануулжа баряад һууна. Шэнэ гэртэ байһан хүнүүд галаа тойрожо һуугаад, тэбшэтэй мяхаяа хубаажа эдибэ. Жамсаран нүхэдтээ Жабые, зада пиганаад табижархибабди гэлдэжэ хүхюу энээдэтэй, зугаатай байна. Жаб байшан гэртээ орожо, хормойдоо

орёожо асархан тэбшэтэй мяхаяа гаргажа, эргэнэг дээрэ табяад: «Урагуудта гартажа, гарзатай андалдаа хэжэ ерэбэбди»,— гэжэ зориггүйхэн хэлэбэ. Тэндэ байхан хүнүүд Жабые наадална, хорын малтана. «Ямар мяхануудын дутууб?» — гэлдэжэ байжа, тэбшэтэй мяханууды хубаажэ эдинэ. Шэмэд Бадма-Жаб хоёроо зэмэлнэ. Бата Доржо хоёрые «муу мануулиһаа доро байба» гэжэ наадална.

НИИХЫН ДУУН

Үдэшэ орой болоно. Хүн зон олон. Нэгэ зарим хүнүүд ама халамгай, энеэдэ шууяа ехэтэй болонхой ябана. Хурим үдэрэй эгээл хүүлшын зугаа болохо ниихын дуу дуулалдажа, дуунай харюу туршалсахые шэнэ гэртэ ороод, урагуудые урижа ерэхыень нэгэ хүниие эльгээхэдэнь, хуушан байшанда байхан хүнүүд «хэмнай харюу дуулахадаа шадмар бэлэй» гэлсэжэ, 40 тухай наһанай, ара нюрган урда энгэр хоёрын хара хүлһэн болошоһон, баруун ташаан дээрээ модон хуйтай богонихон хутага зүүһэн, зүүн ташаан дээрээ хуушан буряад хэтэ зүүһэн, орой дээрэ эшэгэнэй хүүлэй тухай гээгэтэй Бараади ахайе «дуулагты» гэбэ. Бараади: «Дуулажа ядахашьегүй нэм, харин мүнөө хоолойм һөөлдөөд байна»,— гэхэдэнь, тэндэ байхан залуу хүбүүн: «Би хажуудатнай нуугаад, дуугыетнай үргэлсэхэб, хоюулан дуулая»,— гэбэ. Тэндэ байхан хүнүүд дуулагты, дуулагты гэлдэжэ, пеэшэнэй урдуур урда урдаһаа хаража нуухаар хоёр эшэгы дэлгээжэ Бараади Сэрэн-Базар хоёрые нуулгаба.

Хүргэжэ ерэхэн хүнүүд шэнэ гэртээ сугларжа, хэмнай дуу буялалдахада шадмар бэлэй гэлдэжэ, Гомбо-Жабнай ямар гээшэб гэжэ нэгэ хүнэй хэлэхэдэ, Гомбо-Жаб: «Би арай шадахагүй байнаб, тэрэ Должод дуулаха»,— гэжэ галай зүүн тээ нууһан хүгшөөргэ һамгые зааба. Тэндэ байхан хүнүүд: «Должод абгай, дуулагты»,— гэжэ шууяба. «Энэ Сэмжэдые хажуудаа абаад дуулагты»,— гэжэ нэгэ залуу бэриие нуулгаба. Должод Сэмжэд хоёр дурата дурагүй дуулаха боложо, хэдэн олон хүнүүд хараха шагнахаяа шэнэ гэрһээ гараба. Должод түрүүтэй байшан гэртэ олон хүнүүд оробо. Бараади: «Унтахаа байтарнай юун олон хүнүүд орожо ерэбэ гээшэб?» — гэбэ. Должод: «Сэсэн үгэ хэлсэжэ, сээжын һайниие туршахаа, хошон үгэ хэлсэжэ, хоолойн һайниие туршахаа ерэбэбди»,— гэжэ харюусаба.

БАРААДИ. Сэсэн үгэ хэлсэхээр сээжэтэй хүбүүд, хошон дуу дуулахаар хоолойтой хүбүүдшье, басагадшье байха. Урилдаад үзэхөөр хурдан морид, барилдаад үзэхөөр баатар хүбүүд бии. Дуугаар эхилхэ гэбэл, адаг талаһаань миниишье эхилхэдэ болохо байха. Эндэхэнэ нуугты, — гэжэ урдаа байхан эшэгы зааба. Должод Бараадин урда эшэгы дээрэ үбдэг дээрэ нууба. Хажуудань Сэмжэд зэргэлжэ, мүн

үбдэг дээрээ нуухадань, бэшэ хүнүүд тойроод багтахысаа нуужа, үлэһэниинь араар хүл дээрээ байба. Бараади эхилжэ дуулаба. Сэрэн-Доржо дууень барилсана.

Ханхинан гарагша хоолойгоо
 Ханасарнь аялгалан татая,
 Холо газар табиха
 Хурдан танай алин бэ?
 Холшортоо зугаалха
 Хүүхэн танай алин бэ?
 Хотондоо табиха
 Нохой танай алин бэ?
 Хүнхинэн гарагша хоолойгоо
 Хүсэндэнь аялгалан татая,
 Хүтэл газар табиха
 Хүлэг танай алин бэ?
 Хүнды сээжээр дуулаха
 Хүбүүн танай алин бэ?
 Хүрээдээ табиха
 Нохой танай алин бэ?

Должод харюу эхилжэ, Сэмжэд дуугынь барилсана.

Аян холо газарта
 Аялгаарнь татая,
 Ардагайнгаа амые
 Жолоогоорнь татая.
 Хотондонь табиха
 Хотошо нохой байхал даа.
 Худанартаа дуулаха
 Хоолой хонгёотонууд байхал даа.
 Амитаан зоной дунда
 Ая соохононь татая.
 Хүндын соло хүсэгшэ
 Хүхэ хара хоёр биш.

Хүбшын буга баридаг
 Хүдэр хүбүүн байхал.
 Алтан шэлүүнэ баридаг
 Ангууша нохой байхал.
 Хорин мори табихада,
 Хорёо танай багал.
 Аялга танай нариихан,

*Агта танай агдамхан*⁴⁹.

БАРААДИ.

*Найрхуу зантай шиниимнай
Наахаруу аман задагайхан
Худагын шинии түрүүхэн
Худын муугай тэмдэг гү?
Энэ шинии түрүүхэн
Эрэ үеын тэмдэг гү?
Эдэ зоной энеэдэн
Эб эеын тэмдэг гү?*

*Тойробшоохон малгайеш
Тогооной барюул болгохоб,
Тохой шинии хирэтэйхэн
Тоом үгыншни тэмдэг гү?*

ДОЛЖОД.

*Эрхы шинии тэнигэр
Эрдэни үгын тэмдэг гү?
Үе шинии булсуутай
Үгэтэйншни тэмдэг гү?
Гутал шинии жалжагы
Мори үгын тэмдэг гү?
Гэээгэшни шэрэлдэнхэй
Гэргэ муутайн тэмдэг гү?*

*Нюдэньшни хёрбогор
Нүхэр муутайн тэмдэг гү?
Хормойшни оодохон
Хони үгын тэмдэг гү?
Хутагашни хурсахан
Хулгайшан шинии тэмдэг гү?
Бүһэшни һулахан
Бэлэггүйшни үнэн гү?*

Бараади дуугаар булигдажа, хоротойгоор дуулуулһандаа хороо бусалан, уур сухалаа хүрэнэ. Иигээдшые һиихын дуу дуулалган дүү-рбэ. Хонохо уладууд унтаж, хариха хүнүүд тараба.

49 *Агдамхан* — хөөрүү (морин).

ХУРИМАЙ ҮГЛӨӨ ҮДЭР

Хуримай үглөө үдэр болобо. Энэ үдэрые сахимжа үдэр гэдэг. Хоноhon айлшад үглөөгүүр бодожо, худа худагынар, нагаса зээнэр, хүндэтэ айлшад хоноhon гэрнүүдтээ нуужа сайлаба. Залуушуул шэнэ гэртэ хоножо, мүн тэндэнь сай, сагаан эдэе оруулжа хүндэлбэ. Бадмын Даша наһа багатай, уймархан зантай, түрын болоhon үдэр орой харагдабагүй. Тиигээд хүни болоhon хойно гэртээ ерэжэ, хүнэй хоорондуур орожо унтаад, үглөөгүүр хүнэй бодолгоноор бодолсоод, малшанаа дахажа, малай хашаа соогуур үбһэ голоомо үрилсэжэ, малнуудаа эдээлүүлэлсээд, адуу моридой уһалхада, тэрэниие хаража байгаад, даарахадаа, малай гэртэ орожо дулаасажа, үдэрые үнгэргэжэ ябаба. Мани, Бүтэд, Радна гурбан орон дээрээ унтаж бодоод, дунда зэргын хубсаһа үмдэжэ, зүүһэн зүүбшээ нилээн хүнгэлжэ, үрилэй гуу, үһэнэй бүрээһэн, боолто, эрхи, үһэнэй үзүүрэй мүнгэн мэтын ходо зүүжэ ябадаг зүүбшэнүүдые зүүгээд, шэнэ гэртэ ороhon хүндэ сай аягалжа, нэгэ зарим хүндын табаг табина.

ЗАҢАЛ ҮЗЭЛГЭ

Заһал үзэлгэ болохо болобо. Шэнэ гэртэ байһан һамгад, хүгшэд заһал үзэхэ худагынарые урижа ерэгты гэхынь нэгэ хүбүүе байшан гэртэ эльгээбэ. Удангүй худагын түрүү Дара хүгшэн Ханда хоёр түрүүлээд, хойноhoонь хэды һамгад дахажа, шэнэ гэртэ орожо ерээд, үүдэндэ байжа, мэндээ андалдаад, Дара хүгшэн: «Шэнэ бэриин заһал үзэхээ ерээбди»,— гээд, галай баруугаар шэглэн ябаба. Тэндэ байһан хүгшөөргэ һамган даб гэжэ бодоод, галай баруун тээ сагаан эшэгы хүндэлэн дэлгэжэ, тэрээн дээрээ Дара Ханда хоёрые бурханай урда үүдэн тээшэ харуулжа нуулгаба. Тэдэнэй урда үндэр шэрээ табига, хоёр һамгад баруун хоёр үе бараанай доодо захын абдар абажа, нүгөө бараан дээрэнь табиад, үхэгыень нээжэ, басаган хүнэй үмдэдэг хоёр шэнэхэн хүдэһэн дэгэлнүүдые гаргаад, энгэр захын тобшонууды тобшолжо, урда хормойень гэдэргэнь һэхээд, энгэрын өөдөн харуулжа, захын Дара Ханда хоёрой урдахи шэрээ дээрэ дэрлүүлээд, бэеын урагшань гонзойлгожо, дээрэ дээрэнь табига. Нэгэ хүгшөөргэ һамган галай хажууда шэрээ табиад, дээрэнь ехэ модон улаан табаг хооһоор табига үгэбэ. Хара хилэн захатай, хара хилэн булуубшатай, хүрин шэршүү тохойтой, энгэр захыень эрөөн торгоор мүшхэһэн, хара хурьган туруутай, гурбан үнгын утаһаар урда хойнонь хуняһа татаһан, зургаан эршэ утаһаар хажаһан, һамгаар оёһон хоёр шэнэ хүдэһэн дэгэл гаргажа, энгэрэйн тобшонууды тайлаад, булуубша соохи хилээмынь абажа

табаг соо хээд, тобшыень тобшолжо, урда хормойень гэдэргэнь нэхээд, түрүүшынгээ дэгэлнүүд дээрэ табиба. Үхэгэй хабхаг хааж, абдарыень дээрэнь табяад, хабхагын нээжэ, хүхэ даалин гадартай, үзүүр үнэтэй сагаан хонин дотортой, хара хурьган туруутай хамган дэгэл гаргажа, хоёр булуубша соохи хилээмынь абажа, табак соо хээд, мүн түрүүшын ёһоор дэгэлнүүд дээрэ табиба. Баһа малистиин гадартай, дунда зэргын сагаан хониной арһан дотортой дэгэл, сээжэдээ дотортой даалин дэгэл гаргажа, дэгэлнүүд дээрэ табиба. Хүхэ шэршүү гадартай, хүрин тугал дотортой, захыень газаагуурнь хурга тухай үргэн халюу хабшажа, энгэр захыень эрөөн хургыгаар мүшхэнэн хоёр булуубшань хүрин хамба, хоёр тохойнь ногоон хамба, хоёр хамсын урда халюун туруутай (нюдаргатай), урда хойто хуняаһын ягаан, улаан, ногоон утаһаар хуниһан, арбан эршэ утаһаар хашаһан, хормойнь захаар улаан ягаан хоёр утаһа даруулһан хамган дэгэл гаргаад, тобшонуудын тобшолжо, баһа дэгэлнүүд дээрэ табиба.

Хоёрдохи үе бараанай абдар абажа, доодо үе дээрэнь табяад, үхэгын нээжэ, хара халюун унаганай арһан дотортой, хүхэ хашамиир гадартай, гоёолто шэмэгын шэршүү дэгэлтэй тон адлихан хамган дэгэл гаргажа, уридшалан хилээмынь абаад, дэгэлнүүд дээрэ табиба. Тэндэ байһан хүгшэд, хамгад, хүргэжэ ерэгшэд: «Табакшы дүүрэжэ, худагышы заһалай саана булагдашаба, табакын дундалхада болохо, худагынарын яалтай гээшэб? Дээшэнь үргөөд байхамнай гээшэ гү?» — гэжэ энеэлдэнэ. Нэгэ бэри табактай хилээмынь абаашажа, эргэнэг дээрэ хоһолоод, асаржа табиба. Сагаан хурьган дотортой, ногоон сэмбэ гадартай, хоёр булуубшань хара магнал, хоёр тохойнь хара хүхэ жандан, хоёр нюдаргань хара бообор халюун, энгэр, заха сээжэнүүдын алтан шара хургыгаар мүшхэнэн, аржагар хуняаһа татажа, арбан эршэ утаһаар хажаһан, хормойнь доогуур урда хормойень үгсөөгөөд, улаан ягаан хоёр үнгэтэй утаһа даруулһан дэгэл гаргажа, шагтануудын шагталаад, урда хормойень гэдэргэнь нэхэжэ табиба. Хабар намар үмдэхэ, сээжэдээ хурьган дотортой, сайбар шэршүү гадартай, гоёлто шэмэг хайтай, хоёр хамсын урда хара хилэн нюдаргатай хамган дэгэл гаргажа табиба. Зунай сагта гэртэ үмдэхэ, хамган түхэлөөр оёһон, хүхэ дааба халаад гаргажа орхибо. Хара сатиин гадартай, урда хойноо гоё хуняаһатай, дүрбэн эршэ утаһатай, хара хилэн булуубшатай, хүхэ шэршүү тохойтой, хилэн нюдаргатай, энгэр захын хүрин торгоор мүшхэнэн, хормойнь доогуур улаан ягаан утаһаар шаглаһан тэрлиг гаргажа табиба. Мүн иимэ түхэлөөр оёһон ажалда үмдэхэ хоёр тэрлиг гаргажа, дээрэнь табиба. Наран хээтэй, хара хүхэ хамба гадартай, хоёр булуубшын, захын, хоёр нюдаргын болон хормойнь доогуур тойроод, урда хормойнь баруун хажуугаар үгсөөгөөд дүрүү үргэн хяаза хара но-

гоон сохимол хээтэй хилэнгээр (панбаархадаар) хэһэн, хоёр тохойень ногоон нууритай хургыгаар хэһэн, утаһан шэмэгүүдын дээрэ бэшэгдэһэн ногоон сэмбэ дэгэлтэй тон адли тэрлиг гаргажа табиба.

Үхэгынь хаажа, абдарынь табяад, хабхагыень нээжэ, бүхы залнуудай эгээл дээжэ болохо хара хүхэ уһан магнал гадартай, заха, хоёр нюдаргань хара халюугаар хязалһан, хоёр булуубшань улаан нууритай жандан, хоёр тохойнь алтан хээтэй хургы, энгэр, заха, сээжыень ногоон хамбаар хүбөөлһэн, урда хойто хуняаһыень улаан, ногоон, ягаан утаһаар гурбан дабхараар хуниһан, 12 эршэ утаһаар хажаһан, зүүн хугаһаань доошо хоёр хормойнь зүйдэл уруу шара ногоон утаһаар гүрлээтүүлжэ тэрмэшэлһэн, ногоон утаһаар бүшэнүүдын хэһэн, баржагар шара шангай тобшонууды хадан тэрлиг гаргаад, хоёр булуубша соохи хилээмэнүүдын гаргажа, шагтанууды шагталаад, урда энгэрынь һэхэжэ, дэгэлнүүд дээрэ табиба. Гурбан эрөөн хамба торгон уужанууд, 12 эршэ зургаан үнгын утаһануудаар хажаһан урда энгэртэнь ута утаһан бүшэнүүдтэй, 2–2 мүнгэн тобшонуудтай гурбан уужа гаргажа табиба. Найман эршэ утаһатай хара хилэн хоёр уужа гаргажа табиба. Гэрэй ажалда үмдэхэ зургаан эршэ утаһатай хара хилэн гурбан уужа гаргажа дээрэнь табяад, «заһал захадаа» гэжэ нэгэ сампа хадаг гаргажа, дэгэлнүүдэй заха дээрэ хүндэлэн табяад: «Худагынар, заһал тушаажа абэгты», — гэжэ Дара хүгшэн Ханда хоёрто дурадхаба. Табиһан дэгэлнүүдын тэрэ хоёр худагынарай толгойһоо нилээн дээрэ гаража, дээдэ тээн байһан гоё дэгэлнүүды худагынар хаража шадахаа болёод нууба. Дара хүгшэн Ханда хоёр бодожо, дэгэл уужануудынь үзэнэ. Хойноһоон дахажа ороһон һамгад дэгэлнүүдэйн хажууда ошожо үзөөд: «Ямар гоё хубсаһан гээшэб, ямар нарыар оёо юм», — гэлсэнэ. Хүргэжэ ерэхэн худагын түрүү Сэбжэд хүгшэн: «Заһал тушаажа абаба гээшэ гүт?» — гэжэ асууба. Дара хүгшэн: «Абаа, абаа, иимэ гоё һайхан заһал тушаажа абангүй яахабибди», — гээд, дээрэнь байһан хадаг абажа эбхээд, хармаанда хээд, энеэдэтэй наадатай гаража ошобод. Заһал гаргажа харуулһан хоёр һамгад анхан байһан ёһоор дэгэл хубсаһаа эбхэжэ, үхэг абдарнууд соонь һөөргэнь хэжэ хааба.

УРАГУУДАЙ САЙЛАЛГА

Хүргэжэ ерэхэн урагуудаа бултыень Бадма байшан гэртэ урижа нуулгаба. Шэнэ гэртэ Мани гансаараа үлэбэ. Урагуудтаа сай аягалжа, сагаан эдээ табяад: «Сагаан эдээ баригты», — гэжэ мэдүүлбэ. Тэрэнэй һүүлдэ архиин духаряа ябуулжа, шүлэ шанажа аягалба. Бадма тиигээд худын түрүү Тарба үбгэнһөө эхилжэ, самсын бүд эрхимтэй ута,

дунда, богони хадагуудаар бэлэгүүдээ барижа, үмдэхүүлжэ дүүргэбэ. Урагуудай үбгэд эхилжэ, урагуудай магтаалай дуу дуулаба.

*Сахюурһаа шалгарһан
Сагаан мүнгэнэй сайханинь бэ.
Сайд ноёдһоо шалгарһан
Ураг эльгэнэйм сайханинь бэ.
Хайраһаа шалгарһан
Хайлаһан мүнгэнэй сайханинь бэ,
Харид ноёдһоо шалгарһан
Ураг эльгэнэйм сайханинь бэ.*

Һүүлдэнь сай, сагаан эдээ баряад, Тарба үбгэн: «Садаба, хүртэбэ,— гэжэ урдахи шэрээгээ саашань болгожо табиганайнгаа удаа — түрэмнэй уран манзын гуримаар, Ошорбааниин юрөөлөөр хайн хайхан бүтэбэ. Саашаа баршадгүй, үнэр баян, золтой жаргалтай хуугаарайгты», — гэжэ юрөөгөөд, малгайгаа үмдэжэ түрүүлэн гарахадань, бэшэниинь хойноһоонь гаража, шэнэ гэр тээшэ ошобод.

ХҮРЬГЭН ХҮБҮҮНЭЙ САЙЛАЛГА

Хүргэжэ ерэнэн хүнүүд булта шэнэ гэртэ орожо һууба. Мани тулга дээрээ ехэ тогоо табижа, сай шанаад, забьяануудта эюулжэ, галай захаар тойруулжа табяад байба. Тарба: «Хүрьгэн хүбүүгээ асаржа сайлуулха саг болобо», — гэбэ. Бурханай урда талада Тарба, доошоо хэдэн үбгэд, тиигээд Дабаа, үүдэн тээшэ залуу хүбүүд һууна. Нэгэ зариманиинь хүл дээрээ байна. Хоймороор шабганса хүгшэд, зүүгээр һамгад, доошоо залуу бэрээд. Хүрьгэн хүбүүгээ урижа ерэхые нэгэ хүниие эльгээбэ. Тэрэ хүн байшан гэртэ орожо, бурханда мүргэжэ мэндээ хэлээд, шэрдэг дээрэ забилжа һууба. Сагаан эдээ ама хүрэхые табяад үгэбэ. «Шэнэ гэртэ орожо, сай барихые хүрьгэн хүбүүгээ урижа ерээб», — гэжэ Бадмада хэлээд гараба. Даша тэрвэдээд үгы болошоһон байба. Бадма Ханда хоёр Сэрэн-Жабые хүбүүнэймнай түлөө шэнэ гэртэ орожо ерыш гэбэ. Хүдэр томо бээтэй гоё хубсататай Сэрэн-Жаб баяртай зүбшөөжэ, шэнэ гэртэ оробо. Сэрэн-Жаб шэнэ гэртэ ороходо, галай зүүгээр һууһан һамгад шамдагай бодожо: «Хүрьгэн хүбүүн, дээшээ ябагты», — гэлдэжэ, хоймрто һууһан хүгшэд бодожо, гэдэргээ боложо хуугаад, нэгэ сагаан эшэгы галай хойно бүхэд гэжэ табиба. Сэрэн-Жаб галай зүүгээр хоймрто ошожо, бурханда гурба мүргөөд, хажуудаа табиган малгайгаа гартаа абажа галай баруугаар хууһан үбгэдые мэндэшэлээд, галай зүүгээр хаража, баһа нэгэ дохижо мэндэшэлбэ. Хүгшэд мэндые харюусаад,

«һуугты» гэбэ. Сэрэн-Жаб тэрэ эшэгы дээрэнь лаб забилаад, гал тээшэ хаража һууба. Нэгэ һамган урдань шэрээ табяад, сай аягалжа, сагаан эдээн шэмэгтэй обогор гоё табгаг табиба. Доро тонгойжо, хоёр гарайнгаа үзүүрээр шэрээн хоёр хажууһаа зааж: «Сагаан эдээ баригты», — гэжэ мэдүүлбэ. Сэрэн-Жаб баруун гарайнгаа хургадай үзүүрээр табгай эрмэг дүнгэжэ зүбшэбэ. Сай, сагаан эдээ ама хүрөөд, «садаба» гэжэ шэрээгэй хоёр үзүүрһээ үргэжэ саашань болгобо. Танихагүй хүнүүд: «Хурьгэн хүбүүмнай бага наһатай юм гээ бэшэ хэн гү, ямар томо сэбэр хүбүүн бэ», — гэлсэжэ, шэбэр-һабир гэлдэнэ. Дабаа хурьгэн хүбүүндээ бэлэг хүхэ хамба самса оюулжа асарһан аад, Сэрэн-Жабай ерэхэдэ, тэрэнээ орхижо хадаг гаргаад, үүдэндэ байһан хүбүүе ерүүлжэ үгэбэ. Тэрэ хүбүүн хоёр гарайнгаа альган дээрэ үргэжэ абаашаад, Сэрэн-Жабай баруун мүрэ дээгүүр хэдэрүүлбэ. Тэндэ байһан залуу хүбүүд: «Ямар һулахан хүбүүн бэ, басагыемнай барижа шадахагүй ха даа», — гэжэ энеэлдэнэ. Сэрэн-Жаб аниб гэжэ: «Ядахашьегүй байхаб», — гээд, хүнэй түлөө ерээ хадаа бардамаар харюусана. Тарба үбгэн һураба:

— Зай, хурьгэн хүбүүн, сагаан гэр, эрээн бараа, эзэн хүнтэйн тушаажа абаа гүш?

Сэрэн-Жаб харюусаба: «Сагаан гэр, эрээн бараашье хаража байнаб, эзэниинь алин гээшэб? Гэрэй эзэн боложо шадаха юм гү»?

Ороной урда һууһан нэгэ хүгшөөргэ һамган Маниие зааж, «Энэ манай басаган, хорин үнээ нааж, хоёр һаба айраг бүлөөд, хоёр тогоо шабаад байдаг юм», — гэжэ дээгүүр хаража шангаар хэлэбэ. Тэндэ байһан хүнүүд бултадаа энеэлдэнэ. «Тиибэл, болохотой бэшэ гү даа, абахал гүб даа» — гээд, Сэрэн-Жаб хадагаа эбхээд, үбэртөө хэжэ, малгайгаа үмдөөд, һууриһаа бодоходонь, галай зүүгээр һууһан һамгад бодожо, Сэрэн-Жабые гаргаба.

САХИМЖА

Шэнэ гэртэ худанараа урижа сайлуулха гэжэ түхээрбэ. Хүргэжэ ерэхэн хүнүүд шэнэ гэрһээ гаража, сүлөө болгобо. Бадмын хабаатай бэрээд 10 гаран табгагтай сагаан эдээ оруулжа, эргэнэг дээрэ табиба. «Худа худагынараа урижа ерэ», — гэжэ Дабаа Рабданиие зльгээбэ. Рабдан байшан гэртэ орожо, гурим ёһоорнь урагуудаа урьад гараба. Худа худагынарын шэнэ гэртэ орожо, шэнэ бэриин сай уухаяа түхээрбэ. Бадмын урьалта айлшад бүгэдэ, Бадма хүгшэнтэйгөө шэнэ гэртэ орожо, бурханда мүргөөд, байһан хүнүүдтэй мэндээ андалдаад, галай баруугаар дээдэ захада Бадма баабайнь һуужа, урдань худын түрүү Нима, доошоо үбгэд, залуушуул һууба. Хойморто дээдэ захадань Ханда ажынь һуужа, доошоо хүгшэд, һамгад, бэрээд

хамта 20 гаран хүн болобо. Тэдэнэй урда шэрээ табижа, Мани аягатай сай баабайдаа бариба. Бүтэд Радна хоёр доошонь аяга табагуудые барилсаба. Гатанай Бабаасан үүдэндэ хууһанаа бодожо, малгайгаа абажа нугадаа хабшуулаад, галай урда ерэжэ: «Шэнэ бэрийн сай бариит», — гэжэ доро дохижо мэдүүлбэ. Тэдэнэй сайлажа дүүрэхэ үедэ Дабаа урда үдэр бэлэг абаагүй хүнүүдтэ бэлэгүүдые: самсын бүд, хадаг зэргын юумэнүүдые үгэжэ дүүргэбэ. Дабаа хүрьгэн хүбүүндэ асархан хүхэ торгон самсаяа «Хүрьгэнэй бэлэг танаар дамжуулхам», — гэжэ Бадмада үгэбэ. Хурим хүргэжэ ерэхэн хүнүүд хүрьгэн хүбүүгээ харангүй бусаха ушартай болоһон байгаа.

Хүргэжэ ерэхэн хүбүүд: «Худанарай нахал хуухалха саг боложо байна, Бадма худын хирбэгэр хара нахал хайн хуйхалга юм», — гэжэ шэбэр-набир гэлдэжэ, саарһа утаар хуйлажа бэлдээд, үүдэндэ хүл дээрээ түрсэлдэжэ, сайлажа садахыень хүлеэжэ байна. Бүгэдөөрөө сайлажа садаһанаа мэдүүлбэ. Дабаа «сахимжа ябуулха саг болобо» гэжэ мэдүүлбэ. Хоёр ута монсогор саарһа барижа байһан хоёр хүбүүд тулгын галһаа бүдүүн үзүүртэнь гал аһаажэ, нэгэнийн баруугаар хууһан худанарай доодо захиһаань эхилжэ, «һа-һаа» гэжэ энеэжэ байгаад, бамбагар ехэ галаар хүн бүхэнэй нюур өөдэ һарбагад-һарбагад гэбэ. Үүдээр байһан хүнүүд: «Үшөө һайтар нахалын хуухалагты», — гэжэ хашхаралдана. Дээдэ захида гаража, Бадмын нахал шард гэтэр хуухалаад, үлэхэн галаа тулгын гал соо хаяба. Баһа нүгөө хүбүүнийн зүүгээр хууһан эхэнэрэй доодо захиһаа эхилжэ, нюур өөдөн галаараа һарбалзаба. Үүдээр байһан хүбүүд: «Тэрэ, энэ худагын һорьмоһо һайтар хуухалагты», — гэжэ хашхаралдана. Удангүй үлэхэн галаа тулга соо хаяба. Үүдээр байһан хүнүүд шамдагай газар гаража, үүдэнэй хоёр эрхинһээ урагшаа хоёр хажуугаарнь зэргэлээд байба. Баруугаар хууһан айлшад доодо захиһаа эхилэн һубарилдан гаража, болоһо бултайхатайн адли газар угдажа байһан хүбүүд үргэжэ, хүн бүхэнийн хэгсэрнэ. Эрэшүүлэй һүүлдэ Бадма гаража, тэрэнийн бүришье дээрэ үргэжэ хэгсэрнэ. Энеэдэн шууян ехээр болоно. Тэрэнэй һүүлдэ залуу бэрээд эхилжэ гарана. Тэдэнэй заримыень бага үргэхэн хэбэртэй болоод табина. Хойноһоонь хүгшэдэй гарахада, бүришье дээгүүр үргэнэ. Энеэдэн болоһоор худагынар гаража дууһаба.

ТҮРХЭМҮҮДЭЙ САЙЛАЛГА

Хүргэжэ ерэхэн хүнүүд бүгэдөөрө шэнэ гэртэ орожо һууба. Мани тэдэнийн хүндэлбэ. Энэ мордолгоной сайлалга боложо дүүрээд, дээдэ захида хууһан Тарба нагасань:

— Уһанда хаяһан хара шулуун шэнги харида шэнгэжэ, халуун жар-

галаа олоорой! Үнэр баян нуугаарай! — гэжэ юрөөгөөд, хойноһоонь Эрдэни гулваа, Гатан абга, Дабаа абань өөһэд өөһэдынгөө юрөөл хэлэбэ. Тиигээд газашаа гарабад. Худагын түрүү Сэбжэд хүгшэн:

— Олон мал үдхэжэ, олон түрэ хашаарай⁵⁰, олон урые түрэжэ түрын түрүү нуугаарай! — гэжэ юрөөгөөд гарана. Хойноһоонь бэшэ хүгшэд, һамгад гараба. Эгээ һүүлдэнь Бүтэд Радна хоёр: «Газаа бү гараарай, мордоходомнай хойноһоомнай бү хараарай, гутажа гуниржа бү байгаарай», — гэжэ захяад, Маниин гар барижа мэндэшэлээд гараба.

Сахимжын һүүлээр Бадма урда үдэр урагуудай моридые буулгаһан хүбүүдээр тэрэ моридынь хүллүүлжэ сэргэдэ уюулаад, адуушанай тахилай эдее хэжэ ерэнэн тулам соо харюу хурим гэжэ нэгэ монсогор бариһан талха, хэды хурууд, тоһо хэжэ Дабаагай шаргада тээгээд, нэгэ шээтпэртын шэлтэй хара архи заахан хайрсаг соо орёожо хээд, Ошор-Хандын нууха шаргада тээжэ, эхэнэрэй сэргэдэ абаашажа уяба. Урагуудай шэнэ гэрһээ гаража, газаа урагуудаа мэндэшэлээд, Тарба үбгэниие угтажа: «Харюу хурим худын шаргада тээгээтэй байха», — гэжэ Бадма хэлээд, баярай мэндые хэлсээд, морин тээшээ ябаба. Мори абаха хүбүүд моридынь абажа, жолооонь дугаагтань уяад, боожын узуурһаа баряад байба. Урагууд дахануудаа үмдэжэ, шаргадаа нууба. Худа худагынар бүгэдөөрөө һубарижа мордобо. Мори абahan хүбүүд хойноһоонь адуунай тонтоогоолоор шэдээд үлдэбэ. Тиигээд Бадмын уряалта айлшадай бусаха хүнэй моридые хүлэжэ мордохуулба. Айлшад бүгэдөөрөө бусажа, дүтын хэды хүнүүд үлэжэ, шагалзаанай юумэ түхээрнэ.

Түрхэмүүдэйнгээ булта бусахаа гараһанайнь хойно Мани гансаараа шэнэ гэртээ үлөөд, эргэнгээ түшөөд уйлажа байба. Урагуудай мордохоной хойшо Доржо абгынь бэри Янжама орожо ерээд, Маниие аргадажа: «Басаган хүн басагаараа байдаггүй юм, хадамда ошодог ёһо хаям. Мүнөөл бэрхэшээлтэй байна аабза, һүүлдэ дадахадаш хамаагүй болохо», — гэжэ хэдэн үгэ хэлээд, гэр соохи шоройень хамаад, гал түлижэ сай халаажа, хоюулан ууба. «Үдэшын үнэе һааха саг боложо байна, ошожо һаахабди. Би ошолсожо һаалсахаб» гэжэ хөөрэлдөөд, үдэшын нара орохо үедэ Янжама Мани хоёр галай зүүн тээ үбдэг дээрээ нуугаад, альгаа галда шаража дуугаралсажа нуутарнь, Ханда эхэнь орожо ерээд, үүдэндэ зогсобо. Тэрэ хоёр даб гэжэ бодоод, гэдэргээ боложо: «Эжы, дээшээ гарагты», — гэжэ Маниин хэлэхэдэ, Ханда: «Һуужа байха сүлөөгүй ябанаб. Үнээдээ һаа гэжэ хэлэхээ ерээб», — гээд, гаража байшан гэртээ орошобо. Маниин нюрга уруу хүйтэ даажа бахардаад, үг-маг гээд байхадань, Янжама: «Үнээнэй хүнэгтэй гүш?» — гэжэ һурахадань, Мани байхал ёһотой гэжэ зүүн абдараа нээхэдэнь, нэгэ сагаан дээһэн ооһортой

шэнэхэн модон хүнэг байхадань абаад, энэ үнээнэй хүнэг байгаа ёһотой гэжэ табар сооһоо заахан сагаан тоһо абажа, ооһоройнь узуурта үнжэгэ хэжэ няагаад, Янжаматай гараба. Янжама байшан гэрһээ хоёр модон хүнэгүүдые абажа, үхэрэй хашаа соо ошоходонь, 15 үнэе хаадаг байба. Хоюулан харанхы болотор хаажа дүүргээд, хүнэгтэй хүнүүдээ байшан гэртэ оруулжа Хандада үгөөд, Мани гаража, шэнэ гэртээ ороод, гал ехээр түлижэ, дулаасажа һууба. Заахан басагад хүбүүд орожо, галда гараа дулаасуулаад гарана.

ШАГАЛЗААН

Хонон үнжэн байһан хуримай айлшад бусажа, үдэшын бүрэнхы боложо эхилбэ. Тойроһон бүлэгэй залуушуулай айл хоорондо дуулалдаха абяанууд, нохойнуудай хусалдаха, үхэрэй мөөрэлдэхэ, хониной мааралдаха абяанууд уйдхартай байһан Маниин газар гараад шагнахада, тон элихэнээр сэлмэг хүйтэн үдэшын сууряанда дуулдана. Мори унаһан хүнүүдэй сагаан хобхо харгыгаар шор-шор гүйлгэлдэн, энеэдэтэй наадатайгаар ерэжэ ябаһан абяануудые нэгэ хэды шагнажа байгаад «эдэ минии шагалзаанда ерэжэ ябана хаш. Би 13 наһатайһаа 17 хүрэтэрөө иигэжэ олон нүхэдөөрөө наадажа ябаһан аад, мүнөө хариин мэдэлдэ орожо, нааданда ошохоёо болиһон тангариг үгэжэ мүргөөд, басаган ябаһан нариихан хамсыгаа тайрагдажа, дабхар хара уужатай, тархидаа хоёр эбэртэй болобоб»,— гэжэ уйдажа байтарнь, байшан гэрэй үүдэн түрд гэжэ нээгдээд, Ханда эжынь гаража ерээд: «Мани, хаана байнаш, ерэжэ сай шаналса, шагалзаашан сугларжа байна»,— гэжэ сад-няд гэтэр хэлээд, хуушан байшанай үүдэ хаб байса хаагаад орошобо. Энэ үедэ зайдан моридые унаһан олон басагад, хүбүүд гүйлгэлдэжэ ерээд, хашаа хорёогой хажуугаар моридоо уяад, гэртэ ороно. Мани хэды залуу бэрээдтэй зунай шэнэ гэртэ хоёр ехэ тогоо тодхоод, сай шанажа, тэрэнээ модон хүнэгүүдтэ юулээд, гал тойруулжа табиба. Хүн зон олон боложо, гэртэ багтахха болёод, газар шагалзаанай түүдэг түлибэ. Олонхи хүн газар эндэ тэндэ сугларжа байгаад, элдэб дуунуудые дуулалдана.

*Үргэн сагаан Энгидэй
Үер дүүрэн зангаараа,
Үрээлтээр гаталхын аргагүй,
Үндэлхэн сэлжүрээр гаталуужам.
Үелсэн нүхэрэйм холохондо
Үнэн зүрхэм гажарна,
Үдэрөөр хүрэхын аргагүй,
Үдэтэй бэшгээр уулзуужам.*

Нэгэ зарим хүбүүд басагадай бэһэлиг, бугааг буляана. Тэдэнэр нолсолдоно, бэе бээе намналсана.

Сэрэн Доржо хоёр түрүүтэй хэды хүбүүдые дахуулжа, зэргэ түхээрээд, баруун зэргэдэ хүбүүдые хуулгажа, зүүн зэргэдэ басагадые хуулгажа, хүнэгтэй сайнуудаа аягалаад, хилээмэ зүһэжэ хэһэн табатууды табяад, «бүдүүн хоол баригты» гэжэ мэдүүлбэ. Шагалаанай олон хүнүүд сай уужа, халуу ороно. Тиигээд газар гэртэ дуулалдан, шуулдан наадажа, хүнийн тэнгһээ үнгэржэ байха үедэ хуларилдаһаар мориндоо мордожо тарана.

ШЭНЭ БЭРИИН БАЙДАЛ

Шагалзаанай тараһанай үүлдэ Бадмында нэгэшье айлай хүн үлэбэгүй. Бадма Ханда хоёр хуушан байшандаа унтадаг байһан аад, Дашаяа: «Эшэгы гэртэ ошоожо, һамгантаяа унта», — гээд, намнажа гаргаланһинь эшэгы гэртэ орохоёо эшэжэ, малай зэмьее соо орожо унтаһан байба. Мани нөөхи эшэгы гэртээ гансаараа үлэжэ, гал ехээр түлээд, галай зүүн хажууда үбдэг дээрээ хуугаад, заахан хара забьяатай сай халааха гэжэ тулгын һэрбээ дүнжэлгэ дээрэ табяад, галаа удхалжа, альгаа шаража хууна. Тиигэжэ хуухадаа, тоонын нүхөөр одо мүшэ харана. Унтахадаа үрхөө хайшан гэжэ хаахабиб гэжэ ханаагаа зобоно. «Нэгэ хүн орожо, минии байдал үзэхэгүй ямар гайхалтай юм. Ходо гансаараа байха хүн гүб, али байшан гэртэ орохо ёһотой хүн гүб», — гэжэ бодолгото болобошье, байшан гэртэ орохоёо аягүйрхөөд, халааһан сайгаа уужа, нэгэ бага дулаасаба. Гансаараа унтахаяа айхадаа: «Нөөхи Даша гэжэ юмэн орожо ерэхэгүй юм гү?» — гэжэ ханаандань ороно. Теэд хэдэн хүни амаржа унтаагүй, эсэнхэй байһан дээрэнһээ хуумгашаа һажаад, залд гэжэ сошоод, өөдөө үрхээ харана. Газар гүйжэ гараад харахадань, юушье харагдабагүй. Байшан гэрнүүдэй сонхонууд харанхы, хүн бүхэн унтаһан хэбэртэй. Шагнахаданьшье шэмээгүй. Огторгойдо харахадань суг мүшэн орохоёо байна. Шонын дүрбэ нүдэн хойно ошоожо, үүр сайха дүтэлжэ байһан хэбэртэй байба. Үрхэбшөө урагшань татажа, тоонын нүхэ хаагаад, хүйтэн орондоо унтаха гэхэдэнь, нойрынь хүрэбэгүй. Үүр сайхы хүлээжэ ядаад, бодожо хубсалба. Манаһан галаа задалжа түлээд, харан гэхэдэнь харанхы утаан болошоходонь ойлгоод, газар гаража, үрхээ хахадань нээгээд, зүүн зүгтэ харахадань, үглөөнэй солбон дээрэ гаража, хадын толгойгоор үүр туяаржа байба. Байшангууд тээшэ харахадань, хүн бодоогүй, харанхы байба. Гэртэ орожо, галаа удхалаад, нэгэ ойро зуура хуужа байтараа, баһа гаража харахадань, пээшэнэй хоолойһоо утаан гаража эхилжэ байба. Мани гэртэ орожо, галай хажууда үбдэг дээрээ сомсойжо, альгаа шаража

нууба. Ханда эхэн бодож, галаа түлээд, гараа угааж, шэрэм дээрээ хонхон тогоо табижа уна хээд, пулаадаа уруунь боогоод, хара даг болошонон хуушан хүдэнэн дэгэл нэмнэгээр хэдэрээд, эшэгы гэртэ орожо, үүдэндэ зогсоод, орон дээгүүр үлэгэд гэжэ хараад: «Даша хаанаб?» — гэжэ нураба. Хандын ороходо, даб гэжэ бодоод, эргэнэгэй урда нюргаа няагаад байханаа: «Би хараагүйб», — гэжэ Мани харюусаба. Ханда Маниие дааража унтаа гүш гэжэ нэгэшье нураагүй, яарахан мэгдэнэн шэнги: «Малай зэмьеэ соо нэгэ басаган унтаж байха, тэрэниие ошожо бодхоогоод, үхэр, хониной үбнэ гаргажа байгты», — гэжэ хэлээд, гарахаа ханахадань: «Эжы, малай зэмьеэ хаана байхаб», — гэжэ нураба. «Тэрэ хойно хашаа соо байха», — гэжэ гараараа нэгэ зангажархёод, гэдэргээшье харангүй гаража ябашаба. Мани галаа монсогойлжо заһаад, дулаанаар хубсалжа, хашаа соогуур бэдэржэ, ута хара зэмьеэгэй үүдэ ошожо татахадань, досооһоо шагтатой байба. Үүдын тоншоходонь, тэрэ басаган харшаганаһаар бодож, үүдэ нээжэ үгөөд, шэлгүй лаампа носоожо, хилээмэ баридаг ехэ пеэшэнэй эрмэг дээрэ табяад, пеэшэнэй хажуу тээ хурьганай наар дээрэ нуужа хубсалжа байхадань, Мани хажуудань нуугаад танилсажа хөөрэлдэбэ. Пеэшэнэй нүгөө хажуугай наар дээрэ нэгэ хүн унтаж байба. «Энэ хэн гээшэб», — гэжэ Маниин нурахад, тэрэ басаган аягүйрхэжэ: «Нэгэ үбгэн даа», — гэжэ хэлээд, хубсаһаяа үмдэжэ гараба. Мани хойноһоонь гаража ябахад, пеэшэн дээрэ хоёр заахан шэнэ хүдэнэн гутал хатаалгатай байхые хараад, үбгэн хүнэй гутал бэшыень мэдэбэ. Үбхэнэй хашаа соо ошожо, модон дэгээнүүдые абажа, ехэ сомоотой үбнэ дэгээдэхэдэнь, тэрэнь тон бүхэ дээрэһэнь арай гэжэ хэды тэбэри үбнэ дэгээдээд, буруудай, хонидой хашаа соо тэбэрээрээ зөөжэ тарааба. Үхэртэ шаргаар буулгаһан бэлэн үбнэ, холоомо гаргажа тараажа ябахадань, Бадма гаража ерээд, бэлдэнэн үбнэ холоомын үзэнэйнгөө һүүлдэ: «Үбнэ холоомонуудайнгаа хог найнаар тармажа суглуулаад дараарайгты», — гэжэ хэлээд, адуугаа уналхаяа ошобо. Мани тэрэ басаган хоёр үбнөө бэлдэжэ дүүргээд, малнууды гаргажа, байдаг байдаг газарнуудтань хаагаад, гэртэ орожо дулаасаад, һөөргөө ерэжэ, шабаһын түүхэбди гэжэ хэлсээд, гэртэ оробо. Ханда галайнгаа амһарта сай уужа нууһанаа: «Малаа гаргаа гүт?» — гэжэ нураба. Тэрэ басаганай «гаргаабди» гэхэдэнь: «Шэрэм дээрэ байгша забьяатай сай абажа уугты», — гэбэ. Басаган эргэнэг дээрэһээ хоёр аяга, табэгтай талха хутагатайгаар абажа, забьяатай сайень хажуудаа абаад, пеэшэнэй зүүн тээ хоюулаа зэргэлжэ, үбдэг дээрэ нуугаад эдеэлжэ садахатайнь адли: «Гаража аргал шабаһын түүгээд, үхэрэй хашаада хохир оруулжа тараагты, буруудай, хонидой далада хохир оруулжа тараагты» гэжэ Ханда зараба. Мани басаган хоёр дахин гаража, яаража ябаад, үхэрэй буруугай шабаһа түүжэ дүүргээд, сар хүллэ-

жэ хохир оруулаад, гэртэ орожо дулаасахадань, үдэрэй мал уһалжа эдеэлүүлхэ саг болобо. Дахин гаража, малнуудаа уһалжа эдеэлүүлээд, гэртэ ороходонь: «Оро дэбдихэрээ байшан гэртэ оруулжа табигты»,— гэбэ. Мани тэрэ басаган хоёр оро дэбдихэрээ зөөжэ, шэнэ байшан соо зүүн хойто ханада табижа хуряаба. Даша тэрэ үдэр заахан хүбүүдээр тоомоо таһаржа, хүр саһан дээрэ холжоржо наадаад, үдэшэ эсэгынгээ гэртээ ерэнэн хойно гэртэ орожо һууба. Үдэшин эдеэнэй һүүлээр унтаха сагай дүтэлхэдэ, шэнэ байшанда орожо унтахаа эшээд, баһа зугадаха хэбэртэй болоходонь, Бадма Ханда хоёр Дашые хүтэлжэ абаашаад, Манитайнь газараань суургадаад хонобо.

БАСАГА ЭРЬЕЛГЭ

Түрын үнгэрһэнэй хойно таба хоноод байхада, Дабаа басагаяа эрьхээ ошохо болобо. Басаганай мори абахаа ерэхэдэнь, бэлэг үгэхэ заахан саахар конфетэ саарһанда орёожо үбэртэлөөд, мориёо хүллэжэ, дахаяа үмдэжэ, шаргадаа һуугаад, хатарар ерэжэ, худынгаа сэргын хажууда зогсообо. Ханда сонхоор хаража, худа ерэбэ: «Мани гаража, мориень аба»,— гэбэ. Мани гүйжэ гараад, ходо унаад ябадаг хүрин моринойнгоо жолооень тайлажа, сэргэдэ уяба. Дабаа шаргаһаа буужа, дахаяа эбхэжэ, шарга соогоо табяад: «Һайн байна гүш?»— гэжэ һураба. Мани «Байнам даа»,— гэжэ дурагүйгөөр аман соогоо гүбэд гэжэ хэлээд, уруугаа хараад байба. Дабаа үбэрһөө саарһатай бэлэгээ гаргажа үгөөд, толгойень нэгэ үндэжэ: «Һайн байгаарай»,— гэжэ хэлээд, гэр тээшэ ошожо оробо. Бурханда мүргөөд, мэндээ худагытаяа андалдажа һууба. Бадма худань гэртээ үгы байба. Ханда Мани хоёр хүндэлбэ. Дабаа сай уужа байтараа:

— Хадада харбаһан һомонийнгоо сараа хаража, хадамда үгэнэн басагаяа эрьежэ ерээ һэм,— гэбэ.

ХАНДА. Һайн байнабди,— гэжэ үсөөхэн үгөөр харюусаба. Дабаа унишье болонгүй бусаха болобо.

ДАБАА. Иигээд, энээнһээ хойшо хорёод хоногһоо үнгэргэнгүй басагъемнай айлшалуулаарайгты,— гэжэ хэлэхэдэнь, Ханда зүбшөөжэ, нэгэ ута хадаг бэлэг бариба. Дабаагай гарахадань, Ханда гаралсажа, мориень абаад, худаяа мордохуулба.

БЭРИИН ТҮРХЭМҮҮШЭЛГЭ

Бадма Ханда хоёр бэриие буулгаһанһаа хойшоо малаа эдеэлүүлхэ, харуулха, үнээдэ наалгаха хүнтэй боложо амар байбашье, нара

болоод, үбэлэй дунда нарын 16-да дүрбэн гарагта бэриез түрхэмүүд-тэнь айлшалуулха үдэр гаргуулба. Дабаа худындаа айлайнгаа нэгэ хүниие эльгээжэ, энэ заагдаһан үдэрынь дуулгаба.

Энэ үбэлэй шанга хүйтэнөөр Манида олон малай ажал хэхэнь тон хүндэ дээрэһэнь 15 хоноһонһоо хойшо айлшалха үдэрөө хүлеэжэ ядан ябаа нэн. Хадам эхэнь 6 хоноод айлшалха болоош гэхэдэнь, Мани энэ гэнээр айлшалха болоһон шэнги досоонь ялагад гэжэ, үргэлжэ үүлэтэй бүрхэг байһанаа, гэнтэ хурса наран гэрэлтэһэн шэнги болоходол гэбэ! Тээд саашаа хүлеэхэдэнь, 6 хоногынь 6 нарын тухай ута болошоно. «Хэзээшье гэртээ бусажа, садатараа унтаха, үеэ тэниижэ амарха бэлэйбиб» гэжэ эсэхэ сусаха бүхэндөө бэдьхэржэ ябана.

Бэриие айлшалуулхые Доржо абгаяа Бадма уриһан байгаа. Бэри айлшалуулха хэшэг бэлэг бэлдэбэ. Томо хониной мяха шанаад, нэгэ тулам хилээмэ халааша болон сагаан эдээ бэри хүбүүн хоёройнгоо һууха шаргада ашана. Доржо үбгэн аминдаа шаргада һуугаад, хүбүү бэриие дахуулжа, Дабаа худындаа ошобо. Дабаатан басаганайнгаа айлшалжа ерэхые хүлээнхэй. Эдэнэй аха дүүнэр, тойрожо һууһан айл аймаг болохо үбгэд хүгшэд, үхи хүбүүд суглараад байба. Айлшадай ерэхэдэ, Дабаа үбгэн Доржо худаяа угтажа, мориинь сэргэдээ уяба. Доржо дахаа тайлажа, шарга соогоо табяад, Дабаа худатаяа хүндын ёһоор дохин мэндэшлэлдэбэ. Тиигээд хөөрэлдэһөөр гэртэ ороно.

Мани Даша хоёрой һуужа ерэхэн, Маниин хүл морин урдынгаа байдаг газарта сэхэ ошоожо, баһа гэрээ һанаһан янзатайгаар үүрхэн зогсобо. Тэдэниие Ошор-Ханда Мүнсэл хүгшэн хоёр угтажа, мориинь абаад, Даша Мани хоёрой шаргаһаа буужа, дахануудаа тайлаад орхиходонь, хоёр хүгшэд тэдэниие мэндэшэлжэ, духыень нэгэ-нэгэ таалаад: «Гэртэ орогты»,— гэжэ хойноһоонь дахажа ябахандаа: «Хэшэгынь оруулаарайгты»,— гэжэ Мүнсэл хүгшэн тэндэ байһан хүнүүдтэ хэлэнэ.

Гэртэ орожо, бурханда мүргэхэнэйнгөө һүүлдэ Доржо үбгэн тэндэ байһан хүнүүдые мэндэшэлээд, дээдэ захада һууһан Гатан үбгэнэй удаа ошоожо һууба. Даша Мани хоёр иишэ тишээ хаража, мэндэшэлһэн хэбэртэй гүбэд гэнэ. Дашые үбгэдэй удаа, Маниие хойморто һууһан хүгшэдэй удаа һуулгаба.

Тэндэ байһан эхэнэрнүүд гэрэй эзэн эхэнэр Ошор-Хандада хамһалсажа байгаад, айлшадта бултандань сай аягалжа, сагаан эдээтэй табагуудые табяад: «Сай баригты»,— гэжэ мэдүүлнэ. Һүүлдэнь хэшэгэй эдээтэй табагуудые табижа: «Басаганай хэшэг баригты»,— гэнэ.

ДАБАА: «Аша басага хүрьгэнэйнгөө хэшэгэй духаряа баригты»,— гэжэ хадаг дээрэ аяга архи табяад, Гатан абгада бариба. Гатан үбгэн хоёр гараараа дүнгэжэ абаад:

— Эдээнэй дээжэ түгөөгшэ, ашамни, эбэртэ мянган малай эзэн боложо ябаарай, эрхим һайхан хүүгэдэй эжы боложо жаргаа-

рай! — гэжэ юрөөл табяад, баруун гарайнгаа дүрбэдэхи хурганай үзүүрээр, гурба дахин архиин дээжэ сасажа, гүбэр-шэбэр гээд: «Зай, мэндэ амар», — гэжэ уугаад, аягаа бусааж, хара архи ехээр балгаһандаа бага ядархан хэбэртэй уршыжа, хамсынгаа халюун туруугаар амаа аршасагаан нууна.

Саашань духаряа ябуулжа, хэшэгынь эдижэ садаһанай һүүлдэ Доржо үбгэн бодожо, хүн бүгэдэдэ бэлэгэй зүйл хадаһаа эхилжэ барюулаад, Дабаада зунай тэрлиг, Ошор-Хандада торгон самса үмдэхүүлбэ. Тиигээд Дашые бодхоожо, хүүгэдтэ арба-таба мүнгэ ху-баалгаба. Доржо худань бусаха дүтэлхэдөө: «Бэриимнай 20 хоногһоо дээшэ болгонгүй, хүргэжэ үгөөрэйгты, эхэмнай хүгшэржэ, малаа харахань бэрхэтэй болоо», — гэжэ дахин дахин захи́на. Худадаа ута хадаг баряад, мориинь абажа мордохуулба. Даша хоноод, үглөө үдэ-рын хэды айлнуудаар ябаад бусаба.

Мани айлшалжа ерэнһэнээ хойшо сагай үнгэрһэниие мэдэнгүй байтарнь сагаалган боложо, залуушуулаар, шэнын нэгэнэй ехэ сагаалганда, тэрэ хүнийн болодог, сагаалганай шагалзаанда ябалсаба. Тиигээд баһа юушые мэдэнгүй хэды хоношоод байхадань, Маниин хадам эхэ Ханда сагаа харын 15-ай хуралда ошохо аад, бэриез хүлеэжэ байна гэжэ Дабаатан дуулаад, хадамда үгһэн басаган хари тээшээ гэжэ, сагаан харын 14-эй үдэр Ошор-Ханда Маниие түгэд хэшэг бэлэгтэйгээр хүргэжэ үгэбэ.

Бадматанай шадар һуудар айлнууд бэрийн хэшэг эдихээ олоороо сугларжа, Мани түрхэмһөө асарһан хэшэгээрээ тэдэниие хүндэлбэ.

Иигээдшые басаганай хадамда ошолгондо хабаатай бэлэдхэл тү-хээрэлгэ, түрэ хурим, бэлэг хүндэ мэтын гурим ёһо дүүрэжэ, залуу бэри дуратай дурагүйшые хаа, хүнэй һамган болоод һуудар хэн ха.

A black and white photograph of a middle-aged man with glasses, wearing a dark jacket and a light-colored apron. He is focused on his work, using a tool to shape a piece of wood. In the background, a metal pot sits on a small stove. The lighting is soft, highlighting the textures of his clothing and the wood he is working on.

II хуби

ГҮРЭН ТУРЫН *ажалда*

«Электромашина» заводто.
Улаан-Үдэ, 1952 он

Лёнхобын Галдан.
«Байгал» сэтгүүл, 6 дугаар
(Улаан-Үдэ, 1964).
Барадий Мунгонов
найруулан бэшэбэ

Тооһон болоһон тэрлигтэй, элэнхэй ябаган гуталтай аяншан холоһоо ябана. Ехэл эсэнхэй ябана хаш даа. Теэд амарха аргань үгы. Саг гээшэ тэрээндэ юунһээшье үнэтэй юм. Алта мүнгэнһөөшье гамтай. Шухалын шухала хэрэгүүд, хүн түрэлтэнэй үйлэ хубиин хэрэгүүд тэрэниие хүлеэжэ угтажа байнал. Тиимэл хадаа аяншамнай эсэхые мэдэнгүй халирна ха юм. Холонхой хүлөө түргэ түргэн таталжа ябаад, харгын тооһо бурьюулна. Хатанхай харгын хуа боро тооһон хурдан горхоной урасхал мэтээр харьялан бурьялан бусална. Хүдөө талын шугам шэнги харгинууд хойнонь үлэжэ зурына. Хада уулын хүнды соогуур матарһан, уһа голой эрье зубшан годирһон уйтан хабшуу харгинууд арадань үлэжэ аржына. Дүүрэн урасхалта мүрэн холын аяншантай урилдаха гэхэндэл, хажуугаарнь зэргэсэлдэн ерэжэ долгион мушхаран шуумайна. Холоһоо, холын мэльгэн хадануудай саанаһаа зорижо ерэхэн аяншанай тооһо халдаһан нюур шарайда тунхаришагүй эрэлхэг зориг бадаранхай. Тэрэнэй эрэлхэг шарайда эсэхэнэй тэмдэг үзэгдэнэгүй. Тиимэ тэмдэгэй халта үзэгдөөшье һаань, нэтэрүү аяншан тэрэниие түргэхэн этэржэ хаяад лэ, саашаа зоримгой гэшхэлнэ хаш. Тиигэншьегүй яахань һэм. Тэрэ холын аяншан тиимэ түргэн эсэхэ ёһогүйл, эсэхэ эрхэгүйл. Юундэб гэхэдэ, галаб холоһоо гаража ерэхэн дүүрэн урасхалта мүрэнэй хоёр тээгүүр хэр угһаа хойшо һуурижаһан улад зондо зорижо ябана ха юм. Һайн һайхан зол жаргал хүсэжэ, һайн һайхан һураг һони дуулгаһаа арюун һайхан сэдхэлтэйгээр зорижо ябана ха юм. Эгээл тиимэхэ буряадай газар дайдые урдаһаа хойшонь һэтэ сохиһон энэ дошхон мүрэнэй даамай түргэн харайсаһаа заахашье гээгдэхэ ёһогүйл, гээгдэхэ эрхэгүйл. Тэрэмнай хамаг бүхы юумые, тиихэхэ байтагай өөрыгөөшье уридлан гараха үйлэтэйл.

Түрэл Буряад оромни, тэрэхэн арюун һайхан хүсэлэнгыень хүндэтэй баяртайгаар хүлээн абажа, һайн һайхан зол жаргалаа хэтын хэтэдэ эдлыш даа!

Хэн гээшэб энэ эсэбэригүй аяншамнай? Дуулана гүт? Тэрэнэй нэрэнь — Залуухан он жэлнүүд. Хэзээдэ залуу, хэзээдэ үтэлгүй, хэзээдэ амиды он жэлнүүд. Буурал сагаан үе сагуудай гүн дундаһаа хубарилдан ерэхэн он жэлнүүд. Хожом холын үе сагуудай гүн худар үлхэсэлдэн ошохо он жэлнүүд...

Он жэлнүүдэй урдан ошохонь яаһан түргэн бэ! Хамар-Дабанай хада хүбшэнүүдхээ халтиран унаһан хара халхиншые, хабтагай үргэн дэлхэй дээгүүр харьялан урдаһан Сэлэнгэ мүрэншые шамайе хүсэнэгүй. Иимэл хурдан харайсатай хадашни, аяар дүшөөд жэлэй саана болоһон юумэ оройдоо үсэгэлдэр болоһон мэтээр ханагдана бэшэ гү? Октябриин хубисхалай гайхамшагта үдэрнүүд, доторой дайнай дүлэтэ жэлнүүд, хамтын ажал байгуулгын ба хүндэ индустри тогтоолгын жэлнүүд, шуһата ехэ дайнай хатуу шэрүүн жэлнүүд, дайнай хойтохи хэргээн бодхоолгын табан жэлнүүд — хуу барандаа мэнэ хаяхан лэ үнгэрһэн шэнги нюдэндэм хэмгүй тодоор тобойжо харагдана... Тогтонижолгын ба бэхижэлгын он жэлнүүдшые хойномнай үлэбэ. Мүнөө түрэл совет оромнай хожомойнгоо баян дэлгэр, жаргалтай тэниглэн, гэрэлтэ хайхан байдал тээшэ, эгээл зүб, эгээл үнэн, эгээл хүншэг байдал гээшэ — коммунис байдал тээшэ баатарлиг алхамаар гэшхэлэн ябана.

Хүсэд ойлгоошыегүй байтар табин долоо наһан арадамни үлэбэл даа. Иигээд удангүй жаран жэлэй заха үзүүр харагдахань. Үдэр бүриингөө ажал хүдэлмэри хэхээр эрьелдэхээр байтар он жэлнүүд оройдошые ойлгогдонгүй үнгэржэл байна даа. Үнгэржэл байна...

Холын хүхэ хадануудһаа эхи абаһан Сэлэнгэ мүрэн үргэн уужам талын дундуур хүрөөтэй гоёор халбайн урдажа, Бурыад ороной түб хото Улаан-Үдэдэ ойротон ерэнэ, хабартаа — мүлһэтэй хүйтэн найрамай уһаар үерлэн, зундаа — залинта аадар бороонуудай элбэг дуһалнуудаар бусалан, дошхорон, эрье хүбөөгөө малтаһаар, нуга тохойнуудаа эльбэхээр Байгал номин далай тээшэ зорижо, ханхинама хайханаар дуугаа татан, хүүен-хааян саашална. Ногоон торгон набша намаа соо умбаһан үндэр сагаан байшангуудтай, барилгын модоор хубсалһан залуухан город — бурыадай хайхан город Улаан-Үдэ баяртайгаар энеэбхилэн, мантан ехэ гэрэлдэ хараһандал, мүрэнэй һаруул нюрган дээрэ нюураа хаража, өөрыгөө танинашые гү даа, үгы гү. Зүблэлтэ засагай үедэ түрэл городнай тиимэ ехээр хубилаа ха юм! Тиимэшые үни бэшэ даа, дүшэн табан жэлэй саана, Сэлэнгэ мүрэнэй элһэлиг эрье дээрэ оройдоол хорин таба мянган хүн зонтой, оройдоол хорёод хоёр дабхар хирпиисэ гэртэй багахан город байдаг бэлэй. Эндэ ехэнхидээ модон гэрнүүд байдаг бэлэй. Томо томо промышленна предприятинуудшые гэжэ үгы, нэгэ хэды багахан мастерскойнууд, модо жүрөөдэдэг завод болон купеэсэй тээрмэнүүд байдаг һэн. Юрэдөө, хоёр нюдөөрөө хараһаар байтар

он жэлнүүд урдан ошожо, уладай байдал гайхалтай түргэн хубилна. Мүнөө анханай Дээдэ-Үдэ хото оройдоошье танигдахаар бэшэ болонхой. Ой модоор бүрхөөгдэһэн Сэлэнгэ, Үдын элһэлиг шара эрье дээгүүр ямар ехэ фабрика, заводууд бодхоогдоо гээшэб! Тэдэнэй дундаһаа эгээн томонь гэхэдэ, локомотив-вагон заһабарилгын завод болоно. Тэрэнэй удаада механизированнэ шэлэй завод, судна заһабарилгын завод, мяханай комбинат, мелькомбинат, нарин сэмбын фабрика, түмэр-бетон конструкциин завод болон бусад байна бшуу. Мүнөөдэр та бүтэдэндэ минии хөөрэхэ гэжэ шиидэһэн манай түрэл завод «Электромашинa» тэдэнэй дунда балайшье һүүл даража ябана бэшэл даа.

Сэлэнгэ мүрэнэй зүүн бээдэ бороогой хобоонуудаар уршыһан үндэр шара элһэн эрье тэбхынэ. Доогуурнь дүүрэн урасхалта мүрэн халбайн урдажа, элһэн эрье мүргөөд, тэндэһээ эрид годирон, Байгал номин далай тээшэ түргэн урадхалаа шэглүүлнэ. Хойто зүгһөө нарһан тужаар халхалагдаһан энэ үндэр эрье дээрэ манай заводой сагаан байшангууд сайбайлдана. Тэндэһээ машина механизмуудай жэгдэхэн хүнхинөөн, компрессорнэ балтануудай гүндүү зандарган ёбороон, үргэдэг крануудай хиигалаан, локомобильнуудай дүмүүхэн уухилаан дуулдана, автогенэй болон зайн галай гагнуурийн хүхэ дүлэн сахилна, шэрэм хайлуулдаг пеэшэн-вагранкануудай гал дүлэн улаабхилан соробхилно. Эдэ бүхы ялалзаан, ханхинаан, хүнхинөөн хамтархадаа, сүлөөтэ ажалай хүгжэм болон зэдэлжэ, буряад оронһоо холуур саагуур сууряатан ошоно. Кран бүтээлгын цехэй үүдэн сэлигдэжэ, томо томо м а з — автокранууд һубарилдан гарана. Электромеханическа цех сооһоо хүсэ ехэтэ электромоторнууд гаргагдана. Эдэнэр түмэр замай вагонуудта ашагдажа, зүблэлтэ ороной республика, хизаар, область болон городуудта, хариин хани гүрэнүүд болохо Чехословаки, мүн мнр, Афганистан, Инди, Гвинея, Гана гэхэ мэтын Ази Африкын гүрэнүүдтэ эльгээгдэнэ. СССР-тэ, Улаан-Үдын «Электромашинa» заводто бүтээгдээ гэхэн тэмдэгтэйгээр ошоно.

Он жэлнүүд маанарай аша туһада, ажалшан уладай аша туһада ябажал байна. Заводой нэрэ хүндэ, гаргаһан юумымнай тоо болон шанар үдэрһөө үдэртэ дээшэлнэ. Заводнай улам үргэдхэгдэжэ, шэнэ шэнэ таһагууд ба цехүүд ашаглалгада ороно. Заводоймнай нюур шарай түргэнөөр хубилжа улам бүри танигдахаар бэшэ болоно.

Тиимэ даа, он жэлнүүд урдан ошожо, жэлэй дүрбэн саг түргэ-түргэн хэлгэнэ. Нэгэ харахашни зун байһан аад, үбэл болошоно, хабар байһан аад, намар болошоно, хүйтэн халуун саһа бороо, һалхи наран гайхалтай түргэнөөр бэе бээ хэлгэн ерэнэ. Мэнэ һаяхан лэ халуун зун байһан аад, юрэдөөшье ойлгогдонгүй дууһажа, намар болошоо һэн. Мүнөө алтан намаршье мэдэгдэнгүй үнгэржэ, газаамнай үбэлэй хүйтэн дошхорно, хүр саһа обоолон, шуурга һалхьяр

мушхарна, шэхэ хамар шэмжэгэнэсэ шэмхэнэ. «Һэй, Хүйтэн-үбгэн, хүхэ хамараа гамныш! Үнэршэгүй болошоо хаа яахабши?» — гэжэ үхибүүд хашхаралдана, саһаар хэһэн Хүйтэн-үбгэнөө хүйтэнһөө һэргылнэ...

Арюун сэбэр агаараар анхилһан үбэлэй хайхан сагта, Сибириин ба Байгал шадархи зоной шэлэдэг эрхим хайн сагта, дүшэн табан жэлэйшни алдарта ой гүйсэбэл даа, минии түрэл завод «Электромашина». Эдэ бүхы жэлнүүд соо ши бидэ хоёр нэгэтэшье хахасаагүйбди, баяр баясхалангаа, уй гашуудалаа тэн хахад хубаагаабди. Дүлэтэ дайнай хатуу шэрүүн жэлнүүдтэшье, һэргээн бодхоолгын бурьялма ажалай жэлнүүдтэшье гар гараа барилсан, мүр мүрөө ниилүүлэн, хододоо суг хамта, хододоо нэгэ зүргөөр ябаабди. Мүнөөшье ажалай шэнэ амжалта тээшэ, бүгэдэ арадай зол жаргал, гэрэлтэ хайхан байдал тээшэ мүн лэ суг хамта гэшхэлэн ябанабди. Үнгэрэн ошоһон буурал сагаан үе сагуудай гүн дундаһаа һубарилдан ерэхэн он жэлнүүд, хожом холын үе сагуудай гүн худар үлхэсэлдэн ошохо он жэлнүүд — манай найдамтай ханинар, маанарта хэзээ бүхэндэ хай һанадаг манай эгээн ехэ, эгээн этигэлтэй ханинар бидэнээрээ зэргэлэн ябанал. Хэзээдэ залуу, хэзээдэ хайхан, хэзээдэ ажалша он жэлнүүд зэргэлэн ябанал.

Түрэл хайхан заводни, дүшэн табан жэлэйшни алдарта ойгоор дашарамдуулан, үнэн зүрхэнһөө амаршалхые зүбшөөгыш ...

* * *

Газар дэлхэй дээгүүр хоридугаар он ябажа байгаа һэн. Һалхитай хүйтэн үбэл үнгэрөөд, хабарай түрүүшын һара — март холо хойно үлэбэ. Буряадай газар дайда үбэлэйнгөө нойрһоо һэрижэ, хүрэнхэй хүйтэн хүнжэлөө һэхэжэ хаяад, хабарай дулаахан наранай элшэ доро ууралтан байгаа бэлэй. Сэлэнгын баруун бэеын бургааһа һөөгүүд гэдэжэ, уяхан эшэ мүшэрнүүдын улаахан хальһаар хубсалба, эшэ мүшэрнүүдэйн үзүүртэ хүрин-боро үнгэтэй, үһэлиг зөөлэхэн, борбогорхон гүлгэд ургажэ, дулаахан наранай урдаһаа бии шадалаараа үлылдэн задарба. Гэбэшье Сэлэнгэ мүрэн алда зузаан мүльһэн хуягта баригдаһан зандаа, үргэн халбагар нюрганиин бүдэхи ногоон үнгөөр толотон елэлзэнэ. Наншалдахаяа байһан эрэ тахяануудтал, хурса адаряатай арзагар сагаан мүльһэнүүд эндэ тэндэ ёрбойлдон харагдана. Залуухан наранай элшэ гэрэл хурдан урасхалта Сэлэнгын алда зузаан мүльһые мүнөө дээрээ дабанагүй.

Газар дэлхэй дээгүүр хоридуугаар он ябажа байгаа һэн. «Авро-рын» дорьбоо ехэтэ буудалган доро газар дэлхэй доһолжо, Россиин олообшо гуталта, үгытэй ядуу ажалша зоной засаг түрээ гартаа абанһаа хойшо, оройдоо хоёр жэл хахад үнгэрбэ. Владимир Ильич

Ленинэй хүтэлбэрлхэн зүблэлтэ засаг шэнэ Россиингоо холын хизаарнууды доторой контрреволюци болон сагаантанһаа, элдэб хариин интервентнүүдхээ түргэн сүлөөлхэ зорилго хүдэлмэришэн таряашанайнгаа Улаан Армиин урда табиһан юм.

Байгал шадарай городууд болон сэлээнгүүдэй эгээлэй ород ажалшад, хүдөө нютагуудай ажалша малша буряадууд улаантанай ерэхые тэсэ ядан хүлээжэ байгаа бэлэй. Улаан Армиин шанга шанга сохилто доро 1919 оной декабрь нараһаа эхилэн, атаман Семеновой болон Каппелиин сагаан гвардиин дээрмэшэн бандидууд зүүн тээшээ сухарижа эхилээ хэн. Тиэхэдэнь Дээдэ-Үдэ хотодо япон сэрэгүүдэй болон Унгерн барондой зэрлиг дивизиин үлэгдэлнүүдхээ бүридэхэн алуурша, тонуулша нохосууд — багахан гарнизон үлэхэн байгаа. Тээд алдарта Улаан Армида таһара удара сохюулһан тэдэнэрэй хоро үһөөгөө гаргажа, ажалшан улады алан хюдан, дээрмэдэн тонон галзуураашье хаань, тэдэниие дэмжэгшэ баяд ноёдой, купеэсүүд ба промышленнигуудай нюдэ шүдөө үзүүрлээшье хаань, баруун зүгһөө эрхэ сүлөөгэй гал дүлэн улам хүртэйгөөр соробхилон носожо, эрхэ бэшэ ойротон ерэжэ ябаа бэлэй. Байгал шадарай ажалшан арад зон үни холын саһаа хойшо хүзүүн дээрээ хадьха шиихан мэтээр һууһан мүлжэгшэ ангиие одоолшье хэтын хэтэдэ хобхолон хаяхань ха юм.

Апрелиин хоёрой үглөөгүүр. Үүлэгүй сэлмэг, арюун һайхан үдэр болохоор зүблэжэ байгаа бэлэй. Зүүн зүгһөө үүр хираалжа, орон дэлхэй дээрэ гэгээ орожо байха үеэр Сэлэнгэ мүрэнэй баруун бэһеэ түрбилгүй ехэ түерөөн-нээрээн, нажаганаан-пишаганаан соностожо, үшөө нойртоо садаагүй буужа хэбтэхэн японой болон сагаантанай сэрэгүүды хүнжэл дороһоонь хобхо сохин бодхоожорхибо. Сэлэнгын баруун бэеын бургааһан соо хорожо хэбтэхэн партизанай отрядууд мүрэнэй зүүн эрье шадар һуурижаһан сагаантанай казарманууды буудажа захалһан байгаа. Партизанууд буу зэбсэ-гээр тулюурханшье һаа, сагаантаниие айлгаха сошордоохын тулада пулемёдой орондо таршагануур дуугаргажа байгаад, хүрөөтэй ехэ абья анир гаргаһан гэхэ. Тэрэнь яһала зүбтэйхэн лэ байба ха, сагаантанай гарнизон — япоонтоной болон зэрлиг дивизиин сэрэгүүд хэдэгэнээнэй гэр шэнги арба-хорин тээшээ үй бута хүрэн үймэжэ, ухаа мэдээ табилдан хөөрсэгэнэжэ, эмээлтэй эмээлгүй моридтоо мордоод, зугадажа арилха арга мүрөө бэдэрэн, Дээдэ-Үдэ хотын үйлсэ гудамжануудаар пэшгэрхэй-тэшгэрхэй гүйлгэлдэжэ эхилбэ.

Мүнөө Партизан үйлсын байдаг үйлсэдэ, нэгэ набтархан хара гэрэй хаяабша дээрэ гараһан Перякин Мишка, Калинин Васька, Гузенко Костя гэдэг арбаад наһанай хүбүүд: «Япоошхонууд хашагдаа, хашагдаа!» — гэжэ хүл дээрээ дэбхэрэлдэн, гараа нэрэ һурагүй

арбагашуулан, хэмгүй баяртайгаар хашхаралдаба. Тээд японтоной ба сагаантанай сэрэгүүд тэдэниие анхарха сүлөөгүй, унин тоохон оодорголдожо, хото городноо холодон зугадажа арилба.

Удангүй партизан сэрэгүүд Сэлэнгын хүхэ мүлхэн дээгүүр нэбшын гаража ерээд, Дээдэ-Үдэ хотые эзэлбэ...

* * *

Дээдэ-Үдэ хотодо зүблэлтэ засагай тогтоошье хаань, арад зоной байдал үшөөл нилээдгүй удаан түбхинэжэ ядажа байгаа бэлэй.

Агуухэ Октябрийн хубисхалай хүр жабхалантайгаар илан мандахадань, айһан хүрдэһэн, мэгдэһэн түгшэрһэн баяшуул фабрика заводуудаа хаагаад, хари гүрэнүүд худар тэрьедэн арилжа байба. Баян таряашадшы, наймаашан купеэсүүдшы ажайлэдбэри болон худалдаа наймаагаа хаһажа, хороожо эхилһэн байна. Тиихэтэйн хамта баяшуулай хаяһан гү, али хаһаһан үйлэдбэринүүдые хүдэлмэришэн анги болон үгытэй таряашадай тэрэ доронь халан абажа, ашаглажа шадаагүй дээрэһээ, тэдэ ажа үйлэдбэринүүдые гүрэнэй гү, али арад зоной мэдэлдэ оруулха гэхэн заабариин хүсэндөө хүрэжэ шадаагүй дээрэһээ тэрэ үедэ эд бараан, эдэе хоол ехэхэн дутамаг боложо эхилһэн үетэй байһан юм. Зарим үйлэдбэринүүд аяар арбан жэлэй хугасаа дотор шэнэ эзэе олонгүй, хаалтатай зандаа байгаа бшуу. Манайшы эндэ тиимэ ушарнууд яһала олон үзэгдэһэн байгаа.

Эгээл иимэ шалтагаанһаа ажалшан улад хүдэлмэри хэжэ хоолойгоо тэжээхэ, гэр бүлэнэрөө эдэе хоолоор, хубсаһа хунараар хангаха аргагүйдэжэ, ехэ бэрхэшээлтэй байдалда ороһон байна. Нэгэдехеэр, олон ажа үйлэдбэринүүдэй хаагдаһан ушарһаа, хоёрдохёор, хариин гүрэнүүдһээ эд бараанай асарагдахаяа болиһон ушарһаа, гурбадахаяр, нютагай эдэе хоолой наймаанай эмхидхэгдээгүй байхаһаа гадна, хүдөөгэй ажалшадай орооһо таряа багаар таридог, ургаса багаар хуряадаг болоһон ушарһаа иимэ байдал тохёолдоһон байгаа гэжэ лаблан тодорхойлое.

Иимэ бэрхэшээлтэй байдалһаа гараха зорилгоор Шэтэдэ тогтоһон Алас-Дурна зүгэй республикын (ДВР-эй) түбэй комитет Дээдэ-Үдэ хотодо «Экономи» гэхэн кооперативна товарищество байгуулха шийдхэбэри абаһан байна. Тэрэнэй правлениин гэшүүдээр хамта дээрээ долоон хүн хунгагдажа, тэдэнэй дундаһаа эрхэтэн Вылинкин гэдэг правлениин түрүүлэгшээр томилогдоһон байгаа. Энэ кооперативна товариществада гэшүүн боложо орохын тулада, хүн бүхэн өөрынгөө хубита пай оруулха зэргэтэй гэжэ шийдхэгдэбэ. Үгытэй ядуу хүдэлмэришэдһөө гадна, мүн өөрын мори унаатай дунда зэргын шадалтаншы тус товариществада гэшүүн болохо эрхэтэй байһан юм.

Мүнөөнэй Ленинэй нэрэмжэтэ гудамжада (урданайхяар Ехэ үйлсэ) «Соёлой эд бараанай» болон «Үхибүүдэй эд бараанай» магнинуудай байдаг гэрнүүд тиихэ үедэ Дээдэ-Үдын баян Немшиковой байһан юм. Эгээл тэрэ «Соёлой эд бараанай» магнинай байдаг гэртэ «Экономиин» правлениин конторо һуурижаһан байна.

«Экономи» хадаа түбхын түрүүн худалдаа наймаа эмхидхэхэ ёһотой гэжэ уялгалагдаад, колбаса, амтата хоол болон эдэе хоолой бусад зүйлнүүдые хэхэ нэгэ хэдыхэн жэжэ фабриканууд тэрээнэй мэдэлдэ даалгагдаһан байгаа. Мүн энэ товарищество сабхи гутал хадхадаг, хубсаһа хунар оёдог үнинэй орхигдошоһон мастерскойнуудые шэнэдхэн хэргээжэ, ашагладаг болоһон байна. Тэрээнһээ гадна анхан өөһэдынгөө мори унаагаар улаа шэрэжэ байһан ажалшад «Экономиин» гэшүүд боложо ороходоо, правлениин заа-баряар тэрэл хуушан ажалаа хэжэ үргэлжэлбэ. Эдэ бүхы багахан ажа үйлэдбэринүүдэй — жэжэхэн фабрика болон мастерскойнуудай тус товариществада аалихан хубариһаар эблэрээшье һаань, удангүй энэ тэрэ юмыень заһаха хэрэг гарангүй одоо яаха бэлэй даа. Тиимэһээ модошо дархашуул Степан Егорович Юденицев, Степан Михайлович Васильев, пеэшэншэн Ганс Гансович Шерлок, шэрэшэн Михаил Степанович Куприянов гэгшэд дархашуулай дундаһаа хамагай түрүүн тэрэнэй гэшүүд боложо ороод, эндэ тэндэ дарханай ба захиабарилгын ажал хэжэ эхилһэн байха юм.

* * *

1920 оной ноябрь нара гараба. Слесарь мэргэжэлтэй А. П. Виноградов, Ю. Д. Тогу, Г. Х. Афанасьев, түмэршэ дархашуул В. М. Баранов, И. С. Степанов, балташан И. Я. Наборников, И. К. Завьялов гэгшэд «Экономидо» гэшүүд боложо оробо. Гэбэшье тэдэнэй дархалжа эхилхэ гэхэдэнь, түмэр улайлгаха хяһатай мастерской байбагүй. Тиихэдэнь тэдэнэр правлениин түрүүлэгшэ эрхэтэн Вылинкиндэ хандаба. Эрхэтэн түрүүлэгшэ Вылинкин толгойгоо үргэжэ урдаһаань хараад, бодолгото боложо, нилээдгүй удаан дуугай һууһанай удаа:

— Нүхэд, мастерской тогтоохо мүнгэ зөөригүй байналди даа. Өөһэдөөшье ойлгоно хаямта: һая бүридэжэ байһан кооперативта хаанаһаа мүнгэн байха гээшэб? Гүрэн манда мүнгэ үгэнэгүй ха юм, — гэжэ харюусаа бэлэй.

«Үнэхөөрөөшье һаяхан бии болоһон “Экономи” хаанаһаа мүнгэ зөөри олохонь һэм даа. Засаг түрэшье мүнөөдөө туһалха шадалгүй байна ха юм. Зай, байза яаха, ямар арга бэдэрхэ бэлэй?» — гэжэ дархашуул марган гайхан хөөрэлдэһөөр эрхэтэн түрүүлэгшэ Вылинкинэй таһалгаһаа гаража ошобо һэн ха. Тэдэнэй олонхинь арбан дүрбэн оной ехэ дайнай газарһаа заралгада ерэхэн ганса бэе хүнүүд һэн.

Үнөөхил хуушан хэбээрээ байһаар байтарнь, декабрь нара гара-шаба. Үбэлэй хүйтэн улам ехээр шангадажа, үлэсхэлэн туранха, хубсаһа хунар муутай хүнүүдые хабжагануулан дааруулжа эхилээ һэн. Тэсэхээ болиһон дархашуул декабриин 2-й үдэр болохо правленийин заседани дээрэ шангахан асуудал табиha гэжэ шиидэбэ.

Тиин дархашуулай зүгһөө А. П. Виноградов, Г. Х. Афанасьев хоёр правленийин заседанида ошоjo, өөһэдынгөө эрилтые шангаханаар хэлэһэн байна.

— Энэмнай иихэдээ юун болоjo байна гээшэб? Хэды болотор иигэжэ зобоjo байха зонбибди? Кооперативта гэшүүд болоjo оро-хоор нара шахуу болохомнай. Теэд мүнөө хүрэтэрөө ажал хэжэ эхилхэ аргагүй байнабди. Яажашье һаань, нэгэ арга олоjo, маанарта туһалагты, — гэжэ тэдэ хоёр эрид нэтрүүхэнээр эрилтэ гуйлтаяа хэлэжэ амжаба ха.

Эрхэтэн түрүүлэгшэ Выликин энгээн тушаань үнинэй бодожо ябаһан тула удааншье маргажа байнгүй, иигэжэ урдаһаань харюусаба:

— Мүнгэн үгы гэжэ би таанарта хэлээ һэм шууб даа. Мүнөөшье хэлэнэб... Харин өөһэдөө зэр зэмсэгээ түхээрээд, дархалжа эхилхэдэтай болохо байна. Ондоо арга байхагүй...

— Үгы, теэд заралганда ябаһан маанарта зэмсэг худалдажа абаха зөөри хаанаһаа байха гээшэб? Хилээмэнийнгээшье мүнгэ олохонь бэрхэтэй байна ха юм, — гээд мүнөөхи хоёрнай урдаа оруулбагүй. Юрэдөөл, гэдэргээ сухариха түхэлгүй, һула гаража ошохо хэбэргүй, һөөл үсэд задарюухан юумэнүүд байба ха.

Правленийин гэшүүд нюур нюураа харалсаад, ойро зуура бодолгото болон һууһанай удаа энэ асуудалые нилээдгүй удаан зүбшэбэ. Һүүлэй һүүлдэ иимэ шиидхэбэри баталан абаһан байна: «Гэшүүдэй табиһан пайн мүнгөөр хоёр дүшэ, хоёр балта, хоёр арһан хөөргэ худалдажа абаха, бэшыень дархашуул өөһэдөө бэлдэхэ».

Мастерской байгуулхатомо гэр олоjo, тэрээн доторхи эмхидхэлэй хүдэлмэри хэхэ болон хүтэлхые Александр Петрович Виноградовта мүн энэ заседани даалгаһан байгаа.

Иимэ зүбшөөрэл абажа баярлаһан Виноградов Афанасьев хоёр мастерской тогтоохо таатай гэр байра бэдэржэ, бүхы хото город соогуур эсэтэрээ гүйлдэбэ. Эсэстэнь Ехэ үйлсын үзүүрэй ута набтагар нэгэ дабхар гэртэ (мүнөө үедэ хоёр дабхар болонхой. «Автомобиль», «Спортивна эд бараан» гэхэн магазинууд байдаг) тогтоjo, тэрэ гэрий эзэн эхэнэр Пау гэгшэтэй эсэтэрээ сусатараа наймааталдажа, нарын 10 түхэриг алтан мүнгөөр арендовалжа абаһан байна. Тэрэнь анхан Троицкосавскийн баян Емшиновһээ худалдажа абаад, архиин монополи болгоjo байһанаа, Октябриин хубисхалай эхилхэдэ тэрэ-нээ болуулжа, эд бараанай амбаар болгоһон гэр байгаа.

Энэ эхэнэрхээ гэрыень арендовалжа абаһан дары дархашуул зоохиинь тааруулан заһажа, түмэр улайлгаха гурбан хяһа тодхоһон байна. Тиин тэдэнэр 1921 оной эхин үдэрһөө түмэр ба модоной дарха хэжэ эхилхэдээ, энэ мастерскойдоо «Кузнечно-слесарна мастерской» гэхэн нэрэ үгэһэн байха юм.

Мүнөөнэй «Электромашина» заводой анханайнь эхин һуури эгээл эндэ табигдаһан бололтой!

Тэрэ үедэ Дээдэ-Үдэ хадаа оройдоо хорин таба мянган хүн зонтой багахан хото байһан юм гэжэ энэ хөөрөөнэй эхин дээрэшье тэмдэглээ һэм. Тиихэһээ гадна томо фабрика, заводууд гэжэ байгаагүй, харин лэ баяшуулай жэжэхэн мастерскойнууд, гал тээрмэнүүд лэ бии һааб даа. Жэшээлхэдэ, Ордовскийн, Лосевой тээрмэнүүд, Ковылкинай модо хюрөөдэдэг завод, шэл үлээжэ бүтээдэг завод, шэрэм шудхадаг хоёр жаахан мастерской гэхэ мэтэ. Шэрэм шудхадаг мастерскойн нэгэнийнь сэрэгэй хабаатай, нүгөөдэнь Гурульбын баян таряашан Дмитрий Загузинай мэдэлэй. Доодо-Березовкын хирпиисын заводой дэргэдэ байгаа.

«Кузнечно-слесарна мастерскойн» нээгдэхэдэ, анха түрүүн хори гаран хүн хүдэлдэг болобо. Александр Петрович Виноградов хадаа дүшэн зургаа наһанай, үндэр туранхай бээтэй, ажалда яаруу түргэн, урагшаа һанаатай, бүтээсэ ехэтэйгээр хүдэлхэ дуратай хүн байгаа. Ушар иимэхээ мастерскойн нээгдэһэн саһаа хойшо ажалаа һайнаар хүтэлхэ, үргэн далайсатай, олзо доход ехэтэй болгохо, хүдэлмэришэдэйнгөө тоо бай олошоруулха гэжэ тэрэ үнэн зүрхэнһөө оролдхоһон байна. Тэрэнэй ашаар нэгэ һарын хугасаа дотор нилээдгүй олон хүдэлмэришэнтэй боложо, «Экономиингоо» правленидэ январь һарын мэдээ үгэхэдөө, мастерскойдомнай 3 балташантай 3 түмэршэ дархан, 1 туһалагшатай 9 слесарь, 1 туһалагшатай 5 нимгэн түмэршэд, 1 туһалагшатай 1 гагнууршан, 1 туһалагшатай 2 модошо дархан, 2 нарин модошо дархан, 1 шэрэшэн, 1 пеэшэншэн, гал түлигшэд ба һүнийн һахуул 4 хүн, эмхидхэгшэ (*мастерскойе даагша*), ажал баригша (*завхоз*), ажал хүтэлэгшэ (*мастер*), һурагшанар 8 хүн — дүн хамта 46 хүн бии гэжэ бэшэһэн байна.

Кооперативна товариществын тогтоһонһоо хойшо эдэе хоолой зүйлнүүд хэмжээтэ нормын ёһоор коллектив бүхэндэ хубаарилагдажа, хүн зоной байдал нилээдгүй һайжарһан байгаа. Мүн «Кузнечно-слесарна мастерскойншые» хүдэлмэришэд эдэе хоолой нормотой болохын зорилгоор Дээдэ-Үдэ хотын эдэе хоолой таһагые даагшада мэдүүлгэ бариба. Тэрэшэлэн кооперативна товариществын худалдаа наймаанда хабаададаггүй таһагые даагша инженер Белоусорков дээрэ дурсагдагша эдэе хоолой таһагта эльгээһэн гар табилгагүй зууршалга соогоо, «мастерскойн хүдэлмэришэд эдэе хоолой талаар шанга эрилтэ хэжэ байна, тэдэнэртэ заабол эдэе хоолой хэмжээтэ

нормыень үгэхэ шухала» гэжэ бэшэһэн байгаа. (Тиихэ үедэ алба хаагшад саарһа данса дээрэ ехэнхидээ гараа табидаггүй гуримтай байһан юм). Тэрэ гэхэнһээ хойшо мастерскойн хүдэлмэришэд эдэе хоолой зүйлнүүдые дутуу ядуугааршые хаань абадаг болоһон юм.

Гэхын хажуугаар мастерскойн хүдэлмэришэдэй хэхэ ажалын ехэ дутамаг, олохо олзонь тон бага байһан дээрэхээ тэдэнэй зариманинь ажалһаа гаража ошодог болобо. Тиигэжэ февраль нарын эсэстэ 29 хүдэлмэришэн үлөөд байгаа һэн. Мүн урмаа таһарһан Виноградовшые хүдэлмэриһөө гаража ябашаба. Тиихэлээрнь мастерскойдо слесареэр ажаллажа байһан Геннадий Харитонович Афанасьев «Экономиин» правлениин 1921 оной мартын 7-ной заседаниин тогтоолоор тус мастерскойе даагшаар томилогдоһон байна. Гэхэтэй хамта, мастерскойн ажал хүдэлмэри нөөхил хуушан хэбээрээ, тусхайта түсэб нормогүйгөөр ябадаг зандаал байба. Юундэб гэхэдэ, хотын айлнуудай асарһан тэргэ шарга заһаха, шаргын түмэр ула-поодорзо шэнэлхэ, тэргын мөөрын боолто шинэ ахиха, мори тахалха, кастрюля, самовар заһаха, гагнаха, бага зэргэ гэр доторой эд, бараа (*мебель*) заһахаһаа бэшэ, саг үргэлжэ хэхэ томо ажалгүй байһан байгаа бшуу. Илангаяа шаргын ула шэнэлхэ, тэргын мөөрэдэ шинэ һуулгаха ажал олзо багатай, түлишэ ехээр галдана гээд, түмэршэ дархашуул тэрэниие хэхэ дурагүй байдаг һэн. Гэбэшые захил асарагшадта яабашые арсажа болохогүй гэлсээд, захилены хэзээшгүй дүүргэдэг байһан юм.

Мастерскойнгоо олзо багатай болоходонь, Геннадий Харитонович Афанасьев дархашуулаараа зүбшэжэ ерээд, хэһэн хүдэлмэриингөө үные нэмээһэн байна. Теэд энэнь тон алдуутай, тон буруу хэрэг байжа, захил үгэгшэд болон мастерской хоёрой хоорондо арсалдаа гаргаһан байгаа. Жэшээлхэдэ, морин улаашанаар хүдэлдэг Алексей Степанович гэдэг мастерскойдо хоёр бричкэ, нэгэ шарбанка, нэгэ фаэтон тэргэнүүдые заһуулаад, тэдэнээ һөөргэнь абаха гэхэдэнь, заһабариин үнэ нэмээгдэшэһэн байба ха. Тэрэ хүн Геннадий Харитоновичтай һайсахан арсалдаһанай һүүлдэ, «Экономиин» правленидэ гомдол бариба. Эрхэтэн түрүүлэгшэ Вылинкин Афанасьевые дуудулжа абаашаад:

— Геннадий Харитонович, энэмнай иихэдээ таарамжагүй юумэ болоно. Хэһэн хүдэлмэриингөө түлбэриие арбан дүрбэн онойхи-хоо хоёр дахин ехээр абажа байнат. Энээнһээ хойшодоо ойлгохо хэрэгтэй. Удын эрьеэр хараасгайн үүр шэнгээр обоорһон хүүдинсэтэй дархашуулда орходоо химдаар түлөөһээе абадаг хаатнай, ажал хүдэлмэритнай элбэг байхал байгаа, — гэжэ бага зэргэ зэмэлэн тааад, саашадаа һайнаар ажалладаг болохыень хүсэбэ. Тиихэдэнь Геннадий Харитонович мүн лэ өөһэдынгөө зүбые ойлгуулха һанаатай, иигэжэ харюусаһан байгаа:

— Ажалайнгаа үные доошонь болгоходоо гаргашаяа харюулжа ша-
дахагүй байнабди. Олзын бага болоһон шалтагаанһаа олон хүдэл-
мэришэднай ажалһаа гаража, үсөөхэн хүн үлөөбди. Тэрээнһээ гадна,
эдээ хоолоор хүсэд хангагданагүйбди. Мяха, крупа, саахар, шиирэ
абаа һаа абажа, тоһо, харшин, сай гэхэ мэтые тон таһалдалтайгаар
абана гээшэбди. Гэр бүлэтэй хүнүүдтэ илангаяа бэрхэтэйхэн лэ
байгшал даа. Тиигэжэ ойлгыт даа, юрэдөө...

Эрхэтэн түрүүлэгшэ Вылинкин хоёр гараа дэлгээд, тархьяа хазайл-
гажа, хүндөөр ханаа алдан харюусаа бэлэй:

— Теэд хайшан гэхэбши даа? Тиимэл саг ха юм. Саашанхи баян
дэлгэр, жаргалтай хайхан байдалдаа найдаад лэ, бултааран хам оро-
жо, эршэмтэй ажаллахаһаа ондоо арга үгыл даа, хүндэтэ нүхэр Афа-
насьев.

Август нарын үеэр тон үсөөхэн хүдэлмэришэдэй үлэхэдэнь, Афа-
насьев өөрөөшье мастерскойһоо гаража ябашоо һэн. Тиигэжэ «Куз-
нечно-слесарна мастерскойдо» оройдоо зургаан хүн үлэһэн байгаа.
Тэдэнэр хэд гээшэб гэбэл, Василий Михайлович Баранов, Илья Се-
менович Степанов гэжэ хоёр үбгэн түмэршэ дархашуул туһалагшад-
таяа, ород хэлэндэ хайн бэшэшье һаа, зугааша хүхюу зантай, элдэб
жэжэ нарин юумэ хэдэг уран дархан Карл Карлович Воржун, мүн
анхан тэрээндэ хурагшаар ороод, мастерскойн нээгдэһэн саһаа
хойшо нимгэн түмэрэй ба слесариин ажал шудалжа байһан залуу
хүбүүн Павел Булычов гэгшэд һэн. Энэ үедэ мастерскойн ажал хү-
дэлмэри тон ехээр доройтожо, муудахын ехээр муудаад байһан бо-
ллотой. Тиихэхээ байтагай тэрэниие даһан хүнэй үгы һэн хойно,
мастерскойһоо гарахаяа ханаһан дархан «Экономиин» эрхэтэн тү-
рүүлэгшэ Вылинкиндэ мэдүүлгэ барижа гарадаг, мастерскойдо оро-
ходоошье, мүн лэ тэрэ ноёндо гуйлта барижа ородог жэшээтэй бо-
лоһон юм.

Польшын нэгэ заводто шудхалаашаар хүдэлжэ байтараа Дээдэ-
Үдэ хүрэтэр заралгада ерэхэн Адольф Викторович Макореевич гэдэг
кооперативна товарищество «Экономиин» тогтоходо гэшүүн
боложо ороод, эдэбхитэйгээр ажаллажа байһан юм. «Кузнечно-сле-
сарна мастерскойн» иимэ бэрхэшээлтэй тулюур байдалда ороод
байхадань, эгээл энэ нүхэр Макореевич тус мастерскойе даагшаар
томилогдоһон байна. Нүхэр Макореевич хадаа үндэр туранхай
бээтэй, шүрбэгэр хара һахалтай, үнэн сэхэ зантай, зоной дунда
хүдэлхэдөө шадамар бэрхэ, дүшэ гаража ябаһан наһанай хүн байгаа.

Адольф Викторович ажа үйлэдбэрийн ба юрэнхыдөө хамаг бүхы
ажалай талаар дүй дүршэл ехэтэй, үнэхөөрөө шадамар бэрхэ эмхид-
хэлшэ байһан туладаа мастерскойе даажа абан сасуугаа тэрэниие
һэргээн заһаха, хүдэлмэришэдыень олон болгохо, зарим газартань
машина механизм хэрэглэжэ, хүнэй ажал хүнгэдхэхэ гэжэ шиидэһэн

байна. Тиин энэ хайн бодолоо дары сагтаа бодото дээрэнх бээлүүлжэ эхилээ һэн. Түбхын түрүүн 12 мориной хүсэтэй локомобиль тодхожо, түмэр тошылдодог тошыло түмэр нүхэлдэг станок хоёрые хүдэлгэдэг болоһон юм. Иигэжэ Дээдэ-Үдэ хотодо Октябриин хубисхалай һүүлээр арад зоной зүгһөө анха түрүүшынхөө машина механизм хэрэглэгдэжэ эхилһэн байна бшуу.

1921 оной октябриин 23-да Дээдэ-Үдын кооперативна товарищество «Экономин» бүхы гэшүүдэй тоосоото-һунгуулин суглаан боложо, правлениин эрхэтэн түрүүлэгшэ Выликин хоёр жэл дотор хэһэн хүдэлмэри тухайгаа элидхэбэ. Мүн шалгалтын комиссиин элидхэл, худалдаа наймаанда хабаададаггүй таһагые даагша инженер Белоусорковой элидхэл шагнагдаһан ба шэнэ правлени һунгагдаһан байна.

Эрхэтэн түрүүлэгшэ Выликин ута гэгшын элидхэл соогоо гол түлэб иигэжэ хэлэһэн байгаа:

— Бүхы кооперативайнгаа ажал ябуулгые социализмын замда оруулхын тулада хэмжээлэшэгүй ехэ хүдэлмэри хэжэ, үдэр һүнигүй оролдожо байнаб. Гэбэшье сагаантанай уршагта үлэгдэлнүүдһээ үшөөл халажа ядажа байнабди. Тэдэнэр манай ажал ябуулгада саг үргэлжэ хаад тойбо ушаруулна. Манжуурай Харбин хотодо байдаг манай худалдаа наймаанай түлөөлэгшэд эд бараанай ба эдээ хоолой зүйлнүүдые саг болзор соонь наашань ябуулнагүй, ходо гэдэргэ татажа, удааруулжа байна. Энээнһээ боложо, эд бараанай ба эдээ хоолой зүйлнүүдээр дутамаг хангаданабди...

Эрхэтэн түрүүлэгшэ Выликинэй иигэжэ байжа гоё гоёор хэлээшье хаань, тоосоото һунгуулин суглаан тэрэнэй хүдэлмэридэ «хангалтагүй» гэхэн сэгнэлтэ үгэбэ. Тиигээд шэнэ правление нюуса һунгууляар һунгаха гэхэн дурадхал үгытэй гэшүүдэй оруулбашье хаань, баян шадалтаниинь эли һунгууляар һунгаха гэжэ буялалдаад, энэ арсалдаан гурбан үдэрэй турша дотор үргэлжэлһэн байгаа. Үгытэй талын хэды хашхаралдаба арсалдабашье, туһа боложо үгэнгүй, баян шадалтанайнь тала диилэжэ, эли һунгалта үнгэргэгдэхэдөө хуушан правлени тэрэ зандаа үлэһэн байна. Гэбэшье тэрэ суглаанһаа хойшо хахад нара үнгэрөөгүй байхада дахинаа хамтын суглаан зарлагдажа, эдээ хоолоор, эд бараагаар болон түлишээр тон мууса хангагдажа байһан үгытэй ядуу хүдэлмэришэд «Экономингоо» эрхилэгшэдые одоолшые шангаар шүүмжэлбэ.

Дээдэ-Үдын «Прибайкальская правда» газетэ үгытэй ядуу хүдэлмэришэн ангиие дэмжэжэ, энэ суглаан тушаа иигэжэ бэшээ:

«Манай кооперативна товарищество “Экономин” ахалагшад өөһэдыгөө үндэр дээдэ түрэлтэндэ тоолоод, юумын дээжые өөһэдөөрэн эдихэдээ шадмар байна. Өөһэдөөрэн сататараа эдээд уугаад, бэшэ хүнүүдтэ нёлбоод һуудаг зантай. Үнэндөө иимэ хүнүүд балай

олон бэшэшые хаа, байгаашадынь барандаа адлинууд байна бшуу. Иимэ муухай халдабаринуудые үнэн сэхэ ажалшадай дундаһаа хайра гамгүйгөөр үлдэхэ хэрэгтэй».

Газетын хуудаһанда иимэ өөдэргэн шанга шүүмжэлэлэй бэшэг-дэбшые хаань, үнгэрөөшэ суглаан дээрэ иимэ өөдэргэн шангаар шүүмжэлхэ үргэтэй аматай, хурса хэлэтэй хүдэлмэришэд байгаа-гүйл нэн хаш даа. Юрэнхыдөө тэрэ үедэ хүдэлмэришэн анги эрхэ сүлөөгөө хүсэд гартаа абажа шадаагүй, ангиин тэмсэлэй түлэб дун-даа ябажа байһаниинь элитэ.

Иимэ бэрхэшээлтэй үедэ Адольф Викторович Макореевич «Куз-нечно-слесарна мастерской» даажа абаад, арбан жэлэй турша дотор ажаллажа гараһан ба нилээдшыегүй ехэ юумэ хэһэн байна. Тэрэнэй ороһон саһаа хойшо слесарьнууд, гагнууршад, модошо дархашуул, шэрэшэн гэхэ мэтын хүдэлмэришэдынь олон боложо, «Кузнечно-слесарна мастерской» бага зэргэ олзо оруулдаг болоһон юм. 1922 оной хабар түмэр тошылдодог хоёр станогтой, түмэр нүхэлдэг хоёр станогтой болохоһоо гадна, үхэрэй арһаар хэһэн модон хөөргээ хаяжа, түмэрөөр хэһэн вентилятортай болоходоо, мастерскойн хүдэлмэришэд эдэ шэнэ механизм түхээрэлтэнүүдээрээ нилээдгүй омогорходог байгаа. Тиин саашадаашы баяшуулай хаяжа арилһан мастерскойнуудһаа хуушан машина механизмууд болон станогую-дые асаржа заһаад, улам олоор тодхожо үргэлжэлһөөр байһан юм.

Тэрэ үедэ «Кузнечно-слесарна мастерскойдо» урагшатай найнаар ажалладаг, али бүхы машина механизмуудые заһадаг, тодходог, һая һуража байһан залуу хүнүүдтэ найн ухаа заажа үгэдэг уран нарин слесарьнууд Р. Ю. Ганцер, К. К. Воржун ба бусад эдэбхитэд хүдэлдэг һэн.

* * *

ДВР-эйгээ түбэй комитедэй заабаряар 1922 оной июлиин 31-нэй үдэр Дээдэ-Удын кооперативна товарищество «Экономи» тараагдажа, Дээдэ-Удын Ажалшадай Түбэй Кооператив «Нэгэдэл» (*Центральный рабочий кооператив «Единение»*) гэдэг шэнээр тогтоһон байгаа. Тэрэнэй правлениин түрүүлэгшээр Василий Андреевич Кригер һун-гагдаһан байна. Тиихэ үедэ энэ кооперативай мэдэлдэ иимэ ажа үйлэдбэринүүд ороһон байгаа гэбэл Ганзурино тосхондохи хром арһанай завод, крупчаткын ба боро талханай тээрмэнүүд, Байгалай эрьсын загаһанай консервын завод, Дээдэ-Удын конфетэ, шоколадай болон колбасагай фабрика, мылэ шанадаг, гахай шахадаг заводууд, боро талха татадаг ууралаар хүдэлдэг тээрмэнүүд, һэеы гутал дара-даг ба арһа элдэдэг үйлэдбэринүүд, бараа шэрэдэг улаашадай ар-тель, кузнечно-слесарна мастерской гэхэ мэтэ. Эдэнэр аад, үшөө

хоёр томо магазин — хамта дээрээ тэрэ үеын үнэ ехэтэй мүнгөөр жэлдээ нэгэ миллион табан зуу мянган түхэригэй эрьелтэ хэдэг байба. Шэнэ кооперативта орохын тулада 0,50 мүнгэ, гэшүүнэй түлбэри 10 түхэриг алтан мүнгөөр түлэхэ ёһотой гэжэ соносхогдоһон байна. Гэбэшье энэ ЦРК-гэй мэдэлдэ ороһон «Кузнечно-слесарна мастерскойн» хүдэлмэришэд иимэ пай дахинаа түлэхэгүйбди, хуушан пайгаа тэрээндэ хамжуулха ёһотойбди гэжэ арсалдаад, эдээ хоолойнгоо хубита нормые абаһан зандаа байгаа бэлэй.

1922 оной ноябрь һарада Алас-Дурна зүгэй республика Россиин федерациин мэдэлдэ бүрин эрхэтэ гэшүүн боложо оробо. Тиихэдэнь баруун областьнуудтай худалдаа наймаанай холбоон байгуулагдажа, ЦРК-гэй «Нэгэдэл» шэнэ хүсэ нэмээд, элдэб эсын эд бараанай, эдээ хоолой магазинуудые нээбэ. Үшөө тиигээд 1923 оной намар болоходо, хэдэн жэлэй турша дотор үзэгдөө дуулдаагүй элбэг ехэ ургаса тарьян хуряагдажа, юрэнхыдөө улад зоной байдал түргэн найжаржа захалһан байна.

Эдээ хоолоор дутамаггүй, тэниглэн хайн байдалтай болохолоороо «Кузнечно-слесарна мастерскойн» хүдэлмэришэдсье түмэр ба модо дархалалгын элдэб зэр зэмсэгүүдые өөһэдөөрэн түхээржэ, үнэтэ сагаа барахаяа болижо, тэдэниие магазинһаа худалдажа абадаг болоһон юм. Мүн шэрэ, тоһо, элдэб түмэр түдэгэ бэдэржэ зобонгүй, магазинһаа худалдажа абадаг болоходонь, ажалайнь бүтээсэ, олзо доходынь нилээдгүй дээшэлһэн байна бшуу. Тиигээд мастерскойдоо дүүрэн мүнгэнэй тоосоо хэдэг конторотой болобо. Энэ үеһөө хойшо мүнөөхи мастерскойн гэрэй эзэн эхэнэр Пауда арендын мүнгэ түлэхээ болижо, тэрэ гэрынь мастерскойн мэдэлэй болоһон байгаа.

Тэрэ үеын үшөө нэгэ ехэ дэбжэлтэ юун байгааг гэхэдэ, «Кузнечно-слесарна мастерскойн» ба Дээдэ-Үдын электростанциин залуушуул хамтаржа, мүн ондоо багахан ажа үйлэдбэринүүдһээ хоёр-нэгэн залуушуулые абалсажа, комсомолой үүр (бүлгэм) тогтообо. Илангаяа хүдэлмэришэн залуушуулые нэгэдүүлһэн комсомолой үүрнүүд тиихэ үедэ Дээдэ-Үдэ хотодо тон үсөөхэн байһан юм. Тиимэһээ дээрэ дурсагдаһан үүр хадаа хүдэлмэришэн залуушуулай түрүүшын үүрнүүдэй нэгэн болоно.

Мүн лэ тэрэ үеэр, тодорхойлон хэлэбэл, 1923 оной майн 30-да Бурядай Автономно Советскэ Социалистическа Республика соносхогдожо, буряад арад өөрын республикатай болоһон байна бшуу.

Иимэ оршон байдалда шадмар бэрхэ эмхидхэлшэ Адольф Викторович Макореевичынгээ хүтэлбэри доро «Кузнечно-слесарна мастерской» урагшатай хайнаар хүгжэн дэбжэжэ байгаа бэлэй. Ямар ажал хэхэдэ олзо ехэтэйб, ямар станок гү, машина механизм тодхоодо туһатайб гэжэ ходо бодомжолжо ябадаг Адольф Викторович нэгэтэ иигэжэ нүхэдтөө хэлээ һэн:

— Дээдэ-Үдэ хотодомнай шэрэм, сад хүлэр шудхадаг мастерской үгы аад, манай хүдэлмэридэ ехэхэн наад боложо байна. Адагай захань тэргын түүлхэ хэхэдээ түмэр матажа хэнэбди. Иимэ хойнотонги байдалһаа али болохо аргаар гарахые оролдохо болоолди даа, нүхэд...

Ахалагшымнай толгойдо баһа нэгэ бодол ороо ха юм гэжэ ойлгоһон нүхэдынь, үшөө саашань юухэлэгшэ ааб гэнэндэл, нахалтай аманайнь хүдэлхые тэс ядан хүлээшөөд байба. Тэндэ саана байһан уран нарин слесарь Марк Семич Джулай гэдэг үбгэжөөлшье тэдэнэй ойро удаахан маряһаар хүрэжэ ерэбэ: эдэнэрни ямархан юумэ хөөрэлдэнэб гэжэ һонирхоодхиһон янзатай.

— Нүхэд, шэрэм ба сад хүлэр өөһэдөөрэн шудхадаг болохын тулада вагранка пеэшэн тодхохо ёһотойбди. Тэрээнгүйгөөр оройдоо гар мухар шэнги байна. Тэрээнгүйгөөр урагшаа дабшахын аргагүй, — гэжэ Адольф Викторович өөрынгөө бодолые хэлэжэ дүүргээд, бэшэмни юун гэгшэ ааб гэнэндэл, тэдэнэйнгээ нюур ээлжээ ээлжээгээр харан байгаа бэлэй. Хүдэлмэришэд тэрэнэй һанамжые ехэл урматай баяртайгаар дэмжэжэ, дарья табилдан, үрдилдэн дуугаралсаба:

— Ехэл зүб юумэ гээшэ! Шэрэм гү, али сад хүлэр хайлуулжа, шудхажа шадахагүй, ехэл тулюур байнабди даа. Ажал мүртэй урагшаа ябанагүй.

Салин хүлһэн, олзо доходшье бага байна.

Улад зонһоо захил багаар ороно. Зарим һарада түсэб нормоёо дүүргэнэгүйбди.

Вагранка гээшэмнай ехэл удхатай байна даа! Теэд тэрэниие хаанаһаа олохобибди? Худалдажа абаха гэхэдэ мүнгэ зөөри байхагүй, — гэжэ түмэр тошылдогшо (хожомын «Механлит» заводой цехэй захирагша болоһон) Сергей Андреевич Марфин маргангяар хэлэбэ.

— Ажалшадай Түбэй Кооператив маанарта мүнгөөр туһалха байха. Туһалха уялгатай, — гэжэ Адольф Викторович хэмгүй этигэлтэйгээр харюусаа һэн. Теэд мүнөө хүрэтэрөө дуугайхан шагнажа байһан үбгэжөөл Марк Семич гэдэгнай тархья хазайлган, хэлээ шоншороод, һөөл этигэлгүйхэн юумэ дуугарба:

— Ай-яа-яа, хай юрэдөө, хайшаахан лэ ааб даа?.. Хай юрэдөө, мэдэгдэнэлгүй.. Тэрэхэн Кригер гээшэтнай халтад гэбэл: «Тиимэ зоргоной мүнгэн үгы! Вагранкаһаашье байха юумэндэ мүнгэн хүрэнэгүй. Арад зоной алта мүнгэн амбаар дүүрэн хэбтэнэ гэжэ һаналтагүй», — гээд гараа дэлгээжэ һуухадаа болохол хаш даа...

— Зай, Семич, хара хирээдэл бү хаагалагтыл даа. Мүнөөнһөө муу юумэ жүрөөдэһэнэй хэрэг юуб? Горхо хараагүй аад, гуталаа тайлаад яахамнайб, — гэжэ Адольф Викторович энеэгээ һэн.

Гэбэшые хорон үгэтэй Марк Семич дүтүүр «буудаһан» байшоо. Үнэхөөрөөшые «Нэгэдэл» кооперативай правлени тиимэ мүнгэ үгөөгүй бэлэй. Тээд ульгам ханаатай хүнүүд урмаа таһаржа, муудаж гашуудаж байгаагүй, заата заагүй ханаһандаа хүрэхэ гэжэ шиидээд, өөһэд хоорондоо зүбшэһэн бэээрээ, шэрэм шудхаха пеэшэн өөһэдынгөө хүсөөр оложо тодхохо гэжэ хэлсэһэн байгаа. Удангүй тон жаахан хэмжүүрэй вагранка пеэшэн оложо, тэрэнээ заһажа, хайжаруулжа тодхоһон байна. Шэрэм ба сад хүлэр шудхадаг хуушанай мэргэжэлтэй Ковардаков, Беднягин гэгшэд мастерскойдо ажалладаг боложо, тэрэ вагранкые тодхолсожо, баян Загузиной хаяжа ошоһон Доодо-Березовкын заводһоо хэбэй хашалта хана — опохануудые асаржа, шудхалаагай хүдэлмэриие амжалтатайгаар эхилһэн юм. Шэрэм шудхалгын хүдэлмэридэ мэргэжэл ехэтэй Адольф Викторович энэ халбарияа саашань үргэдхэхын тулада, шэнэ шудхалаашадые хургаха хэрэгтэй гэжэ хэлэдэг байба. Тиин хая сэрэгэй албанһаа ерэнэн залуу хүбүүн Дорофей Михайлович Филлипенко гэдэгые шудхалаашадай хурагшаар абаба. Удангүй гурбан бэрхэ шудхалаашад боложо, саашадаа нилээд олон жэлдэ хүдэлһэн, нилээд олон хүниие энэ мэргэжэлдээ хургаһан байна.

Тэрэ сагта «Кузнечно-слесарна мастерской» али тухай дэбжэжэ байһан тухай, тэрэниие даагша А.В.Макореевичын али тухай оролдосотойгоор, үнэн сэхээр ажаллажа байһан тухай хөөрэхэ болоо хаа, иимэ байна: үнгэрһэн гурбан жэл соо заримандаа ажал дутажа, заримандаа үнэгүй ажал тохёолдожо, үри шэрэдэ орохо сагай ушарашье хаань, мастерской нилээдгүй урагшатайгаар хүгжэлтын замаар дэбжэжэ, 1923 оной эхинһээ өөрынгөө ашаг олзо дээрэ хүдэлдэг болоһон байха юм. Мастерской иимэнүүд таһагтай болоһон байгаа гэбэл: түмэршэ дарханай, модошо дарханай, шэрэм шудхадаг, түмэр тошылдодог, түмэр эд хабсардаг слесарьнүүдэй таһаг гэхэ мэтэ. Мастерскойдо хамтадаа 33 хүн хүдэлдэг боложо, дунда зэргээр һарадаа 30-һаа 57 түхэриг хүрэтэр, хурагшад 16 түхэриг 50 мүнгэ салин абадаг байба. Тиихэдээ хүн бүхэн амаралта хэрэглэдэггүй, ажалай гурым ба тэрэнэй нягталалга хулабтар байһан юм. Гэбэшые шэрэм шудхагшадта ажалай тусгаар хубсаһа, түмэршэ дархашуулда энгэрэбшэ ба бээлэй үгэдэг болоһон байгаа.

Гэхэтэй хамта, үйлэдбэрийн газарта ажалай аюулгүйе хамгаалха гэжэ тэрэ үедэ мэдэдэггүй байһан. Жэшээлхэдэ, мастерскойн гэрэй хушалтын набтарһаа боложо, мүн вентилятор үгы дээрэнһээ шэрэм шудхахада угаар утаа ехэтэй, хүдэлхэдэ хэмгүй бэрхэтэй, заримандаа дархашуул угаартажа гэмэлтэдэг байһан юм.

1924 оной октябрийн 12-то Бурядай республикын ажалшадай профсоюзундай түрүүшын конференци боложо, тэрэндэ мастерскойн ажалшадай түлөөлэгшөөр хунгагдажа ошоһон А.В.Макореевич

ажал хүдэлмэрийнхөө дэбжэлтэ тухай хэлэхын хажуугаар, гэр байра үргэдхэжэ, хүнэй бээдэ хоротой угаар утаа болуулха тухай, бүхы ажалаа саашадань үргэдхэн найжаруулха тухай тэмдэглэнэ байгаа.

Удангүй, 1925 оной январь нарада «Кузнечно-слесарна мастерской» ЦРК-гэй мэдэлхээ гаргагдажа, Буряадай республикын ЦСНХ-гэй ажахын комиссариадай мэдэлдэ үгтэхэдөө «Дээдэ-Үдын механизированна шудхалаагай мастерской» («Механлит») гэхэн нэрэтэй болоһон байна.

Тиихэ үедэ түмэр замай станциин депоһоо бэшэ, түмэрэй үйлэдбэрийн газаргүй байһан Дээдэ-Үдэ хотодо «Механлит» хадаа нилээдгүй томохон үйлэдбэри болобо гэжэ тоологдодог байба.

— Хэтэ хойшодоо тон лэ хүсэ ехэтэ заводой үндэнэ хуури эндэмнай табигдажа байна гэшэ, — гэжэ дүрбэн жэлдэ мастерскойе даагшаар хүдэлжэ байһан Адольф Викторович ехэл урматай хүхюутэйгээр хэлэдэг, тиигээд улам оролдосотой найнаар ажаллажа ородог бэлэй. 1925 оной октябрийн 1-дэ болоһон өөһэдынхөө хамтын суглаан дээрэ А. В. Макореевич иигэжэ элидхэнэ байна:

«Түмэр тошылдодог 3, түмэр нүхэлдэг 3, түмэр харуулдадаг 1, гурьба гаргадаг 1, модо тошылдодог 1 станогтой болонхойбди. Эдэниие бидэнэр гүрэнэй мүнгөөр гү, али өөһэдынхөө мүнгөөр худалдажа абahan бэшэ, харин эндэ тэндэ хаягдаһан хуушан станогүүдые суглуулжа, бэрхэ дархан, слесарь нүхэдэй хүсөөр һайн эд болгоод, хүдэлгэн ашаглажа байнабди. Мастерскойдомнай мүнөө үедэ 36 хүдэлмэришэн, 5 алба хаагшад, хамта 41 хүн ажаллана. Һүүлэй жэлдэ 48500 түхэригэй эд бүтээжэ гаргаабди. Хүдэлмэришэдэй салин хүлһэн, урда жэлэйхитэйн жэшэбэл, 10 хуби дээшэлээ. Теэд үйлэдбэрээ саашань үргэдхэхэ гэхэдэ, гэр байрамнай багадана...»

Тэрэ сагта ажайлэдбэри дээрэ түсэб табиха гурим дэлгэрээгүй, хэдэг ажалын үмсын шанартай байһан тула, хэн захил асарнаб гээд хүлеэжэ хуухаһаа ондоо аргагүй байһан юм. Гэр бариха, гэрэй үүдэ, сонхо хэхэ, магазин алаабхинуудай зосоохи тагуудые түхээрхэ мэтын томо юмэ хэхэ захил тон үсөөн ородог һэн. Гоёнууд тэргэ, шарга түмэрлэхэ ганса нэгэн захил ороходоо томо захил гэжэ тоологдодоггүй байгаа. Шэрэ хэдэг мастерской, Посольскын заганаһай консервын завод түмэр баанха хэхэ захил бага зэргэ оруулдаг байба. Мүн 1935 онһоо хойшо хүдөөгэй таряшад хүдөө ажалай машинын араа, түүлхэ шудхуулха захил оруулхадашье, үмсын ажалтан туладаа тон үсөөнөөр оруулдаг байгаа бшуу. Тэдэ араанууд болон түүлхэнүүдэй һэнэгтэйн хуушан дүрсөөрнь хэблэжэ шудхадаг, зүгөөр хуушан дүрсэнүүдэйн һэнэггүй болоһон байгаа һаань, тэдэниие шудхахаяа арсажа, захил абадаггүй байһан юм. Энэ юун дээрэнхэ болодог һэм гэхэдэ, тэрэ үедэ шудхалаагай хэб дархалдаг тусхай дархан мастерскойдо байгаагүй.

Харин хүдөө тосхоной кооперацинуудта гаргаха түмэр голтой тэргын түүлхэнүүдые мүн модон голтой тэргын түүлхэ-поодосхонуудые шэрэмээр арбаад мянган хэнэг шудхаха захил Буркооп-союзһаа тусхай хэлсээгээр абажа, «Механлит» мастерской анха түрүүшынхээ түсэблэмөөр томо ажалтай болоһон юм.

«Механлит» мастерскойдо ажалладаг хүдэлмэришэд болон хүтэл-бэрилэгшэдэй мэргэжэл шадабари улам бүри дээшэлжэ, бүтээһэн юумэнэйнь шанар улам бүри найжаржа, элдэб захил улам бүри олоор ородог болобо. Тиихэтэйнь хамта үмсын түмэршэ дархашуулай, элдэб эд заһабарилгын жэжэхэн мастерскойнуудай ашаг олзонь бууража, зүндөө гарзада ородог болоходонь, дархашуулын тэндэһээ гаража, «Механлит» мастерскойдо гү, али гүрэнэй хабаатай ондоошье мастерскойнуудта орожо хүдэлдэг болобо.

Тиһээр байтар сад хүлэрөөр элдэб машинын түүлхэнүүдые шудхаха захил «Механлит» мастерскойдо тон олоор ородог болоо һэн. Теэд мастерской сад хүлэр шудхаха пеэшэнгүй байһан байгаа. Иимэ ушар байдалтай дайралдахадаа А. В. Макореевич түрүү ажалшад болохо С. А. Марфин, Г. И. Булычов, нүхэд Ковардаков, Беднягин гэгшэдые суглуулжа, сад хүлэр шудхаха асуудал зүбшэн хэлсэбэ. Ямар пеэшэн хэхэдэ олзо ехэтэй ба хямда гаргашатай байха тухай зүбшэнэйнэй һүүлдэ газарта шэнгээһэн пеэшэн барижа, сад хүлэрые тигель горшоог соо кокс түлишээр хайлуулбал дээрэ гэжэ шийдэһэн байна. Удаань иимэ пеэшэн мастерскойнгоо газар барижа, 1927 онһоо эхилэн, элдэб машинын бүдүүн, нарин түүлхэнүүдые сад хүлэрөөр шудхаад, тошылдон бүтээдэг болоһон байгаа. Иигэжэ республика дотороо эгээ түрүүшынхээ иимэ шэнэ үйлэдбэри хэжэ эхилһэн байха юм.

Тэрээнһээ хойшодоо мастерскойн бүтээһэн томо хүдэлмэринүүд гэхэдэ, Монгол Арадай Республикын ажахын ба худалдаа наймаанай яаманай захилаар ноһо багсалан уядаг нилээд олон томо пресснүүдые, хоёр центнер бензинэй орохо хэдэн мянган түмэр боошхонуудые хэжэ үгэһэн байна. Тиигээд саашадаа элдэб томо жэжэ гирьнүүдые шудхадаг, алаабхи магазинай, мүн ондоошье хэрэглэлэй шэгнүүрнүүдые заһадаг ба шалгадаг, Посольскын заһананай заводто консервын баанхануудые, ЦРК-гай хабаатай фабрикануудта конфетын баанхануудые жэл бүри олоор хэдэг болоһон байгаа. Түмэр нүхэлдэг станогүүдта тусгаар штампнуудые тааруулжа түмэр баанхануудые оньһожоруулһан аргаар тон түргэнөөр бүтээдэг болоһон юм. Гадна хэб дархалха ба шэрэм шудхаха талаар дүй дүршэл ехэтэй үбгэн дархан Яков Гаврилович Востоков гэдэг Эрхүүһээ ерээд, эдэбхитэй найнаар хүдэлжэ захалба. Энэ үбгэжөөл гартаа дүйтэй уран нарин дархан байжа, элдэб машинын орёо хубинуудай хэбые шадамар бэрхээр дархалдаг болобо. Тэрэ гэнэнһээ хойшо «Механлит» мастерскойдо шэнэ

хүсэн нэмэжэ, элдэб орёо зүйлнүүдые бүтээжэ шадахагүйбди гэхэн харюу захил үгэгшэдтэ эльгээхээ одоолшые болиһон байгаа. Тиигэн сасуунь Сүхын, Ганзуриной, Дээдэ-Үдын арһанай заводууд, архиин, пивын, шэлэй заводууд, тээрмэнүүд болон элдэб жэжэхэн фабрикануудһаа янза бүрийн шудхалаагай захилнууд ородог болоһон байна. Энэ үедэ «Механлит» хадаа нилээд хүсэтэй, нилээд шадабаритай болоо гэжэ тоологдодог һэн. Гэбэшые арбан жэлэй хугасаа дотор хүдэлмэришэдэйн тоо оройдоо ургаагүй, нэгэл хэмдээ байгаа бэлэй.

* * *

Би хадаа урдань хүдөө ажалтай, үмсэдөө нэгэ хэды үнээтэй, моритой, Оронгын зүүн бэеын Олзон нютагта һууһан хүм. Хүдөө ажалаа барихаһаа гадна, модо дархалдаг, сад хүлэр хайлуулжа, мориной хомууд хударгын гоёолтонуудые хэдэг, мүн эхэнэрнүүдэй сагаан мүнгэн зүүдхэл мэтые шудхажа туршадаг, шабар хэб бажуужа, хатаажа халаажа зободог, бага зэргэ дарханай һэдэбтэй байһан хүмби. Заримандаа Дээдэ-Үдэ ерэжэ, олзын хэрэгээр эндэ тэндэ модоной дарха хэдэгшые байгаа. Үшөө тиигээд бүри түрүүнэй, арбан долоон оной үеэр, бага балшар наһандаа гэлтэй гү, оройдоо арбайхан хүбүүн ябахандаа Оронгын ехэ баряаша Сахияа Нямын ойро байлсадаг һэм. Тэрэмнай үхэхэн бэеын яһа нюусаар задалаад шэнжэлжэ үзэдэг, мүнөөнэйхээр, анатоми гээшые хайтар шудалһан ехэ бэрхэ баряаша байһан юм. Бүри хожомын даа, Улаан-Үдэдэ байдаг болоһон хойноо урданай юмэ шэнжэлэгшэ, түүхын эрдэмэй доктор, профессор Алексей Павлович Окладниковтай дахасалдажа, ой тайгаар, хада хүбшөөр, гол горхониие үгсэн уруудан, олохон дахин ябагша бэлэйбди. Бага балшар наһандаа баряаша Сахияа Нямын ажалтай танилсаашамни хожомоо ехэ туһатай байжа, иимэ ехэ эрдэмтэ-археологой газаршан болохо хуби талаан намда олгоһон юм. Мүн модоной һиилүүр хэжэ эхилһэн үемни баһал хожомой гээшэ һааб даа. Оршолонто юртэмсын оёоргүй гүнзгы үе сагууд дотор хүнэй наһанай хэмжээлшэгүй богонихон байбашые һаань, оролдоһон хүн тэрэхэн богони наһан соогоо нилээдгүй ехэ юмэ хэжэ үрдихэ жэшээтэй байдаг даа. «Механлит» заводто (мүнөө «Электро-машина») гуша гаран жэлдэ хүдэлһэнөө, янза бүрийн хэбүүдые дархалжа, ажалша хатуу альган соогуураа али олоорнь гаргаһанаа һанахадамни, сэдхэл зүрхэндэ дулаахан, наартай зохид байгшал даа. Коммунизм байгуулжа байһан улад зондоо, улас түрэдөө ашатай туһатай юмэ хэнэб гэжэ һанахада, сээжэ зосоо уужам, омогтой хүхюун, баяртай сэнгэлиг байнгүй яахаб даа! Ажалшан хүнүүд бүгэдөөрэн тиигэжэ һанадаг, тиимэ хайхан бодолтой ябадаг ха юм.

...1926 он байгаал даа. Анха түрүүшынхөө «Механлит» ерэнхэн үемни эгээл тэрэ гээшэ хэн ха. Орооһо хийдхэдэг веялкын араа шуд-хуулхаяа асараа бэлэйб.

Ленинэй гудамжын урда үзүүртэ байһан энэ мастерскойдо ороходомни, абаһаар эгээл иимэ үзэгдэл харагдаһан юм: хоёр хүн — нэгэнийнь гушаад гара наһанай набтар шара хүн, нүгөөдэнь залуухан үндэр хара хүн, — столовын эдээ хоол шанадаг томо томо амһартануудта сагаан туулга зайлажа, ханын захаар жэрытэр табижархёод, сэрэгэй эдээ шанадаг тэргэтэй кухнийн зантан ехэ тогооной зосоохидо туулга дунсаа зайлажа, нахай халаг хүдэлжэ байбал даа. Тэнзэгэр уужам тогоогоо халуун гал дээрэ зүхэжэрхёод, хайлаһан туулгаяа жэгдэ хайнаар гүйлгэхын тулада нэгэнийнь гар хөөргөөр галаа үлээлгэжэ, нүгөөдэнь монсогорхон улһаар сагаан туулгаяа нэрэ һурагүй нялаан аршажа эльбэжэ, хорон кислотагай үнэр утаа бааюулжа, гарайнгаа халахада сүхалдажа уйгарлажа, хатар танца наадаһандал дэбхэншээлдэжэ байгаад бэлэй. Хожомын мэдэһэмни, нимгэн түмэр дархалдаг, туулга зайладаг мэргэжэлтэй набтар шарахан Пантелей Николаевич Петренко өөрынгөө туһалагша, һурагша Григорий Иванович Булычовтой хамта хүдэлжэ байһан байгаа. Тэдэ хоёрһоо шудхалааша дарханине һурахадамни, залуу дарханиинь толгойгоо халта үргэжэ, зуд түргэнөөр саашань зангажархиба. Саашаа хараашалан һагад ябатгарни, баһа нэгэ хүн дайралдажа, мүнөөхи шудхалааша дарханаа дахин асуубаб. Тиихэдэмни тээ саанань юушьеб хэжэ байһан бүтүү хара хахалтай, туранхайшаг үндэр бээтэй хүниие заажа үгэбэ. Тэрэ хүндэ ойротон ошобоб. Хубсаһа хунарын, холонхой гарын харахада, хүдэлмэришэн хүн шэнги, нюур шарайень, абари зангыень адаглахада, бүгэдые мэдэхэ томоотой янзын хүн шэнги байба. Тиигээд веялкынгээ араа һарбайхадамни, тэрэнийем абажа, жаахан верстак дээрэ табяад, һайтар хараһанай һүүлдэ иигэжэ хэлэбэ:

— Хэб дархалдаг дархангүй байнабди. Модон араа энээндээ тон адляар аад, нүхэгүйгөөр хээд асараарай. Тиигэбэлшни бидэ шэрэмээр шудхажа үгэхэбди. Өөрөө хэжэ шадаха гүш?

— Шадажа болохоб даа, — гэжэ өөрөө дарханай һэдэбтэй хүн хадаа харюусаад: — Танай хэб шудхалгын хүдэлмэри хаража болохо гү? — гэжэ хандабб. Тэрэ хүн зүбшөөгөөд, намайе дахуулан абаашажа, хайшан гэжэ хэблэдэг юм, хэб ямар байха ёһотойб гэжэ хайнаар ойлгуулжа үгөө бэлэй. Нойтон шоройдо тон бэлэхэнээр хэблэжэ байхыень харахадаа, шабар хэбтэй носолдон, хатаажа халаажа зободогоо һанаандаа оруулаад, хэмгүй гайхаһаар гэртээ бусаа агша һэм. Теэд шабар хэбтэ шудхаха гээшэ буряад дархашуулай үнинэй заншал байгаа ха юм.

Тэрээхэн хайн дархамни Макореевич Адольф Викторович бай-
 хан байгаа. Теэд хожомынь мүнөөхи модон араагаа дархалаад ошо-
 ходомни, тэрэ дархамни байгаагүй, ондоо дарханда араагаа шуд-
 хуулаад, гэртээ бусахан хүм. Гэбэшье тэрэ гэхэнһээ хойшо нэгэ
 нонин бодол ханаандамни орожо, сэдхэхэл зүрхыем хүсэтэйгөөр
 татаба: «Байза, энээхэн шудхалгын газарта орожо хүдэлхэ, шуд-
 халгын мэргэжэлдэ хураха байна». Тиигээд энэ талаар оролдол-
 го гаргахадамни, балайшье хэрэг бүтэжэ үгэбэгүй, намайе ажалай
 биржэдэ эльгээбэ. Теэд тэрэ биржэнь: «Таряашан хүниие абадаг-
 гүйбди», — гэжэ харюусаа хэн. Тиихэ үедэ ажалда орохонь үнэхөө-
 рөөшье бэрхэтэйхэн байһан юм.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо жэл үнгэрөөдхибэ, 1927 оной урин дулаахан
 хабар боложо, наранай элшэ гэрэл улам хурсаар шаража, орон
 дэлхэйе аятайханаар дулаасуулба. Газарай хайн гэдээд, сэсэг наб-
 шын задаржа, ая гангын хоншуухан үнэрэй анхилжа, нимгэн холто-
 хото нарһанай намаа бүридэ монсойһон тоһолиг шара сэсэгүүдэй
 нэбшээ халхинда тоһотон үрхиржэ байха үеэр хэн. Ута самса
 дээгүүрээ хур бүһэ бүһэлһэн, эльгэлжэ элдэһэн хандагайн арһан
 бээлэй бариһан, сарбаа хүхэнүүдээ хурсадажа хуйбадаһан эрэшүүл,
 ута хюрөөнүүдые бариһан оодон хубсаһатай эхэнэрнүүд бүлэг бү-
 лэгөөрөө хубарилдан, Дээдэ-Үдэ хотын доодо захада, Сэлэнгэ мү-
 рэнэй үндэр шара эрье дээрэ нарбайн ногоорогшо нарһан туужа
 руу орожо, ой модоной зэдэлсэ хүхэ хюрөөгэй дуу хүгжэм суурья-
 туулба. Һаглагар ногоон намаатай томо томо нарһад хүүен-хааян
 унажа, ой тайгые узуураарнь дорьбоон доһолгобо. Хүдэлмэришэд
 нарһа мододые узуураарнь тайража, томо барилгын бодохо ехэ тал-
 май сэбэрлэбэ, обоо отог шэлбүүһэ намаагаар гүнзэгы жалгын эхи-
 нүүдые бүглэжэ, тойроод ябаха зүргэ харгы гаргаба. Талмайн сэбэр-
 лэгдэһэнэй һүүлээр «П» үзэгэй түхэлтэй томо байшангай һуури
 табигдажа захалба.

Иигэжэ үнинһөө хойшо «Кузнечно-слесарна мастерской» хүдэл-
 мэришэдэй суглаан бүхэндэ хөөрэлдэдэг хөөрэлдөөнийнь одоол-
 шые бодотоор бэлүүлэгдэжэ, шэнэ «Механлит» завод баригдажа
 эхилһэн байгаа. Дээдэ-Үдын доодо захада, анхан эгээл тэрэ баян
 Ордовскийн барюулһан модо хюрөөдэдэг завод болон гал тээрмэ
 шадар, хурдан урасхалта Сэлэнгэ мүрэнэй ганга үндэр эрье дээрэ,
 ехэнхидээ ербэгэр хайхан нарһа модотой, набшаһата мододһоо
 наян халаата хайлааһатай, нариихан шара алтарганатай, үбһэ но-
 гоон гэхэдэ, сагаан хюрууда хибархагүй, зуу найман үетэй зүлгэ но-
 гоон зээргэнээр хүнжэл болгожо хушагдаһан аятай зохид газарта
 тэрэнэй һууринь табигдаба. Мүн тэрээн шадар, түмэр замай хойто
 бөөдэ, заводой хүдэлмэришэдэй һууха байрын гэрнүүдые бариха гэ-
 жэ хараалагдаһан байна.

Анхан баян Ордовскиин завод гэжэ модо хюрөөдэдэг завод крупчатка татадаг вальсово тээрмэ хоёрые бүхы дээрэнэ нэрлэдэг байһан юм. Тэдэниие тойрон олон байрын гэрнүүд байдаг һэн. Энэ заводто 25 болон 15 мориной хүсэтэй хоёр локомобиль, түмэр тошылдодог хоёр станок, орооһо тарьяа сэбэрлэдэг хийдхүүрнүүд, талха гурил хадагалдаг ехэ ехэ складууд, моридой ба гахайн байранууд байһан байгаа. Тэрэ баян Дээдэ-Удын түмэр замай станциһаа наашань түмэр замай халаа барюулһан, Сэлэнгээр урдажа ерэнэн модонуудые эрье өөдэнэ татажа гаргаха лебёдко тодхуулһан, мүн модонуудые хюрөөдэхэ газартань абаашаха нарин хэмжүүрэй түмэр харгы табуулһан байба. Тиин 1917 ондо энэ баянай хамаг зөөриее хаяжа арилһанай удаа тэдэ барилгануудын хэдэн жэлдэ эзэгүй байһан юм. Завод болон тээрмын хүдэлхээ болиходонь, мүн хүдэлмэришэдыньше иишэ тишээ таража, зариманиинь һууһан гэр байрануудаа урилан, үмсын болгожо абаһаншье байгаа. Хожомынь, 1925 ондо, ехэ түймэр боложо, тэрэ эзэгүй үлэнэн завод галда шаташаһан юм. Дүрбэн ехэ складай хоёрын дүрэлсэһэн байгаа.

Хори юһэн оной зун «Механлит» завод баригдажа байна гэжэ дуулаад, абаха байгаа һаань, ажалдашые орохо һанаатай, тэрэниие хараха үзэхээ ерээ бэлэйб. Хараха янзадамни, Дээдэ-Үдэ соогоо нилээдгүй томохон завод болохо янзатай, хэмгүй ехэ барилгын хүдэлмэри хэгдэжэ, хэмгүй олон хүн хүдэлжэ байба. Газар шорой малтагшадһаа захалаад, модо, шулуу, хирпиисэ зөөгшэд, шэрэгшэд, хирпиисээр хана бодхоогшод, модошо дархашуул хүрэтэрөө ехэл олон хүн амилха забгүй ажаллажа байба ха юм. Эдэнэр хадаа «Механлит» заводой барилгы дааж абаһан Дээдэ-Удын барилгын конторын хүдэлмэришэд байһан байгаа.

Яагаад энэ томо заводой хүдэлмэришэн болохо тухай бодомжолжо, гайхажа маргажа ябатараа: «Байза, шолмые даһаа, нэн түрүүн барилгадань орожо, һайнаар хүдэлхэ юм байна. Тиимэ хүниие хожомоо заводто абахал аабза» — гэнэн бодол түрөөд, модошо, шулууша дархашуулай хажуугаар ябасагаахадамни, балайшые хүн анхаржа хэрэглэжэ үгэбэгүй. Тиихэдэнэ урдань Ордовскиин талха гурил хадагалдаг ута хара склад-забоожондо оробоб. Эндэ гурбан нарин модошо дархан хүдэлжэ байба. Ута шара һахалаа хоёр тээшэнэ жүрысэ эмирһэн, хүзүүгээрээ бага зэргэ бүхэтэр аад, яһалиг томо бөөтэй, бадарган шанга хоолойтой үбгэжөөл хоёр залуу хүбүүдтэй хамта томо томо рамануудые хэжэ, ханада түшүүлээд байгаа һэн. Бүтэһэн ажалыень харахадамни, нягта һайнаар хэһэн байбашье, энэ мэтын юумые би яһала хэдэг байһан хүм. Иигэжэ һананан дары, мүнөөхи үбгэжөөлдэ хандажа:

Таанартай суг дархалжа болохо юм гү? — гэжэ һонирхобоб. Тиихэдэмни үбгэжөөл асуудалда харюусангүй, урдаһаамни түргэн һураадхиба:

— Юу хэжэ шадаха хүмши?

— Бага зэргэ дархалдаг хүмби. Гэбэшье бүтээһэн ажалыем хаража үзэхэдэ болоно бээ даа. Дарханай зэр зэмсэг намда хүсэд бии...

Бадарган хоолойтой үбгэжөөл бодолгото болонгёор гү, али шэнжэлэнгээр минии урдаһаа хаража, ойро зуура шэмээгүй байба. Тиихэ һамбаандань дахин нураадхибаб:

— Эдэ рамануудаа ямар хэлсээгээр хэдэг зомта?

— Раманууд ондо ондоо сэнтэй байдаг. Туд бүридэнь хэлсээ тааража дархалдагбди. Юрэнхыдөө, олзонь барагтайхан байха даа. Бэрхэ дархан үдэрэй гурбан түхэриг үлүүтэйе оложо болодог, — гээд бадарган дуутай үбгэжөөл тайлбарилан хөөрөжэ байтараа, гэнтэ иигэжэ хэлэбэл даа: — Зай, нүхэр-тала, бидэнэр шамайе бригададаа абахагүйбди. Амяаран дархалжа шадаха һаа, ороходошни болохо байна. Зүгөөр голодоһо гаргаа һаа, гэмтээһэн модонойнгоо сэн түлэхэ болохош. Ойлгоно гүш?

— Ойлгоно. Абахал байгаа һаань, ажаллахамни...

Мохоорхо тамхияа хурга бүдүүнээр орёожо, элбэг ехэ утааень уняар мана татаса бааюулан нуугаад, бадарган үбгэжөөл хөөрэнэ. Тиһээр байтараа тэрэмни балай бадарган шэрүүн хоолойтойшые бэшэ, сухалтайшые бэшэ, яһала зулгы хайн зантай хүн байшабал даа. Нилээд удаан хөөрэлдэжэ нууһанай һүүлдэ, үбгэжөөл: «Зай, ябая», — гээд эрид шиидэнгээр нууриһаа бодожо, намай дахуулан, жаахан сонхотой хуушан хара гэр тээшэ түргэн гэшхэдэлээр ябаадхиба. Тэрэ гэртэ ороходомнай түхэрээн шара нюдэтэй томо сагаан хүн столой саана нууба. Энэмнай барилгые хүтэлэгшэ инженер Шапов гэдэг байгаа.

— Энэ залуу национал рама дархалха һаналтай байна. Абахада болохо байгаа. Теэд манай бригадада багтахгүй, гансааран хүдэлхэ байха. Хөөрэлдэгты, — гэжэ хэлээд, бадарган хоолойтой үбгэжөөлни гаража ябашаба.

— Заводой олон нюдэтэй рама хэжэ шадаха гүш? — гэжэ инженер Шапов асууба.

— Тиимэ рама хэжэ үзөөгүйб, тиибэшье модон гэрэй рамануудые хэдэгби...

Зай, хайн гээшэ. Зүгөөр хэрэгсэлэй эд гутаагаа һаа, түлэжэ шадахаар зөөритэй гэхэн үнэмшэлгэ бэшэг хэрэгтэй болохо байна. Тиимэ саарһа асарха болоолши даа.

Зөөрин үнэмшэлгэ бии, — гээд сомон зүблэлэй үгэхэн саарһа үбэрһөө гаргажа инженертэ һарбайбаб. Шапов тэрэнииемни үзөөд, нэгэ данса дээрэ минии нэрэ обог бэшэхэнэй һүүлдэ иигэжэ хөөрөбэ:

— Заабариин ёһоор гэшүүхэтэй, хүхэ хальһатай, хии габатай, хатархай гү, али шиигтэй модо рамада оруулжа болохогүй. Шанар

муутайгаар хээ хаа гү, али нэгэ шалтагаанаар голодоho гаргаа хаа, модоной сэн гурба нугалжа түлэдэг юм. Тиимэһээ ехэл нягта хайнаар дархалха ёһотой...

Иигэжэ хайтар ойлголсоһоной һүүлдэ хоюулан хүдэлмэрийн хэлсээ баталжа амжаад, би шэнэ ажалтай болоһон хүн мүнөөхи бадарган үбгэнэйнгөө хүдэлжэ байһан забоожон доро ошожо, ажалайнгаа газар түхээрбэб. Тиигээд хойто үдэрһөөнь захалжа модо хүрөөдэн, харуулдан, томо заводой рамануудые дархалалсажа эхилээ һэм. Бүтээһэн ажал яһала үнэ сэн хайнтай, үдэрэй гурбан түхэриг үлүүтэйе үнэхөөрөөшье олохоор байба. Тэрэ үеын үнэ сэнгээр гурбан түхэригөөрөө наян килограмм шэниисын гурил гү, али нэгэ харын олзоор хайн мори худалдажа абаха жэшээтэй байһан юм. Гэбэшье би тэндээ удаан хүдэлжэ шадаагүй, сэрэгэй албанда мордохо болоходоо гэртээ бусаа бэлэйб.

Мүнөөхи бадарган хоолойтой, сухалтай гэжэ ханаһан үбгэжөөл-ни сухалтайшье бэшэ, анхан Ордовскийн заводто модошо дарханаар ажаллажа байһанаа мүнөө «Механлит» заводой барилгада хүдэлдэг болоһон, тон хайн зантай, хүн зондо туһа хүргөөшэ Петр Васильевич Шаригин гэдэг байһан юм.

* * *

1930 он гараба. Зүблэлтэ орон хүгжэлтынгөө арюун хайхан замаар асари ехэ илалтануудые туйлан, урагшаа түргэн дабшана. Ехэ ехэ хотонууд, промышленна түбүүд заха зайгүй барилгын модоор хубсалба. Тэрээнтэй хамта Дээдэ-Үдэ хотодошье механизированна шэлэй завод, зайн галай станци, Зүблэлэй байшан гэхэ мэтын шэнэ шэнэ барилганууд бодхоогдожо эхилээ һэн.

Тэдэнэй дундаһаа эгээн түрүүн баригдажа дүүргэгдээшэнь «Механлит» завод байгаа. Энэмнай дотороо түмэршэ дарханай таһагтай, түмэр эд хабсарха слесарьнүүдэй цехтэй, түмэр тошылдодог оньһото механизмуудай цехтэй, хэб дархалалгын ба модошо дарханай таһагуудые оруулһан шэрэм шудхалалгын цехтэй, хамта дээрээ 1375 дүрбэлжэн метр ажалай талмайтай, шэрэм хайлуулдаг газартаа гурбан дабхар, улаан хирпиисэ ханатай, улаан шулуу сабшажа, сонхоһоо доошонь олон ханза ябталһаншуу, дотороо һаруул хайхан таһалгануудтай, уужам салуу барилга болоһон юм. Тэрээнтэй нэгэ доро Сэлэнгэ мүрэнэй эрье дээрэ уһа бүлэхэ бүлүүрэй байра, мүн тэндэ зайн галай станци, заводой конторо, эдеэ хоолой гэр, ажалшадай заводтоо ородог гэр модоор баригдаһан байна. Мүн заводые тойруулан модон харшаар хашаа баригдажа, хүрин шэрээр шэрдэгдэһэн байгаа.

«Механлит» заводой баригдажа дүүргэгдэһэнтэй дашарамдуулан, мартын 16-да эндэхи ажалшадай хамтын суглаан боложо, тэрэ суглаанай тогтоомжын ёһоор, Парижай коммунын нэрэмжэтэ Дээдэ-Удын Гүрэнэй механическа шудхалгын завод гэхэн нэрэ тэрээндэ олгогдоһон байна.

Тиигээд һүүлдэнь Буряадай АССР-эй ЦСНХ-гэй Дээдэ-Удын барилгын конторын захирагша Тубиков 1930 оной мартын 20-ной 41–15 номерой бүридхэлэй ёһоор заводой байшангы «Механлидай» директор А.В. Макореевичтэ тушаажа үгэхэдөө, дүрбэн жэлэй турша дотор барилга дээрэ 238 590 түхэриг 95 мүнгэн гаргашалагдаа гэжэ тэрээн дээрээ тэмдэглэһэн байгаа. Тиихэдээ заводые галай аюулһаа хамгаалха депо, мүн зарим тэды байрын гэрнүүд баригдажа дүүргэгдэнгүй, дутуугаар орхигдоһон байна гэхэ гү, али 11 409 түхэриг 05 мүнгэн хэрэглэгдэнгүй үлэһэн байна. Тэдэ дүүргэгдэнгүй үлэһэн барилгануудые завод өөрөө барижа дүүргэхэ ушартай болоһон юм.

1930 онһоо эхилжэ, «Механлидай» комсомолшууд, ударнигууд түрүүтэй, бүхы хүдэлмэришэд ба алба хаагшад Ленинэй субботнигуудай жэшээгээр найн дураараа эблэржэ, амаралтынгаа үдэр Дээдэ-Удын томо томо барилгануудта ошожо хүдэлдэг болоходоо, республика дотороо эгээн түрүү эдэбхитэдэй нэгэн гэжэ тоологдодог байһан юм. Тэрэшэлэн СССР-эй арадай ажахые хүгжөөхэ түрүүшын табан жэлэй түсэбые болзорһоонь урид дүүргэхын түлөө бүхы орон дотор социалис мүрысөөнэй дэлгэрхэдэнь, мүн «Механлит» заводой хүдэлмэришэд республика соогоо эгээн түрүүлэн, өөһэд хоорондын, цехүүд болон таһагууд хоорондын ажалай урилдаа эмхидхэһэн байна. Тиин хамагай түрүүн шудхалаашад Дмитрий Николаевич Давыдов, Дорофей Михайлович Филиппенко, слесарь Исай Леонидович Альцман, тошылдогшод Абрам Матвеевич Копеепкер, Сергей Андреевич Марфин гэгшэд ажалай үндэр амжалта туйлажа, социалис мүрысөөндэ илажа гараад, эгээл түрүүшын ударнигуудай нэрэ зэргэдэ хүртэһэн байха юм.

Заводой хүдэлмэришэд шэнэ байшангаа тушаажа абахаһаа бүри урид, 1929 оной намарһаа эхилжэ, тэрээн дотороо машина механизмуудаа, элдэб станогүүд болон верстагуудаа тодхожо эхилһэн байгаа. Тэндэ эгээл эрхим бэрхэ слесарьнуудын ошожо, энэ бэлэдхэлэй хүдэлмэри хэдэг байба.

Хуушан мастерскойһоо шэнэ «Механлидтаа» зөөхэ болоходо мүншье нилээдгүй ехэ ажал хүдэлмэри гараба. Хамаг машина механизмуудаа тэндэ абашахын тулада морин ажалшадай артельһээ олон мори тэргэ хүлһэлжэ абahan байна. Мастерскойдо тиимэ хүндэ хүшэр юмэ хомор байгаа, гэбэшье ууралаар хүдэлдэг жаахан локомотив, шэрэм хайлуулдаг пеэшэн, шудхалгада хэрэгтэй

хэбэй хайрсагууд, мүн нэгэ хэды томо станогүүд гэхэ мэтын адар юумэнүүд байһан лэ байна бшуу даа. Тиимэһээ тэдэниие тэргэдэ тээжэ, мөөрын буласаа элһэн соогуур зүдхүүлжэ абаашаха гээшэ хүшэрхэншье, нобшохоншье ажал байһан юм.

Шэнэ заводой проект дээрэ заводой доторхи түхээрэлтэнүүд хараалагдаагүй, миил хоһон байһан бариха гэжэ хэлсэгдэһэн байгаа. Тиихэһээ гадна, шэнэ заводто хэрэгтэй станогүүдые эртээнһээ захижа асаруулаагүй үшөө нэгэ шалтагааниинь хадаа, манай республикын ЦСНХ-гэй мэдэлдэ олон хуушан станогүүд байһан аад, тэдэниие «Механлидай» хүдэлмэришэд өөһэдөө суглуулжа, заһажа тодхохо ёһотой гэжэ дурадхагдаһан юм. Үшөө тиигээд Колчагай сэрэгүүд зүүн тээшээ зугадахадаа Ураал шадар байһан Водконой заводые нүүлгэжэ ябаһанаа, манай эндэ ямар нэгэ бэрхэшээлтэй ушаржа, станогүүдые ашаһан хэдэн вагоноо Дээдэ-Үдэдэ хаяад арилһан байгаа. Тэдэ станогүүдын сэрэгэй хабаатай нэгэ багахан складта хадагалагдажа байһан юм. Республикын ЦСНХ-гэй заабаряар «Механлит» завод элдэб зүйлэй 35 станок тэндэһээ абажа, Союзтрансын автомашинануудта ашажа асарһан байна. Тэдэнь арба гаран жэлдэ элһэ шоройдо дарагдажа, жэбэ жонходо барюулжа хэбтэһэн станогүүд һэн. Тэдэнэй зариманиинь хэмгүй хүндэ, томо станогүүд байһан тула, тэрэ сагай арга боломжоор автомашинада ашаха, буулгахада баһашье бэрхэтэйхэн байгаа бэлэй.

«Механлит» заводой директор болохоһоошье урид Адольф Викторович Макореевич шэнэ заводтоо хүсэ ехэтэй олон машина механизмуудые тодхохо, тэдэндэ хэрэглэгдэхэ зүйлнүүдые бэлдэхэ ба мэргэжэл һайнтай инженер техникүүдые ажалдаа абаха тушаа оролдолго гаргажа эхилһэн байгаа. Тиин түрүүнэй барилгын ахалагша байһан инженер Шапов заводойнгоо машина механизмуудые тодхохо бүхы хүдэлмэри толгойлбо. Хамагай түрүүн ямар юумэ тэрэ бүтээһэн байгааб гэхэдэ, Доодо-Березовкын баян Загузиной хирпиисын заводто 26 болон 45 мориной хүсэтэй локомотилийн байһые, томыень республикын ЦСНХ-гэй зүбшөөлөөр абаха болоходоо, тэрэниие задалуулангүй, тусгаар ехэ шаргада тээлгэжэ, дүшэн морёор зүдхүүлжэ асарһан байна. Тэрэ үедэ заһамал һайн харгы байгаагүй, гүнзэгы элһэ саһан хоёр соо моридойнгоо даажа ядахада, бэрхэшээлтэй газарнуудтань уһа мүльһэ хүргэжэ байгаад асаруулан байна бшуу. Зайн галайнгаа станцида тэрэнээ тодхоходоо, 50 киловатт хүсэтэй зайн галтай боложо, заводоо хүдэлгэхэ, ажалшадайнгаа гэр байрые гэрэлтүүлхэ аргатай болоһон байгаа. Эндэ Менг Генрих, Д.М. Филиппенко түрүүтэйгээр олохон слесарнүүд нилээдгүй ехэ ажал хэжэ гараһан байна. Мүн ута хара һэрбэгэр хахалтай, дунда зэргын нюргатай Петр Полуэктонович Бухаров гэдэг Петровско заводһоо уряалаар ерэжэ, «Механ-

лидай» зайн галай станциин захирагша болгогдоод, хэдэн жэлдэ ажаллахадаа нилээд ехэ туһа хүргэжэ, зайн гал үйлэдбэрилхэ хэрэгыгэ найжаруулжа, ажахыда уурал хэрэглэхэ ба үйлэдбэрийн газарыг ууралаар дулаасуулха талаар хэмгүй ехэ ажал хэһэн, олон хүниие өөрынгөө мэргэжэлдэ хургаһан байна.

Тэрэшлэн эрхим хайн мэргэжэлтэй, үнинэй шудхалаашан Иван Ларионович Куделин гэдэг үбгэниие Эрхүү хотоһоо урижа асараад, шудхалгын цехэй захирагшаар томилһон байха юм. Иван Ларионовичын хүтэлбэри доро шэрэм шудхалгын талаар эмхидхэлэй хүдэлмэри эхилжэ, 50 сантиметр дотортой шэрэм хайлуулха шэнэ вагранкын түмэр гадарыг мүншье нилээдгүй зобожо бүтээһэн байгаа. Юундэб гэхэдэ, тэрэ үедэ электродрель электрогагнуури гэжэ байгаагүй, хамаг юумыг гар дрелеэр нүхэлжэ, гараараа зүйжэ, таблажа холбохо ушартай байһан юм шуу. Тиимэһээ вагранкын түмэр гадарһаа байтагай, вагранка үлээлгэхэ томо вентилятор ба тэрэнэй хоолойшье мүн лэ таблажа бүтээгдэһэн байна. Хайлуулагдаха шэрэмыг баллажа, жэжэ болгодог копер, баллагдаһан шэрэмыг хоёрдохи дабхарта гаргаха түмэр тэргэ, тэрэниие зүдхэхэ оньһо, 4 тонно хүрэтэр шэгнүүритэй шудхагдаһан юумыг үргэжэ абаха, гараар хүдэлгэгдэдэг оньһото таль, хэблэлгын шорой адхандаг жаахан бегун, жэжэхэн шудхалаагай шорой мухарюулжа сэбэрлэдэг торхо шэнги тээрмэ, сад хүлэр хайлуулдаг, тоһон түлишэтэй хүмэрюулдэг пеэшэн, хүндытэй гү, али орёо нүхэтэй юумэ шудхахадаа зосоонь хэгдэһэн шорой голыень хатааха дотороо эрвэлдэдэг стэндтэй пеэшэн гэхэ мэтын шухала хэрэгсэл түхээрэлтэнүүдыг дууһын гараараа бүтээһэн байгаа. Эдэ хамаг юумээ түхээржэ дүүргэхэдэ хэблэлгын тусгаар хайн шорой бэлдээд, түрүүшын туршалга хэжэ үзэһэнэй һүүлдэ, 1931 оной январьһаа шудхалгынгаа хүдэлмэриг дүүрэн хүсөөрнэ ябуулжа эхилһэн байна. Энэ үедэ Иван Ларионович Куделинэй хүтэлбэри доро мастернууд Д. Н. Давыдов, Пулшиц, хэблэгшэд Ж. Базаров, Пищев, Семен Борисович Метелица, хэбэй гол бүтээгшэд М. А. Алгазина, шудхалаашад И. К. Демидов, С. Н. Иванов, шэрэм хайлуулагшад Беднягин, Дерягин гэгшэд байһан аад, саашадаа улам олошоржо, 30 гаран хүн болоһон байха юм.

Шэнэ заводой проектын ёһоор шэрэм шудхалгын цехэй хажууда, уужам һаруул таһалга соо хэб дархалалгын таһаг байгуулагдаба. Хуушан мастерскойһоо модо тошылдодог станок, зузаан түмэрөөр таблажа хэһэн хобоотой, эритэ мэсэ хурсададаг нойтон тошыло асаржа тодхоод, тэдэниие хүдэлгэхэ хоёр электромотор табиһан байна. Мүн урда, хойноо модон шүрэбтэй хабшуургатай, модошо дарханай хүдэлхэ гурбан верстак тодхогдожо, хэб дархалагша Яков Гаврилович Востоков үбгэжөөл өөрынгөө туһалагша, залуу татар хүбүүн Шамсудиновтай хоёр верстагынь эзэлээд хүдэлжэ байдаг һэн.

Заводой зүүн-урда булангай 360 дүрбэлжэн метр талмайтай, гэрэлтэй уужам тагалга дотор хуушан мастерскойноо болон сэрэгэй паркнаа асархан түмэр тошылдодог, харуулдадаг, нүхэлдэг, шүрэб отолдог, гурьба гаргадаг станогүүдые тодхоод ажаллажа эхилхэ гэхэдэ, зариманиинь доторой дайнай үймөөн соогуур асарагдахан тула эбдэрхэй хухархай гү, али хэхэг хубинуудын дутуу байхан юм. Тиимэһээ тэдэ дутуу дунда хубинуудыень шэнээр бүтээхэн түбэгтэй байбашье, бүтээхэл ушартай бологдоо хэн. Онъhoto механизмуудыё заһабарилга, тодхолгодо үнинэй дүй дүршэлтэй ба мэргэжэлтэй болоһон слесарьнууд Менг Генрих, Станислав Шунейко, мүн уралан нарижуулгын талаар дүршэлтэй залуу техник-механик Семен Иннокентьевич Власов гэгшэд ехэл оролдосотойгоор хүдэлжэ, хамаг тэрэ дутуу дунда хубинуудыё шэнээр бүтээжэ байгаад, долоон метр утатай «Вильсон», мүн «Мельвекир» гэжэ түмэр тошылдодог американска станогүүд, шүрэб отолдог францүзска «Левлон», мүн «Бондьер» гэжэ гурьба гаргадаг станок, Петербургда бүтээгдэһэн түмэр тошылдодог «Бармалей» гэхэ мэтын гушан хоёр станок тодхожо, тэдэниё трансмиссияр холбожо, туд бүридөө 9 киловатт хүсэтэй 4 электро-моторноо хүдэлхөөр тааруулан байна.

Түмэршэ дарханай таһагта түмэр улайлгаха дүрбэн хяһа электровентилатортайгаар тодхогдоһон байна. Мүн жэжэхэн түмэр улайлгаха найман сонхотой эрьелдэдэг хяһа, боолтын толгой гаргаха, түмэр тайраха пресснүүд, фрекционно сахариг хабшуураар үргэжэ дабтадаг, модон эшэтэй, 40 килограммай мунсатай онъhoto балта тодхогдоһон байгаа. Хуушан мастерскойдо ажаллажа байһан түмэршэ дархашуул Г.И. Ушаков, Янышев түрүүтэйгээр олохон түмэршэ дархашуул энэ таһагта хүдэлдэг болоо хэн.

Заводой дархашуулыё хамаг бүхы зэр зэмсэгээр хангаха зэбсэгэй жаахан таһаг байгуулагдажа, тэрэниё даагшаар Исай Леонидович Альцман томилогдобо. Мастернууд нүхэд Николаев, Китов, токарь Копеепкер гэгшэд эндэ хүдэлдэг, мүн хүнөөр хөөрэлдэхэшгүй, үгэ дуу хомортой үндэр хара үбгэжөөл, токарь мэргэжэлтэй Нектов гэдэг хамсыгаа шамажа, ажалдаа хам орошоод байдаг бэлэй. Баһа нэгэ дунда зэргын нюргатай, туранхай хара шарайтай, зугааша хүхюу зантай, хэхэ бүтээхэдээ шумууһан түргэн үбгэжөөл бии хэн. Тэрэмнай заримандаа тошылдохо түмэрөө гү, али шэрэмээ станогойнгоо патрондо хабшажа, отолуурыень тудхаажа табижархёод, ажалаа эхилхынгээ урда тээ бээ хориго гэнэндэл, хоёр гараа хармаандаа хэжэ, дала мүрөө хобиитор хабшаад, хошон зугаа гаргажа, станогүүдай хоорондуур хатаржа плясаалжа, заримандаа гартаа карта баряад, элдэб ааша харуулжа байхал даа. Энэмнай үнинэй түмэр тошылдогшоор ажаллажа байһан уран гарта Г.И. Булычов ха юм.

«Механлит» завод урдын мастерской байһандаа орходоо, хэдэн хуби олон оньһото механизмууды тодхожо, үйлэдбэрийн хүсэ ехэтэй болон элдэб жэжэ божохон заһабарилгаар, бага зэргын дархалалгаар бээе хангажа шадахаяа болибо. Саг үргэлжэ, түсэбэй ёһоор бүтээгдэжэ байха ехэ ажал хэрэгтэй болобо. Тиин энэ асуудалаар СССР-эй ЦСНХ-гэй нэгэдэмэл трестдэ хандахадань, гараар хүдэлгэжэ уһа бүлэдэг «Альберт №6» гэхэн насос 5000 хэнэг бүтээхэ захил үгэһэн байна. Энэнь «Механлидай» хахад жэл соо хэхэ ажал байба. Жэлэй хоёрдохи хахадтань Буряадай АССР-эй ЦСНХ-гэй захилаар республикын завод фабрикануудай машина механизмуудта хэрэгтэй хэнэг хубинууды бүтээхэ, хүдөө ажалай машинанууды заһаха ёһотой байһан юм. Дээрэ дурсагдаһан эдэ бүхы хүдэлмэрийе 1931 оной эхинһээ хэжэ захалха зэргэтэй аад, Дээдэ-Үдын барилгын конторын нобшо аалыар ажаллаһан дээрэһээ машина механизмууды тодхолгын хүдэлмэри мүн лэ удааржа, түрүүшын гурбан һара дотор түсэбтэ үйлэдбэрилгэ һаял хүсэндөө орожо ядажа байһан байна.

1931 оной июль һарын мэдээнэй ёһоор, «Механлит» завод 120 хүдэлмэришэнтэй боложо, тэдэнэй табин хубинь гэр байраар хангадаһан байба.

* * *

Мянга юһэн зуун гуша нэгэн оной урин дулаахан хабар болобо. Үбһэ ногооной ургажа, набша сэсэгэй һалбарһан май һара гараба. Би хэб дархалалгын ажалда орохо һанаатай, «Механлит» завод ерээ бэлэйб. Урдын бага зэргэ танил Адольф Викторович Макореевич байгаа ёһотой гэжэ һанаад, директорэй таһалгада ороходомни, столой саана үндэр сагаан шарайтай залуушаг хүн һууба. Мэндын һүүлээр, танаа-гүй хүндэ юушье хэлэхэеэ гайхаһан шэнги байхадамни:

- Юун хэрэгтэйб, нүхэр? — гэжэ тэрэ хүн һураба.
- Ажалда орохо һанаатай ерээ һэм, — гэжэ харюусабаб.
- Ямар ажалда дурлаабы?
- Модошо дарханби. Хэб дархалжа шадахаб.

Үргэн дороо шобогорхон хара һахалтай, хорзогор шара шүдэтэй, нарин хара шарайтай, дажаганаһан шанга дуутай хүн манай хөөрэлдөө шагнажа, директорэй столой ойро һууһанаа, тэрээн тээшэ эрьежэ дуугарба:

- Иван Ларионовичто эльгээхэ юм һэн.

Директор нэгэ бишыхан саарһан дээрэ хэды үгэ бэшээд, намда һарбайха зуураа:

— Шудхалгын цехтэ ошыш даа, — гэбэ. Энэ хүмни заводой шэнэ директор Иван Гаврилович Климович байһан байба.

Тэрэ саарһыень баряад, шудхалгын цех худар ошожо, захирагшыень бэдэржэ ябатарни, нюдэндөө шэлтэй шүрхэгэр хүхэ хахалтай, үндэр туранхай үбгэн ушараад, мүнөөхи саарһыем үзэхэнэй һүүлдэ: «Юу хэжэ шададаг юмши?», «Хаанаһаа ерэхэн хүмши?», «Хаана хэб дархалжа һураабши?» — гэхэ мэтээр яһанай хуудаһаар мүшхэжэ, хэб дархалагшаар абаха болоод, тэрээхэн саарһан дээрэмни нэгэ юумэ бэшэһэн бэээрээ: «Һөөргөө конторо ошо», — гэбэ. Энээхэн хүхэ хахалтай үбгэжөөлни шудхалгын цехэй захирагша Иван Ларионович Куделин байһан байгаа.

Тэрэ цех соогуур ябажа харад гээд, хүнүүдээр бага зэргэ хөөрэлдөөд, конторо ошоходомни, машинкаар бэшэдэг эхэнэр Лямина гэгшэ хамаг саарһа үнэмшэлгыемни хараһанай удаа, тиимэ ажалда оробо гэхэн үнэмшэлгэ бэшэжэ тамгаяа дараад, магазинһаа нормын ёһоор эдее хоол абаха талон үгэбэ. Хойто үдэрын харуул, хюрөө гэхэ мэтынгээ зэрэ зэмсэг үргэлөөд, дархалхаяа ерэхэдэмни, үнөөхи хүхэ үбгэжөөлни намайе дахуулжа, хэб дархалалгын таһагта оробо. Бэеынгээ янза түхэлөөр, шэг шарайгаараа, халзан магнайгаараа, жаахан боро хурааша малгайгаараашье һөөл Ленин багшадал адлихан үбгэжөөл ялайтар лаагдаһан шэнэхэн гоё верстагай ойро ажаллажа байһанаа, маанадай дүтэлхэдэ хүдэлхээ болижо, урдаһаамнай эрьен хараба.

— Яков Гаврилович, энэ залуу национал манда хүдэлхээ ерээ. Танилсагты... — гэжэ Иван Ларионович тэрэ үбгэнэй гарын адхан мэндэшлэхэнэй һүүлдэ хэлэбэ. Ленин багшадал адли үбгэжөөл нюдөө аниилган, намайе хэмгүй анхаралтайгаар хараад: «Хэб дархалжа шадаха барһан гүш даа, али үгы гү?» — гэжэ зосоогоо һанаһан янзатай, үлэ мэдэг энеэб гэн, бүглүүхэнээр гүбэрбэ:

— Зай, зай... Хаража үзееыл даа...

— Ямархан туршалгын ажал үгэлтэйб? — гэжэ үбгэн Куделин саашань дуугарба.

— Хари, мэдэхгүй... Модо зүйжэ сабуудаад, хабшажа хатаадаг модон шүрэбтэй хабшуургануудые дубаар хүүлэжэ туршаа һаа яаха ааб?

— Болонол бээ даа. Зай, залуу нүхэр, энээхэн верстак сүлөө байна. Энээн дээрэл ажаллаха болоош. Гамнажа байгаарай, — гэжэ хэлээд, Иван Ларионович гаража ябашаба.

Иигэжэ тэрэ үдэр уран нарин дархан Яков Гаврилович Востоковой ойро анха түрүүшынхээ ажаллажа эхилһэн байгаа.

Арбан хоёр хабшуурга хээд байхадамни, хоёр үбгэд дахин хөөрэлдэжэ зүбшэжэ, намда модошо дарханай наймадахи разряд үгөөд, хэб дархалхадашни дахин хаража үзөөд, хэб дархалагшын разряд үгэхэбди гэжэ хэлэхэн юм.

Яков Гавриловичын хажууда орёо бэрхэтэй хэбүүдые дархалжа һураха гэжэ һанаһан байгаа. Тиигээд ойлгожо ядаһан юумээ тэ-

рээнһээ асуухадамни тон тойруугаар хэлэжэ үгэдэг, ехэ һонин үбгэ-жөөл байба. Энээндэнь муулараадшые яалайб даа, тэрэ сагта үйлэд-бэрийн газарта үнинэй хүдэлжэ байһан мастернууд дайралдаһан лэ хүндөө дүй дүршэлөө абаһаар заажа үгэдэггүй, харин хэдэн һара һурагшаар хүдэлжэ, хамаг хүндэ ажалыень хэдэг болоһон хойнош-ни заажа үгэдэг хуушанай заншал үшөө орхигдоогүй байһан байгаа бшуу. Яков Гаврилович эгээл тиимэ үбгэдэй нэгэн байба. Юрэдөө, хүнэй нюур шарайгаар сэдхэл бодолыень мэдэхын аргагүйл гээшэ бээ даа!

Харин Иван Ларионович Куделин, Давыдов, Пулшис гэхэн гурбан үбгэд гуша-дүшэн жэл хүдэлжэ, шэрэм шудхалгын талаар дүй дүр-шэл ехэтэй болоһон туладаа хэб дархалуулхадаа тон һайнаар заажа үгэдэг, бүтээһэн хэб наринаар шалгажа абадаг, муу байбалынь, дахин яаралгүйгөөр хүүлэдэг улад байһан юм. Тэдэнэй һайн заншал-тай түргэн танилсажа, хүндэ заагааһа, ойлгуулааһа нүхэр ёһоной гуримыень бүхы наһанайнгаа хургаал болгон абаһан байгаа. Тиигээд Иван Ларионовичын: «Гамнажа байгаарай», — гэхэн верстак дээрэ гуша гаран жэлдэ ажаллажа байнаб.

Гэхын хажуугаар, шудхалгынгаа цехтэ түрүүшээр мүртэй хүдэ-лөөгүй хүм. Гуша нэгэн оной май һарада хэб дархалагшаар һаял ороод байтарни үнөөхи «бадарган хоолойтой, сухалтай» гэдэг үб-гэмни ушаржа: «Гэр байрын заһабари тон ехэ. Дархашуул дутана. Гансааран ехэ ядаржа байнаб. Намтай хамта хүдэлыш даа» гэхэн юм. Анханайнгаа танилда арсахаяа ядаад, Петр Васильевич Шаригин үб-гэжөөлтээ жэл тухай хүдэлжэ, байрын гэрнүүдые заһалсаһан, за-водой барилгын дутуу дундануудые дүүргэлсэһэн байгаа. Иигэжэ байха хоорондоо зайн галай станцин галшан Осинцов үбгэнэй үхэрэй байра болоод байһан һандархай гэр заһажа, өөртөө байрын гэр болгожо ороо һэм.

Манай заводто үгтэһэн түмэр замай саадахи 24 гектар газар хэдэн жэлдэ мүртэй эдлэгдэнгүй хэбтэһэн аад, 1935 ондо нефтебазада үгтэжэ, тэндэ һууһан оройдоо хоёр барааг хүдэлмэришэдөө ондоо тээшэнь нүүлгэжэ абааһахые «Механлит» заводой дирекцидэ ду-радхагдаһан байгаа. Теэд заводойнгоо гэр байраар дутамаг байһан дээрэһээ, тэрэ хоёр бараагта һууһан хүдэлмэришэд али болохо аргаараа нүүжэ, нэгэ зариманинь Сэлэнгын эрье шадар саг зуурын байрануудые барйжа ороһон байна. Иигэжэ түмэр замай саадахи тэрэ хайран дүтэ газар алдагдаһан байгаа. Гушан онһоо гушан табан он хүрэтэр «Механлит» заводой директорнууд байһан нүхэд Макореевич, Климович, Стасюченко, Яковлев, Александров, Баранников гэгшэдэй түмэр замай саанахи газар дээрэ анханһаа хойшо гэр байрануудые барюулжа байһан һаань, тэрэ газар алдагдахагүй, заводой боложо шадахал юм һэн. Гэбэшые тэдэ олон

директорнүүдэй хайхарамжагүй байһан дээрэһээ, мүнөө болоходо бидэнэр, табан зуу таран хүн, үдэр бүри табан модо ябагаар ябажа байнабди. Нүгөө талынь бодоходо, энэ ябадалнай балайшые муу бэшэ, хүнэй бөөдэ, энхэ элүүртэ хэмгүй туһатай юм гэлсэдэг...

* * *

Арбан жэлдэ алгадгүй хүдэлжэ, түрүүшын жаахан мастерскойе томо завод болоторнь хүтэлһэн, хэмгүй ехэ эмхидхэлэй хүдэлмэри хэһэн Адольф Викторович Макореевич шухала ушараар түрэл нютагаа бусаха боложо, директорэй тушаалһаа гарахадань, 1930 оной декабриин 15-һаа Иван Гаврилович Климович гэдэг директорээр томилогдоһон байна. Нүхэр Климович 1940 ондо Хяагта хотодо түрөөд, дунда хургуули дүүргэһэнэй һүүлээр Ленинградтай партийна училищидэ һуража ерэһэн байгаа. Энэмнай ажалай эмхидхэлдэ шадабаритай бэрхэ байбашье наа, ажа үйлэдбэриин талаар дүршэл багатай байшоо.

Тэрэншые гайхалтай бэшэ, нүхэр Климович инженерно-техническэ мэргэжэлгүй һэн. Тиихэхээ гадна, тэрэ үедэ заводнай үшөө хүсэндөө ороодуй, дутуу дунда юумэнь тон олон байгаа бшуу.

Заводто дүй дүршэл ехэтэй, уран нарин дархашуулын хургаяа даража тооломоор үсөөн, ехэнхидээ хүдөө нютагуудһаа партиин уряалаар ерэһэн, промышленна ажаүйлэдбэриин ажалда һаял һуража байһан уладууд бэлэй. Тэдэнэй олонхинь залуухан хүбүүд басагад һэн. Тэдэниие түбхын түрүүн һайнаар хургажа, бэрхэ, шадамар хүдэлмэришэд, уран нарин дархашуул болгохо хэрэгтэй байгаа бшуу.

Дээдэ-Үдэ хотодо анхан түмэр үйлэдбэрилгын заводгүй байһан ушарһаа слесарьнүүд, тошылдогшод, шудхалаашад гэхэ мэтын дүршэл ехэтэй хүдэлмэришэд түрүүшээр гансал Петровско заводһоо ерэдэг байһан юм. Тэдэнэр хүдөө тосхонуудһаа ерэһэн залуу зониие оролдосотойгоор хургадаг, дүй дүршэлөө, мэргэжэл шадабарья ху-баалдадаг байгаа.

Республика соогоо эгээл түрүүшын завод болоһон «Механлит» заводто мэргэжэл ехэтэй буряадшые дархашуул хүдэлдэг һэн. Жэшээлхэдэ, Хориин аймагһаа ерэһэн Дондок Бардуев Сэсэгтэ Сэнгуев хоёр ехэ уран түмэршэ дархашуул һэн. Агын аймагта 1906 ондо түрэһэн намтартай, сад хүлэр шудхадаг уран нарин дархан Жамсаран Базаров гэдэг 1930 ондо Дээдэ-Үдын барилгын контородо эмхидхэлэй уряалаар ерэжэ, «Механлит» заводой арбан хоёр байратай гэр барилсажа дүүргэлсээд, заводой шудхалгын цехтэ орожо хүдэлһэн юм. Тиин элдэб янзын орёо юумэнүүдые сад хүлэрөөр хэблэн шудхадаг байба. Зүгөөр ород хэлэ мууса мэдэдэг

тула, нилээдгүй ядардаг тулидаг бэлэй. Өөрөө ондоо тээшээ хаза-гайрхагүйнь тулада, мүн ойрохи нүхэдэйн тэрэнэй газар худар орохогүйн тулада цехэй мастер Дмитрий Николаевич Жамсаранай ажалай газарые тойруулан зуража, тэмдэглээд үгэдэг бэлэй.

— Ши, Жамсаран, Чингис-хаан шэнги хүнэй газар буляаха дура-тайлши. Ород хэлэндэ һуралши даа, нүхэр. Тэрэшни энээхэн бира-гүй абариһаашни түргэхэн болюулаадхиха, — гэжэ хэб шудхагшад энеэлдэдэг һэн.

Жамсаран Базаров заводто хүдэлжэ эхилһэн түрүүшын жэлһээ хойшо эрхим ударнигуудай ба эдэбхитэдэй нэгэн болоһон юм. Олохон жэлдэ найнаар ажаллажа байтарнь Эсэгэ ороноо хамгаалгын агуухэ дайн эхилжэ, Жамсаран Базаров Эхэ оронойнгоо эрхэ сүлөөгэй түлөө ами наһаяа үгэһэн байна. Манай заводһоо фронт ошоод, баатарлигаар дайралдан унаһан Жамсаран мэтэ бэрхэ хүнүүд олон һэн даа.

Түрүүшын табан жэлэй түсэбые болзорһоонь урид дүүргэхын түлөө дэлгэрһэн социалис мұрысөөндэ түрүүлһэн үйлэдбэрийн газарнуудта республикын ба хотын партийна, советскэ, проф-союзна органуудһаа дамжуулгын улаан туг барюулагдахаһаа гадна, хожомдожо ябагшадта оргоожо туг үгтэдэг гуримтай байһан юм. Манайшые заводто тиимэ оргоожо туг дайралдаһан байгаа. 1931 оной түрүүшын хахад жэлэй үйлэдбэрийн түсэбые холо дутуугаар дүүргэһэнэй түлөө тэрэ муухай оргоожо туг манай залуу заводто барюулагдаа һэн. Хамтынгаа суглаанда ерэхэн «Механлидай» бүхы хүдэлмэришэд иимэ һонирхолгүй хайрада заводойнгоо хүртэхые хаража, нилээдгүй улайһан сайһан, урмаа таһарһан ба саашадаа эршэмтэй найнаар ажаллахаар зоригжоһон байна. Тиигээд энэ оргоожо тугые ямар цехтэ байлгаха ёһотойб гэхэн хөөрэлдөөнэй болоходонь, шудхалгын цех шанар муутай шудхалаа гаргажа, бүхы заводоо гэдэргэнь татана гэжэ хэлсээд, тэрэниие шудхалгын цехэй захирагша нүхэр Куделиндэ барюулха гэжэ шийдхэгдэбэ. Оргоожо туг абажа, нилээдгүй мэгдэһэн гайхаһан Иван Ларионович бахардаһан муу хоолойгоор иигэжэ хэлэбэ:

— Манай цехтэ дүршэл ехэтэй бэрхэ хүнүүд хүдэлдэг. Тэдэнэр зэмэтэй бэшэ. Имагтал хэбэй шоройн шанар муутай дээрэһээ голодоһон ехээр гарана. Энээн тушаа оло дахин хөөрэлдөө һэмди, тээд мүнөө хүрэтэрөө хэмжээ абтаагүй байһаар...

Нүхэр Куделинэй хэлээшые бултааран зүбшөөжэ, хэблэлгын таһагай оёорые нэгэ метр гүнзэгы болгохо, газарайнь хурьһые гаргажа хаяад, ондоо һайн шорой хэхэ гэжэ хамтын суглаан шийд-хэбэ. Удангүй энэ ажал бодотоор бэлүүлэгдэжэ, шудхалгын цех һайн шоройтой болоһонһоо хойшо хэдэн жэлэй турша дотор тэрээн дээрээ хүрээ шорой нэмэнгүй, эрхим шанартай шудхалаа гаргадаг боложо, олохон жэлдэ завод соогоо түрүүлжэ ябаһан байна.

Гуша нэгэн оной хоёрдохи хахад жэлһээ заводой үйлэдбэри бүхы дээрээ найжаржа, хүдэлмэришэд болон хүтэлбэрилэгшэд, инженерно-техническэ хүдэлмэрилэгшэд бүгэдөөрэн ажаүйлэдбэри-тээ танилсажа, дүй дүршэл ехэтэй боложо, уралан нарижуулгын ба ухаалан зохёолгын талаар олон дурадхал ажал дээрээ хэрэглэһэнэй ашаар хоёрдохи хахад жэлэйнгээ түсэбые завод амжалтатайгаар дүүргэбэ. Тиигэжэ ноябриин 7-ной хайндэрөөр дашарамдуулан, заводой түрүүшүүл: механическа цехэй захирагша Сергей Андреевич Марфин, шудхалгын цехэй хэбшэн Жамсаран Базаров, слесарьнүүд С. И. Шунейко, Абрамов гэгшэд республикын ба хотын партийна советскэ, профсоюзна органуудай зүгһөө Хүндэлэлэй грамотаар шагнагдаһан юм.

хvi партсъездһээ хойшо бүхы зүблэлтэ орон дотор ударнигуудай хүдэлөөн үргэн далайсатайгаар дэлгэрбэ. Тиихэ үедэ «Машина бүтээлгын хүдэлмэришэд-ударнигуудай бүхэсоюзна паспорт» гэхэн үнэмшэлгэ ударник хүнүүдтэ үгтэдэг болоо һэн. Ударник хүнэй гурим заабаринь иимэ байгаа гэбэл: ударник хадаа социализм байгуулагша, шэнэ дүй дүршэл идхагша, социалис мұрысөө харбагша мүн. Ударнигуудай бригада болбол ажалай үндэр амжалта харуулагша, социалис ажалые гэдэргэнь татагша ангиин дайсадтай эрид шангаар тэмсэгшэ мүн. Ударнигууд хадаа парти, правитель-ствын тогтоол заабариине арад зоной дунда дамжуулан дэлгэрүүлхэ, арад зоной хэрэгтэ эдэбхитэй найнаар оролдохо уялгатай. Энэ хургаал заабариинь хүндэтэйгөөр хүлээн абажа, эдэбхитэй найнаар ажалладаг хүдэлмэришэд манайшые заводто олон боложо захалһан юм.

1931 оной декабриин эхээр партиин Буряадай областной комитедэй нэгэдэхи секретарь Михей Николаевич Ербанов ерэжэ, заводоймнай ажабайдалтай танилсаад, ажалшадай гэр байрануудые үзөөд, үдэшэлэн столово соо зарлагдаһан хамтын суглаан дээрэ үгэ хэлэхэдээ республика дотороо баригдажа байһан томо томо заводууд тухай хөөрөжэ үгөөд, манай заводой хүдэлмэридэхи олохон дутуу дунда зүйлнүүдые тэмдэглэһэн байна. Эдээ хоолоор хангалгы саашадань найжаруулха тушаа энэ суглаан дээрээ хүдэлмэришэд хэлэһэн байгаа.

Түрүүшын үедэ заводнай ямаршнуу ажал хүдэлмэри бүтээдэг байгаа һэм? «Механлит» завод насос бүтээлгэдэ дүршэлтэй гэгдэжэ, Эрхүүгэй нэгэ томо зоводһоо тусгаар насосуудые бүтээхэ захил ерэһэн юм. Энэ насосой үндэрынь хоёр метр хахад, хоёр цилиндртэй, манай заводой хүсэ шадалда түбэгтэйхэн эд байжа, 1932 ондо түрүүшынхиинь арайхан гэжэ бүтээгээд, 16 атмосфер уһа хашажа туршалга хэхэдэнь, хии хашадаг хоёр томо бүмбэгэһөөнь уһан нэбтэржэ, түрүүшээр ехэл тааража үгөөгүй юм. Харин тэрэнээ дахин

дахин шудхаж, хүүлэй хүүлдэ тааруулжа бүтээжэ шадаһан байгаа. Тэрэ сагта нягта нарин хэмжүүр-микрометр болон бэшэ бусад орёо оньһон приборнууд, шэнжэлгэ туршалгын лабораторишье гэжэ үгы, ехэл тулюур байһан юм гээшэ. Тиимэ орёо нарин хэмжүүрэй үгышье хаань, гараараа барижа, нюдөөрөө хаража үзэхэдөө юумын хэмжүүр абаһаар мэдэдэг, нюдэндөө галтай гү, али хурганайнгаа үзүүртэ мэдэлтэй гэхээр, уран нарин үбгэн дархашуул, ажал хүтэлдэг мастернууд байдаг лэ юм һэн. Жэшээлхэдэ, тэдэнэр хэбэй шорой гартаа бажуугаад, альган дээрээ хэды мухарюулаад үзэдэг һэн. Шэрэм хухалжа, шэрэмэй шанар мэдэдэг, түмэр гү, али булад хатаагаад, мүн лэ хухалжа үзэхэдөө тэрээгээр юу бүтээжэ болохоб гэжэ тодорхойлдог, танидаг бэлэй. Урданай түмэршэ дархашуул түмэр гү, али булад холбоходоо хяһын галда шэрээжэ, дабтажа холбодог байгаа. Урданай түмэршэ дархашуулай ажалые мүнөөнэй дархашуулай ажалтай жэшэхээр бэшэ, хураггүй орёо нарин, хүшэр хүндэ байһан юм. Тэдэнэр илангаяа булад шэрээхэдээ тон ехэ шадабаритай байдаг һэн. Машина механизм хэрэглэнгүй, миил алха болон балтаар дабтажа бүтээһэн эдынь мүнөөнэй дээдэ гарай слесариин бүтээһэн шэнги сэбэр гоёор, нягта наринаар хэгдэһэн байдаг бэлэй. Мүнөө сагта заводой түмэршэ дархашуулай ажал тоншье ондоо болошоо даа. Тэдэнэр зай хороной хүсөөр түмэр халаажа залгана, тайрахадашье механизмын хүсөөр тайрана. Тэдэнэй ажал орёо нарин байхаяа болижо, тэдэнэр имагтал түмэр эдэй бодо барааень барлажа үгэнэ гэхэ гү, бүдүүн барааень хэжэ үгэнэ хаям даа. Саашанхи ажалые машина болон слесарьнууд хэдэг болонхой. Тиимэһээ мүнөөнэй хүүдинсын залуу түмэршэ дархашуул түмэр шэрээжэ шадахагүй жэшээтэй байдаг.

1932 оной түрүүшын гурбан нарада насос бүтээлгын хүдэлмэри тон муугаар ябаһан байна. Энэ юун дээрэһээ болооб гэхэдэ, насос бүтээлгэдэ жэл соо 22 тонно сад хүлэр хэрэглэгдэхэ ёһотой аад, түсэбэй ёһоор тэрэ үгтэдэггүй, харин эндэ тэндэһээ суглуулагдаһан хуушан сад хүлэр, зэд гуули гэхэ мэтые хэрэглэһээр байтарнь тэрэнь дуунажа таһалдашадаг байһан юм. Тэрэ үедэ дасан сүмэнүүд хаагдажа, зэд сад бурхан, тахил сүгсэ, наһата, сан сэлэн гэхэ мэтые, мүн ород дасангуудһаа асарагдаһан зэд сад хэрээһэ, бурханай дүрсэ, тоһон дэнгэй хуури гэхэ мэтые хэрэглэдэг болобошье хаань, хожомоо мүн тэдэньшье хомордожо, сад хүлэрэй шудхалаа хэдэн хоногоор гү, али нараар таһалдашаха ушар тохёолдодог байгаа. Энэ шалтагаанһаа бүхы дээрээ заводой ажал үйлэдбэри ехээр хойшо татагдадаг, хаатадаг болоһон байна. Ушар иимэһээ нэгэ арга бэдэржэ, энэ хаатабариһаа гараха хэрэгтэй болоһон юм.

Тэрээнһээ гадна, сад хүлэр хайлуулдаг газарта тоһон түлишэ ходо дутадаг, зайн галай станциин түлишэ — шулуу нүүрһэн түргэ түргэн

тахалдажа, зайн галгүйдэхэ ушар али олон тохёолдодог хэн. Мүн ашаанай автомашина элбэгжээгүй, хамаг ашаа зөөбэриие морин ажалшад хэдэг хэн. Тээд Дээдэ-Үдэ хотодо олон томо барилганууд бодхоогдожо эхилхэн тула мори унаа дутажа, тиихэ үедэ ашаа зөөбэрийн хүдэлмэри хангалтагүй, ехэ хаатабаритай, ехээр удаардаг байһан юм. Манай завод оройдоол дүрбэн моритой байгаа. Тэдэнэй нэгыг директор болон конторын хүдэлмэрилэгшэд хүнгэн ябадалда хэрэглэдэг, хоёр морёор цехүүд доторой түлишэ, цехүүд хоорондын ашаа шэрүүлдэг, үшөө нэгэ морёорнь түмэр замай станциһаа заводой зайн галай станци хүрэтэр саг үргэлжэ шулуу нүүрһэ зөөлгэдэг хэн. Тиихэдээ энэ ганса морёор түхэреэн сүүдхэ соо түлихэ шулуу нүүрһэн зөөгдөжэ хүшэ хүртэдэгшыггүй байгаал даа. Харин гуша нэгэн оной һүүл багаар тонно хахадай ашаанай автомашинатай боложо, нэгэ бага ами оробошые, ганса жаахан автомашина хаана хүрэхэб даа.

Дээрэ дурсагдаһан эдэ бүхы ушар шалтагаанһаа заводоймнай ажал хүдэлмэри тэрэ үедэ гээгдэлтэйхэн ябаһан байна.

Заводой гол үйлэдбэри болохо насос бүтээлгэ дээрэ сад хүлэр дутажа, гүрэнэй түсэбэй дүүргэлтын ехэхэн хаатабарида ороһон ушарһаа түмэр шэрэм хоёроор насосуудыг бүтээдэг болохо дурадхалтайгаар 1932 оной май һарада заводоймнай директор нүхэр Климович Москва ошоо хэн. Тиин СССР-эй ЦСНХ-да ушар шалтагаанаа хэлэхэдэнь, балайшые тоожо үгэнгүй, нефть үйлэдбэрилгын газарта хэрэглэгдэхэ шобтон бүглөөритэй крануудыг олоор бүтээхэ захил үгэһэн байна.

Иигэжэ тэрэ зундаа насос бүтээлгынгээ хүдэлмэриг орхижо 1, 2, 3, 4 дюймын хэмжээтэй крануудыг хэжэ захалаа һэмди. Гадна шудхалгымнай цех Буряадай республикын ЦСНХ-гэй захилаар үргэн хэрэглэлэй эд: пеэшэнэй үүдэ, хаабари, шэрэм, хэрхигэр оёор гэхэ мэтыг тон олоор шудхадаг зандаал байгаа хэн. Энэ талаар түсэб ходооо үлүүлэн дүүргэгдэдэг, ехэл шударгы түргөөр бүтээгдэдэг ажал байһан байгаа. Республика доторой элдэб үйлэдбэрийн газарнуудһаа ондоошыг захилнууд яһала олоор ородог байһан юм.

«Механлит» завод түрүүшын гурбан жэлдэ цехүүд дотороо уураалаар дулаасуулдаг батареинүүдыг тодхожо үрдээгүй, хоёр-гурбан дабхар томо шэрэм пеэшэнгүүдыг шудхажа, цех бүхэн дотор хоёр-гурбаар табяад, түлээгээр дулаасуулдаг байгаа. Иимэ байдал үбэлэй хүйтэндэ ажал хүдэлмэридэ һаад ушаруулдаг байһаниинь лабтай. Олонхи хүдэлмэришэд хотын түб багаар, Үдын урда бээр һуудаг, тиигээд үбэлэй хүйтэн үглөөгүүр гэрһээ ябагаар ерэхэдээ нилээдгүй даарадаг хэн. Ажалдаа ерэжэ, тэдэ шэрэм пеэшэнгүүдыг түлижэ дулаасуулаад, хүдэлмэрээ эхилхэлээрнь хайран сагынь һалашадаг хэн. Иигэжэ зобожо байтараа гушан хоёр оной намар зайн

гал үгэдэг 45 мориной хүсэтэй локомотилийн ууралые хэрэглэдэг болохо гэлсээд, механизмуудай ба слесарна цех хоёрые ууралаар дулаасуулха түмэр соргонууд одоолшые тодхогдоһон байна.

Заводой үйлэдбэридэ хэрэглэгдэхэ элдэб түхэлэй хуурай, нүхэлдэг үрэмүүд, элдэб хэмжүүрэй шүрэб гаргадаг мечигүүд, гурьба хобоо гаргадаг фрезернүүд, түмэр тошылдохо хатуу булад эритэ победидүүд, юрэнхыдөө хамаг отолдог эритэнүүд саанаһаа тон үсөөнөөр үгтэдэг, тон хомор хэрэгсэлнүүд байһан байгаа. Гэбэшье зарим хэрэгсэлнүүдые заводнай өөрөө бүтээдэг һэн. Гушан хоёр оной һүүл багаар химиин аргаар хуурайн шүдэ шэнэлхэ мастерской нэгэ томохон гэртэ эмхидхэгдэжэ, тэрэнэй ахалагшаар Исай Леонидович Альцман томилогдоо. Энэ мастерской яһала хурса хайн хуураинуудые хэжэ эхилбэшье, удангүй заводой автомашина заһадаг болоходо хаагдажа, тэрэ гэртэнь хэб дархалалгын таһаг тогтоо һэн.

Шэнэ заводой хамаг бүхы байгууламжые эмхидхэхэн ахалагша инженер Шапов 1932 оной хабар ажалһаа гаража, тэрэ намартаа нүхэр Харшевский гэдэг тэрэнэй тушаал даһан байна.

Тиихэ үедэ техническэ ба ухаалан зохёолгын таһаг үгы, техническэ эрдэмтэй оройдоол хоёр хүн байһан юм. Тэдэнэй нэгэн гушан оной зун Эрхүүтэй индустриальна техникум дүүргэжэ ерэхэн техник-механик Семен Иннокентьевич Власов болоно. Заводой ахалагша механик болоод байхадаа Семен Иннокентьевич шэнэ шэнэ үйлэдбэри ухаалан зохёолгын гү, али хуушан үйлэдбэри уралан нарижуулгын талаар ехэ эршэмтэй хайнаар хүдэлдэг, хүн бүхэндэ заажа ойлгуулжа үгэдэг, бүхы техническэ зураг зураха, ажалай үнэ сэн тогтоохо, оньһото механизмуудые заһаха, тодхохо хүдэлмэридэ бүгэдэндэнь хабаадажа, хэмгүй түргэн бүтээдэг шударгы бэрхэ хүн бэлэй.

Гэбэшье 1932 он хадаа заводтомнай бэрхэтэйхэн жэл болоһон юм. Юундэб гэхэдэ, шэрэм хайлуулха кокс нүүрһэн, шэнэ тэбшэлһэн шэрэм, тусхай шанартай түмэр дутадаг, тэдэнэй захяа түсэбэй ёһоор саг болзор соогоо ерэдэггүй, ехээр хожомдодог байба. Энэ шалтагаанһаа заводоймнай ажал хүдэлмэри һаадта ородог һэн. Тэрэ жэлдэ заводой үйлэдбэрийн түсэбэй хангалтагүйгөөр дүүргэгдэдэг байһан дээрэнһэ мүн хүдэлмэришэдэй салин хүлһэншые саг болзор соогоо гарадаггүй, ажабайдалнай юрэнхыдөө хүндэхэн байһан бололтой.

Түрүүшын хоёр жэлэй турша дотор шэнэ заводойнгоо ургалта дэбжэлтэ болон дутуу дунда байдал тухай тобшо тэдыгээр хэлэхэдэ иимэрхүү байна. Энэ хадаа һаял хүл дээрээ гаража ядажа байһан тогтонижолгын гэхэ гү, байгуулалтын үе байһан юм.

Гэхэтэй хамта, заводойнгоо нэрэ солые хэлгэһэн, ажаүйлэдбэри болон ажал хүдэлмэрээ хубилгаһан, директорнууд болон хүтэлбэрилэгшэдые дахин дахин шэнэлһэн он жэлнүүд саашадаашье үргэлжэлһэн хэбээрээ байгаа бэлэй.

Советскэ Союз, Монгол Арадай Республика, Тана Тува гэжэ гурбан гүрэнэй хоорондо худалдаа наймаа ябуулха шэнэ управлени «Совмонтувторг» 1933 оной март нарада Дээдэ-Үдэ хотодо тогтожо, Түнхэнэй, Хяагтын, Борзиин — эдэ гурбан замаар эд бараан шэрэгдэдэг болобо. «Совмонтувторгын» автомашинануудые заһаха мастерскойнууд гурбан газарта: Култук станцида, Борзя гэжэ түмэр замай станци шадар, Дээдэ-Үдэ хотодо байгуулагдаба. Жэшээлхэдэ, Дээдэ-Үдын «Союзтрансые» бүхы автомашинатайнь, «ЦАРМ» гэжэ мастерскойтойнь энэ шэнэ управленидэ даалгажа үгэһэн байгаа. Гэбэшые шэнэ управленидэ ЗИС-5 (урдань АМО-4 гэжэ нэрэтэй байһан) маркын аяар 45 шэнэ автомашинанууд ерэжэ, хамта дээрээ тон олон автомашинатай болоходонь, ганса «ЦАРМ» мастерской юрын, дунда ба дүүрэн заһабари хэжэ хүшхэрхээ болёод, манай «Механлит» завод апрель нарада тэрээнтэй нэгэдүүлэгдэжэ, «АРМЗ» («Автомобиль заһабарилгын механическа завод») гэжэ нэрэтэй болоһон байгаа.

Директор, хүтэлбэрилэгшэд, алба хаагшад болон мэргэжэлтэдһээ эхилээд, урдын «Механлидта» хүдэлжэ байһан хүнүүдэй олонхинь хэлгэгдэжэ, Москва хотогоо хүлһэнэй уряалаар ерэхэн олон шэнэ хүнүүд ажалладаг болоһон байна. «Совмонтувторг» сэрэгэй гуримтай байһан. Тиимэхээ тэрэнэй бүхы хүдэлмэришэдын сэрэгэй хубсаһатай, эдээ хоолой талааршые дээдэ зэргын хангалтатай байгаа һэн.

«АРМЗ» хадаа нарадаа 35–40 автомашина заһабарилжа гаргаха түсэбтэй аад, гэр байрын дутамагһаа наатабарида орожо, түргэн сагаар заһагдаха 7–7 автомашинын орохо хоёр модон байра баруулан байгаа. Тэрэшэлэн автомашинын хоорбо бүтээхэ модошо дарханай цех баригдаһан, хуушанай үйлэдбэрийн бүхы байгууламжанууд автомашина заһабарилгада тааруулагдан зохёогдохон, автомашинын хэһэн хубинуудые хадагалха олон табсантай тагстенднүүд түхээрэгдэһэн байна. Мүн автомашина угааха, сэбэрлэхэ олохон тусхай түхээрэлтэнүүд тодхогдоо һэн. «Совмонтувторг» тон бардам ехэ далайсатайгаар хамаг хүдэлмэрээ эхилээд, түрүүшын жэлдэ автомашинын хэһэг хубинуудаар хангалга нилээдгүй хайн байһан юм.

Гэбэшые тэрэ сагта автомашина заһабарилгын тусхай механизмууд дэлгэрээгүй, хамаг юумэн гарай хүсөөр хэгдэдэг байгаа бшуу.

Жэшээн, антомашины мотор абахадаа арбаад хүн үргэжэ абадаг, цилиндрэй зосоохиие гар зэмсэгээр тошылдодог, годигор голой хүзүүе юрын станок дээрэ тошылдожо заһадаг, клапан тааруулха мүлриүүлхэдээшье залуу хүбүүд блогоо унажа нуугаад, гар дрелеэр эрьюулжэ, тоншожо байдаг хэн. Тиихэдэ зайн галай хүсэн дутаж, илангаяа үдэшин сагта ажалшадай гэр байрые гэрэлээр хангалга муутай байгаа. Эгээл энэ үедэ Бурядай республикын Арадай Комиссарнуудай Советэй Түрүүлэгшэ Дажаб Дансаранович Доржиев манай заводто ерэжэ, митинг суглаа зарлажа, үгэ хэлэхэдээ: «Хоёр мянган киловатт-саг хүсэтэй хотын электростанци ашаглалгада үгтэхээ байна. Тиихэдэнь таанар хотын галһаа хангалтатай болохот», — гэжэ баярлуулһан юм.

Заводнай автомашина заһадаг болоходоо ондоо тээһээ шэрэм эд бүтээхэ захил абахаяа болиһон, мүн автомашинадашье хэрэгтэй хэхэг хубинуудые тон үсөөнөөр шудхадаг болоһон байгаа. Тиимэхээ шэрэм шудхалгын цехэй хүдэлмэри ехээр хаһагдажа, хүдэлмэришэдынь үсөөн боложо, зургаан хоног соогоо оройдоол нэгэ үдэрын шэрэм шудхадаг болоһон юм. Тиигэбэшье һаань, бүхы дээрээ заводоймнай хүдэлмэришэдэй тоо 300 хүрэтэрөө олошорһон байна.

«Совмонтувторгын» 20 нарын турша дотор хүдэлмэрилжэ байха үе соо «АРМЗ» заводтонь аяар дүрбэн директор (Стасюченко, Вишневский, Яковлев, Александров гэгшэд) һэлгэгдэжэ үрдибэ. Тэдэнэр саг зуура бүтээхэ үйлэдбэрээ харахаһаа бэшэ, хожом холын юумэдэ анхаралаа хандуулдаггүй, саашанхи хүдэлмэридөө хэрэгтэй элдэб зүйлэй хэрэгсэлнүүдые эртээнһээ бэлдэдэггүй, ходоодоо дутаажа байдаг хэн. Эдэ бүхы шалтагаанһаа заводтомнай ажалай бүтээсэ нуларжа, 900 мянган түхэриг үлүү ехээр гаргашалагдаһан байна. Бүхыдөө «Совмонтувторг» 20 нарын турша соо 1800 мянган түхэригэй гарза хэһэн байгаа. Эдэ бүхы шалтагаанһаа «Совмонтувторг» тараагдажа, «АРМЗ» заводынь Бурядай АССР-эй нутагай промышленностин наркомадай мэдэлдэ үгтэжэ, Улаан-Үдын (1934 оной июлиин 27-до Дээдэ-Үдэ хото Улаан-Үдэ гэжэ нэрлэгдэһэн юм) механизированнэ шудхалаагай завод «Механлит» гэхэн хуушанайнгаа нэрэтэй болоһон байна. Тус наркомадай зүгһөө Анатолий Баранников заводой директорээр томилогдоб.

Шэнэ директор Баранников хуушан директор Александровһаа заводые тушаажа абахадаа, оройдоо 130 хүдэлмэришэниие заводтоо үлөөгөөд, бэшыень хаһалгада гаргаба. «Совмонтувторгын» үедэ ерэхэн олон харюусалгата хүдэлмэрилэгшэд, алба хаагшад, мэргэжэлтэд заводһоо гаража ошоходоо, заһагдажа байһан, мүн заһалгада орохоёо байһан автомашинуудые, тэдэнэй хэхэг хубинуудые дууһыень абажа ябашахадань, заводоймнай газашье, зосоошье

хэмгүй уужам зохид, хүн зоншье үсөөхэн болошоо hэн. Гэбэшье удангүй «Механлидай» анханайнь хүдэлмэришэд hөөргөө ерэжэ, хүн зонийнь олошоржо захалхан юм.

Автомашина заһадаг байһан элдэб олон тусхай түхээрэлтэнүүдые дары түргэн зайлуулжа хаяад, заводой бүхы үйлэдбэриие арад зоной үргэн хэрэглэлэй эд бараа бүтээлгэдэ хандуулха хэрэгтэ нилээдгүй ехэ ажал хүдэлмэри, мүнгэ зөөри гаргашалагдаһан байна. Тиигээд гэрэй пеэшэндэ ородог шэрэм хэрэгсэлнүүдые, тэргын түүлхэ, барилгын шулуу, шорой шэрэдэг ябаган тэргын мөөрэ гэхэ мэтые тон олоор шудхдаг болоо hэн. Энэ үедэ республика доторнай мүн лврз, гүрэнэй мяханай комбинат, гурилай комбинат, механизированна шэлэй завод болон бусад томо томо барилганууд бодхоогдожо байһан тула элдэб эд хэрэгсэл, түхээрэлтэнүүдэй хэлэг хубинуудые шудхаха, тошылдохо, хабсарха захилнууд тэндэһээ хэмгүй олоор ородог бэлэй. Тиигэбэшье тэдэ олон захилнуудые манай завод саг болзор соонь бүтээжэ үгэдэг байһан юм. Тэрэшлэн модо бэлэдхэлгэдэ хэрэглэгдэдэг үргэн ба нарин түмэр замай зайдан тэргын тормозой колодко, башмагуудые оло олоор шудхажа захалба. Монгол Арадай Республикыншье томохон захил дүүргэжэ үгэһэн байгаа юм. Иигэжэ заводоймнай ажал хүдэлмэри үдэрhөө үдэртэ һайжаржа, урагшаа һанаатай хүдэлмэришэдэй, түрүүшүүл болон ударнигуудай тоо һараһаа һарада нэмэжэ байгаа бэлэй.

Эгээл энэ үедэ бүхы орон дотор стахановска хүдэлөөн дэлгэржэ, манай заводой хүдэлмэришэд гушан табан оной намарһаа тэрэниие халуунаар угтан абаад, ажал дээрээ ехэ амжалта туйлаһан хүнүүд цех бүхэндэмнай олон болоо hэн. Шудхалгын цехэй шудхалаашан Александр Романович Архипов, вагранщик Степан Николаевич Иванов, хэбшэд Жамсаран Базаров, Петр Иннокентьевич Бахлушан, гол бүтээгшэ Елизавета Ивановна Демидова, хүүдинсын дархашуул Василий Ермоленко, Колесников, Ефим Романович Архипов, балташад Алексей Вершинин, Гавриил Неустроев, түмэр тошылдогшод Г. М. Юртвинцев, П. Жильцов, О. Г. Бахрушкина, слесарьнүүд Василий Иванович Колбин, И. Н. Иванов, И. О. Шунейко, мүн хэб дархалалгын таһагай дархашуул ажалай эрхим һайн амжалта туйлажа, завод соогоо хамагай түрүүн стахановецын хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртэһэн байна.

Урдань директор байһан Иван Гаврилович Климович 1935 оной намар hөөргөө ерэжэ, директорэй тушаал даахадаа, мүн урдань ахалагша инженер байһан нүхэр Харшевский, механическа цехэй захирагша байһан Сергей Андреевич Марфин гэгшэдые hөөргэнь ерүүлжэ, хуушан ажалдань оруулба.

Инженер Харшевский хадаа набтаршаг хүнгэн бзетэй, һэгсэгэр гоёмсог, ходо таабаришалан дуугардаг, хөөрүү хүжюу зантай дүшөөд

наһанай хүн байгаа. Элдэб техникэскэ заабари гү, али ямар нэгэн даабари үгэхэ болоходоо түрүүн оройдоо ойлгогдохогүйгөөр таабаришалан хэлэдэг ехэл һонин хүн бэлэй. Бишье нэгэтэ таабаришалһан даабаритайнь дайралдаһан хүм. Нэгэтэ намайе директорэй таһалгада ерэхэ гэжэ захюулба. Тэндэ ороходомни, Иван Гавриловичтай инженер Харшевский хөөрэлдэжэ һууба. Амар мэндээ андалдаһанай һүүлээр инженер Харшевский минии нюур өөдэ үлэ мэдэг энеэб гэхэн, мэхэтэйхэн нюдөөр хараад, иигэжэ хэлэбэ:

— Намда хоёр асуудал байна... Нэгэ тоо бэшээд, хойнонь хори нэгэн ноль нэмээд, тэрэнээ хоёр газар хубаахада хэды болохоб?

Иигэжэ асуугаад, минии урдаһаа сэхэ хараад һууба. Тээд би инженерэйнгээ абари зан мэдэхэ болоһон хадаа удаан бодожо, тархи толгойгоо зобоожо байнгүй, урдаһаань асуудал табяадхибаб:

— Таба тоо бэшээд, хойнонь хорин ноль нэмэхэдэ хэды болохоб?

Тэрэмни һөөргөө асуудалда харюусангүй, бүглүүхэнээр энеэсэ-гээһэнэй удаа саашань дуугарба:

— Хоёрдохи асуудални иимэ. Танай шудхалгын цехтэ хэбэй шорой худхадаг бегунэй хоёр араан юундэ наншалданаб?

Тэдэ араануудай юундэшые «наншалдаһыень» хаража үзөөгүй аад лэ, юуншые гэжэ харюусаха аргагүй, миил байжа үгөө бэлэйб. Тээд энэ асуудалдаа инженер өөрөө харюусаадхиба:

— Тэдэ хоёр араанай шүдэнүүд хоорондоо таараагүй дээрһээ наншалдана. Тиигээд хэн хэнээ диилэхэээ болиходоо араанууд мул-таржа унаха бшуу даа, нүхэр. Тэрэниие һайнаар шэнжэлжэ, ямар хэмжээ абахые бодоод, хэб дархалжа, түргөөр заһаха байна. Хэрбээ ойлгожо ядабал, үгышые хаа, найдалгүй байбал, намтай зүбшөөрэй...

Иимэ яаралтай даабари абаад, тэдэ араануудые ошожо хараха-дамни, ехэ бага хоёр араан өөрынгөө хүндэдэ ондоргожо байгаа һэн. Ушар удхыень бодожо үзөөд, нүгөө хажуудань хии араа һуулгажа тааруулһамни, тэрэ бегун мүнөөшые хүрэтэрөө хэбэй шорой бэл-дэжэ байдаг юм.

Токарна станогой дүрбэн хабшууртай патрон бүтээхэ гушан зур-гаан оной түсэб элдэб олон шалтагаанһаа ехэл муугаар дүүргэгдэжэ байгаа һэн. Тиимэһээ ондоо таарамжатай захил абахын зорилгоор Иван Гаврилович тэрэ оной намар тээшэ Москва ошобо. Дүрбэн ян-зын сепаратор бүтээхэ даабаритай боложо, чертеж-зурагуудыень абажа ерэхэдэнь, заводой инженерно-техникэскэ хүдэлмэрилэгшэд тэдэниень хаража зүбшэжэ үзэхэдөө, мүнөө байһан машина меха-низмуудаар бүтээхэнь бэрхэтэй, бүри хүндэ, бүри таарамжагүй бо-лохо байна гэжэ хэлсээд, тэрэ захилһаа арсажа, хуушан ажалаа хэжэ үргэлжэлһэн байна. Энэ үедэ заводнай үнгэрһэн жэлнүүдһээ суглар-һан 400 мянга үлүүтэй түхэригэй үритэй байһан юм.

1936 оной октябрь соогуур Иван Гаврилович Климович директорэйнгээ тушаалһаа гаража, хүхэ ямаан дахатай ябадаг партизан үбгэжөөл Боженко гэдэг директор болобо. Михаил Степанович Боженко директорэй хэрэг тушаажа абан сасуу заводоо нютагай үйлэдбэрийн наркомадһаа халгаажа, ондоо наркомадай мэдэлдэ оруулха, ажал хүдэлмэрээ шэнэдхэхэ, хуушан үри шэрэлхээ халаха, саашань ондоо ажалда орожо, бага зэргын барилга хэжэ эхилхэ тушаа нилээдгүй оролдоһон, зууршалһан юм. Гэбэшье тэрэ оролдолгонь түргэн бүтэжэ үгэнгүй, түсэбтэ ажалай дүүргэлтэ нөөхил хуушан хэбээрээ муугаар ябаһан ушарһаа Михаил Степанович Боженко 1937 оной май соо ажалһаа гаража, орондонь ахалагша инженер байһан Анатолий Антонов ороһон байна. Теэд шэнэ директоршье ороходоо ямаршье хубилалта хэжэ шадаагүй, ажал хүдэлмэрийн хуушан хэбээрээл мүлхижэ ябаа хэн.

Тииһээр байтараа заводнай 1937 оной октябрь харада СССР-эй ой модоной наркомадай Буряадай трестын мэдэлдэ үгтэжэ, «АТРЗ» («Авто-трактор заһабарилгын завод») гэхэн нэрэтэй болобо. ЗИС-5 маркын ашаанай автомашинануудые, С-80, СГ-65, С-60 маркын тракторнуудые заһаха даабаритай болоходоо, хуушан ажалаа орхихоо гадна, үри шэриһээ сэбэрлэгдэһэн байна. Ой модоной үйлэдбэринүүдтэхи элдэб оньһото түхээрэлтэнүүдэй хэнэг хубинуудые, үргэн, нарин түмэр замда хэрэгтэй юмзнуудые шудхаха, тошылдохо, хабсарха, шэнээршье бүтээхэ ажал мүн лэ манай заводто даалгагдаба. Үнинһөө хойшо үргэлжэ хэгдэжэ байһан пезшэнэй хэрэгсэл үсөөхөнөөр шудхадаг болохо гэбэ.

Хуушанай байһан станогоуд болон элдэб механизмуудые трактор, автомашин заһабарилгада тааруулха ехэхэн ажалай эхилжэ байха үеэр Антоновые шадабаригүй эмхидхэгшэ гэжэ тоолоод, директорэйн тушаалһаа гаргаһан бэээрээ, Буряадай ой модоной трестһээ Федор Николаевич Куприн гэгшые директорээр злыгээбэ. Энэ үедэ годигор голой хүзүү үнгэлдэг «Келинберг» гэжэ тусхай станок анха түрүүшынхэ тодхогдожо, трактор, автомашин заһаха шадабаритай хүнүүд заводтомнай яһала олон боложо байһан юм. Мүн шэрэм шудхалгын цех нилээдгүй барагаар хүдэлжэ, бүхы мүнгэнэй зрьесые хангадаг, завод соогоо түрүү цех гэжэ тоологдодог байгаа. Гэбэшье гушан долоон оной намарһаа хойшо кокс түлишэ байд гээд лэ таһалдажа, шэрэм шудхалгын хүдэлмэри 10–20 хоногоор хаатаха ушарнууд тохёолдодог болобо. Шэнэ шэрэм, кокс түлишэ түсэбэйнгөө ёһоор саг болзор соогоо ерэхээ болиһон ба ерэхэдээшье хураггүй багаар ерэдэг болошоо хэн. Теэд нүхэр Куприн энэ талаар шанга хэмжээ абадаггүй, харин дээдэ шатаяа гэмтэйдэ тооложо, миил акт бэшээд хуудаг, тиигэжэ хүдэлмэришээдөө ажалгүйдүүлдэг, тэдээндээ түлбэригүй амаралта үгэдэг байба. Эдэ

бүхы шалтагаанһаа хүдэлмэришэдэй байдал хүндэшэг байһан юм. Дам саашадаа ажалай бүтээсэ гэдэргэ татагдажа, мүнгэнэй эрьелтэ һуларжа, мүн ондоошые олон дутагдалнуудай хабсаржа ерэхэдэнь, Буряадай ой модоной трест 1938 оной феввалиин 27-до нүхэр Куприниине тушаалһаань гаргажа, директорэй орлогшо байһан Григорий Петрович Мельниковые директор болгоһон байна. Григорий Петрович хэдэн жэлдэ орлогшоор хүдэлһэн яһала дүршэлтэй хүн байгаашье наа, бүхы ажалаа түргэн заһажа шадаагүй. Тэрэньшые гайхалтай бэшэ, дутуу дунданууд тоо томшогүй олон, урда урдын директорнууд миил үдэрэй талые хаража хүдэлдэг, хожом хэрэглэгдэхэ зүйлнүүдые уридшалан тодорхойлжо, түсэбэй ёһоор эртээнһээ захидаггүй, холын бодол абажа, мүнгэ зөөрин нөөсэ хэхые оролдодоггүй байгаа бшуу.

Энэ үедэ заһабарилгын түсэб ехээр нэмэжэ, урдын гуримаар ажаллахын аргагүй болоходонь, Мельниковэй орондо автомашина, трактор заһабарилгада мэргэжэлтэй Васильев үбгэжөөл 1939 оной августда директорэй тушаалда, Леонид Иванович Коновалов ахалагша инженерэй тушаалда томилогдоһон байна. Гэбэшье Васильев үбгэжөөл захиргаанай болон ажалай эмхидхэлэй талаар тулюурхан байжа, түсэбэй дүүргэлтые, ажалай бүтээсын ургалтые хангажа шадаагүй һэн. Тиимэһээ удангүй, 1940 оной январин 14-һөө, тэрэ-нэй һууриие Л. И. Коновалов эзэлбэ.

Директорнуудэй түргэ түргэн «хонгордоолгын» дүүрэжэ, Леонид Иванович Коноваловай директор болохо үеэр манай «АТРЗ» трактор, автомашинануудые заһажа үргэлжэлхэһөө гадна, ЗИС-21 маркын автомашинануудые, мүн томо тракторнуудые модоной угаарай хүсөөр хүдэлгэдэг болгохо заабари абаад, тусхай түхээрэлтэ, приборнуудые тоджо, шэнэ үйлэдбэри эхилжэ байһан байгаа.

* * *

Леонид Иванович Коновалов директорэй тушаал даажа абаһан үдэрһөө хойшо цех бүриһөө, мүн конторыншые алба хаагшад болон харюусалгата хүдэлмэрилэгшэдэй дундаһаа олон хүниие хаһажа, шадабари мэргэжэл ехэтэй тон үсөөхэн хүниие үлөөбэ. Тэдэмнай хэд гээшэб гэхэдэ, шудхалгын цехтэ Г.Н. Дивезенцев, Д. Давыдов, механическа цехтэ ахалагша Мочалин, эмхидхэгшэд В. Николаев, А. Г. Басов, Г. М. Юртвинцев, автомашина заһадаг цехтэ Г. Волоченко, Формонов, И. И. Самсонов, трактор заһадаг таһагта Клигородов, Ф. С. Гребенщиков, зайн галай станцида Я. П. Фадеев болон бусад тон үсөөхэн ажал хүтэлэгшэд үлэһэн байна. Мүн заводойшые контородо тон үсөөхэн хүн үлэһэн байгаа. Тиигэжэ бүхы завод дотороо 300 хүдэлмэришэд болон алба хаагшад үлөөгдэһэн байна.

Заводойнгоо бүхы ажал ябуулгы, бүхы ажалай дүүргэлты, гээгдэлдэ ороһон гү, али гэдэргэ татагдаһан ушар шалтагааниень Леонид Иванович өөрөө цех бүхэндэ ябажа, нарин нягтаар шалгадаг, мүн хангалгыншые хэрэгтэ өөрөө хабаадажа, цех бүхэниие түүхэй эдээр дары түргэн хангуулдаг, элдэб олон ажалые өөрөө даажа дүүргэдэг, ехэл шамдагай бэрхэ, урагшаа ханаатай, үнэн зүрхэнһөө оролдодог хүн байба. Шадабаригүй ажал хүтэлэгшэд болон алба хаагшадые дары түргэн ажалһаань гаргадаг, шадабари ехэтэй хүнүүдые хүндэлдэг хэн. Ажал хүтэлэгшэ мастернуудай харьяата ажалаа, хамаг бүхы машина механизмуудаа хайн мэдэдэг байхаар, тэдэнэйнгээ бүрин бүтэн ашаглагдахын түлөө, ажалай бүтээсын ба шанарай түлөө үдэрэй болон нарын түсэбэй дүүргэлтын түлөө харюусалгатай байхаар, хүдэлмэришэдэй бүтээһэн эдэйнгээ шанарай болон болзорой түлөө харюусалгатай байхаар, бүтээгдэһэн эд бүхэнэй эзэниинь мэдээжэ байхаар — иимэ шанга харюусалгатай ажалай эмхидхэл нүхэр Коновалов байгуулба.

Иимэ шанга эмхидхэл дээрэ табан нара ажаллаад байхадаа заводнай хэдэн жэлдэ сугларһан 700 мянган түхэриг үриез түлэжэ, саашадаа үйлэдбэрийнгөө түсэб хододоо үлүүлэн дүүргэдэг болоо хэн. Тэрэнэй ашаар директорнай өөрынгөө мэдэлдэ мүнгэнэй нөөсэтэй боложо, түрүүлэн ябагшадта мүнгэн шагнал үгэдэг, бага зэргын модон барилга хүүлэдэг болобо. Тиигэжэ богонихон хугасаа дотор модошо дарханай цех, автомашины мөөрэ заһадаг вулканизаторай цех, томо дулаан склад баригдаһан байна.

Үнгэрһэн бүхы жэлнүүдтэ Макореевичээ хойшо аяар 14 директор хүдэлһэн байбашье, тэдэнэй нэгэнииншые иимэ хайн амжалта туйлажа шадаагүй, хэдэн ондоо ажал хэлгэбэшье, тэрээнһээн хайн үрэ гарадаггүй байһан юм. Иимэ юумын ушар шалтагааниень олон жэлэй турша дотор ойлгожо ядадаг байгаа хэм. Харин Леонид Иванович Коноваловай директор болоһонһоо хойшо заводнай урдын байһан механизмуудые зааханшые хэлгэнгүй, тиимэ ехэ үри шэриез түлэжэ, сэбэр олзо дээрэ гаража шадаһан байна бшуу. Энээниие хоёр нюдөөрөө харахадаа, заводнай ажалшадай мууһаа бэшэ, харин хүтэлбэрилэгшын мууһаа гээгдэлдэ ородог байгаа гэжэ ойлгоһон байнаб. Шадажа хүтэлбэрилхэ гээшэмнай тэрэ хүнэй оюун гүнээгы ухаан бодолһоо, мохошогүй ехэ зориг хүсэһөө, хүн зонтой үгээ ойлголсохо, тэдээндэ үнэн сэхээр хандаха шадабаринаа, өөрөө үнэн сэхээр ажаллаха, бүхы зүрхэнһөө оролдохо ябадалһаа бүрин дулдыдаха байба. Тэрээнһээ гадна өөрын хурса нүдэн, гарай уран шэнжэлэл хэрэгтэй байба. Үйлэдбэри дээрэхи ажал бүхэниие мэдэхын түлөө, тэрэниие өөрынгөө гараар бүтээлсэжэ, ушар удхыень ойлгохын түлөө оролдодог хүтэлбэрилэгшэ байхадаа, али нэгэн дутуу дунда юумые абаһаар элирүүлжэ, ямар хэмжээ абахаяа

дары түргэн ойлгоодхидог байна бшуу. Иимэ хүтэлбэрилэгшэ хүдэлмэришэдтээ нягта холбоотой. тэдэнэйнгээ дунда хүндэтэй, үгээ дуулгасатай байдаг байна. Леонид Иванович эгээл тиимэ хүтэлбэрилэгшэдэй нэгэн бэлэй. Тэрэмнай хамаг юумэнэйнгээ ямараар бүтээгдэжэ байһые ходо наринаар шалгадаг, мүн шэнэ юумые һайтар шалгажа абаад, түргэн бүтээхые оролдодог, бүхы ажал хүдэлмэридэ өөрөө гараа хүргэн туһалжа, инженер ёһоор заажа һургажа байдаг хэн. Нэгэ харахадшн, сүлөөтэй сагтаа гү, али ажалайнгаа һүүлээр хүдэлмэрингөө боро халаад үмдэжэрхёод, цех соо орошонхой, һахай халаг дархалжа, тошылдожо байдаг хэн. Ямар нэгэн гасалантай ушарай гарахада, тэрээндэ өөрөө хабаадалсажа, ушар шалтагааниинь түргэн мэдэжэ, яаралтай хэмжээ абахые оролдодог хэн. Заримандаа Леонид Иванович трактор, автомашинада өөрөө һуугаад гүйлгэжэ ябахал даа. Юундэб гэхэдэ, заһабариһаа гараһан трактор, автомашинануудые хүдэлгэхэ заводилхандаа хэмгүй шадамар байһан юм.

* * *

Баруун зүгтэ шуһата дайнай гал дүлэн соробхилжо, социалис Эхэ орондомнай бэрхэшээлтэй хүндэ саг ерэбэ. Германиин фашистнар харата муухайгаар манай гүрэндэ довтолжо, Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агуухэ дайн эхилээ хэн. Совет улад нэгэн хүн шэнгээр бодожо, түрэл газар дайдаяа, түрүүшынгээ социалис ороние эритэ мэсын, буу зэбсэгэй хүсөөр хамгаалхаяа баруун фронтнууд худар зорибо. Манайшые заводһоо бүхы хүдэлмэришэдэй 65 хубинь дайнда мордоо хэн. Мүн хэдэн автомашинын жолоошод тэрэл автомашинануудаараа мордолсоо бэлэй. Заводтомнай ехэнхидээ үбгэд, бага наһанай хүбүүд, эхэнэрнүүд үлэхэн юм. Энэ үедэ заводнай Улаан-Үдын «Механлит» гэхэн анханайнгаа нэрэтэй болоһон байгаа.

Түрүүшын үедэ заводой ажалда оройдоо хори гаран дүршэл ехэтэй хүдэлмэришэд тусхай заабаряар үлэжэ, Коноваловһаа бэшэ техникескэ эрдэмтэй хүн байбагүй. Энэ үедэ гэрэй эзэн эхэнэрнүүд, бага наһанай хүбүүд болон үбгэн наһатаниие элдэб ажалда оруулжа, түргэн һургаха, тиин ажаүйлэдбэриие заахашье һамшаангүй, залган халажа абаха зорилго табигдаба. Тиигээд иимэ уладай дундаһаа шэнэ шэнэ слесарьнүүд, тошылдогшод, шудхалаашад болон бэшэ бусад мэргэжэлтэн шударгы түргэнөөр һуран гаража, ажаүйлэдбэри дээрэ габшагай һайнаар ажаллажа эхилхэн үе байба.

Сентябрь һарын һүүл багта, трактор, автомашина заһабарилгын дүүрэжэ байха үеэр, директорнай яаралтайгаар дуудуулжа, Красноярск хото ороо хэн. Тэндэһээ бусажа ерэхэдэ, «М-50» гэхэн минэнүүдые яаралтайгаар бүтээжэ эхилхэ сэрэгэй захил асарба. Красно-

ярскын судна заһабарилгын заводһоо тусхай томо пресс, зайн галаар тоборуулан шэрээдэг аппарат абаха, тиихэдэ минын чертеж-зураг, бэшэ бусад заабари, минэдэ ородог тусхай зүйлнүүд Москваһаа эльгээгдэхэ гэхэн байгаа. Энэ сэрэгэй удха шанартай, тон шухала захилые түргэн саг соо бүтээжэ эхилхэ тушаа шанга захиралта үгтэжэ, арбан хоногто үдэр хүнигүй хүдэлхэдөө бэлэдхэлэй хүдэлмэриие заводнай сүм дүүргээд, тэрэниие олоор бүтээн гаргажа захалаа һэн. Жэшээлхэдэ, октябрь һарада 3000 хэнэг бүтээхэ түсэбтэй аад, 4000-е бүтээбэ. Гэбэшье саашадаа улам бүри олоор бүтээдэг болохо зорилго табигдажа, үйлэдбэриинь хурдадхахын тулада ухаалан зохёолгын, уралан нарижуулгын ба оньһожоруулгын хүдэлмэри үргэнөөр ябуулагдаһан байна. Тиихын хажуугаар заводнай юрын захил абахаяа болибо. Иигээд байхадаа, һарадаа 15000 хүргэдэг болоо һэмди. 1942 оной хабар тээшэ манай завод иигэжэ хэмгүй ехэ амжалта туйлажа ябаһан байна.

Саашадаа тусхай заабаряар үлөөгдэһэн хүнүүдһээ үшөө найманиинь сэрэгтэ мордожо, ехэнхидээ һамгад, бага наһатай хүбүүд, үбгэдүүд үлэхэдөө цех доторнай хүдэлмэри, илангаяа шэрэм шудхалгын хүдэлмэри нилээдгүй хүшэр болоһон байгаа. Эхэнэр гү, али залуу хүбүүн шудхалаашад бүхэли үдэртөө халуун галтай носолдожо, хайлаһан шэрэм зөөжэ, нилээдгүй ядардаг зободог, заримандаа шудхаһан шудхалаагаа хэб сооһоонь гаргажа ядажа, торсолдуулжа байхадаа уһа нюдэн болошоод, уйлалдахашье ушар тохёолдодог бэлэй. Тээд бүтээжэ байһан зэбсэгнай хэды нарин нягта хэмжүүртэй, ехэ шанга заабаритай байбашье һаа, дээдын захиргаанай зүгһөө гү, али дайнай газарһаа гололтын донгодолго ерэдэггүй, бидэнэр ходоодоо һайшаалда хүртэжэ ябадаг байгаабди.

Тиихэ үедэ би механическа цехтэ ажал эмхидхэгшэ мастераар хүдэлжэ байһанаа, 1942 оной январьда тэрэ цехэй даагшаар томилогдоо һэм. Мүн сэрэгэй эмхи зургаанай зүгһөө сэрэгэй һомо зэбсэгэй шанар шалгаха уялга намда даалгагдаһан байгаа.

Хүн бүхэндэ туйлай ехэ бэрхэшээл, ядарал зоболон, хүшэр хүндэ ажал ушаруулһан Эсэгэ ороноо хамгаалгын агууехэ дайнай эхилхэдэ заводнай 5 ашаанай автомашинатай, 4 һайн моритой байһанаа бүхы автомашинаа хоёр моритойгоор сэрэгэй газарта тушаагаад, оройдоо хоёр моритой үлэбэ. Гэбэшье тонно хахадай хуушан автомашина заһажа, Анна Павлуцкая гэжэ эхэнэр жолоошон заводойнгоо хамаг бүхы ашаа зөөдэг болоо һэн. Тэрээнэй хажуугаар, мүнөөхи хоёр морёороо цех хоорондын хамаг юмэ зөөдэг, хүүгэдэй сэсэрлигтэ уһа болоод түлээ залһа шэрэдэг байһан. Хоёр морин хаанашье хүрэдэггүй, тэдэниие цех хоорондоо буялалдажа байдаг бэлэй.

Нэгэтэ хабарай сэлмэг дулаахан үдэр мориной байра тээһээ шаг шууян, һамгадай уйлалдаан соностобо. «Энэ иихэдээ юун болоо

гээшэб? Морёо буляалдажа наншалдаад, бархиралдажа байна алтай» гэжэ ханаад, тэндэ яаралтай ошоходомни, шудхалгын цехэй үйлэдбэрийн хэрэгсэлнүүдые бэлдэгшэд Анна Никифоровна Тирская, Анна Артамоновна Шилина, склад даагша Мария Ивановна Жарникова гурбан уһа нюдэн уйлалдажа, моришон үбгэжөөл Рымарев Федор мүн лэ муудаханхай, нэгэ мориёо тэргэнхээ уяад, нүгөөдэ моринойнгоо хомууд абажа байбал даа. Тэдэнэй ойро хоёр милиционер ерэшэнхэй, заводоймнай бии үгы хоёр мориёе «харсага» нюдөөр гэтэшоод, моришон үбгэнэй моридоо мулталхые хүлеэжэ, заводой эд хангалгын таһагыё даагша Василий Петрович Агапитовай хоёр гараа дэлгээжэ, зангажа заажа, хахажа ханяажа байгаад дуугархые балайшыё тоонгүй, ташаагаа тулан маадайлдажа байгаад хэн.

— Заводойнгоо хамаг ашаа нюргандаа үргэлөөд зөөгты гээ гүт?! Фронтдо хэрэгтэй һомо минэнүүд хэгдэжэ байна! Ойлгоно гүт?! Эхэ ороноо хамгаалгада шухала хэрэгтэй юумэ хэгдэнэ. Тиигэжэ ойлгодог зон гүт, али үгы гү?! Толгой соотнай нэгэ жааханшыё, хюмһанай шэнээхэншыё бодол бии гү, али үгы гү?! Хай юрэ, үгыл хашдаа! — гэжэ байжа, хангалгын таһагыё даагша ганирна, дэбхэншээнэ, гурум сахигшадта ойлгуулхые оролдоно. Теэд тэдэнэ нөөхил хуушан хэбээрэ:

— «...бодол бии гү, али үгы гү?» Нүхэр Агапитов, тиигэжэ байжа, дан ехээр үлүү бү гарагты! Захиралтал хадаа захиралта. Дүүргэхэ хэрэгтэй. Бэшэ юушыё мэдэнэгүйбди, — гэжэ нүгөөдүүлын гангаралдана.

— Заводой хүдэлмэри һаатуулаа һаа, харюусахат! Ойлгосотой гү?

— Ойлгосотой, ойлгосотой... Зай, олон үгэдэ олзогүй, моридоо түргэн мулталагты. Арсалдажа байха сүлөөгүй ябанабди, — гэжэ нүгөөдүүлын урдаа оруулнагүй.

— Энэ ихэдээ юун болоо гээшэб? — гэжэ һамгадай нэгэнһээ асуухадамни, нюдэнэйнгөө нёлбоһо аршахын забһарта милиционернүүд тээшэ тархяараа занган дуугарба:

— Эдэ хоёр ерээд, моридыемнай абаашажа, буудаж алахая байна...

Хара, хээр жүһэтэй хоёр моридоо, үнинэй эжэлшэһэн, ажалша хайн моридоо харахадаа, эдэнииемнай удангүй буудаж алахань гэжэ ханахада үнэхөөрөөшыё зосоогоо муудахаар, хайрлахаар байгаа хэн.

— Энэ ихэдээ бии үгы моридыемнай алахая байхадаа яагаа гээшэбта? — гэжэ милицийн капитанда хандахадамни, иигэжэ ханаа амарханаар харюусаба:

— Улаан-Үдэдэ адуунай менингит үбшэн дэлгэржэ байна. Тэрээнһээ һэргылхын тулада, бүхы моридые үхэнэн мал хаядаг газарта абаашажа буудаха захиралта гараад, дүүргэлтэ болгогдожо байна гээшэ, нүхэр...

— Дайнай үедэ ажалай моридые алажа, гүрэнэй үйлэ хэрэгтэ хаад тойбо ушаруулха гэхэн ябадал бэшэ хаяа? Тиһээ тиитэрээ манай морид хашаагай газраа гарадаггүй, цех хоорондын лэ ашаа шэрэдэг юумэл. Тиимэ моридые яахадаа алаха болообта? — гээд, би мүн лэ ойлгуулха ханаатай хэлэбэб.

— Үбшэнэй саашадаа дэлгэрхэгүйн тулада, элүүр моридые алаха гэхэн малай эмшэнэй шанга заабари бии...

— Анализ хэжэ, шэнжэлжэ үзэнгүй алаха гэжэ гү?

Милицийн капитан хэлэхэ үгээ олонгүй гараа дэлгээн байтараа үг-маг дуугарба:

— Эдэниетнай хүтэлжэшье ошожо болохогүй, автомашинаар абаашаха заабаритай юм, нүхэр. Тиһэн хойноо үшөө машинаа угаалгажа, сэбэрлэхэ ёһотой юм.

Тиигээд саашань үгэшье дуугаралсаха хэбэргүй боложо, мори-дыемнай автомашинада тээлгэбэ. Василий Петрович гушан гурбан онһоо хойшо тэдэ моридые уналсаһан, харалсаһан, заводойнгоо хамаг ашаа зөөлгэжэ байһан хүн байгаа. Үнинэй эжэлшэһэн мори-дынх хайрайтай байхаһаа гадна, гахай ябаган болохонь тэрээндэ хэмгүй бэрхэтэйгээр ханагдаа бэлэй. Теэд хуулийн захиралта дүүргэхэ хэрэгтэй. Василий Петровичын машинада һуулсажа ошохонь, олон тарган хайн моридые «пэс» гэтэр унагаажа, алажа хюдажа байгаа һэн...

Дүрбэн хүлтэ адууһагүй, илангаяа шухалгын цехтэ, хэмгүй ехэ бэрхэшээл тохёолдобо. Түлишэ-кокс, түлээ, шудхаха шэрэм ябаган тэргээр гү, али тэлүүр дээрэ хэжэ, холоһоо гараараа зөөхэдэ тон хүндэ болошобо. Теэд тэдэниие зөөдэг хүнүүд гэхэдэ, эхэнэрнүүд, бага наһанай хүбүүд болон, үтэлһэн үбгэд хаям даа! «Нохой хамартаа хүрэхэдөө уһаша» гэдэг ха юм. Тэрээн шэнги ехэ дайнай үедэ ямаршье бэрхэшээлэй тохёолдобол, хараал табижа ябаад шангалхадаа, хэзээшгүй дабажа гарадаг байһан юм. «Фронт ошожо алуулаа һаа дээрэ!» — гэжэ эхэнэрнүүд ядалсахадаа гангаралдажа ябаад лэ, ажалаа бүтээһэн лэ байдаг бэлэй.

Тэрэ гэхэнһээ хойшо нилээд удаан боложо, юһэн толгой монгол мори абаабди. Теэд тэдэмнай хазаар углагдаагүй, зэрлиг дошхон адууһан һэн. Семен Петрович Суворов гэжэ эмнигшэ үбгэжөөлэй табан мори хүлэжэ хургахадань, дахинаа ажалай моритой болоо һэмди. Тиихэдэ Леонид Иванович өөрөө хоёр мори хургажа, конторын хүдэлмэрилэгшэд хүнгэн ябадалда унадаг болоһон юм.

СССР-эй Наркомлесэй 1942 оной августын 25-най тогтоолой ёһоор СССР-эй Наркомлесэй хоёрдохи мүнгэн шан — 225 мянган түхэриг манай заводто үгтэһэн байна. Хожомынь, октябрийн 24-дэ, ВЦСПС-эй болон СССР-эй Наркомлесэй дамжуулгын улаан туг 300 мянган түхэриг мүнгэн шагналтайгаар мүн лэ манай заводто үгтэхэ

боложо, тэдэ хүндэтэ хайрые барюулхаяа Главкын эрхилэгшэ Борис Игнатович Гарадов Москваһаа ерээ һэн. Тиихэдээ нүхэр Гарадов манай заводто нэгэ хайрсаг «альфе» гэжэ победит асаржа үгэбэ. Тэрэ үедэ түмэр отолхо зэбсэгээр дутажа, нилээдгүй ядалсажа байһан аад, гэнтэ ами орошоо бэлэйбди. Тиигээд үшөө саашань победит, улаан зэд болон зайн галай лаампануудые абаха боложо, Августа Гавриловна Ушаковае Москва эльгээжэ асаруулаа һэн. Тэрээнһээ хойшодоо Москваһаа дэмжэлгэ ехэтэй бологдоо.

1942 оной ноябрь һараһаа «М-50» хэхээе болижо, «М-82» гэхэн минэнүүдые бүтээдэг болохо, тэрэнэй зорилгоор бэлэдхэлэй хүдэлмэри түргэн дүүргээд, ноябрь соо 5000 минэ дайнай газар ябуулха захиралта ерээ һэн. Тиимэхээ шудхалгын хэбүүдые болон тэрээндэ хэрэглэгдэхэ тусхай зэбсэгүүдые бэлдэхэ даабари зэбсэгэй таһагые даагша Эдуард Антонович Гардичук, тошылдогшо Николай Семенович Федоров, слесарь Василий Иванович Колбин гурбан-да үгтэбэ. Тэдэнэр энэ даабарияа саг болзор соонь дүүргэжэ, минэ бүтээхэ тэрэ харын түсэб амжалтатайгаар бэлүүлэгдэһэн байна. Тиихын хажуугаар «М-120» бүтээхэ туршалга урагшатайгаар дүүргэгдэжэ, ондоо заводто дамжуулагдан үгтэһэн байгаа.

Сэрэгэй һомо зэбсэг саг болзор соонь олоор бүтээн гаргаһанай түлөө манай завод найшаалда хүртэжэ, заводой директор Леонид Иванович Коновалов, партийна организациин секретарь Иван Петрович Петенко, шудхалгын цехэй мастер Дмитрий Николаевич Давыдов, шудхалаашан Ефим Романович Архипов, хэбэй голшон Елизавета Ивановна Демидова гэгшэд орден медальнуудаар шагнагдаба. Тиихэдэ манай заводой минэ бүтээдэг гурим дээдэ захиргаанай газарта найшаагдаһан ушарһаа Эрхүүгэй, Шэтын заводуудһаа инженерно-техническэ хүдэлмэрилэгшэд ерэжэ, манай уралан нарижуулгын ба оньһожоруулгын үйлэдбэритэй танилсадаг болоһон юм. Манай үйлэдбэри техническэ талаараа шал ондоо аад, ажалай амжалта ехэтэй, шанар хайтай байжа, тэдэниие ехэтэ һонирхуулдаг байба.

Түлэг дайнай үедэ манай заводто кокс-түлишэ ерэхээе болишобо. Тэрэ дары Леонид Ивановичын Москва Главкын эрхилэгшэдэ хонхоходонь, антрацит гэжэ хүнгэн шанартай шулуу нүүрһэ үгэхэ болоо һэн. Тэрэ антрацидай ерэтэр шудхалаагаа таһалдуулхагүйн тулада бидэнэр шудхалаагай бог хаядаг газарһаа дутуу дүрэхэн кокс малтажа асараад, модоной хөөтэй холижо дүргэдэг байбабди. Мүн антрацит нүүрһэнэйшье ерэхэдэнь, тэрээндэ модоной хөө холиходо шэрэм хайлуулха хүсэтэй боложо үгэдэг байба. Шэрэм хэб сооһоо шудхалаа уяруулжа гаргадаг түхээрэлтэдэ тоһон түлишын таһалдахадань, мүн тусхай пеэшэн барижа, шудхалаагаа шулуун нүүрһээр уяруулдаг болоо һэмди. Эдэ бүгэдын ашаар «М-82» миные

харадаа дунда жэшээгээр 7000 хэнэг хүрэтэр бүтээжэ, түсэбөө 140 хуби хүрэтэр дүүргэдэг болоһон байнабди.

1943 оной мартын 5-да Леонид Иванович Коновалов партиин обкомой промышленноостин ба транспортын талаар секретарь боложо, Лессудомашстройн Главкын инженер Игнат Романович Соколов саг зуурын директорэй тушаалда байгаад, апрелин 15-һаа мүн энэ Главкын түсэблэлгын таһагыг даагша Дмитрий Сорокин директорэй тушаалда томилогдоһон байна. Гэбэшье Коноваловой ошоһонһоо хойшо түсэбэй дүүргэлтэ һара бүри доошолжо, шэнэ директорэй шадабаригүй хүтэлбэрилэгшэ байһан дээрэнһэ, августын түсэб оройдоо 55 хуби дүүргэгдэбэ. Теед шэнэ директор Дмитрий Сорокин гэдэгнай түсэб 105 хуби дүүргэгдээ гэхэн худал мэдээ Главкдаа эльгээһэн байгаа бшуу. Гүрэниие мэхэлһэн тэрэ худал мэдээнэ элирүүлэгдэжэ, СССР-эй Наркомлесэй 1943 оной октябрийн 11-нэй захиралтаар Дмитрий Сорокин ажалһаа гаргагдажа, ахалагша инженер Анисим Федорович Марин саг зуура директорээр байба. Энэ үедэ «М-52» минэ бүтээхэ тусхай шэрэм, нимгэн түмэр, улаан зэд отолхо, хэмжэхэ зэмсэгүүд дутажа, ехэ бэрхэшээлтэй үе байгаа һэн. Нүхэр Марин энэ асуудалые хүн зоной дунда хэдэн дахин һайса зүбшэжэ, 1944 он дотор хэды шэнээн түүхэй эдэй хэрэглэгдэхые түсэблэн хараалаад, дээшэнэ захил ябуулба. Тиихэдэнэ заводоймнай ажал хүдэлмэри байн байн дахинаа һайжаржа захалба. Тиһээр байтарнь 1944 оной январь һарада Анатолий Николаевич Федореевич гэжэ хүн директорээр томилогдожо ерээ һэн. Тэрэ оной юһэн һарын түсэб һайнаар дүүргэгдэһэнэй түлөө манай завод 1944 оной ноябрийн 16-да СССР-эй Наркомлесэй болон ВЦСПС-эй дамжуулгын улаан туг абаһан ба нэгэдэхэ мүнгэн шанда хүртэһэн байна.

Энэ үедэ заводнай сэрэгэй захил бүтээхээ болижо, ой модоной үйлэдбэридэ, мүн арад зондо хэрэгтэй эд бүтээдэг болобо. 1945 оной эхинһээ модоной заводуудай механизмуудта хэрэгтэй хэнэг хубинуудые шудхаха, автомашинануудые заһаха түсэб даабари үгтэһэн байгаа. Тэрэнтэй нэгэ доро модоной угаараар, мүн ондоошье түлишөөр хүдэлдэг автомашинануудые заһажа эхилхэ захил абаһан байнабди. 1944 оной хүдэлмэрийн дүнгөөр манай завод СССР-эй Наркомлесэй Главкын хоёрдохы мүнгэн шанда хүртэбэ.

Дайн дажарай үедэ хүсэ шадалаа гамнангүй, ажалай эрхим амжалта туйлажа ябаһан, хоротон дайсаниие хүнөөхэ хэрэгтэ өөһэдынгөө хубитые оруулһан эрхимүүдэй эрхимүүд — заводоймнай 75 хүдэлмэришэд «Эсэгэ ороноо хамгаалгын агуухэ дайнай үедэ хэнэн шэн габьяата ажалай түлөө» медаляар шагнагдаа бэлэй.

* * *

Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнгаа хойшо 1961 он болотор «Механлит» заводнай КТ-12, ТДТ-40, ТДТ-50, ТДТ-60 маркын тракторнуудые, МАЗ-200 маркын автомашинуудые капиталнаар заһабарилжа үргэлжэлһөөр байба. Мүн автомашины ба тракторай моторнуудые зарим жэлдэ капиталнаар заһадаг байгаа. Анатолий Николаевич Федореевичын 1951 оной май соо ажалһаа гарахадань, тэрэл оной август нара болотор ахалагша инженер Анисим Федорович Марин дахинаа директорэй тушаал саг зуура дааж байһан юм. 1951 оной августын 8-һаа хойшо Павел Нилсанович Бурлов директор боложо ороод, мүнөө хүрэтэр хүдэлжэ байна. 1953 онһоо хойшо гүрэнэй түсэб жэл бүри үлүүлэн дүүргэгдэнэ.

Буряадай республика дотор электротехническэ ажаүйлэдбэри эмхидхэхэ тухай РСФСР-эй Министрнүүдэй Сөвөдэй 1961 оной январин 1-нэй тогтоолой ёһоор «Механлит» заводнай «Электромашина» завод гэхэн шэнэ нэрэтэй болоод, шэнэ эд — электромотор бүтээн гаргажа захалба. 1962 ондо 410 электромотор бүтээн гаргаһан байна. Электромотор бүтээхын хажуугаар, МАЗ маркын томо автомашинада кран шуулгажа, автокран бүтээдэг болонхойбди. 1961 ондо 250, 1962 ондо 405 автокран бүтээн гаргагдаа. Саашадаа электромотор, автокран улам олоор бүтээдэг боложо байнабди.

«Электромашина» завод жэлһээ жэлдэ үргэдхэгдэжэ, оньһожоруулагдажа байдаг. Анхандаа гушаад-дүшөөд хүдэлмэришэнтэй багахан артель байһан аад, мүнөө мянга гаран хүдэлмэришэнтэй томохон завод болонхой. Гушан нэгэн ондо «Механлит» заводой баригдажа дүүрэхэдэ, Буряадайнгаа республика дотор эгээл түрүүшын, тон хүсэтэй, тон томо завод болобо гэжэ хөөрэлдэдэг бэлэйбди. Теэд тэрэ сагта республика доторнай шэрэм шудхадаг механическа завод байгаагүй, манай завод үнэхөөрөөшье түрүүшын тиимэ завод байһан юм.

Тэрэ үеын хуушан станок, түхээрэлтэнүүд дууһан шахуу хаягдажа, дандаа шэнэ найн станок, түхээрэлтэнүүд тодхогдонхой. Хуушан станогүүдһаа «Бармалей», «Мельекир» аад лэ, минии верстак гурбан үлэнхэй. Бэшэниинь дууһан шэнэ! Томо томо пресснүүд, хүсэ ехэтэ электромоторнууд, элдэб оньһон станогүүд цехүүд доторнай олон даа. Наруул уужам цехүүд дотор ороходо урматой! Гэбэшье заводнай 1956 онһоо хойшо улам үргэдхэгдэжэ, шэнэ томо цехүүд баригдаа. Мүнөө байһан котельнэ цех саашадаа нилээдгүй үргэдхэгдэжэ, ехэ хүсэтэй болоо һэн. Мүн электромотор хабсаралгын гурбан дабхар томо гэгшын цех, гэр доторой эд хэрэгсэл бүтээдэг цех баригдахаар хараалагданхай. Эдэнэй ехэнхинь баригдажа байна. Түрэл найхан заводнай хожомоо оройдоошье танигдахаар бэшэ болохо юм.

Мүнөөшье харахадашни заводоймнай корпусууд сэсэрлиг ногоон модон соо умбанал, корпусуудайнгаа хоорондуур асфальт шулуун харгыгаар толорнол!

* * *

Хүдэлмэришэдэй ажабайдал али тухай найжараа гээшэб! Тэдэнэр дандаа найн гэр байраар хангагданхай. Үхибүүднай үндэр сагаан, олон дабхар байшан соо нургуулида нурана, зундаа үзэсхэлэн гоё газарта пионер лагерьта амарна, туристка аяншалгада ябана. Үхибүүдэй ясли, сэсэрлигшье хадаа хүдэлмэришэн хүнэй гэр бүлын аша туһада нээгдэнхэй. Үндэр сагаан клуб, библиотекэ, кинотеатр — эдэ бүгэдэ мүн лэ хүдэлмэришэн хүнэй сүлөөтэй сагаа үнгэргэдэг газар болонхой. Үбдөө үлбэртөө хаашни, элдэб мэргэжэлтэй эмшэнтэй поликлиника байха. Бэе махабадаа шангад-хахаа ханаа хаашни, физкультура ба спортын элдэб бүлгэмүүд байха. Хоолойнгоо найхание туршакхаяа, хүлэйнгөө хүнгэниие үзэхээ ханаа хаашни, уран найханай, спортивна бүлгэм байха. Холын газар ошожо амархакхаяа ханаа хаашни, заводой профсоюзай комитет курорт, санатори болон амаралтын гэрнүүдтэ путевкошье үгэхэ байха. Үнэн сэхээр хүдэлжэ, үбгэ наһан болоод, амарха сагайшни ерэхэдэ пенси тэдхэмжэсье үгтэхэ байха.

Түрэл заводоймнай туйлахан тэды ехэ амжалтанууд хаанаһааб? Хүдэлмэришэн зоной, алба хаагшад, инженерно-техническэ болон хүтэлбэрилхы хүдэлмэрилэгшэдэй — бүхы коллективэймнай оролдолго хэшээлһээ. Заводоймнай партийна, комсомолой, профсоюзай эмхинүүд хадаа эмхидхэгшэ ехэ хүсэн болонхой. Анха түрүүн гэхэ гү, 1921 ондо Дээдэ-Удын «Кузнечнэ-слесарна мастерскойдо» гансал Адольф Викторович Макореевич РКП(б)-гэй гэшүүн байһан юм. Удаань гурбан хүн партиин гэшүүндэ кандидадаар ороһон байна. Тиигээд 1931 ондо «Механлит» заводой баригдаад байхада, тэндэ зургаан коммунистууд хүдэлдэг болоһон. Мүнөө заводой партийна эмхидэ зуугаад коммунистууд тоологдоно. Тэрэшэлэн комсомолой эмхидэ зуу найса гаран хүн, профсоюзай эмхидэ бүхы хүдэлмэришэд болон алба хаагшад оролсоно.

1947 онһоо заводтомнай Хүндэлэлэй дэбтэр бии болгогдожо, мүнөө тэрээндэ зуу гаран хүн бэшэгдэнхэй. Зарим эрхим ажалшад, ударнигууд хоёр-гурба дахин бэшэгдэнхэн байна. Мүн заводойнгоо Хүндэлэлэй самбар дээрэ бүри олон хүн бэшэгдэнхэн байха юм.

Манай заводто ухаалан зохёолгын ба уралан нарижуулгын хүдэлмэри үргэнөөр дэлгэрэнхэй. 1962 ондо уралан нарижуулгын 270 дурадхал ороһон аад, 250-иинь ажал үйлэдбэри дээрэ хэрэглэгдэжэ, нилээдгүй ехэ мүнгэ зөөри алмагдаһан байна. Тэрэ жэлдэ

заводтомнай 167 уралан нарижуулагшад тоологдожо байгаа. Тэдэнэр барандаа ВОИР-ай гэшүүд юм. Энэ хадаа мүнөө сагта хүдэлмэришэн хүнэй техническэ эрдэм мэргэжэлтэй боложо, заводойнгоо техническэ зэбсэгжэлгыг урагшань дабуулха хэрэгтэ эдэбхитэйгээр хабаадалсадаг болоһые гэршэлнэ. Жэшээлхэдэ, тэрэ жэл заводоймнай хүдэлмэришэдэй хахадһаа олониинь элдэб хургуулинуудта, тэрэ тоодо институтта 23 хүн, техникумдэ 73 хүн, залуу ажалшадай хургуулида 60 хүн, элдэб курсада 130 хүн, партийна болбосоролой талаар 209 хүн хуралсажа байгаа һэн. Гадна, жэл бүри 15–20 хүн комбайнерай курсада хуража, намартаа колхоз, совхозой тарья хуряалгада ошоод, хуряалгын дүүрэтэр хүдэлдэг байна.

Коммунист партиин ба советскэ правительствын заадаг ёһоор манай заводойхид хото хүдөөгэй холбоо барисаае үнинһөө хойшо таһалдуулангүй барижа ябадаг. 1938 онһоо Ивалгын аймагай Саянтын Калининай нэрэмжэтэ колхоздо хүдөө ажалай машина механизмуудыг заһажа, үбһэ, тарья хуряалсажа туһалдаг байгаа һэмди. Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнай үедэ мүн лэ энэ аймагай «Коминтерн» колхоздо туһалаабди. Хожомын, 1954 онһоо, партиин обкомой заабарьяар Сэлэнгын аймагай Кировэй нэрэмжэтэ колхозтой барисаатай боложо, машина механизмуудыг заһажа, хүдөө ажалдань олоороо хамһалсахаһаа гадна, элдэб янзын байра байдал барижа үгөө һэмди. Жэшээлхэдэ, 1954 ондо заводоймнай дархашуул 200 үхэрэй орохо томо байра барижа үгөө һэн. 1962 ондо заводойнгоо хуушан клуб тэндэ абаашажа, харуул уужам культбаза болгон табижа үгөөбди. Энэ бүхы туһаламжадамнай харюу болгон, тэдэ колхозууд заводоймнай хүдэлмэришэдтэ хартаабха тариха газар үгэдэг байгаа. Хүдөө нютаттай холбоо барисаамнай саашадаа улам үргэдэхэ байһаниинь дамжаггүй.

Тиэхэдэ заводтомнай гэр бүлөөрөө уг залгамжалан ажаллажа байһан хүдэлмэришэд олон юм. Тэдэнэй тоодо Федор Леонтьевич Рымаревэй, Михаил Савельевич Моксоевой, Степан Николаевич Ивановой, Егор Петрович Пермитинэй, Ефим Романович Архиповай хүбүүд басагад болон ашанарыг нэрлэжэ болоно. Тэдэнэр эсэгэнэрэйнгээ жэшээ дагажа, хүдэлһэн заводтонь хүдэлнэ. Заводнай тэдэнэртэ түрэл заводынь болонхой.

1958 ондо Москвагай депогой ажалшадай үүсхэһэн, коммунист ажалай бригаданууд ба ударнигуудай хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртэхын түлөө бүхы орон дотор дэлгэрһэн социалист мүрысөөндэ манай заводой олохон бригаданууд болон хүдэлмэришэд эдэбхитэйгээр оролсоһон байгаа. Тиин хамагай түрүүн нүхэд Ю. Филиппов, И. Емельянов гэгшэд энэ хүндэтэ нэрэ зэргэдэ хүртөө һэн. Мүнөө хадаа манай заводой бүхы коллектив энэ мүрысөөндэ оролсоод, ажалшадаймнай хахадынь шахуу коммунист ажалай ударнигай арюун найхан нэрэдэ хүртөөд байна.

Мүнөө Советскэ Союзай Коммунис партиин хх, ххI, ххII, съездын түүхэтэ шиидхэбэриие, долоон жэлэй түсэбые болзорхоонь урид дүүргэлсэхын түлөө манай заводой коллектив социалис мүрысөөнэй дүлэтэ улаан тугые улам дээрэ үргэн, урагшаа түргэн шармайна, ажалай шэнэ шэнэ амжалта туйлана.

* * *

Анхан мастерскойн байгуулагдаһан саһаа хойшо хургаа даража тоолохо болоо хаа, мүнөө 22-дохи директорнай хүдэлжэ байна. Тиихэдэ би 1931 ондо заводто ажаллахаяа ороһонһоо хойшо 19-дэхи директортээе хүдэлжэ байна гээшэб. Директорнүүдэй иимэ олоороо хэлгээ һэн хойно инженернүүд, техникүүд, механикууд, цехэй захирагшад болон ажал хүтэлэгшэ мастернуудай хэдэн зуугаадаараа хэлгэһэниинь юуншье бэшэ. Эдэ бүхы хүдэлмэрилэгшэдэй түргэ түргэн хэлгэһэн шалтагааниие бэдэрхэ болоо хаа, олон лэ юм бээ. Жэшээ болгон хэлэбэл, тэдэ олон хүдэлмэрилэгшэдэй дунда элдэбын улад — шадабаритай, шадабаригүй хүнүүд дайралдадаг юм. Харюусалгата хүдэлмэрилэгшэд олон болоходоо, тэдэнэй зариманиинь өөрынгөө дааһан тусхайта ажалые гү, али тусхайта хүдэлмэрийн газарые хараад лэ, хажуудань юуншье боложо байг, оройдоо хайхарангүй ябажа байдаг ушар бии. Тиимэшүүл өөнрынгөө амарые, хамар дорохиие хараад лэ, ойронь ямаршье хайн материалай, машина түхээрэлтын хандаржа гутажа байхада ханаагаа зобонгүй, «мини хэрэг бэшэ» гэжэ гараараа зангаад үнгэрдэг. Гэр байра, түхээрэлтэ, материалнуудые гамнаха, хараха, хадагалха тушаа оролдодог хүнүүд яахадаашьеб үсөөн, харин саһа бороодо жэбэржэ гутажашье байг, эбдэржэ хандаржашье хэбтэг хамаагүй, ханаа амархан ябадаг хүнүүд яахадаашьеб олон байдаг. Иимэ хайша хэрэг, хамаагүй хандалгань заводой ажаүйлэдбэридэ тон ехэ гарза хохидол ушаруулдаг байна бшуу. Тэдэнэй дундаһаа ганса нэгэниинь ханаагаа зобожо оролдоошье хаа, «ганса сусал гал болохогүй» гэдэгтэл, оролдолго хэшээлһэнь биратай үрэ дүн гаража үгэдэггүй.

Тиихэдэ зарим харюусалгата хүдэлмэрилэгшэд үнгэрһэн үдэрэйнгөө, һара жлэйнгээ амжалта тооложо, хожомоо хэрэглэгдэхэ материал уридшалан захиха, бэлдэхэ тушаа анхаралаа табидаггүй. Энэнь ехэл муу байдаг даа. Ажал хүдэлмэридэ хаад ушаруулдаг.

Гадна, түргэнэй талые хаража, шанар багатай эд бүтээхэ ябадал зарим газарта дайралдадаг. Теэд шанар шалгагшадай зариманиинь шанарай талаар өөһэдөө хайн мэдэхгүй тула тэрээн тушаа арсаа гаргахаяа түбэгшөөдөг гү, али хашардаг байна бшуу.

Нэгэдэхээр, «нархуу, мэхэшэ, маргамхай зан адли», хоёрдохёор, «мухар бодол, ноёрхуу зан, залхуу гурбан адли» гэлсэдэг ха юм. Иимэрхүү зантай хүтэлбэрилэгшэдэй зариманиинь өөрынгөө гэмые өөрөө мэдэдэггүй, найнаар хүдэлжэ байнаб гэжэ ханадаг. Харин тэдэнэй ажалые хажуу тээһээн ондоо хүнүүдэй харахада элихэн байдаг. Найн, муунь элихэн тобойжо харагдадаг. Иимэ хүтэлбэрилэгшэдэй зариманиинь өөрынгөө шадабаряар, зариманиинь — арга мэхээр ажалаа ябуулдаг гэхэ гү, али нюдэ бүглөөд үнгэргэдэг.

Нэгэ цехэй муугаар хүдэлхэдэ, заһажа абахань барагтай. Харин бүхы дээрээ муугаар хүдэлжэ байһан заводой хүдэлмэриие заһажа абахын тулада нилээд удаан саг хэрэгтэй, юундэб гэхэдэ, заводые бүхы материалаар хангалга мүнгэнэй фондһоо, мүн хүтэлбэрилэгшын шадабаринаа болодог шуу. Мүнгэнэй фондын хүсэндөө орохо сагые хүлээнгүй, хүтэлбэрилэгшэдые түргэ түргэн хэлгэхэдэ ажал хайжардаггүй, харин улам гэдэргэ татагдадаг байна. Гэбэшье шадамар хүтэлбэрилэгшын ажал хоёр-гурбан нарын турша дотор элиржэ үгэдэг, шадамар бэшэ хүтэлбэрилэгшын ажал долоон хоногой турша дотор элиржэ үгэдэг юм. Тиимэһээ шадамар бэшэ хүниие хүтэлбэрилэгшын тушаалда удаан байлгажа, саг нүгшөөһэнэй хэрэггүй гэжэ ханадагби. Яахадааб гэхэдэ, саг гээшэмнай гамтайхан лэ юумэ гээшэ ааб даа — хойнотоо хаа, хожодохош, мүн яараа хаа, даарашье гэжэ бии.

* * *

Тоохон болоһон субатай, элэнхэй ябаган гуталтай аяншан холынгоо замые үргэлжэлнэ. Буурал сагаан үе сагуудай гүн худар һубарилдан ошоһон он жэлнүүд хойнонь үлэбэ. Ерээдүйн үе сагуудай гүн худар үлхэсэлдэн ошохо он жэлнүүд урдань үлэбэ. Мүнөө үеын дээдэ шатын техникескэ эрдэм хургаалаар зэбсэглэһэн агуу баатар зүблэлтын хүнүүдэй зоримгойгоор гэшхэһэн утын зам — замбуулин түбиин гүн худар ошоһон мянган жэлнүүдэй харгы зам урдань утана.

Он жэлнүүдэй урдан ошохонь яаһан түргэн бэ! Эхэ ороноймнай захагүй үргэн тала дайда дээгүүр он жэлнүүд яаһаншье түргөөр ниидэн хиидэн үнгэрнэб даа! Үдэр бүхэн бидэниие хүн түрэлтэнэй гэрэлтэ хайхан байдалда, коммунизмда ойротуулна. Он жэлнүүд маанарай аша туһада ябажал байна. Эршэтэйхэн Сэлэнгын эрье дээрэ барилгын модоор хубсалһан гоё хайхан город, буряадай город аржына. Эндэ нэгэшье үдэр барилгын хүдэлмэри таһалданагүй. Энээнһээ урагшашье барилга хэгдээ, мүнөөшье хэгдэнэ, хойшо-доошье хэгдэжэ байха юм.

Манай «Электромашина» заводшье барилгын модоор хубсаланхай. Элһэлиг үндэр эрье дээрэ ута сагаан байшангуудын сайбайжа, тэндэһээ машина механизмуудай жэгдэхэн хүнхинөөн, локомотивьнуудай дүмүүхэн уухилаан соностоно.

Тэрэ доронь, элһэн тэбсэгтэй оёрто, мүльһэн хуягта баригдаһан Сэлэнгэ мүрэн хабарай дулаае хүлээжэ, сошормог нойроор нажанхай. Хүхэ-ногоон үнгэтэй алда зузаан мүльһэн доро хүйтэн уһанай хүльбэрэн урдахань шэхэни үзүүртэ дуулдаһан шэнги. Галаб урдын үеһөө гаража ерэхэн түүхэтэй хурдан урасхалта мүрэн буурал сагаан Байгал тээшэ амидаралта уһаяа түлхин-түлхин байна хаяа? Холын мэльгэн хаданууд тээһээ һэбшээлһэн үбэлэй шэмэрүүн һалхин, он жэлнүүдтэй урилдахаяа һанаһандал, саһан хүнжэлдэ хушагдаһан мүрэнэй хүйтэн хуяг нюрган дээгүүр шэмээгүй сүмөөхэнөөр, яаралгүй сүлөөхэнөөр хүнгэхэн далиаа дэбинэ.

Маанарай аша туһада, ажалшан уладай аша туһада он жэлнүүд ябажал байна, ябажал байна...

III хуби

ЭЛДИН БАЯН
НЮТАГТАА
ЭНХЭ амгалан
ябалтай!

Хүхэдэй нуурай ойрхоно.
Хурумша, 2009 он

Лёнхобын Г.Л.
«Буряад нютагайм баялиг»
(Улаан-Үдэ, 1966 он)

Галдан Ленхобоевич Ленхобоев манай республикын газар дээрхи байгаалийн баялигууд болон урданай дурасхаалта зүйлнүүд тушаа өөрынгөө ажаглалта бэшэжэ, тэдээниие саашадаа наринаар хамгаалха дурадхал оруулна.

ОРШОЛ

Хүн түрэлтэнэй жаргаланта байдалые хангагша, эхэ мүнхэ алтан дэлхэйдэхи байгаалийн баялигууд барагдашагүй ехэ. Ан гүрөөл, элдэб загаһа, шубуу шонхор гэхэ мэтын ашагтай амитадые олошоруулха, арьбадхаха, ой модо, үбһэ ногооной зүйл бүгэдые зүбөөр хэрэглэхэ асуудалнуудта анхарал хандуулха ябадал — олониитын зайлашагүй уялга мүн.

Орон дэлхэйнгээ байгаалийн хэшэгые арьбадхан хамгаалха тухайда Совет гүрэмнай саг үргэлжэ анхаралаа табижа байдаг. 1918 ондо ой модо хамгаалха тухай Советскэ правительствын тогтоол (*декрет*) баталагдажа, байгаали хамгаалха Гүрэнэй комитет РСФСР-эй Совнаркомой дэргэдэ байгуулагдаһан юм. 1919 ондо агнуури хэхэ саг болзор, мүн 1921–1924 онуудта байгаали ба урдын памятнигуудые, үзэсхэлэн найхан газарнуудые хамгаалха тухай гэхэ мэтэ тогтоолнууд гараһан байгаа.

Ород орон дотор гүрэнөөр хамгаалагдажа, олон болоһон аад, хожомоо үсөөржэ байһан ангууд, ургамалнууд, ой тайгын онсолон харгалзалагдадаг газарнууд (заповеднигүүд) мүн лэ Совет гүрэнэй мэдэлдэ оруулагдажа, 1920 оной майн 14-дэ В.И. Ленинэй гар табиһан хуули-декредээр баталагдаһан юм. Тэрэ тоодо манай Баргажандахи булганай ба ан үсхэбэрлгын 2000 дүрбэлжэн километр газар оруулагдаад, үдэжэ олошорһон булгадаараа мүнөө омогорхожо байдагбди.

Энээнһээ гадна, «РСФСР-эй байгаали хамгаалха тухай» Хуули РСФСР-эй Верховно Соедээр 1960 оной ноябриин 27-до баталагдан гараа хэн.

Байгаали хамгаалан эмхидхэхэ, байгаалиин баялигыгэ зүбөөр ашаглахын тула Совет засагай үедэ РСФСР дотор нилээд ехэ хүдэлмэри хэгдээ. Тиигэбэшье энэ хэрэгтэ дутуу дунда зүйлнүүд үшөөл би и гэжэ тэрэ Хуули соо хэлэгдэнэ. Манай Буряад орон газарай баялигаар, түмэрэй ба үнгэтэ шухаг эрдэниин, шулуу нүүрһэнэй, мүн бусад малтамалнуудаар, элдэб үнэ сэн ехэтэй ангуудаар олон, дэлхэй дээрэ суурхаһан Байгал далаймнай загаһаар баян. Эдэһээ гадна ажахыда айхабтар шухала хоёр миллиард үлүүтэй кубометр модотой байнабди.

Республикынгаа эдэ баялигууд тухайда шэхээрээ дуулаһан, нүдөөрөө хараһан ба уншаһанаа энэ бишыхан ном соо бэшэхэ хүсэл табигдаа.

ГОЛНУУД — НЮТАГАЙМГАЙ БАЯЛИГ

Буряад ороной хамаг газар дайдаар хашарангүй ябажа харабал, халзан сагаан оройтой Мүнхэ-Сарьдаг үндэртэй, аха дүүнэр шэнгээр жэрһэн Саяан уулануудтай, хоёр зуунай хараанда зэлэ татан байдаг Баргажанай Бархан үндэртэй, халюуран харагдадаг Хамар дабаан удаалан дахуулһан суутай зургаан уулануудтай. Намар жэмэсүүдээр элбэг эдэ олон уулануудаймнай ара үбэрһөөнь бурьялан харьялһан юһэ мянга гаран булаг горхон байха. Газарайнгаа энгыгэ хараял: гурбан зуун таби мянган дүрбэлжэн километр дайдын гурбанай хоёр хубинь ой модоор бүрхөөгдэнхэй. Хододоо ногооржо байдаг юһэн зүйлэй шэлбүүһэтэ модод ургадаг, гол түлэб дүшэн янзын набшаһата модоор холимог байдаг.

Хүндэлэн, утаашаа урдаһан хэдэн олон ехэ-ехэ гол мүрэнүүд би. Баярхаг найрхуу гуримаар хургаа даража, үлгэр домогһоо набагша татажа, баруун талаһаань захалан дурдабал, аха заха Аха гол амитан зоноо дахуулхаб гээд, ара хойшоо тэрьедэһэн гэхэ. Эрэлхэг дошхон Эрхүү эльгэн дээрээ энхэрбэшье, эрхэжэ хойшоо шэглэһэн гэлсэдэг. Урасхалан найхан Сэлэнгэ олоной дундуур урдажа ерэнхэй. Аян холын тайгада алая дошхон яабашье, ахынгаа хажууда ерэхэдээ, аали номгохон боложо хамтарһан Зэдэ, Химнэ, Загастай, Оронго, Гильбэрэ, Ивалга голнууд Хүдэрэ, Түгнөө уриһаар, даллаһаар, аша гушадаа энхэрһээр, хүндэлһөөр, урда талаһаа хормой дүүрэн хэшэгтэй ерэһэн Сүхэ Хёлго хоёр. Наранай мандаха зүгһөө наашаа шэглэн табилуулһан Анаа, Худан, Хэжэнгэ, Хүрбэ мэтын аха дүүнэрэйнгээ хаба хүсэ хамталан абажа, набаараа дүүрэн модо

«нюржан» дээрээ тээжэ асардаг Үдэ гол. Ажахыдаа хэды туһатайшые хаа, аяар доогуур байгаашад — Итанца, Хубаан, Саһата, Түрхэ нэрэ түрөөр багатайшаг даа. Эртэ урдахаа алдартай эрхэ солгёон Баргажан. Тэрэнэй хани нүхэдынь болоһон, аршаан булагаар суутай Гаарга, Алла, Улан, Ина голнууд эршэ хүсээ нэгэдхэжэ үбгэн буурал Байгалдаа түшэглэдэг түүхэ домогтой. Далан хадын хоорондо хаагдажа байхань уйдхартай болоод, хүтэл дабаануудые хаха эсхэн ерэнэн Дээдэ-Ангар, наашаа шэглэнэн эхитэй, наадалаад ошоһон түүхэтэй Витим, Сипэ, Амалат, Муя гэхэ мэтын гол мүрэнүүд нэрлэгдэхэ зэргэтэй.

Эдэ бүхы голнуудай үргэн ехэ гүби талануудые хүндэлэн урдажа ороһон, республикын газар дээрэхи хэдэн мянгаад ехэ, бага гол ба горходой, булагуудай эхи хубаарилан, ара үбэрөөрөө урадхуулагша тоогүй олон үндэр, набтар хада хангил, хяра байса, нам нюржан, толгой болдог, хүтэл, дабаан, гүбээнүүд, ой модоной талаар — хүнды, һаншаг, тужа гэхэ мэтээр нэрлэгдэдэг хада уулын байгаали хүнэй ажабайдалтай таһаршагүй холбоотой. Тэдэнэй дундуур урдагша нарин горходые зубшаһан 500 гаран ехэ, бага нютагууд оршон тойронхи байгаалие элдэб олон зүйлэй үйлэдбэридэ хандуулан ашагладаг.

НАРА ЖЭЛЭЙНЬ УЛАРИЛ

Дэлхэйн байгаалин атар баян байһые түүхэ домогууд, үе дамжажа ерэнэн аман үгэнүүд гэршэлэн тэмдэглэдэг. Элдэб ургамалнууд ямаршые зүйлөөр химаралгүйгөөр зүндөө үмхиржэ, газарай хүрһэ үтэгжүүлдэг, саг сагай хүйтэн дулаанай ая хэлбэри зохид, саһанай, хура бороогой оролго тэнсүүхэн, газар дайдамнай ногоон зүлгөөр хушагдан, шүүдэрэй һэрюун амисхалаар дүүрэн байһан гэдэг. Ой модоной ойроо хүртөөгүй, үргэлжэ нэбшын ургадаг, хура бороогой ходо ородог, газарнай ходоодо дэбтэглэн шиигтэй, горход булагууднай уһаар элбэг дүүрэн байһан, энэнь хэдэн мянган жэлэй туршада нэгэ зан тухай байһан аад, удаа дараалан хубилһан, илангаяа һүүлэй табан зуун жэл соо тэдэнэй уһан хорожо, урасхалынь һуларжа, олохон булагууд хатаһан, һаба һууриинь үлэнэн шэнжэ элихэн харагдажа байдаг. Газар дайдын ургамалаар элбэг баян тулада ой модон хадаа һэрюун намжаагаар амисхажа, һүнийн сагта хүлэрэн шүүдэрлэжэ, шүүдэрэй уһаар бүхы ургамал, набша ногоон ба олон түрэлэй амитад уһалан ундалжа байдаг. Бүрхэг һүни шүүдэр хюруу тогтодоггүй болобошые, газарай шииг нойтоной элбэг байха бүри гол гүби, намаг газарнууд хүлэрэн манараад, хүхэ манан хөөрэн монсогойржо, хура бороогой орохо түргэдэдэг гээшэ.

Ехэнхидээ зунай тэнгһээ хойшо гэхэ гү, али үдэрэй тэхэрижэ, богони болохоһоо захалаад, шанга халуунай үе болодог. Тиихэдэ хура бороогой удаан таһалдабал, ургамал бүгэдэ гандажа, газарай хүрһэн хатажа гэмтэхын туйлда хүрэдэг гээшэ ааб даа. Хурын үүлэн хара үнгэтэй болоод монсогойржо, халуун хүйтэн хоёр агаарай хоорондо хабшагдан үдхэржэ, шанга аадар бороо гү, али мүлһэтэ мүндр ородог гээшэл.

Элбэг баян ургасатай жэлдэ, илангаяа таряанай гарасын хайн байһан газарнуудта аадар мүндр, тэнгэрийн дуун, сахилгаан ходо үзэгдэдэг байһан аад, һүүлэй жэлнүүдтэ нилээд үсөөн болоо гэжэ нютагай шэнжэлэгшэд тэмдэглэһэн байдаг.

Манай республикын газар нэлэнхы ехэ хадань бороо хурын, саланай оролгын хубилалта эндэ тэндэ об-тоб үзэгдэдэг, үнинэй шэнжэлдэг үндэһөөр, Байгал шадарай ба хада уулын забһарай аймагуудта, гурба-дүрбэн жэлэй турша дотор хура бороотой, ган жэлнүүд һэлгэлдэжэ байдаг янзатай, гэхэ зуура хаа-яа туйлай ехэ ганшые болодог. Заримандаа хая наашын үзэгдөөгүй хайн уларил тудад, хүни бүри бороон орожо, үдэр бүри халуун наран шаража, туйлай баян ургаса гарадаг байгаа. Иимэ саг хори-гушан жэлэй туршада үсөөн болодог гэхэ юм.

АРХЕОЛОГУУДАЙ ШЭНЖЭЛГЭНҮҮДХЭЭ

Хэдэ мянган жэлэй саана манай нютагууд мүнөөнэй халуун оронудайхидал адлирхуу уларилтай, элбэг баян ургасатай байһан гэлсэдэг. Халуун орондо амидаран бэлшэжэ ябадаг олон түрэлэй амитадай (мамонт, дүрбэ-табан метр ута бзетэй хирһэн *(носорог)*, анааша *(жираф)*, абарга томо матар *(крокодил)* мэтын олон ан арьяатан ба томо шубуудай) яһан газар бүриһөө олдожо байдаг. Жэшээлхэдэ, Ивалгын доодо захын Толгойн баруун хажууда нэгэ нүхэн доторһоо хэдэн арбаад мянган жэлэй саана ябаһан хори шахам томо, жэжэ элдэб ан арьяатанай толгойнууд олдоо һэн. Эндэ ганса толгойнууд зүндөө сугларһан бэшэ, харин хүнүүд ангуудые алажа эдээд, толгойнуудыень нэгэ газар хаяһан байжа магад.

Манай урда аймагуудай хадануудаар сахариг томо эбэртэй аргали хонид, хүдөө талада шулуу эдидэг ёло шубууд 200–250 жэлэй үе хүрээсэ амидаржа ябаһан болоно. Шулуун түхэлтэй ёлын хоргол түүжэ эмдэ хэрэглэдэг байһан юм. Сагаан хойлог, тугад шубууд бүри 1900 он болосо үсөөхэн тэды үзэгдэдэг байгаа.

Манай орон нютагуудаар ажаһууһан зон хожомхон болосо эльгэн хара шулуу, сагаан мана, хүри ногоон яшал ба бэшэ хурса эрмэгтэйгээр ялтардаг шулуунуудаар эритэ ээбсэг, хутага, шүбгэ

мэтые бүтээдэг, модо сабшажа ялтаха, ан харбаха номоной зэбэ хэдэг, малай шарха отолжо эмнэдэг шулуун хутага, буугай ба хэтын сахюур хаяшаг болотор хэрэглэдэг байһан. Хүн зон улам шадамар боложо, зэд сад, хүлэр болбосоруулжа, зэбсэг бүтээхэ арга олоод, түрүүшээр харбаха номоной зэбэ, хутага, шүбгэ ба бэшэ зүйлнүүдые бүтээдэг болоһон юм. Тэрээнһээ хойшо хүнүүд түмэрөөр элдэб эритэ зэбсэгүүдые дархалдаг, тиигээд хоол хүнэһээ ядаралгүй хангадаг болоһон аад, дэлхэйн баялигай, ан гүрөөлэй хомордоходо, адууһа мал олоор баридаг болоһониинь буусын байрануудай үлэгдэлнүүдһээ элирэн харагдана.

Манай эртэ урдын үльгэр түүхэдэ дурдагдаһан ёһоор, түмэр болбосоруулан хэрэглэдэг болоһоор нилээхэн үнинэй гэхэ гү, али хоёр мянган жэл үнгэрһэн байха. Түмэр хайлуулдаг эртэ урда сагай хяһын нууринууд, түмэрэй шулуу абадаг агынууд олон газар олдодог, тэрэ сагай дархашуулай хэһэн түмэр зэбсэгүүдэй жэбэрсэгүйнэ эрдэмтэдые нилээд һонирхуулдаг юм.

Хүн зон үдэхэдөө, мал олоор үсхэдэг болоһон, элдэб зэбсэгэй элбэг, болбосоронгы болохо тума байгаалиин зэрлиг ургамалнуудые хэрэглэлгэ улам хайжарһан, ойн модо отолон ашагладаг, газар хахалжа тарья таридаг, һубаг ханааб малтадаг боложо эхилхээр олон жэл үнгэрөө. Тэрэ үни холын һубаг ханааб, хахалһан газарнуудаар ямар хүнүүдэй ажаһууһаниие манай археологууд тодорхойлжо шэнжэлдэг байха юм.

АРШААНУУД ТУХАЙ

Улад зоной элүүрые хамгаалха зорилгоор аглаг хайхан нютагуудтахи аршаан булагуудые ашаглаха, тэдэнэй дэргэдэ амаралтын газарнуудые олошоруулха, шанар хайнтай эмүүдые элбэгжүүлхэ хэрэгтэ мүнөө үедэ ехэ анхарал табигдажа байна. Бүхы дэлхэй дээрэхи зуугаад мянган янзын эмэй зай байдаг һаань, тэрэнэй 40 хубинь манай Эхэ ороной эмнэлгэдэ хэрэглэгдэнэ. Нилээд олон зүйлнүүд Байгал шадарай, мүн манай эндэхи бусад уулануудаар ургадаг.

Гансал манай республика дотор олоной дунда суутай болоһон, шанарын шалгаран тодорһон 120 гаран аршаан алдартай булагууд бии, тэдэнэй 30 гараниинь 20-һоо 75 градус хүрэтэр халуун уһатай, 7-иинь гашуун уһатай, тэрэ тоодо «Аршаан» курорттой булта адлирхуу шанартай, зариманиинь эхүүн, бэшэниинь элдэб эмтэ зүйлнүүдтэй холисолдоһон байдаг, тэрээгүүр нютагай хүн зон зунай хайхан сагта амардаг, сэнгэдэг. Жэшээлхэдэ, Түнхэнэй Шумаагай аршаан Саяан уулын арада хүн зоной ошоһонь бэрхэтэй газарта байдаг тула элиржэ хүсэд шадаагүй юм. Энэ аршаан заахан

түхэреэн газарта наян найман эхитэй булагүүдтай, булта ондо ондоо шанартай (гашуун, халуун, бүлээн, эхүүн, охитой, тунгалаг), зүйл бүрийн уһатай, элдэб үбшэн бүхэндэ туһатай гэдэг. Шумааг гээшэ гушан гурбан Мундаргын арын хормойдо, үбэлэй хүйтэндэ хүрэдэггүй, түхэреэн жэлдээ үнгын найхан сэсэгүүдэй ургаж байдаг, элдэб ан гүрөөл ба зэрлиг ямаад бэлшэжэ, үнгын шубууд донгодон жэргэжэ байдаг ба зүһэн бүрийн модоной дунда оршон байдаг. Иимэ олоороо нэгэ газар сугларһан, ная гаран эхитэй аршаанууд Шумаагһаа ондоо тээ бии гэжэ дуулдаагүй юм.

Эндэхи нютагай хүнүүд зуу гаран жэлэй туршада энэ аршаанда ошожо бээе заһадаг, эрдэмтэд һонирхон шэнжэлдэг, булаг бүрийн эхиндэ түбэдөөр, монголоор, ородоор ямар үбшэндэ туһатайень зааж бэшэһэн байгша. Илангаяа Эрхүүгэй университедэй эрдэмтэд һаналаа ехээр табидаг. Энэмнай хожом хойшодоо ехэхэн курорт болохо байха.

ЭМЭЙ УРГАМАЛ

Манай республикын хада ууланууд, губи талануудта урдань эмэй зайда хэрэглэгдэдэг янза бүрийн жэмэсүүд, сэсэг набша, үсөөн бэшэ ургамалнуудай үндэһэнүүд гэхэ мэтэ тон хэрэгтэй юумэнүүд элбэг юм.

Тэдэнэй дунда тон шухала үнэтэй үндэһэд: ульяангирай, гүүн хүхэнэй, сэгрэмын, мухар сагаанай болон «хүн» үндэһэнүүд, алтан гагнуур гэдэг мүн суута женьшэньдэл адли шанартай юм, шара модоной, балга модоной, шасарганын эдеэнүүд, хара нэрһэн, хара шүгсэр гэхэ мэтэнүүд баһал дүүрэн бии. Бугын шуһан эбэр ба бугаһаа абтадаг бэшэ зүйлнүүд, хабаргын ларза, хара гүрөөһэнэй домхи, шулуунай аймагһаа барагшан, ганхиг, жоншо, жуган, яша гэхэ мэтэ бүхы хайн зүйлнүүд урдань наймаашадай гараар хилэ нэбтэржэ ябашадаг байһан юм. Эдэ бүхы эмэй зайн ургамалнууд, хайн шанартай үндэһэнүүд һүүлэй үедэ хомор болонхой. Ушар юуб гэхэдэ, үрэнх хүсэд болбосоруулагдангүй малтагдадаг, гал түймэртэ гэмтэдэг байна. Жэшээлхэдэ, шулуунда ургадаг зэрлиг һонгиные олохонь бэрхэ болошоо. Үндэр хабсагайда байдаг барагшан гэдэгы урдань туулган һомотой буугаар буудажа зааханаар ялталан абадаг байһан аад, һүүлэй үедэ хатуу һомотой буу элбэг боложо, шулуутайнь ялта хэмхэ буудажа дууһан абадаг болоһон.

Жэшээ болохын тула эмэй зай болодог хэдэн зүйлнүүдэй нэрэ дурдая:

<i>Буряадаар:</i>	<i>Ородоор:</i>
сэгрэмын үндэһэн	корень ятрышника
хүн үндэһэн	корень стеллеры
бамбойн үндэһэн	корень валерианы
гүүн хүхэнэй үндэһэн	корень шлемника-байкальского
зуун үетын үндэһэн	корень аира
һүдэнэй үндэһэн	корень кровохлебки
мухар сагаанай үндэһэн	корень купены приземистой
хордон сагаанай үндэһэн	корень белладоны
шэхэрэй үндэһэн	корень солодки уральской
алтан гагнуур үндэһэн	корень ложнозведочатки
салай	дурнишник зобатый
табан халаа	подорожник
могойн аман	шалфей
шэнэһэнэй сагаан сонсогой	пория кокосовидная
батаганаан хушуун (мигман санжа)	герань луговая
шүүдэр сэсэг	чистотел большой
балга модон	мирикария даурская
шара модон	барбарис сибирский
зүрхэн сэсэг	истод тонколистный
гонтог	желтушник серый
тарбаган шиир	термописис ланцетовидный
ожорһон	хвощ болотный
хара шүгсэр	шикша чёрная
гаймуу	пастушья сумка
шэбэргэдэһэн	хвощ луговой
маарал сэсэг	пижма сибирская
будаагай үндэһэн	бадан толстолистный
танха сэсэг	белена чёрная
нохойн хоншоор	роза (шиповник)

гандагаари	бузина сибирская
долоогоно	боярышник даурский

Энэ жэшээтэй мянга гаран эмдэ ородог янза бүрийн ургамалнууд болон ан гүрөөлнүүдхээшье абтадаг баһал эмэй зүйлдэ хэрэглэгдэдэг юумэнүүд байдаг гэбэл:

Буряадаар:	Ородоор:
домхи	медвежья желчь
ларза	кабарговая струя
бугын шүһан эбэр	панты оленьи
бугын һүүл	хвосты оленьи
дутуу тугал	зародыш олений
бугын шүрмэһэн	жины пантовых оленей

САБШАЛАН

Гол мүрэнэй, мүн нарин голнуудта гоё һайхан талануудаар ажаһууһан буряад зон анхандаа мал үдхэдэг, ан гүрөөһэ, хэрмэ, булга агнадаг ажалтай байхадаа, зүлгэ ногоотой нэлэнхы ехэ тала дайдые сабшалан болгожо үмсэлэн эдлэхэдээ, таарамжатай газарнуудта үбэлжэхэ үбэлжөө баридаг байгаа. Тэрэ сабшалангаа малай түйбэлгэһөө хамгаалхын тула, хэн хэды шэнээн сабшалантай байһанай ээргээр хубитаяа оруулалсан, хамтын хашаа хорёо баридаг байгаа.

Тэрэ сагта үбһэ ехээр сабшажа абаха бэрхэтэй һэн. Яахадааб гэхэдэ, урдань ёһотой хайн хажуур байгаагүй, харин түмэршэ дарханай дабтажа хэһэн утахан хутагын түхэлтэй горбуша гэдэгээр доро тонгойжо хоёр тээшэнь отолдог, энэнь тон хүндэ хүшэр ажал байһан. Ехэл хайн ургасатай газарһаа бэшэ тээ үбһэ хуряжа абаха бэрхэтэй байгаа. Зундаа малай элбэг бэлшээритэй газарта зуһалан барижа, май нарын хори-хорин табан багта зуһаландаа нүүдэг, сабшалангай хашаа (посхоод) хааж, үбһыень ургуулдаг бэлэй.

Зарим гандуу жэлнүүдтэ малай тэжээл багаар абаад, хабартаа үбһөөр дутадаг, малаа үхүүлдэг болоходоо, хубаг ханааб малтажа сабшалангаа уһалдаг, хайн ургаса абаха тухай бодол ханалаа табижа эхилһэн юм. Жэшээлхэдэ, Дээдэ-Оронго нютагта 1700-гаад оной үеэр малтаһан ханаабые мүнөө Хуушан-Сэльбэ гэдэг, тэрэнэй утань гурбан километр үлүүтэй. Энээниие бүдүүн хасуури модотой бүтүү шэбэр соогуур ехэхэн зобожо малтаһан гэдэг. Тиихэ сагта оройдоо 17 үрхэтэ айл байһан. Тэрэ ханаабай аша туһа ехэтэй байһанһаа айлнууд түргөөр олошорон, тэдэнэй дундаһаа Далай, Гойхо гэжэ хоёр баяд бии болоод, ехэ сабшалан эзэлхэдэнь, хуушан ханаабай уһан бүтэдые хангажа хүртэхөө болиһон байгаа ха. 1780 онһоо Шэнэ-Сэльбэ нэрэтэй ханааб дахин малтахадаа, холые хараалжа, нютагай бүхы газарые уһаар дүүрэн хангаха, малаа уһалха мэтые бодолсон, түрүүшын Сэльбын нилээд доогуур эхитэй үргэн ехэ ханааб малтаад, шугын захата хүргэһэн юм. Саашань бүлэг айлнууд өөһэд тээшээ аса халаануудые гаргадаг, дам саашань айл бүхэн өөр өөрынгөө хубаг малтажа, хубита сабшалангаа уһалдаг болоһон. Энэ хоёр Сэльбын уһан тон ехэ туһа хүргэһэн, тэрэниие ямар хүнүүдэй эмхидхэн бүтээһэн тухай нютагай түүхэ домогто бэшэгдэһэн байдаг. Мүнөө тэрэ уһаар «Коммунизм» колхозой сабшалан уһалагдана.

Галуута нуурһаа зүүлжээ Улаан-Үдэ хүрэтэр зургаан эсэгын зон — Харнууд, Алагүй, Баабай хурамша, Гутал буумал, Олзон, Шоно гэхэн зургаан обогтон — урда сагһаа нютагжанхай. Эдэниие Буряад орондо эгээ түрүүнэй сабшалан үтэгжүүлдэг, уһалдаг байһан зон гэхэдэ болохо. Сэлэнгын буряадуудай доторой хуулиин ёһоор, газарай шанар хайжаруулхын тула табан жэлһээ доошо бэшэ болзорто газарай хубаари хэдэг байһан.

Газарай хүрһэнэй олон янза байдаг дээрэһэнь, сабшалангай газар үтэгжүүлхэ олон жэлэй дүршэлтэй хүнүүд, үлүү ехэ хүсэ гаргангүй, тон хайн ургаса абадаг болоһон. Хониной шэбхээр, үхэрэй аргалаар үтэгжүүлхэдэ хайн шанартай үндэр хяаг, набша хүсы үбһэн ургадаг, адуунай аргалаар малай дэбисхэр, хохир хэдэг байгаа.

Хүдөөлиг газарые үтэгжүүлхэдэ, хярза үбһэн ехээр ургадаг, малда эдюулхэ шэмэтэй хайн тэжээл болодог. Сабшалангай газарта аргал тараахадаа, гурбан жэлэй туршада ээлжэлүүлэн үбэлдөө зөөжэ адхаад, хабар ногооной ургаха үеэр уһа табижа, бүхы газар дээрээ жэгдэхэнээр тараахын тула, добо дошонуудта хашалта хэдэг, гурба-дүрбэн хоног уһатай байлганаһанай һүүлээр аргалаа тараажа, дээгүүрнь жэжэхэн шүдэтэй модо шэрэжэ үлтилоод, удаа тээнэ сабшалан дээрэхи бүхы аргалые тармажа суглуулаад, гар молотиилхоор сохижо тарааһанай һүүлдэ дахин уһалдаг. Ган жэлдэ гурба дахин уһалжа болохо. Хэрбээ үлүүсэ уһалагдабал, нуга газар замагта дарагдан, ногоон хүбхэн ургаж, ургаса муутай болодог.

Айл бүрийн хубита сабшалангай хахад тухайе хорёолжо, тэрэнээ үбэлжөөнэй тээлниг гээд нэрлэдэг, тээлнигэй газаахи газар ехэнхидээ үтэгжүүлэгдэдэггүй, сабшалангай хашаа хорёогой хаагдатар тэндэ мал бэлшэдэг, харин тээлниг соохи сабшалан дээрэ хурьга, тугалһаа бэшэ мал ногооной ургажа эхилхэнээ хойшо бэлшэдэггүй. Ургасын жэшээ хэлэхэдэ, үтэг газарай гектар бүриһөө 70–110 центнер хүрэтэр үбһэн абтадаг байгаа.

Мүнөө сабшалангаа үтэгжүүлжэ шаданагүйбди гэхэдэ болохо. Энээн тухай нэгэ заахан жэшээ харуулбал, иимэ байна: колхоз болохоһоо урид манай үбэлжөөнэй бууса тойроод Бабаасанай, Дабаагай, Гүнтэбэй, Санжын буусанууд байһан юм. Энэ табан үбэлжөөнэй газар хамтадаа 25 гектар болохо. Энээнэй 18 гектарнь үтэгжүүлэгдэдэг байгаа. Хамта дээрээ дунда жэшээгээр 14–16 метр ута 17 сомоо үбһэ абадаг байһан юм. Табан жэлэй урда ябахадам, тэрэ табан үбэлжөөнэй газарһаа орой хоёрхон сомоо үбһэн абтаһан байгаа. Юундэ тиигээб гэхэдэ, эндэхи «Коммунизм» колхозой малай байрада үхэр үбэлжэдэг, теэд шэбхэ шабаанһыень һайса тараадаггүй, хорёогоо тойруулаад, жэл бүри нэгэл газар хаядаг, тэрэнь зузаан болоод газараа хушажа хатадаг, үбһэншые ургахаа болижо, суур халаахай ургадаг. Уһаншые жэгдээр гарадаггүй, хубаг ханаабшые үгы болошоһон. Бэшэ үбэлжөөнүүдын огто илгаагүй, талын сабшалантай адли болошонхой байба.

Хориин, Мухар-Шэбэрэй ба бэшэ аймагуудта бүхы дээрээ сабшалан үтэгжүүлхэ арга дүршэл нилээд хожом дэлгэрһэн гэхэ гү, ехэнхидээ 1850 онһоо хойшо хубаг ханааб олоор татагдаһан байдаг. Зарим газарнууд оройдоо хэдыхэн жэлэй урда тээ хубаг ханаабтай болоһон. Зарим колхоз, совхозуудай газарын уһалагдадаггүй байһаар. Түнхэн Баргажан хоёрто 1800 онһоо хойшо бага зэргэ ханааб малтажа, ехэнхидээ нарин горхонуудаар уһалдаг байһан, һүүлэй жэлнүүдтэ хубаг ханааб нилээд элбэгжэһэн. Гэбэшые үшөөл дутамаг ба уһанай ябажа шадахагүй ханаабууд олон. Тиин гэнһэ хубаг ханааб татахаар горход эдэ аймагуудта яһала бии.

19-дэхи зуун жэлэй эхинһээ хойшо ургаса ехээр гэмтээдэг ногоон таршаа үдөөд, үе-үе сабшалан ехээр гэмтээдэг болоо һэн. Талын сайбар хүрһэтэй газарта булаһан таршаагай үндэгэн хоёрдохи жэлдээ (хабар хара шэрэм үбһэнэй булсуулжа байха үедэ) орооһоной тухай болоод, заахан газарта бусалжа байдаг, энээхэн үедэнь тэмсэхэдэ бэлэн байдаг. 1930 онһоо хойшо хоро хаядаг болоод, тиимэ таршаа нилээд үсөөрбэшые, ехэ дайдада тараһан хойнонь хожомдожо тэмсэхэдэ, үрэ таһалхань бэрхэтэй байгаа.

Анханһаа һайн хүрһэтэй, мүн һайнаар үтэгжүүлэгдэдэг газарнууд баһал элбэг. Һүүлэй үедэ һаналай табигдахаяа болиһон ушарһаа муудажа захалһан газарнуудшые бии. Манай республика

дотор үбнэ ехээр ургуулдаг хүнүүдэй алдар солонь мэдээжэ. Колхоз, совхоз бүхэндэ тиимэ дүршэл шадабаритай, оролдолго ехэтэй хүнүүдые олон болгоо наа, ехэл хайн бэлэй.

Баһа нэгэ дутагдал. Үбнэ ногоое гар хажуураар боро хүрьһөөрнь сабшажа абахада, нилээд ехэ үбһэн гарадаг, газарай хүрьһэн сэбэр байдаг һэн. Мүнөө морито косилкаар, тракторай хадуураар сабшахадаа, болдог хонхор газарнуудтахи үбһэнэй гурбанай нэгэ хубинь лэ абтадаг. Морин тармуураар тармахада, нилээд ехэ үбһэн орхигдошодог ушар үзэгдэнэ. Ехэ үбһэ абахын тула тэгшэ бэшэ газарта тааруу болохоор нугалзадаг хадууртай машинануудые гаргахыень хүдөө ажахын машина бүтээдэг заводуудта дурадхабал таараха һэн ха. Тиимэ машина бүтээхэнь балайшые хүндэ бэшэ, харин хэдэн хубяар ехэ үбһэн абтажа болохо байгаа.

Хоёрдохинь, заахан мотоортой, хүнэй түлхөөд ябахаар хадуур машинануудые олоор бүтээжэ гаргабал, барилгын захын, хубаг ханаабай эрьеэрхи үбһэ сабшахада зохид байха һэн. Энэ мэтын газарнуудта болоод, бургааһа ургаһан сабшалангууд дээрэ нилээд ехэ үбһэн абтагдангүй үлэшэдэг байна.

Эрдэм, техникын амжалтые үргэнөөр хэрэглэн, газар таряалангаа болбосоноор эдлэжэ байгаа мүнөө сагташые урдын хайн арга дүршэлые таараха зэргээрнь хэрэглэлсэхэ тон шухала.

ТАРЯАНАЙ ГАЗАР

Түүхын тэмдэгэй үлэгдэл, археологиин шэнжэлгэ, газар нютагуудай аман үгэ ба заншалые харахада, манай зарим нютагуудта нилээд үнихэнэй газар элдүүрилдэг, уһалха хубаг ханааб малтадаг болоһон янзатай.

Революциин урда тээ гэхэ гү, али 1913 оной үеэр хүдөө уһанай, таряалангай хүгжэнги нютагууд гэхэдэ Бэшүүр, Мухар-Шэбэр, Тарбагатай болоно. Зоноор олон байһан газар гэхэдэ, мүн лэ эдэ ба Улаан-Үдэ, Кабанск болоно. Энэ шадарай газар дээгүүр хүдөө зоной эдлэжэ байһан уһанай ба уһалагдадаггүй газарнууд, мүнөө хүрэтэр хахалагдаагүй нилээд ехэ талмайнууд бии юм. Тэрэ сагта ехэ таряа тарйдаггүй, гансал нарин горходые зубшаһан уһатай газарта таряа тарйдаг байгаа ха гэхээр юм. Ехэ шулуутай газарнуудай шулуу суглуулжа сомон, эгсэ хадын хажууе хахалжа тарилга хэһэн байдаг. Гэбэшые тэгшэ хайн талада хэды шэнээн тарилга хэдэг байһыень шэнжэжэ мэдэхэ бэрхэтэй. Тэрэ сагта гэхэ гү, али мянган жэлэй урда горхон булагуудай уһанай нилээд ехэ байһые иимэ баримтанууд гэршэлнэ. Жэшээлхэдэ, Хяатгын замаар баруулжаа ябахада, Улаан-Үдэһөө 44 километрэ Хуһатын булаг байдаг. Энэ булаг

эхинһээ адагтаа хүрэтэр 300 метр түхэрээн шугытай, уһанайнь урасхал шугыһаа доошоо гарадаггүй. Эртэ урда сагта энэ булагай уһаар таряалангай газар уһалдаг олон халаа хубаг ханааб байһан сараа һууринуудын харагдажа байдаг. Тэрэнэй саана холо бэшэ Хорхироогой горхоной уһаар хадын хормойдохи 70–80 га тарилга уһалагдадаг байһан. Тэрээнһээ хойшо горхонойнь уһан нилээд бага болоод, 1880 оной үеэр табан километр хахад модон хобоо хэжэ, Янгаажанай дасан абаашахадань, хоёр дюйм хахад түмэр соргоор уһан урдажа ошодог байгаа.

Мүнөө болоходо, тэрэ горхоной уһан хобоогойнгоо эхиндэ хүрэхээ болишонхой. Иимэ жэшээ олон. Табяад жэлэй урда горход, булагуудай эхиндэ хэды ехэ ондоли мүльһэн зунай тэн болотор сайбайжа, намар болотор дуһаалжа байдаг нэм. Нарьдаг хүбшэнүүдэй оройн хүжэ саһанай хайлангүй байхаяа болиһониинь мэдэгдэнэ. Иимэ ушар ганса манай эндэ үзэгдэдэг бэшэ юм. Ехэ түймэр гаража, хада хүбшые халсан болгоһоной хойшолон мүн. 1915–1945 онуудай хоорондо Зүүн Сибирийн ой тайга илангаяа ехээр дүрэхэн байна.

Урда сагай хүнүүд газарые үрэжэлтэй болгохын тула ехэ ажал хэдэг байһан. Жэшэнь, Баян-Голые, Гильбэрийе үгсэн, нилээд дээрэхэ эхитэй ехэ ханааб малтажа, олон гектар таряанай газар уһалдаг болоогшо бэлэй. Тэрэ сагта хубаг ханааб малтахдаа, уһанай ябасые һайнаар тааруулдаг байһан. Барижа ябаһан зэбсэгүүдын томо зузаан түмэр хүрээ, түхэрээн үзүүртэй ба халаагүй анзаһан гэхэ мэтэ олдодог.

Хожомын хуушанай хубаг ханаабуудые газар нютаг бүри заһажа ашагладаг болоо нэн. 1808 онһоо буряад зон элдэб тарья таридог боложо, горхо голнуудые яһала һайнаар хэрэглэхэ ушартай болоо.

Манай республикын таряалангай газар заримдаа хара хүрьһэ нимгэнтэй байдаг, хара хүрьһэнэй доро улаан хайр гү, али тоһолиг шара шабар гараад, гүнзэгыгөөр хахалжа, хара шоройтой худхалдуулхада таарахагүй, ургаса муудана гэжэ урдын таряашад хэлсэдэг нэн. Тэрэнь үнэн байжа магад, газарай зан таниһан хүнүүд жиирэй ганда һаатангүй, бараг ургаса абадаг дүршэлтэй байһан. Иимэ ушарнуудые харалсан, манай хүдөө ажахын мэргэжэлтэд хабаата газарайнгаа шанар хэлбэрые һайтар шэнжэлхэ, сагай уларилда тудхаахын тула олон жэлдэ нэгэ газартаа ажаллажа, нютагай шанарта дүршэхэ болоно. Агрономууд түргөөр һэлгэгдэдэг байбал, ган гү, али уларил муутай жэлдэ һайн ургаса абажа шададаггүй. Ушарын, манай ниитын үйлэдбэрийн гурим заабари нэгэ янза байдаг. Харин тиихэдэ орон доторхи газар дайдамнай тон ехэ, тон олон эрхэ байдалтай. Сагай уларил, газарай хүрьһэн, хүйтэн дулаанай эрьесэ ондо ондоо байхаһаа гадна, нэгэ нютагай газар олон ондоо шанартай байдаг. Колхоз, совхозой зарим хүтэл-

бэрилэгшэд, хүдөө ажахын зарим эрдэмтэд, мэргэжэлтэд эдэ юрын жэжэхэншые ушарнуудта дутуушагаар хандадаг байна. Олон янзын тарилга хэхэдээ, зарим ургамалнуудые таарахагүй газарта таряад, муу ургаса абадаг ушаршые үсөөн бэшэ юм.

Илангаяа хүдөө газар паарлахада, хоёр дахин хахалхадаа, хойто жэлэй ургасада шииг нойто барихын тула хура бороогой ороһоной удаа хэдыхэн хоног соо хахалха ёһотой аад, хабарһаа намар болосо хахалхада, зарим хубинуудыншанаргүй болоно. Сагыншудхааһан, найнаар элдэһэн газарта тусхай үтэгжүүлгэ гаргангүй, хайн ургаса абажа болохо юм. Бороогой һүүлдэ газарай хүрһэнэй дээгүүрээ нойтон байха үедэнь түрүүшын паар хахалхада, үнгэрһэн жэлэй холоомын узуур ба үбһэ ногоон шорой доро ороод, тэндээ үжэжэ, шоройгоо эһэжэ хүрһые бамбагар болгодог. Июль гү, август һарада хоёрдохи хахалалгаяа бороогой һүүлээр тудхаажэ, халхинай буудад хүндэлэн томо хонхортой бураздаа гарган хахалхада, шииг нойтон ба саһан (үбэлдөө) тогтоод, хабартаа шиигтэй газарай тарилга түргэн ургажэ, газараа хушабал, ганда дарагдахаа болидог.

Сентябриин һүүлһээ гү, али хюруу унахаһаа хойшо газар хахалхаа болидог байһанай ушар юуб гэхэдэ, орой хахалһан газарай ургасанш муу, хойшо хойшоо шанаргүй, хүлдэнхэй болоно гэдэг хэн. Эдэ ажаглалта, шэнжэлгэнүүдые ганса буряад зон бэшэ, Байгалай үмэнэ һуудад ород таряашад мүн адляар таридад, гэбэшые бэшэ аймагуудай зон бага зэргэ рожь гэхэ гү, намарай таряа, хүхэ яарса, жэжэ улаан шэниисэ, обёос, ешмээн, халтар арбай, улһа, шара будаа, гэршүүхэ, ногоон холоомо гэхэ мэтые таридад байгаа. Буряадууд бага зэргэ хартаабха таридад, ород зон огород таридад, хартаабха, хапууса, морхооб (шара луубан), мангир, үгэрсэ, укроп, горох, наран сэсэг, тамхи, мак сэсэг таридад, огородтоо ханаабай уһа хэрэглэдэг байһан. 1920-ёод онһоо хойшо эндэхи ородууд тарбас (арбуз), улаан лооли (помидор) таридад болоо хэн. 1930 онһоо элдэб шалгагдамал үрэхэнүүд элбэгжэжэ, үхэр ороһон, хара мана (гуламняа) мэтын хорото ургамал сэбэрлэдэг болоо. 1955 онһоо кукуруза таридад боложо, урдын жэжэ улаан шэниисэ, хүхэ яарса тарихаяа болёод, халтар арбай бүришые түрүүнэй үгы болоһон байгаа.

Уһалууриин газарта, ехэнхидээ паарлажа бэлдэгдэһэн полидо шэниисэ гү, али обёос таряад, хойто жэлдэнь хүхэ яарса ургуулбал, жэгдэ найнаар уһалагдаһан газарай таряан ямаршые ган халуунда һаатангүй, үндэр баян ургаса абадаг байһан. Уһалһанай хойно дүрбэ-табан хоног аргаажэ байлгаад хахалжа таридад, хэлтэгы гү, али үргэлжэ нэлэнхы газарые жэгдэ норгохонш бэрхэтэй, үлүү дутуунш олон, досоогуураа олон ханаабуудтай байдаг. Газар хахалхадаа ханаабуудые хүдэлгэнгүй бүхэжүүлхэ хэрэгтэй болодог.

Олон үе галаб соо ургаһан үбһэ ногоон жэл бүри хагдаран үмхиржэ, хүрьһөө үтэгжүүлжэ хара үнгэтэй болгодог, тэрэнэй шүүһэн доошоо шэнгээд, шоройн үнгэ харлуулжа, саашаа болохо тумаа нуларһаар шара шоройдо хүрэдэг.

Европын оронуудай, мүн Баруун Сибириин губи тала газарнуудай хара хүрьһэн зузаан, хоорондуурнь зурам-зурам хуһан шугынууд олон, халхи тооһо халхалдаг, саһа тогтоодог, шииг нойтоор баян газарта саһа бороогой оросо элбэг байдаг.

Тэдэ ехэ губи тала газарнуудтай жэшэбэл, манай республикын эгээн набтар газар 400 метр үндэр, хада уула, хабсагай шулуун элбэг, үрэжэлтэ хүрьһэтэй газар багашаг, хүрьһэнийн нимгэн тула ган халуунай аюул ходо тохёолдохойо ханадаг. Эндэхи таряалангай газарые тойроод нарһан ой модон элбэг, тиигээд газарын хуурай шанартай, харин хуһа модотой газар хара хүрьһөөр зузаан, шииг нойтоор ехэ, хайн ургасатай байдаг. Байгалай үмэнэхи гол, горходой урда ба зүүн талын газарнууд, шулуугүй элһэтэй гү, али хара шоройтой, тарилгада таарамжатай зөөлөн газартай. Хойто ба баруун талада хада байсаар хашагдаһан уйтан тайгын таланууд хара шоройтой, хайн шанартай байбашье, шулуугаар элбэг юм.

Манай республика дотор малай олон байһан тула аргал шэбхэ элбэг, илангаяа таряалангай үһалагдадаг газарые тэрээгээр үтэгжүүлбэл, олон жэлдэ хайн шанартай байдаг. Хошон үгын ёһоор, үри үгидэ — жаргалгүй, үтэгжүүлээгүйдэ — үндэһгүй гэдэг ха юм. Зарим совхоз, колхозууд газар дээрээ аргал шэбхэ тараадаг болобошье, тэрээгээрээ үтэгжүүлгэ хэдэггүй байна. Тэды шэнээн тонно шэбхэ газар дээрэмнай гаргагдаа гэлһэн мэдээнүүдые хүргөөд хизаарладаг байна. Зарим нютагуудта аргал шэбхэ эдлүүрингээ газар дээрэ абаашадаггүй, харин хорёогой газаагуур хаяһан ушар үсөөн бэшэ үзэгдэдэг.

Таряанай газарые үтэгжүүлгэдэ үбһэ, голоомо ба ургамалнууд оролсобол түргөөр болбосоржо, хайн үтэг болодог. Эдэниие хэрэглэхэдэ малай дэбдихэрэй үбһэ, голоомо, наг түйр бүгэдые паар хахалхын урда тээхэнэ тарааха, хур голоомо хэршэжэ тарааха. Заримдаа хахалха газар дээрэ үбһэн ургаад, анзаһанда орёолдожо, хахалхада һаад хэдэг. Тиимэ үбһэ ногоое хуу шорой доро оруулбал, эрхим хайн үтэг болохо байна. Тэрэниие газарта анзаһаар сүм булаха бэрхэтэй хадань анзаһандаа тусхай нугалуур тааруулдаг юм. Нойтон үбһэн хүрьһэ шорой доро ороходоо, бэшэ ямаршье үтэгжүүлгэһээ үлүү туһатай байдаг. Иимэ үбһэ, голоомо хэршэхэ сасаха тусхай машина бүтээхэ шухала.

Намар таряа хадаһанай һүүлээр узуурыень хахалхадаа, газар дээрэ үлэһэн голоомонуудые галдаад, харин хабартаа малай тэжээлээр дутадаг ушарнууд үзэгдэдэг.

Манай республика дотор модо хюрөөдэдэг томо заводууд, жэжэ-хэн мастерскойнууд олон. Тэндэ хюрөөгэй хибэдэһэн элбэг байдаг. Сабшалан, таряалангай ба огородой газар үтэгжүүлхэдэ, хюрөөгэй хибэдэһэн малай аргал шэбхэхээ үлүү хүсэтэй гэлсэдэг. Хюрөөгэй хибэдэһэн газарай шииг нойто бээдээ татаад, ургамалда дамжуулан туһалха шадалтай байдаг. Тиин гэхээ Онохойн модоной комбинат тэрэнээ хии тала руу хаядаг, галдадаг байна. Энэниие дүтын колхоз, совхозууд абажа, эдлүүрийн газар дээрээ тарааха ёһотой байгаа.

Илангаяа модо тарихадаа, шоройдонь хибэдэһэн холиходо, тон хайн байдаг. Жэшээлхэдэ, июнь, июль, август харануудта элдэб мододые таряад туршаа һэм. Хюрөөгэй хибэдэһэн юрын шоройдо холижо тариһан модод оройдоо гэмтэхэгүй, заримдаа набшань хатабашье дахин шэнэ набша ургаад, намар болотор хүсэлдэдэг юм. Харин хара шорой, шэбхэ мэтые холижо зунай халуунда тариһан модоной набша хатаад, тэрэ жэлдээ дахин ургадаггүй гү, али хата-шадаг байгаа бэлэй.

Дэлхэйн хоёрдохи дайнай һүүлһээ зарим нютагуудта 15–20 жэл үргэлжэ саһа бороогой оросо хэтэрхэй бага байжа, ган гасуур болоод, ойро шадарай ой тайга гал түймэртэ дүрэжэ гэмтээ һэн. Ой модомнай ехэ шэнгэржэ байна.

Тиимэхээ һалхи жабарай буудаг хуудам талын таряанай газарай забһар хоорондуур модо олоор тарижа, саһа ба тооһо тогтообол, манай эндэхи үндэр хуурай газарнуудта аша ехэтэй, байгааилие баяжуулха, сагай уларил зөөлэрүүлхэ аргуудай нэгэн болоно. Тойроод ой модотой газарта, илангаяа хуһан шугы шадар шүүдэр, шиигтэй байдаг.

Ехэ тала газарнуудта зунай халуунай үеэр оройдоо шүүдэрлэхээ болидог, тиимэхээ үргэлжэ тэбхэр паар хахалангүй, нарин ута паарнуудые һалхи жабар хүндэлэн харуулжа, таряанай хоорондуур хахалбал, хүхэ ногоон таряан халуунай сагта ехэнхи газараа хушаха болоно гэжэ ханагдана.

БУРЯАДАЙ ОЙ ТАЙГА

Манай республикын ой тайга туйлай ехэ дайдые эзэлдэг, баян ургамалтай, газаа далайгаар жэшэбэл, эгээ доодо захынь ой модон 450 метр үндэр газарта ургадаг. Эгээ үндэр хадын орой 3490 метр болодог. Губи нуга газарнуудта хуһан, бургааһан, бусад олон ондоо жэмэстэ модод ургадаг. Гол горходой займагуудта хасуури, шэнэһэн, уляаһан ургадаг, хуурайлиг шанартай, элһэлиг, шулуутай, наратай газарнуудай набтар хадануудые бүрхөөжэ, нам тужа нарһан модонууд ургадаг. Нарһан гээшэ үндэр, нараар бага хадын ара, хүйтэн, нойтон,

шииг ехэтэй газарнуудта ургадаггүй. Нарһанһаа дээшэ болоходоо, жодоо ургадаг. Тэрээнһээ дээшэ шииг ехэтэй, ургамалһаа үтэгжэһэн, бамбагар хүбхэлиг хүрһэтэй газарта хуша модон ургадаг.

Үндэр хүбшын оройдо саһан ехэ унадаг, удаан саһатай байдаг газарта онсо набтагар больти хуша ургадаг. Энэ модон һарьдаг хүбшын хүхэ ногоон үнгэтэ шэмэг болодог. Хоёр мянган метрһээ дээшэ үндэр хадын оройдо ямаршые модон, юрын үбһэ ногооншые ургадаггүй. Тусгаар жэжэхэн модоной шанартай хонин арса, сагаан дали, тэмээнэй һүүл гэхэ мэтын һайхан үнэртэй ургамалнууд ургадаг.

Хуша модон манай ороной ехэхэн дайдада ургадаг, һамарай амтатай борбоосгойтой, бүдүүн модон юм. 1922 ондо Янгаажанай дасанда 2 метр 80 сантиметр бүдүүн хуша отолжо асарһан байгаа. Хүнгэн шанартай, гоё юумэ һиилэхэдэ хуша модон тон һайн, ялтарха хахархагүй байдаг.

Нарһан — манай республикын эгээ хондообо, үндэр модон. 20 метр барилгын модо тайраханда, гэшүүһэнэй оролсохогүй хондообо нарһан Һамар дабаанай хүбшын үбэр талын хүндынүүдтэ 20 гаран метр үндэр модод ургадаг, хуһан, уляһаншые байдаг. Хүнэй эдлэхэ модоной нөөсые хоёр миллиард кубометр болохо гэдэг, тэрэ тоодо: шэнэһэн — 62 %, нарһан — 21 %, хуша — 8 %, хасуури — 2 %, жодоо — 3 %, бэшэ элдэб набшаһата модод — 4 % болохо гэжэ тухайлагданхай.

Манай республика дотор ургадаг, олон зүйлэй үйлэдбэридэ хэрэглэгдэдэг модод ба жэмэсүүдые нэрлэбэл:

Буриадаар:	Ородоор:
ШЭЛБҮҮҢЭТЭ МОДОД	
больти хуша	стланик (кедр)
жодоо	пихта
нарһан	сосна
хасуури	ель
хүхэ хасуури	голубая ель
хуша	кедр
шэнэһэн	лиственница
НАБШАҺАТА МОДОД	
асуула	вяз
боро хуһан (боролжо)	карликовая берёза

бургааһан	тальник
сагаан бургааһан (хайлааһан)	лоза
сагаан хуһан	белая береза
таримал уляаһан (уляангир)	тополь
уляаһан	осина
хайлааһан	ильм
хироосгой, нүүргэдэһэн	ольха
хонин бургааһан	ива, красная шелюга
шара дорһото	талова (жёлтая кора)

СЭСЭГТЭ, ЖЭМЭСТЭ МОДОД

алтан харгана	карагана карликовая (золотарник)
алтаргана	акация (карагана мелколистая)
балга модон	мирикария даурская
боро харганаан	карагана колючая
бүйлөөһэн	персик даурский
гандагаари	бузина
далан хальһан	баранник
долоогоно	боярышник
иргай (яргай)	крушина
мойһон	черемуха
норон (омбу)	рябина
нэрһэн	голубика
табилга	таволга
улаан шибшэд (улаагана)	кислица
нохойн хоншоор (хушуун)	шиповник (роза коричневая)
тэрэнги, тэрэлжэ	багульник (рододендрон даурский)
тэхын шээг	морошка (иглистая смородина)
улаан дорһото (шүдхэрэй эдеэн)	волчья ягода
үлир	яблоня
үхэр нюдэн	черная смородина
хүбшын хүхэ нэрһэн	паслен сладко-горький

шасаргана	облепиха сибирская
шара модон	барбарис сибирский

ОЛОН ЖЭЛЭЙ ҮБЬЭЛИГ БА НЭГЭ ЖЭЛЭЙ
УРГАСАДА ГАРАДАГ ЖЭМЭСҮҮД

алирхан	брусника
гүлзөөргэнэ	земляника
зэдэгэнэ	малина
зээргэнын эдээн	ягода эфедры хвощевой
морин улаагана	костяника
мухар сагаан	купена лекарственная
хара шүгсэр	шикша (водяника)
хурын улаагана	майник двулистный
халаяр	черемша
хара нэрһэн	черника
ташаргана	клюква
ябаган эшын үхэр нюдэн	моховка
яшаг (ячжи-ма)	толокнянка

БАЙХАН ҮНЭРТЭЙ, МОДОЛИГ УРГАМАЛНУУД

хонин арса	можжевельник ложноказацкий
ямаан арса	вереск, можжевельник сибирский
сагаан дали	рододендрон Адамса (душистый)

Үйлэдбэридэ элдэб зэбсэг бүтээлгэдэ хэрэглэдэг хатуу модод гэбэл, хайлааһан, долоогоно, яшал, үлир, бүйлөөһэн болоно. Эдэ ургамалнууд гоёолто ба элдэб найхан жэжэ эдлэл зэбсэг бүтээлгэдэ хэрэглэгдэнэ. Хуһан баһал элдэб юумэдэ хэрэглэгдэдэг.

ОЙ МОДОНОЙ ЫЭЛГЭЛДЭЭН

Олон жэлдэ ургаһан бүдүүн модод хүгшэрхэдөө, голһоо хүндыржэ, оройһоо хатажа, үмхиржэ унаад, хэдэн жэл хэбтэхэдээ, үмхинь газарай хүрһнэ үтэгжүүлхэ хүлэр (*торф*) нэмэдэг. Жэл бүри унажа

байдаг набша намаа, налхи мүн лэ үмхиржэ, хүлэр хара хүрьһэн зузаараад ургажа байһан модод үндэр, гэшүүнэ үсөөнтэй, нимгэн холтоһотой болодог.

1750-аад онһоо хойшо хүн зон модо ехээр отолжо эхилээд, 1913 оной үеһөө гэр байрын, илангаяа хашаа хорёогой барилгада ехэ хэрэглэдэг болоо гэдэг. Нарин сагдуул модотой ой соо нургааг, һаднаг отолходоо, захаһаань халсартар унагаадаггүй, таарамжа-тай зохиdyень түүдэг байхада, модоной хороһониинь мэдэгдэдэггүй, һууридань дахин шэнэ модон ургадаг һэн. Шэлбүүнэ намааень арилгадаггүй, дарамта бог боложо хэбтэбэшье, нойтон ойн оёрто үни болонгүй үмхиржэ, мүн лэ газараа үтэгжүүлдэг. Тэрээн дээрэ-һээ модон үндэлхэ, ургахадаа түргэн, иимэ газарта үбһэ ногооной ургаса һайн байдаг.

Борбоосгойтой үрэ задараад, өөрынгөө нимгэн далаар, набшата модоной үрэ өөрынгөө хөөмэйдэ үргэгдэн хийдэжэ газар бүри тарадаг. Теэд модоной үрэ газар бүри ургажа шададаггүй, харин таараха шоройтой газарта тудажа бууһан үрэ түргэн ургадаг.

1915–1945 онуудай хоорондо манай ороной хада хүбшэ, ой тайгануудта ехэ гал түймэр гаража, ой модон халсан тала, улаан хүйр болотороо галдагдаад, тэрээнэй һуурида үбһэ ногооншье ургадаггүй байһанаа, унаһан модоной үмхиржэ тарахадань үбһэ ногоотой боложо, зарим газарнуудта модон ургажа эхилэнхэй. Ургасынь удаарһан ушар юуб гэхэдэ, үтэгжэһэн хүрьһэн дүрэжэ, ехэ дайдада улаан шорой үлөөд, халуун наранда хатажа, газараа халхалха ургамал гараагүй байһан бололтой.

МОДО БЭЛЭДХЭЛГЭ БА ХЭРЭГЛЭЛГЭ

Манай республикын Оронго Элхи хоёр голые үгсэжэ, 1895 онһоо модоной бэлэдхэл эхилһэн. Тэрэ сагта хэрэгтэй модоёо шэлэжэ отолдог, хажуудахи мододые гэмтээдэггүй, ургамал бүгэдые гамнадаг байһан. Энээниие хуушанай ёһондо тоолоод орхижо болохогүй. 1895 онһоо 1900 он хүрэтэр Доодо-Онгостойн барилгада, мүн 1895 онһоо түмэр харгы табижа эхилхэдэ, Дээдэ-Үдэ хотын барилгануудта, түлишэдэ хэрэгтэй мододые 1916 он болотор Оронго голые үгсэжэ бэлэдхэһэн Копалман гэгшэ модоной ашаг олзоор баяжаад, Үдэ хотын үйлсэдэ зургаан хүн тулгатай гэр барюулһан гэлсэдэг.

Элхиин голые үгсэжэ, түмэр замда хабаадаха барилгын модо (нэгэ миллион шпалай модо) бэлэдхэхээр хараалан, подрядчик Додуу Дубдонов гэгшэ 1895 онһоо модоной ехэ бэлэдхэл хүүлэхэдэ, мүнөө Улаан-Үдын Ранжуровай үйлсын 13 номерто байдаг хоёр дабхар гоё гэр, дабхар амбаарнууд гэхэ мэтые өөртөө бариһан юм ха.

Тэрэ сагта модоной бэлэдхэл гансал үбэлдөө хэдэг, гэр бариха ба хашаа хорёогой модо март-апрель харануудта бэлэдхэдэг байһан. Модоной долгоножо эхилхэхээ хойшо отолһон модон шанаргүй, түргэн үмхирхэ гэдэгын тон зүбтэй хаш. Зуу гаран жэлэй саана бариһан гэрэй модоной бүхэ зандаа байхадань, зарим шэнэ гэрнүүдэй 15 жэл болонгүй үмхиржэ, мөөгэ нархьяаг ургажа, дахин заһалгада ородог ушар олон. Энээнэй шалтагаан мүн лэ модые болзоргүйгөөр бэлэдхэхэнһээ болоно ёһотой.

Арад зоной үргэн хэрэглэлдэ ородог хуһа бэлэдхэхэдээ, хатуу бүхэ байдаг сагыень тудхаажа, хабартаа хуһанай набшын булсуугай задарха, хулганын шэхэнэй тухай набшатай байха үедэнь табан хонгой турша соо отолжо, хальһыень хуулан хатаадаг байһан юм. Тэрэ сагта хүн зоной ажаһуудалда тэргэ, шарга, эмээл, хомуудай буулга, дугаа болоод бэшэ олон зүйлдэ ехээр хэрэглэгдэхэ хуһы шанар һайнтай үедэнь бэлэдхэжэ абахыё нютаг бүхэндэ оролдодог һэн. 1927 онһоо Сэлэнгэ, Ивалга, Хори, Загарай ба Байгал шадарай аймагуудай ой тайгада модоной бэлэдхэл хэгдээд, хэрэгтэй хэрэггүйшыё мододые захаһаань отолһон, шэнээр ургажа байһан шэрэнгиёе няз дараһан, шэлбэһэ намааень сэбэрлэхэдээ гал түймэр табиһанһаа уламжалан һүүдэрлэхэ модогүй, үтэгжэһэн хүрьһэгүй болоходоо, шэнэ мододой үрэ үндэһэлжэ шадангүй хатаад, халсан тала үлэнхэй.

Модон ургажа эхилхэнһээ хойшо 30–40 жэл соо һургаагай шэнээн болодог. Хэрэгтэй томо мододые түүжэ отолбол, залуу модод түргэн ургажа, бээе хүсэжэ, шииг нойто татасатай байха.

Булаг, горходой эхинэй модые үлдөөнгүй, мүн һүүдэрлэхэ модогүй ялан тала болгоходо, харьялан урдаа тунгалаг һайхан уһан шэргэн хатадаг, ойро шадарнь ургадаг амтата жэмэс, ургамал ногоон муудадаг. Тала газарай нуурнууд, булагуудые тойруулжа, сабшалангай хашаа баряад, хабар эртэ хаахада, үндэр ургасата үбһэ ногооной узуурта шииг нойто баригдажа, шүүдэрэй амисхалаар анхилан, нойтон мана татажа байдаг.

ОЙ МОДОЁО ГАМНЯЯ

Хада уулын модо гуримгүйгөөр отолһон, галдаһанһаа, хүбшын больхи хуша гал түймэртэ шатаһанһаа баһа бороогой үүлэн тогтонгүй таража ошодог. Тиэхэдэ ойтой нэмжээ хушануудтай газарта саһа бороо ходо ородог байна гэхээр.

Энээн тухай нэгэ жэшээ дурдая. 1932 онһоо урагша Хамар-Дабаанай хүбшэдэ, ой соо 20–30 километр ябахада, 1,5–2 метр зузаан саһатай байдаг аад, 1942 оной ехэ түймэрһөө хойшо саһанай оросо тэндэ бага болонхой.

Буряад зон зарим ушарта шажан мүргэлтэй холбон, нуур, горхон ба булагай эхиндэ, мүн тэрэнэй эрье шадарай модо отолдоггүй байгаа. Революцийн хүүлээр зарим газарта энэ ябадалыг мухар хүзэгтэнэй, муу заншалтантай хэрэг гэжэ хараад, байгаалие хамгаалха талыг хараадаа абангүй, уһанай эрьеын модо зорюута отолһоншье байха. Тиихэдэ булагууд ба нуурнууд хатажа, байгаалида ехэхэн хохидол ушаруулаа һэн.

Байгаалиин байдалыг шадаха зэргээрээ һайжаруулха талаар саһа бороогой оросыг элбэгжүүлхэ хэрэгтэ талын булагуудай эхи хашаалжа, хабар эртэнһээ үндэр үбһэ ногоо ургуулха хэрэгтэй. Булаг, нуурнуудай эхин ба эрье шадар модо тарижа, һэрюун агаартай болгохо гээшэ туһатай гэжэ тоологдоно.

Хадын булагуудай, гол горходой эхиндэ модо отолхыг огтолон хоригдонхой. Гол горхоной эрьешадархы шэбэрэй мододыг хамгаалха гэхэн хуули заабари бии байбашье, хүсэндөө хүргэгдэнэгүй. Ой модо хамгаалагшад эдэбхи хэшээл гаргаха ёһотой. Ой модо, байгаалиин элдэб баялигыг хамгаалхын тула олониитын дунда, илангаяа үхибүүдэй дунда ябуулагдадаг ойлгууламжын хүдэлмэридэ онсо анхал табига, энэ асуудалаар гараһан ном дэбтэрнүүдыг улад зоной дунда олоор тарааха зэргэтэйбди. Байгаалиин эрхыг дагуулан, байгаалиарнь хамгаалан ашаглаха, хэдэн зуун жэлдэ хэрэглэгдэжэ, эхэ эсэгын уг заншал болоһон гуримыг таһалдуулангүй, тэрэнэй туһатай зүйлнүүдыг залган хэрэглэхэ баһал шухала байна.

Эртэ урда саһаа нүүдэл байдалтай буряадууд, эвенк угсаатан, бэшэ нүүдэл зон эндэ-тэндэ удаа дараалан нутаглаһан түүхэтэй. Тиихэдэ хүн зоншье, адаһа малшье үсөөхэн байһан гэхэ.

ҮАМАР ТУХАЙ

Манай республика дотор хушын һамарай элбэгын мэдээжэ. һамарай борбоосгойн нэгэ жэл алгад гараад, хоёрдохы жэлдээ ехэ ургаса үгэдэг ушарын хадаа түрүүшын жэлдээ заахан сэсэг ургаад, хойто жэлын хүсэд һама болодог юм ха.

Һүүлэй жэлнүүдтэ жэл бүри һама ургадаг болобошье, үнжэжэ ургаха үедэ 100 борбоосгойн гарадаг модондо 15–20 борбоосгой ургадаг. Энээнэй ушар юуб гэхэдэ, нэгээр, хүйтэн халуунай тэгшэ бэшэһээ болоно, хоёроор, һүүлэй жэлнүүдтэ һамарай хүсэд болоодүй, түншүүрээр сохиходо унахаар болоодүй байха үедэнь бүхэли зундаа хуша өөдэ абиржа, намааень хухалжа, борбоосгойень абадаг байгаа. Энээнһээ шалтагаалан модоной һалаанууд гэмтэжэ, һамарай ургаса муудана. Үлир, долоогоно мэтын үндэр мододой жэмэс түүхэдээ, һалаа намааень гамгүйгөөр хухалагдана.

ОЙН ЖЭМЭСҮҮД

Нэрхэнэй, илангаяа үхэр нюдэнэй эшэ дошхон сагдархай тула үлүү ехээр гэшхэгдэдэг, түйбэгдэдэг. Эдэ жэмэс буурсагуудые хүсэд болохо болзорхоонь урид яаража түүхэгүй, тэдэнэй ургадаг эшэ ба набша намааень хухалха гэмтээхэгүйн тухайда эхин шатын нургуулиин ном дэбтэрнүүд соо тусхайлан зааха, жэмэстэ мододые гамнаха, жэмэс арьбадхаха тухай, хүүгэд ба бүхы хүн зондо ойлгууламжын хүдэлмэри ябуулха шухала болоно. Элдэб жэмэстэй газарнуудта ехэнхидээ бага наһанай үхибүүд ябадаг, гэмтээдэг юм. Теэд энээн тухай нэгэшье лекци соносхол хэгдэнэгүй.

Намар жэмэсэй бэлэдхэл үнинһөө хойшо хэгдэдэг болоһон. Жэшээлхэдэ, хушатай ойдо дүтын нютагуудта 1913–1925 онуудай жэшээгээр дээдэ захань 50 центнер намар, 4–5 центнер алирһа, шасарганатай нютагта 7–10 центнер шасаргана суглуулжа абадаг айлнууд үсөөн бэшэ байһан юм. Тэрэ сагта бэшэ жэмэсүүдые ехээр абадаггүй, жэмэс шанадаг заншьегүй байгаа. Модолиг, үбһэлиг эшэтэй жэмэсүүдые жэл бүри гараар түүхэдэ, ургадаг жэмэсээ дунда жэшээгээр үгэжэ байдаг аад, түмэр набартай собоогоор хара нэрһэ, алирһа түүхэдэ, жэл бүри муудаһаар 5–6 жэл болоходо, тэдэнэй эшэнүүдынь сэсэглэхэ, жэмэс ургакһаа болибошье үхэдэггүй, харин 3–4 жэлдэ амараад байхадаа үсөөхэн тэды жэмэс ургажа узууртаа хагдаран үлэхэдөө, саада жэлэй ургасада туһатай байһан ха гэхээр.

Дэлхэйн байгаалиин хубинууд, олон зүйлэй зэрлиг ургамалнуудые улад зоной ажахыда туһа болохоор бүгэдые түүжэ, малтажа абадаг заншал үни холоһоо үргэлжэлжэ байнхай. Тэдэниие дууһан түүжэ абаад, хамаагүйгөөр хандаха бэшэ, харин хойто жэлдэ, хойшо хойшоо олон жэлдэ ургажа байхыень бодолсохо шухала. Ой тайгаяа түймэрһөө хамгаалжа, эдэ бүгэдые арьбадхаха алмахын тула бидэнэр һаналаа ехээр табиха ёһотойбди, гэхын хамта, зарим хүнүүд дэлхэйн байгаалиин элдэб баялигта гамгүйгөөр хандадаг.

АМИТАД ТУХАЙ

Манай республика элдэб зэрлиг амитадаар элбэг баян газарнуудай нэгэн болоно. Ан гүрөөл, шубуу шонхор тухай хэлэбэл, 50 жэлэй саана мяхаша арьятад, хүдөө ба ой тайгын ан гүрөөл, уһанай ба хүдөөгэй шубуудай тон олон байхыень бүгэдөөрэн мэдэнэбди. Жэшээлхэдэ, зуун жэлэй урда, дундуур һайн ангуушан нэгэ намарай туршада 300 хэрмэ, 12 булга, 1 зээгэ, 3 шэлүүһэ барیداг байһанаа, 40 жэлэй урда 200 хэрмэ, 1 булга, 1 шэлүүһэ баридаг болоһон, харин мүнөө 30 хэрмэ, 12 булга баридаг жэшээтэй байна.

Дэлхэй дээрэхи амитад хүнэй ажаһуудалда тунатай байдаг. Жэшээлхэдэ, олохон шубууд хорото шумуул, таршаа, хорхой болон сохо гэнэншүү, арад зондо хэрэггүй юумэнүүдые мэрэдэг, хибэдэг амитадые үсөөлдэг. Манай эндэ амидардаг гол ан гүрөөлнүүд, шубуу шонхорнууд гэдэл:

<i>Буриадаар:</i>	<i>Ородоор:</i>
-------------------	-----------------

ОЙН АНГУУД

буга, боро тураг	изюбрь, олень
боро гүрөөһэн	косуля
бодон гахай	дикий кабан
жэрхи	бурундук
олбо	летяга, летучая белка
хандагай, хара тураг	лось
хүдэри	кабарга
хэрмэн	белка
шандаган	заяц
янгар ямаан	сибирский горный козел

ТАЛЫН АНГУУД

алаг дааган	тушканчик, земляной заяц
боро туулай	заяц-толай
охотноон	пищуха (сенокос)
тарбаган	тарбаган
үрхэ, зумбараа	суслик

МЯХАШАД, АРЬАТАД

булган	соболь
бүдүүн хүзүүн	сибирский белый хорь
заряа	ёж
зээгэн, онгон, зантахи	росомаха
доргон	барсук

мануул	манул, дикая кошка
сагаан үен	горностай
үнэгэн, араата	лисица
үеэ холонго	колонок
харха, үхэр хулгана	крыса
хара гүрөөхэн, бартахи, баабгай	медведь
шоно, хээрын нохой	волк
шэлүүхэн	рысь

УНАНАЙ АМИТАД

унанай харха, андаатр	ондатра
халюун	выдра
хаб загалан	нерпа

ОЛЗОБОРИИН ШУБУУД

торхируу	серая даурская бородатая куропатка
тоодог	дрофа
хойр	глухарь
хүдүү	рябчик
хура	тетерев

ЮРЫН ШУБУУД

алаг туун	галка
алаг тоншуул	дятел
алтан гургалдай	соловей красношейка
алаг шаазгай	сорока обыкновенная
боро шаазгай, итаг шаазгай	кушка
борбилоо	воробей
булжамуур	жаворонок
бүргэд	беркут, орёл
бүбөөлжэн	удод
гулабхаа, тагтаа	голубь сизый

турлааг	ворона
түүтээ	горлица
уули	сыч
уран шубуун	ремез среднеазиатский
хайргана	подорожник
харсага	ястреб
хараасгай	ласточка
хара тоншуул	черный дятел
хирээ	ворон
хулда	лунь камышовый
хүхы	кукушка
хүхэ сэгсы, хүхэ сүгсэгы	трясогузка
хүхэ шаазгай	сорока голубая
хүхэ буха, бухандай	синица
шара шубуун	сова
шонхоло	клушица, грач красноклювый
шиисталдай	поползень
элеэ	коршун
эрюу боро, бэгсэргэ	филин
ямаан хараасгай	ласточка

БУСАДАГ УЬАНАЙ ШУБУУД

бүднэ	бекас
галуун	гусь
нугаһан	утка
отогоолжон	кулик шилоклювый
сахалай, сахали	чайка
тохорюун	журавль серый
халзан харгана, харууна	гагара
хун шубуун	лебедь
хүхэ дэгли	цапля серая

хойхо	баклан
шүрхы	чирок

УРГАМАЛАЙ БОЛОН АМИТАНАЙ АЙМАГ АРШАЛАЛГА

Нүүдэй жэлнүүдтэ ан арьяатад, элдэб шубууд ган гасуурһаа, гал түймэртэ ба ангуушадаар хюдагдажа, үри үндэһөө таһалхааа гадна, энэ аюулнуудһаа тэрьелэн зугадажа, ондоо тээшээ ябашадаг болонхой. Шадабари багатай ангуушадай ангуудые гэмтээхэ, добёохонь олон болоо.

Зунай сагта гүрөөһэ, шандаганда бусад ангуудта урьха табижа үри таһартар бариха гээшэ ехэ хорюултай үзэгдэл бшуу. 1929–30 онуудта ангай арһа, мяханай бэлэдхэл ехээр хэгдээд, ан гүрөөл үсөөржэ, хойшоо үдэжэ шадаагүй.

Уһанай шубуудшы алагдан үсөөрөө, тэдэнэй дүтэ табихаяа болиходонь буудажа доёохо ушар олошорно. Агнагдадаггүй шубуудшы ямар нэгэ ушарһаа үсөөрһэн байдаг. Жэшээлхэдэ, алаг шаазгай, алаг тууншы тон үсөөн болоһониинь элитэ.

Ан гүрөөл, шубууд ба загаһа мэтын ашагта амитадые тусхай тогтоогдомол болзорто бариха ба бэшэ үнэтэй амитадые хамгаалха гээшэ гүрэн доторхи бүхы зоной шухала хэрэг болоно гэжэ 1960 ондо РСФСР-эй Верховно Советэй гурбадахи сесси дээрэ баталагдаһан, РСФСР доторхи байгаалие хамгаалха хуули дотор хэлэгдэнэ. Хойшо хойшодоо хүн бүхэн байгаалиин баялигы арьбадхаха уялгатай.

Нуурнуудай ба гол горходой загаһан үсөөрөө, тэндэ мал хороор угаадаг болохоһоо хойшо иимэ ушар үзэгдэнэ гэлсэдэг. Нээрээшы колхоз, совхозууд урадхал уһанай ба нуурай эрье шадар малаа хороор угаадаг, тиигээд хороной шүүһэн уһанда орожо, Байгал хүрээс ошоод, загаһанай үдэхэ ябадалда ехэ һаад ушаруулна. Мал угаадаг нүхэнүүдые уһанай эрьеһээ холо, тусхай ханааб шадар хэдэг болохо шухала гэжэ һанагдана. Энээнһээ гадна нүүдэй жэлнүүдтэ модо бэлэдхэл ехэ боложо, модоёо гол горхонуудаар урадхуулжа асардаг болоходонь, Үдэ, Баргажан, Итанца гэхэ мэтэ голнуудаар загаһад үдэхээ болижо байна. Мүн Улаан-Үдэдэ фабрика, заводуудшы Сэлэнгэ, Үдэ голнуудта хүсэд сэбэрлэгдээгүй муухай уһануудаа табидаг лэ байна. Эдэ бүхы таарамжагүй юумэнүүдые огтолон хорихо хэмжээнүүд абтадагшы һаа, үшөөл һулаар ябуулагдана

гэхээр баримтанууд үсөөн бэшэ дуулдадаг. Урдань хото газарай зон ой тайгада ябадаг заншалгүй, ябахань хорюултай байһан. Хүдөө зоной хамтын ажалтай болохоһоонь хойшо гэхэ гү, али 1930 он багһаа хотын хүн зоной ой тайгада ябахань хорюулгүй, зунай сагта олоороо шугы шэбэртэ, ой тайгын гоё найхан, арюун тунгалаг агаарта сэнгэдэг, амардаг, халыар (*черемша*) түүдэг болоһон юм.

Июль нарын хүүлһээ нэрһэн эдөөшэдэг, тэрээнһээ хойшо ондоо олон түрэлэй жэмэсүүд һубарижа болбосордог, тэдэниие хүн зон олоороо түүдэг. Намарай сагта хушын һамар бэлэдхэгдэдэг. Ангуушад, хургуулиин хүүгэд, дунда, дээдэ хургуулинуудай залуушуул ой тайгаар, үндэр хадануудаар олоороо аяншалдаг болонхой. Иимэ аяншалгануудай илангаяа хото газарай хүнүүдтэ ехэ удха шанартай байһаниинь элитэ. Гэхэ зуура, зарим хүнүүд ой тайгаар ябахадаа галай аюул нэргылдэггүй, дайралдаһан лэ газартаа түүдэг табидаг, тэрэнээ хүсэд унтараангүй орхидог ушар бии. Энэ асуудалаар тусхай ном һударшые хомор, лекци хөөрэлдөөншые болодоггүй шахуу. Гансал ой модо хамгаалагшад ойн захын замай бэлшэртэ: «Эрхэтэн! Ой модо галһаа хамгаалагты!» гэжэ томо хабтагай дээрэ бэшээд, модондо үлгэһэн байдаг.

Үбһэ ногоогүй, нойтон гү, али сэбэр элһэн шоройтой газарта гал түлээд, уһа адхажа унтарааһанай хүүлдэ элһэ шоройгоор булаха, удаань бүдэй үртэһэн, саарһан гэхэ мэтые гуламта соо булажа тэмдэг хэдэг гурим бии байһан. Мүнөө үеын зарим хүнүүд гурим журам мэдэдэггүй, сахидаггүй, ойдо хоноходоо бүхэли унуули, томо орбон түгсүүл даахысаа суглуулжа ехэ гэгшын түүдэг табяад, үглөөгүүр тэрэ шэгээрнь орхёод ябашаһан ушар дайралдадаг.

Модоной, бусад ургамалнуудай үмхи үлэгдэлнүүдэй сугларһан, илангаяа хуша, жодоо модотой газарнуудта зузаан хүлэр (*торф*) болоһон байдаг. Иимэ газарта булажа унтарааһан гуламта доошоо ууяһаар, хэды хоног үнгэрһэн хойно түймэр боложо эхилһэн ушар байдаг. Ехэнхидээ хасуури, жодоо модоной узуурай хүбхэн, элдэб набша ба унаһан мододһоо бүрилдэжэ, хоёр-гурбан метр зузаан хүлэр тогтодог. Дээрэһэнь харахада нойтон хара шорой шэнги байһан аад, гал түлхэхэдэ түргэн хатажа, доошоо дүрэжэ эхилдэг, утаа уняаршые гараһаниинь мэдэгдэхэгүй, тиигэһээр түймэр болодог. Иимэ газар ехэнхидээ үбэл түлиһэн галһаа эхилээд, хэдэн жэлдэ ууяжа байдаг. Саһа бороондо унтардаггүй, абаһаар ехэ түймэршые болонгүй, газар дороо унитажа байдаг. Дээрэнь ургаһан модон үндэһэгүй боложо унаад, доронь архагар томо шулуун үлөөд, тэрэнэй забһараар уһан тогтоһон гү, али шоршогонон урдажашые байдаг.

Гал түймэрэй аюул хүнэй гэнэн, оһол ябадалһаа болодог, ехэнхидээ тамхинай гал, галтай зуруул хаяһанһаа шалтагаалдаг, баһа гал гуламтаһаа болодог гэжэ хэлэгдээ һэн. Юрэ байгаалиин уларилһаа

галай дэбжэхэ ушар байдаг. Нэгэтэ гурбан хүн ойдо ябажа ябатарнай заахан бороо дуһаад, тэнгэри ехээр нижэгэнэн, нэгэ хадын үбэртэ-хи халсан майлын захада ургажа байһан үндэр нарһанда залин буугаад, оройһоо узууртань хүрэтэр хаха шуу сохижо, үндэһыень дахан хажуу тээшээ табан метр ошожо, гал болоһоной удаа түргөөр дэбжэжэ эхилээ бэлэй. Бидэнэр дүтэ байбашье, моридоо уяад ошожо унтараатарнай, арбаад соото газар дүрэнэн юм. Иимэ ушар гүн ой тайгада нилээд олон байжа магад.

Ой тайгада гал түлихэ ба унтарааха гуримые эдир багашуулһаа эхилээд, бүхы хүн зондо ойлгуулхын тула газетэдэ бэшэдэг, ном дэбтэрнүүдые гаргадаг һаа һайн байгаа. Үзэсхэлэн һайхан газарнуудые бүридхэн хамгаалха, хорюултай газарта элдэб ургамалнуудые отолхогүй, дараха гэмтээхэгүй, ан гүрөөл, шубуу шонхорнуудые хорюултай сагта алаха, уургайень һандааха ябадалнуудые хорихон манай гүрэнэй тогтоол заабаринуудые тон нягтаар бээлүүлхэ гээшэ шухалын шухала хэрэг болоно. Мүн тэрэшэлэн, эдэ заабаринууд соо гол мүрэндэ муухай, хоротой зүйлнүүдые хаяха хоригдонхой. Гуримһаа гадуур зааһа губшахые баһал шангаар хорихон байна.

ТҮҮХЫН ДУРАСХААЛТА ЗҮЙЛНҮҮД ТУХАЙ

Буряадай республикын баялигуудта хабаадаха ёһотой эртэ урдын памятнигууд (дурасхаалта зүйлнүүд) тухай үсөөхэн тэдыгээр бэшэхэ хүсэлэнтэйб.

Манай ороной газар нютагуудта хэдэн мянган жэл соо хүн зоной бүтээһэн дурасхаалта тэмдэгүүд, харгы зам шадарай хабсагай шулуунда зураһан зурагууд олон байдаг. Тэдэ бүхы зурагууд ба памятнигууд ехэ удха шанартай. Үзэг бэшэггүй аяар тэрэ балар барга сагай хүнүүдэй ямар байдалтай байһые, хэды шэнээн адууһа мал, эд зөөри баридаг, ямар ан гүрөөл агнадаг байһые түүхэ домог болгон, тэгшэ хабсагайн шулуунда зураглан, дүрсэлэн бэшэһэн байдаг. Зэрлиг шахуу байдалтайшые һаа, хүн түрэлтэн орон нютагтаа, оршон байдалдаа омогтой байһанаа хойто үеынгөө зондо мэдүүлхэ арга олоһон болоно хаш. Наһа бараһан хүниие хадагалхадаа, тэрэнэй хэргэм зэргын ёһоор хэтын хэтэдэ мартагдахагүй ехэ, бага дурасхаалай тэмдэгүүдые хэдэг байгаа. Тэдэниие хүһөө шулуун гэжэ нэрлэдэг. Хүһөөнүүд гурбан янза байдаг:

Шулуу обойлгожо сомоһон гү, али дундаа хонхортой хүһөөнүүдые уни холын нүүдэлшэдэй тэмдэг гэдэг.

Хабтагай томо шулуу нуулгажа хэһэн хүһөөе хэргэдэй ба зэргэ ехэтэй ондоо хүнүүдэй хүһөө гэхэ. Тэрээниие хэрэгсүүр гэжэ нэрлэдэг. Эдэнь буряад, монгол, хэргэд ба бэшэ нүүдэл зоной холимог

хүхөөнүүд гэлсэдэг. Шулуу хуулгажа хэһэн хүхөөнүүд ехэнхидээ 900–1200 онуудай хоорондохи үедэ табигдаһан шэнжэлтэй юм ха.

Гурбадахи янзын томо хүхөөнүүд ехэнхидээ шулуунуудые тэбхылгэжэ, бага гонзогороор һубарюулжа табихан, газаагуурнь шулуугаар тэбхэр гү, али түхэрээн хашаа баряад, дүрбэн зүгтэнь алагдаһан моринойнь дүрбэн табагай булажа, дээрэнь багахан шулуу обойлгоод, мяхыень тэндэ байлсаһан зон эдеэд тарадаг байһан гэхэ. Эдэ памятнигууд нүгшэһэн баян, ноён зэргэтэй хүнүүдтэ табигдаһан түүхэтэй юм хаш.

«Шулуун дуугай байбашье, түүхэ хөөрэдэг юм» гэхэн эртэ урдын үгэ домог олондо мэдээжэ байха. Физикын, математикийн, геологийн ба кибернетикийн шэнэ туйлалтануудые археологийн шэнжэлгэдэ хэрэглэжэ, СССР-эй наукануудай академиин талаар археологийн таһагай эрдэмтэд хэдэ мянгаад жэлдэ хадагалалдажа байһан һонирхолтой нюусануудые элирүүлнэ. Энээнэй ашаар хүн түрэлтэний ажабайдалай хүгжэһэн гол шатанууд болон зарим дурасхаалта зүйлнүүдэй һаһа жэлые бүришые мэргэнээр тодорхойлно.

Дурасхаалта зүйлнүүдые оложо, һаһыень тодорхойлһоной һүүлдэ тэдэниие гэмтээнгүй хадагалха, ямар бодосуудһаа бүридэһыень, ямар аргаар бүтээгдэһыень элирүүлдэг байна. Тиимэ мэдээнүүдые үндэнэ болгон, эртэ урдын соёл болбосоролой яагаад дэлгэрһые, тэрэ сагай арад зоной ажабайдалай дэбжэлтэ, харилсаа холбооной ямар байһые мэдэдэг.

Байгалай үмэнэдэхи хада ба губи талануудта эртэ урдын буусанууд, түүхэтэ зурагууд, памятнигууд бии байдаг. Тиимэһээ ородой элитэ ехэ эрдэмтэд, тусхай һургуулитан тэдээн тушаа бүри үнинэй анхаралаа табидаг байгаа. 1675 ондо Москваһаа Хитадта байха элшэн сайдаар эльгээгдэһэн Николай Спафарий эртэ сагай буусанууд, эбдэрхэй һандархай ба эзэгүй хотонууд, эртэ урдын таряалангай һубаг ханаабын үлэгдэлнүүдые харгыдаа хараһанаа һонирхон бэшэһэн байдаг. Тэрэнэй хойно зуун жэл үнгэрөөд байхада, ородой агууехэ революционер, уран зохёолшо А. Н. Радищев Россиин зүүн зүгэй олон арадуудай түүхэ зохёон бэшэхэ зорилго урдаа табиха зуураа, буряад угсаатанай эртэ урдын түүхэ болон бүришые эртэ сагай археологийн дурасхаалта тэмдэгүүд, тэрэ тоодо Алтайн ба Онон, Үргэнын губи тала, хада уулануудһаа олоһон урда сагай үнгэтэ түмэрэй уурхайнуудта анхаралаа баһал табилсаһан байдаг. Удаань, арбан юһэдэхи зуун жэлэй турша соо эрдэмтэд болон нютагай юрын хүнүүд Байгалай үмэнэдэхи тала губи, хада уулануудһаа олоһон үни галабай үлэгдэлнүүдые ехээр һонирходог болоһон байгаа. Буряадай түрүүшын эрдэмтэ Доржи Банзаров зохёолнууд соогоо буряад зоной урдын байдал тушаа бэшэһэн байха юм. XIX зуунай

hүүлдэ, х х зуун жэлэй эхээр эрдэмтэ Ю. Д. Талько-Грынцевич гэгшэ Байгалай урда талаар ехэхэн ажал ябуулга хэжэ, олон тоото һонирхолтой юумэнүүдые олоһон байха.

шЭНЭ САГАЙ ШЭНЖЭЛГЫН ЭХИНДЭ

Эртэ урда сагай элдэб зүйлнүүдээр түүхэ шэнжэлдэг археологи манай совет үедэ ехээр хүгжэһэн байна. 1928 онһоо СССР-эй науكانуудай академиин археологиин тусхай экспедици эндэ анхан малталгануудые хэжэ эхилээ һэн, тэрэнэй хүдэлмэридэ Буряадай соёлой институт, СССР-эй науكانуудай академиин материальна соёлой түүхын институт, хизаар ороноо шэнжэлдэг эдэбхитэн хабаадалсаа бэлэй.

Нэгэ жэшээ дурдая. 1951–1952 онуудта түүхын эрдэмэй доктор А. П. Окладниковай хүтэлбэрилһэн экспедици Улаан-Үдэ шадарай Толгой гэжэ хадын хормойдо малталга хэхэ зуураа, үни үхэжэ дууһаһан томо, жэжэ амитадай олон тоото яһануудые олоһон байгаа. Эдэ яһанууд хэдэн метр газар доро, гол мүрэнэй үндэр эрье сооһоо олдоо һэн. Энээнһээ харахада, хэдэн арбаад мянган жэлэй урда тээ Сэлэнгэ мүрэнэй уг һабань мүнөөнэйхиһөө ондоо тээгүүр, нүгөө хүтэлөөр урдадаг байһан шэгтэй байба. Тиин эндэ мамонтнуудай, носорогуудай, зэрлиг бухануудай, элжэгэнүүдэй, аса туруутай моридой, мүн тэрэ үеын ан арьяатадай, туйлай томо шонын, томо баабгайн, мүнөө сагта халуун орондо ябадаг ута эбэртэй оронго гүрөөһэдэй яһанууд нэгэ газарта сугларжа шоройдо булагдаһан байба.

Толгой хадада олдоһон эдэ амитадай үлэгдэлнүүд дээрэхээ оршон тойронхи нютагуудта хүнүүд анхан ямар юумээр амидардаг байһые, байгаалиин ямар байдалда тэдэнэй ажаһууһые дүүрэн ойлгожо боломоор. Мүн тэрэ шадар Ошурково тосхоной захада, эртэ балар сагай хүнэй буусаһаа малтажа олоһон зүйлнүүд тон һонирхолтой. Эндэхээ олдоһон зүйлнүүд Толгой хадынхитай тон адли байба. Тэрэ шадар шулуугаар ба яһаар хэхэн зэбсэг багажанууд, туйлай томо хайнаг үхэрэй эбэр ба яһан, зэбсэг болодог бугын эбэрэй үлэгдэл, бугын ба томо хильмэ загаһанай яһад холисолдон хэбтээ һэн. Эндэ байрлаһан хүнүүд шулуу мүлижэ үшөө шадаха болоодүй, харин зэр зэбсэгүүдые гол мүрэнэй эльгэн хара шулуугаар хэмхэлжэ, хурса эри гаргаһан байба. Эндэхээ олдоһон гайхалтай зүйлнүүдэй нэгэн гэхэдэ, яһаар шүдэлжэ хэхэн һэрээ болоно. Энэнь хэлбэреэрээ Ленэ мүрэнэй эхиндэ, мүн Баруун Европодохи хабсагайн хүмэг сооһоо олдоһон эртэ сагай һэрээнүүдтэй тон адли байна гэжэ А. П. Окладников хэлээ һэн.

Байгалай урда талын эртэ сагай хүнүүд ходо загаһа барижа эдидэг байһаниинь тодорно. Түүхэтэ зурагууд, хүһөө шулуунууд, буусанууд буряад арадай түүхэтэй таһаршагүй холбоотой. Мүнөө үедэ колхоз, совхоз ба үйлэдбэрийн бусад предприятинуудай нютаг бүридэ барилга хэхэдээ, бэшэгтэй хабсагайнуудые, хүһөө шулуунуудые задалжа абадаг байна. Жэшээлхэдэ, Түгнын адагай нэгэ бөөн газарта шулуу нуулгажа хэһэн зуу гаран томо жэжэ хүһөөнүүд байһан юм. Энэ жэлдэ тэдэнэй һүүлшынхиень абажа дууһаба. Газар хахалхада мүн лэ хүһөө тэмдэгүүдые хаа хамаагүй һандаадаг ушар үзэгдэнэ.

Түүхын эрдэмэй доктор А. П. Окладников хэдэн хабсагайн түүхэтэ зурагуудые буулгажа абанхай. Тиигэбэшье олон газарай зурагууд буулгажа абтаагүй, эбдэржэ баларжа, үгы боложо байдаг. Оронго голой адагтахи нэгэ улаан хабсагайн үбэртэ арбан гурбадахи зуун жэлэй түрүүшын хахадта, хуушан монгол үзэгөөр бэшэһэн ехэ бэшэг байдаг һэн. Тэрэнэй эхиндэ: «Бурхан тэнгэрийн үүдэн, эсэгэ үбгын богоһо, бурхан галта уулашни, энхэ тайбан нютагшни» — гээд, саашадаа туйлай олон үгэ бэшээтэй байдаг бэлэй. Теэд Сэлэнгэ мүрэниие үгсэһэн түмэр зам табихадаа, тэрэ бэшэгтэ хабсагайе задалжа абаһан байгаа. Тиимэ ушарнууд али олон үзэгдэнэ.

Бүхы түүхэтэ тэмдэгүүд ба зурагуудые эрдэмтэднай шэнжэлжэ, Эхэ оронойнгоо арад зоной түүхэ домогой һан баялигта оруулдагынь элитэ. Иимэһээ, түүхэдэ хабаатай эртэ сагай бүхы дурасхаалта юумэнүүдые ехэ болгооомжотойгоор хамгаалха тон шухала гэжэ һанагдана.

**БУРЯАД АРАДАЙ ЭМНЭЛГЫН
ЗАНШАЛНУУДЫН АБТАН
ЗАРИМ ТЭМДЭГЛЭЛНҮҮД**

*Лёнхобын Г.Л.
1-дэхи препринт
(СССР-эй наугануудай
академиин
Буряад филиал,
Улаан-Үдэ,
1984 он)*

ОРОЛТО ҮГЭ

Эртэ урда сагаа хойшо буряад арад зон саг үргэлжэ тэдэнэртэ тушаалдадаг үбшэнүүдхэ бээ эмшэлхэ талаар элдэб янзын аргуудые хэрэглэдэг болоһон юм. Үни удаан саг соо арадай оложо, туршажа, өөрынгөө хэрэглэмжэ болгоһон эмнэлгын аргууд мүнөөшье болотор хүниие эмшэлхэдэ үсөөн бэшэ ушарнуудта туһатай байдаг.

Эртэ урда сагта буряад арадта хари газаа тээһэнь ажахын, соёлой, мэдэрэлэй болон бүхы ажаһуудалай талаар нүлөөнэй тон бага, бодото дээрээ үгы шахуу байха үедэ буряад зон өөрынгөө бээе үбшэнһөө эмшэлхэ талаар түрүүшын, эгээл жиирэй, юрын аргуудые хэрэглэдэг байгаа.

Жэшээлхэдэ, малай ба зарим ангай арһанай бээын халуун элшын жэн, уһанай шэмын жэн, дулаасуулха, дэбтээл аргууд, уһанай эрьеын элһэнэй халуун, хүйтэн жэн, эльгэн хара шулуунай жэн гэхэ мэтын олон зүйл. Олон зүйл үбһэ ногооной, сэсэг набшын зүйл ба үндэһэнүүд мэтые хэрэглэдэг байгаа.

Тэрээнһээ гадна буряад арад зон мүн лэ эртэ урда сагаа мори баридаг, ардаг дошхон мори унажа хургадаг ба эмээлэхэ болон зайдалан унажа гүйлгэдэг тула али моринһоо булгуулха ба бүдэрхэ мэтэһээ унажа, яһаа гэмтэхэ болон эльгэ, бөөрөө гэмтэдэг байһан юм. Гартаа уран дүйтэй хүнүүд эбдэрһэн яһа эльбэжэ, байрадань оруулжа түргэн эдэгээдэг аргатай байгаа. Тэрэ дүй дүршэл хойшодоо олон үедэ уг дамжан, ехэнхидээ ашанар ба зээнэрын ехэ баряашад болоһон байдаг.

Баряашын аргууд ганса яһа бариха бэшэ, бүр хуян үбшэн ба түрэхэ эхэнэрэй дуншаха үбшэн болон түрэжэ ядаха үедэ ехэ туһа хэдэг.

Хэдэн зуун жэлэй саада тээ Буряад орондо буддын шажан, тэрэнэй халбари болохо ламын шажанай дэлгэржэ эхилһэниинь мэдээжэ. Тэрэ хадаа өөрынгөө үзэл сурталые номнохын хажуугаар арад зоной дунда нүлөөгөө дэлгэрүүлхын тула түбэд эмнэлгын аргануудые нилээд үргэнөөр хэрэглэжэ эхилһэн байна.

Тэрэ сагһаа хойшо буряад арадай эмнэлгэдэ бодото арадай эмнэлгын заншалнуудтай хамта түбэдэй арганууд үргэнөөр дэлгэржэ эхилээ. Тиигэжэ буряад арадай эмнэлгэ саашадаа түбэдэй эмнэлгын ехэхэн нүлөөн доро хүгжэн дэлгэрһэн түүхэтэй.

Проф. Ч. Ц. Цыдыпов

ҮБШЭНЭЙ ТАЙЛБАРИ

Түбэд эмнэлгын заабаринууд соо үбшэнүүдэй гурбан үндэһые оложо, танижа аргалха тухай тайлбаринууд үгтэһэн байдаг. Тэдэ заабаринуудайнь гол удха иимэ юм. Зарим үбшэнүүдэй үндэһэниинь хүнэй бээдэ эли бэшэ, нюуса байдаг тула тэдэниинь оложо аргалха хэрэгтэй гэдэг. Бүхы үбшэнүүд хии, шара, бадаган гурбанай али нэгэнһээ үндэһэлэн дэлгэрдэг. Эдэ гурбанай алин дээрэһээ үндэһэлжэ гараһан үбшэн бэ гэжэ мэдэхэ гээшэ ехэ шухала юм. Тиихэдээ нэн түрүүн үбшэлэгшын үбшэлхэһөө урид элүүр бэеын халуун, хүйтэнэй элшэ ямар байгаа гэжэ элирүүлхэ хэрэгтэй. Энээнэй тэмдэгүүдые худалай лугшалтаар оложо, илгаруулжа болохо. Жэшээлхэдэ, элүүр бээтэй эмэгтэй үри түрэхэдөө, халуун элшээр тон дүүрэн байха ёһотой аад, тэрэ үедэ эхэ эсэгын гү, али нэгэнэйн бэеын халуун элшэ дутамаг байһан ушарһаа халуун элшээр дутамаг бээтэй үри түрэдэг. Энээнһээ гадна мүнөө сагта элдэб олон шалтагаануудһаа боложо, хүнэй бэеын халуун элшэ аалихан хомордожо, бууража байһан шэнжэтэй. Хүнэй бээдэ халуун элшэ нэмээхэ гээшэ ехэ бэрхэтэй, харин зүндөө хорохонь хямда болонхой.

Иимэ ушарһаа хүн бүхэнэй бээдэ халуун элшэ арьбадхахын тула эртэһээ һэримжэтэй байхые оролдохонь тон шухала. Илангаяа түрэн бэеынгээ халуун элшые элүүршые, үбшэншые хүн бүхэн бага наһанһаа хамгаалан ябаха ёһотой.

Хии, шара, бадаган үбшэнэй гурбан үндэһэн хүнэй бээдэ тунахын тула тэрэ хүнэй оһолтохо, гэнэдэхые агнажа байһан юм шэнги, гэнтэ һэргэжэ, саг зуура хүшэр хүндэ үбшэнэй буудаг ушар олон. Халуун хии, хүйтэн хии, халуун шара, хүйтэн шара, халуун бадаган, хүйтэн бадаган — эдэ зургаан үндэһэн дээрэһээ болодог 404 үбшэнэй гол баримтанууд худалай, хэлэнэй болон бэшэ тэмдэгүүдээрнь танин ологдожо аргалагдадаг им.

Үбшэн бүхэниие аргалхын тула нэн түрүүн үбшэлэгшын бэеын халуун, хүйтэнэй элшэ, эдихэ эдеэнэй халуун хүйтэнэй шанар сохом тодоруулха шухала. Халуун шанартай үбшэн хүндэ халуун шанартай эм ба эдеэн таарахагүй. Хүйтэн шанартай үбшэндэ гү, али халуун элшээ барагдаһан хүндэ хүйтэн шанартай эм ба эдеэн огто таарахагүй.

Үбшэнэй гурбан үндэһэнэй аюулһаа бээе хамгаалан ябаха аргууд иимэ:

- 1) ябадал,
- 2) эдеэн,
- 3) хубсаһан,
- 4) сагай уларил.

Эдэ дүрбэн ушарнуудые, тэдэнэй гурим ёһые хүн бүхэн ухаандаа тогтоон абажа, ходоодоо сахижа ябаха хэрэгтэй гэжэ тоологдодог. Мүнөө сагта бүхы хүнэй, илангаяа залуу эхэнэрэй бэеын халуун элшэ тон түргэн бууража, хомордожо байдаг болонхой. Энэ ушар юун дээрэһээ болоноб гэхэдэ, мүнөө сагай хүн зоной эдидэг эдеэн бүгэдэдөө шахуу нэгэн янза тон һэрюун шанартай ба мүнөө сагай эмнэхэ эм бүгэдэ тон һэрюун шанартай болоһон ушарһаа хүнэй бэеын халуун элшэ бууража, шуһан хүйтэн шанартай боложо, элдэб үбшэндэ хямдахан нэрбэгдэхэнь хэтэрхэй олон болоо.

Халуун ба хүйтэн шанартай эдеэ, унда тэнсүүлэн хэрэглэхэ арга сахигданагүй. Энээнһээ гадна бэеын элүүрые хамгаалха талаар тон таарамжагүй, илангаяа залуу ургажа ябаһан эхэнэрэй хубсаһан богони, нимгэн, хүйтэн болоо. Хүйтэн шанартай болбосоруулга элбэгжээ: искусственна аргаар бүтээгдэһэн бүд хубсаһан хүнэй бээдэ муу, хүндэ үни удаан сагта хүйтэн жэн аалиханаар табиһан мэтэ болодог. Хэдэн жэл үнгэрхэдэ энэнь ужаг үбшэн болохоёо һанадаг.

Бээдэ гэм хоро хэдэг али бүхы юумэнһээ бээе хамгаалан ябаха гээшэ хүн бүхэнэй арюун уялга гэжэ тоологдодог.

Һудалһа лугшалтаар шэнжэлгэ. Һудалай лугшалтын шэнжээр үбшэниие таниха заабариин ёһоор нэрлэхэдэ: гарай «толбо» нэрэтэй шуһанай худал дээрэ — «зан, ган, саг» гурбан дээрэ даража, шэнжэн үзэхэдэ, тэрэ хүнэй бэеын тамир, шуһанай халуун, хүйтэн элшэ, сагаан гол болон бэшэшыё худалнуудта саг зуура нэбтэрдэг хии ба һуурижаһан, хороһон хии, зүрхэнэй сохихо ажал зэргэ, табан солын али нэгэнэй ямар ушарһаа гэмтэһэн тухай баран хэлэжэ үгэхэ байна.

Табан мүсын (хоёр хүл, хоёр гар, толгой) али нэгэнэй хубида бууһан үбшэниие, тэрэнэй үндэһэн болон дутамаг гэм бүхэниие һудалай сохисо эли тодоор хэлэжэ үгэдэг. Худал дотор ябадаг ганса-

хан шуһан бэшэ, мүн баһа мэдэрэлэй худал шуһантай хамта дохёо үгэлсэдэг. Мэдэрэлэй худал гээшэ шуһанай ябадалһаа хэдэн хуби түргэн дохёо үгэдэг.

Түбэд эмнэлгын ёһодо худал шэнжэлхэ заабариин журам ёһо тон нарин илгаатай. Жэшээлэн хэлэхэ гү, али тайлбарилан хүсэд ойлгогдохоор тодорхой бэшэхэ аргагүй, ехэнхидээ нэгэ шанартай мэтэ болодог. Урдын мэргэжэлтэдэй бэшэһэн заабарида худалаар танигдаха 280 үбшэнэй шэнжые тодорхой бэшэһэн байдаггүй, об-тоб бэшэһэн байдаг тула багшын аман заабари гол болгон нурадаг байгаа, харин худалай лугшалгын дохёо тэмдэгүүдын гурбан ута-һатай хуураар дуунай үгэ, аялга тааруулһан мэтэ байдаг.

Шуһанай худал дотор шуһан дүүрэн урдажа байха ёһотой боло-бошье, шуһан дотор хэды олон бодолнууд өөр өөрынгөө шадалай зэргээр, урдажа ябаһан мүрэн мэтэ, хожомдохо, түрүүлхэ, мушхарха, хүндэлдэхэ, таһалдаха, урбаха, хүндырхэ, аалидаха, түргэдэхэ, шан-гадаха, нуладаха, дунда, дүүрэн, хэдэн хубиен хии эзэлээб гэхэ мэтые мэдээсэжэ, олон янзаар долгилон байдаг урасхалай илгаа-тай юм. Худал дарагша гурбан хурганайнгаа бүтэг доро зан, ган, саг гурбанай жэр-жэр долгилон гүрэлзэхэдэ, хуурай хилгааһанай абьяан мэтэ мэдээ үгэдэг. Тиэхэдэнь бөөрын болон бэшэ али нэгэн хии үбшэнтэй хүнэй худал дотор хии бадаран, шуһанайнь 50 хуби хүрэтэр эзэлээд ябажа байһаниинь мэдэгдэдэг. Баруун зүгэй эмнэл-гын ёһодо худалай хиие барижа тодоруулха арга олдоогүй юм.

ХАЛУУН ШАНАРТАЙ ҮБШЭНҮҮД

Халуун хэжэг ба халуунтай ханяадан. Ехэнхидээ намар, үбэл, ха-бар — энэ гурбан сагта үзэгдэдэг. Халуун хүйтэн хоёрой харшал-даһан гү, али хүйтэн амисхалһаа хүйтэ абажа, хүнэй бзеейн халуун гэнтэ ехэдэжэ үбшэлдэг. Ехэнхидээ залуушуул, бага болон нялха хүүгэд халуурдаг. Түрүүшын үдэрнүүдтэ халууниинь ехэ байбашье, саашадаа нуларжа, ханяадан олошорхо, заримдаа хоолойн шара үб-шэн хабсардаг.

Нялха багашуулда халуун ханяада дарахын тула һэрюун шанар-тай эм ехэдэбэл, ужажа, хүхэ ханяадан болодог. Хүхэ ханяадан хүй-тэн хиигэй хоронһоо бүридэжэ, ехэнхидээ үбэлэй тэнгһээ хойшо үргэлжэлдэг.

Түбэд эмнэлгын ёһодо:

- 1) хии ханяадан
- 2) халуун ханяадан,
- 3) шиигэй ханяадан,

- 4) мэнгиртэ ханяадан,
- 5) уушханай ханяадан,
- 6) хүхэ ханяадан,
- 7) эхэнэр хүндэ һабын ханяадан байдаг.

Энэ долоон зүйлэй ханяадануудые тус тустань танижа эмшэлхэ шухала байдаг. Хэрбээ сохом танингүй аргалбал, эдэгээхэнь бэрхэ-дэжэ, мэнгиртэ ханяадан (*бронхит, астма*) боложо ужадаг. Илангаяа ужаһан, унишэрһэн һабын ханяадатан мүнөө сагта олон үзэгдэнэ. Ханяадан бүхэниие саг дары соонь танижа, тусхай эмээр эмшэлхэдэ, 7 хоног соо эдэгээжэ болохо байбашье, үбшэлэгшын худалай лугшалгаар бэеын илгаада тааруулжа, элшэ баригшые тусхай эмэй ташуур болгон үгэлсэхэ шухала байдаг.

Халдабарита халуун үбшэн. Түргэн шанга халдабарита халуун үбшэнүүд олон янза байдаг, тэдэниие тоолоходо: халуун ян үбшэн, улаан эшэргэнээн, сагаан сэсэг, доторой халуун хэжэг, шумаа гэхэ мэтэнүүд болоно. Тэдэнэй эхилхэдээ шанга халуунтай байбашье, халууниинь дараха эмээр эмшэлжэ болохогүй. Бүхы хорхойто, түргэн халдабарита үбшэнүүдтэ түбэд эмүүд туһа багатай байһан юм. Арад зоной үрэ хүүгэд шанга халдабарита үбшэнүүдтэ дайрагдажа, тон олоор үхэдэг байгаа. Баруун оронуудай эмнэлгэ халдабарита үбшэнүүдтэ ехэ хайн. Илангаяа совет засагай тогтоһон сагһаа хойшо элдэб халдабарита үбшэнүүд үгы болонхой.

Яра, хүйтэн заг, уушханай ханяадан мэтын үбшэнүүдые түбэд эмшэд аргалжа шадахагүй байһан аад, тон һүүлэй үедэ хитад эмнэлгын ёһоор аргалдаг боложо байһан юм. Уушханай халуун хии ба уушханай ханяадан болон уушханай харлаха, соорохо мэтые эмээр аргалха арга мүнөөнэй совет медицинэдэ олдонхой. Уушханай халуунай ехэнхинь бөөрын хии үбшэнтэй холбоотой. Хиин шанартай үбшэнүүдые тодорхой танижа, халуун хиие эмээр аргалха хэрэгтэй гэжэ тоологдодог. Долоон зүйлэй ханяадан бүхэнэй голынь уушхан дотор тогтоһон байбашье, тэрэнэй үндэһэнэй хаанаһаа гараһыень нэн түрүүн мэдэжэ, тэрэ үндэһыень тайраха, хурса хүхэ мэтэ эм тусхай эмтэй нүхэсүүлэн үгэдэг. Халуун хүйтэнэй шанар ба тэрэнэй анхан бүридэһэн үндэһые мүн лэ үбшэлэгшын худалай шэнжээр эмнэхэдээ, үлүү ехээр һэрюүдүүлжэ болохогүй. Хиигэй халуунтай хүндэ гансал халуу дараха эм огто үгэжэ болохогүй, ханяаданай эмтэй нүхэсүүлэн, халуун хии дараха эм үгэлсэхэ хэрэгтэй.

Боомо ба хабдарай халуун. Түргэн халдабарита боомо үбшэн, сибириин боомо гэдэг хүндэ ба адуу малда хүрэдэг. Боомын хорхой шуһа, шарха дамжан тон түргэн гал мэтэ дэбжэдэг. Халдабарита

хабдар үбшэнэй халуун тон түргэн шангададаг. Тэрэниие тон хая эхилжэ байха үедэнь юрын эмээр аргалжа болохо байбашье, 3–5 хоногтоо үнгэрбэл, аргалхань бэрхэтэй байдаг хэн. Сибирийн боомын бактери ехэ намагай дундахи заахан сөөрэм уһанууд дотор байдаг, үглөө эртэ, шүүдэртэй байха үедэ уһанһаа гаража, үбһэн соогуур тахяагай үндэгэнэй тухай монсогор хүхэ замаг мухарижа ябадаг. Тэндэ үргэлжэ бэлшэдэг адуу мал тэрэ замагыг дайража, бээдээ боомо халдаадаг байгаа. Түбэд эмшэд тэрэниие агнажа, эд хабшуураар абажа, эд тогоон соо буганагтай холижо бусалгажа, боомын эмэй зай хэдэг байгаа. Энэ зайтай эмэй хүсэн тон ехэ, хабдар боомо бүхэниие арилгажа шададаг. Хожомой хэдэн арбаад жэлдэ боомо үбшэн үзэгдэхээс болинхой.

Дотор халуун. Табан солодо бууһан халуун үбшэнэй тэмдэг: хороһон халуун, шэнэ халуун, хуушан халуун — эдэ бүхы 18 зүйлэй халууниие илган таниха хэрэгтэй. Табан соло гэдэг: бөөрө, зүрхэн, уушхан, эльгэн, дэлюун — эдэ табан нэрэтын холбоо дээрэ тогтоһон халуунай хорон хүнэй сээжэдэ тогтожо, үе-үе бэе мэнэрэн халуудаха, унтаха нойр ехэдэн, үе-үедэ хүл, гар хүйтэрэн дааража, дулаалха, хушахыг оролдодог болоно. Шэнэ халуун табан солын нэгэндэ буужа хуушархадаа, табан солодо бууһан дотор халуун болоно. Ехэнхидээ унишэрһэн хуушан халуун али мэдэгдэхэгүй мэтэ байбашье, арба хорин жэлэй туршада аалихан хорложо ябадаг. Иигэжэ хороһон ба хуушарһан халуунтай хүндэ хони ямаанай, үхэрэй халуун арһаар жэн табихада ехэ туһатай, мүн баһа эмээр арилгажа болодог. Табан солын үбшэниие алинһаа үндэлһыень тодорхойлон туулгаха шаартай эмээр аргалдаг юм.

Эльгэнэй халуун. Эльгэнэй халуун үбшэн ехэ олон ондоо замтай. Халуун элшэтэй шуһа ехэтэй хүндэ эльгэнэй халуун бии болоходоо, мүн лэ нэгэ гэмһээ һүжэрэн халуурдаг, ехэнхидээ гэмтэлһэнһээ, зохихогүй эдээнһээ боложо, эльгэн хабантаха, нюдэн улайха, ундан хүүрэхэ гэхэ мэтын ушарнууд үзэгдэдэг. Саг дары сохом танижа аргалбал, эльгэнэй үбшэн хямдахан эдэгэдэг. Арһанай жэнтэй эльгэ табихада, ехэхэн туһа хүргэдэг.

Шарын халуун. Һүлһэнэй шэмэ ехэдэн, шара хүгжэжэ, эдихэн эдее хото олгой хоёрто саг зуура бусалган үлтиргэдэг байбашье, эдээнэй шэмыг эльгэн эдэлжэ, болбосоруулжа диилэхэгүй гү, али эльгэнэй юрэ бусын аюулһаа гэмтэлһэн дээрэлһээ шарын гашуун хорон бусалан хөөрөжэ, хото хоолойе галдаха мэтэ болоходо, бэе халууран мэнэржэ, хүл гар эзэгүй боложо, шуһан үсхэржэ, шээһэн шарлажа, хэлэн сагаан хагтай боложо, шарын халуун хүгжэдэг. Шара дараха эмдэ шарын халууниие арилгаха эм ташуур болгон үгэлсэдэг.

Бөөрын халуун. Бөөрын үбшэнүүд олон янза байдаг ба бэеын олонхи хубинуудтай нягта холбоотой тула бөөрын үбшэн ехэнхидээ үбшэлэгшын бээдэ эли бэшэ байдаг, мүн ямаршые шалгалтын анализда элирдэггүй ушарнууд олон үзэгдэнэ. Илангаяа худалай лугшалта бөөрзһөө эхилжэ, саашань дамжуулан хэлэдэг тула худалай лугшалтаар илган танижа болодог.

Бөөрын халуун ехэнхидээ түргэн, шанга дэбжэдэг, ехэнхидээ юрэ бусын аюулһаа бөөрын гэмтэхэ, хүдэлхэ, худал таһарха мэтын ушарнуудһаа эхилжэ, хүнэй бэеын халуун ехэдэдэг. Халуунай һүүлдэ, бөөрын хуушан түхэлдөө ороходо, шуһанайнь халуун хүйтэн хоёр элшэ илгаруулжа, халуун элшэ шэмэжэ, бөөрын шадал али тухайгаар тогтоһыень эмшэлэгшэ элирүүлэн хараха ёһотой. Илангаяа бөөрын халуунай хорото үлэгдэл хотодо шэнгэжэ хороһон гү, али үнишэрһэн, хуушан халуун боложо, саашадаа үргэлжэлэн, нарин гэдэһэн шиигэй шэмэгүй боложо, бааһанай үнгэ харлажа, хоргол мэтэ хатанги болодог.

Энэ мэтые туулган эмээр туулгажа гаргаха шухала ба бүхы бөөрын гэмтэхэ, тамтирха, хүйтэ абажа халуурха бүгэдые арһан жэнтэй бөөрэ табижа аргалхада, ямаршые эмнэлгэһээ түргэн ба шанар һайнтай байдаг.

Нарайлалгын халуун. Нарайлалгын ба һабын халуунууд ехэнхидээ үрэ түрэнһэнэй хойно дары үзэгдэдэг. Энэ ушар мүн лэ олон үзэгдэдэг. Ушарынь, түрэхэ сагтаа дутуу эрьелдэхэ гү, али ямар нэгэн үйлзһөө урын гэмтзһэн ушарһаа, хүндөөр түрэхэ, халуурха, шуһан һубариха ушарнуудта мүнөө сагай эмшэд хэды шадамар байбашье, дутагдалнууд үшөөл байдаг.

Илангаяа шуһа тогтоохо талаар буряад арадай хэрэглэдэг арга ба мүн эмнэхэ ёһо нилээд тухатай юм.

Бүхы халуу дараха эмнэлгэ ехэдэбэл, хожомоо бээдэ хоро ехэтэй болодог. Тиимэһээ һэрюун шанартай эм ба тарилга ехээр абагшадай шуһанайнь түрэлхи халуун элшэ ехээр бууража, тэдэнэр саашадаа ульһа тамиргүй, дорой болохо ушарнууд олон үзэгдэнэ.

Зургаан сабын халуун. Хото, олгой, гэдэһэн, сууха, хүлһэн, һаба бэлгэ — эдэ зургаанда һууһан халууниие зургаан сабын халуун гэдэг байбашье, тэрэнь ехэнхидээ хото олгой хоёрто ба гэдэһэндэ хороһон, һуурижаһан байдаг. Суухада, һаба бэлгэдэ тогтоһон халуун тон үсөөн үзэгдэдэг.

Хотын, олгойн, гэдэһэнэй оршондо тогтоһон халуун үни удаан саг соо аалихан гэмтээжэ ябадаг, тэрэнэй тэмдэгынь халуурха, дотор хатааха, ундан хүрэхэ, хоргол хатааха ба удаан таһалдаха, үнгэнь хара гү, али сагаан болодог, шээһэн үсхэн шара, үнэр ехэтэй болодог,

эдеэндэ дурагүй болгодог, иимэ тэмдэгүүд үзэгдэхэ байбашье, худалай лугшалта эдэниие бүри тодорхой хэлэдэг.

Эдэ үбшэнүүдые доторой халуу дараха туулган эмээр туулгажа аргалхада, мүн арһан жэн табихада туһатай байдаг.

Шуһанай халуун. Шуһанай халуун урдань хүн бүхэндэ наһанай илгаагүй байжа болодог һэн. Мүнөө сагта наһатай хүндэ тон үсөөн үзэгдэнэ. Ехэнхидээ дүүрэн шуһатай багашуулда шуһанай халуун үбшэн үзэгдэдэг.

Шуһанай халуун ужадаггүй, түргэн үгы болодог. Тэмдэгынь: толгой ехээр үбдэхэ, бэе улайха, мэнэрхэ, нойр ехэдэхэ, ундан хүрэхэ, аман хатаха, худалай лугшалта (зан доро) дүүрэн шанга, (ган доро) дунда, (саг доро) таһалданги тэмдэг үгэдэг.

Шуһанай халууниие һэрюун шанартай, шуһа шэнгэрүүлхэ эмээр аргалдаг.

Яһанай халуун. Яһанай халуун үбшэн үсөөхэн байдаг. Гэнтын аюулда дайралдажа яһаа хухарһан, хахарһан, булгарһан хүнэй халуун саг дары ехэдэхэ, яһанайнь гэмтэһэн газарта түргэн хабдар эхилхэ. Иигэжэ яһанай худалай таһарһан дээрэһээ яһанай халуун бии болодог. Яһанайнь хухарха гү, али булгаржа эбдэрһые, һольбоһые яһа баригшад тэрэ дарыдань барижа, оносолдуулан тодхообол, халуун хабдар түргэн буужа, үбдэхэ үбшэнгүй болгодог. Хэрбээ яһанай эбдэрхэйнүүд оносолдожо байрадаа ороогүй байбал, халуун хабдар ба үбшэниинь түргэн намдахагүй, 2–3 һара үргэлжэлдэг.

Баряашын барижа заһахада, хүл гарай, нюрганай хухархай 21 хоногто дүүрэн эдэгэхэ, үенүүдэй булгархай 7–14 хоногто эдэгэдэг. Байрадаа зохилдоогүй, зобожо эдэгэһэн яһан хожомоо тэнгэрийн бүрхэгэй урда үбшэлжэ, шархиржа зобоохо ушар олон үзэгдэдэг.

Яһанай халуун ба хабдар эмээр арилгаха, яһа холбон гагнаха, химэ ургуулха мэтын эмүүд олон, тэдэ ехэ туһа хэдэг.

Мяханай халуун. Мяханай халуун гэдэгы тайлбарилхада, ехэнхидээ шархын халуун болоно. Мүн хабдар болон сохигдоһон, хабшагдаһан булшанай үбшэнүүдһээ даршан халуурха ушар олон үзэгдэдэг. Халуун шуһатай хүн багаар гэмтэһэн аад, халууржа болодог. Халуун элшээ бууража ябаһан хүн ехээр гэмтэхэдээ халуурдаг. Халуу ехэтэй хүндэ халуу дараха эм уулгаха хэрэгтэй байбашье, тэрэнэй хоорондо шуһанай халуун хүйтэнэй элшын шанар тон нарыар тэнсүүлхэ шухала. Хэрбээ тэрэниие тэнсүүлээгүй һаа, хүйтэн шуһатай хүнэй мяханай багаар гэмтэлгэһээ рак ба саркома үбшэн бии болодог. Тэрэ мэтые бодолсон, нэн түрүүн шуһандань халуун элшэ ургуулхын хажуугаар шарха гү, али хабдарые бөөрын талаһаа эмшэлхэдэ туһатай байдаг.

Нугарһанай халуун. Түбэд эмнэлгын заабарида нугарһан гээшэ мяхашуһата амитадай амидаран ябаха оньһоной гол болоно, нугарһан дотор:

- 1) амин худал,
- 2) мэдэрэлэй худал,
- 3) үрын худал,
- 4) наһанай худал,
- 5) мүсын худал

— эдэ табан худалнууд зэргэлэн, охор хүүлэй үзүүрһээ уураг толгойн гол хүрэтэр яһанай голоор дамжан ороһон байдаг.

Нугарһанай халуун юунһээ болоноб гэбэл: нюрга, нээрэй яһанай үбшэн, юрын гү, али саг бусын аюулһаа нюргаа, нээрээ гэмтэхэ, уураг толгой доһолжо дорьбон гэмтэхэ гэхэ мэтэ. Уураг толгойгоо доһолгожо гэмтэһэн, мэдээ табигһан ба бөөлжэжэ байһан хүнүүдые тэрэ сагтань шадамар баряашын гурба дахин эльбээ һаань, долоон хоногой туршада хуушан түхэлдөө орожо, 14 хоног соо хүсэд эдэгэдэг ушарые хүнүүд хэрэглэжэ ябаһаар байдаг. Нугарһанай халууниие тусхай эмээр дараха, халуунайнь болиходо, эдэгэбэ гээд орхихо бэшэ, гэмтэһэн хубииень (гэмынь) аргалха ёһотой, нугарһанай гэмтэһэн хубииень худалаар олохо танихада бэлэн байдаг.

Һэрюун шанартай хии халуунай үбшэн. Халуун ба хүйтэн хиигэй гэмэй үндэһэн бөөрэдэ тунажа, саашадаа хүнэй бээдэ тарахадаа:

- 1) бөөрын халуун хии, хүйтэн хии;
- 2) зүрхэнэй халуун хии, хүйтэн хии;
- 3) хотын, хүлһэнэй халуун хии, хүйтэн хии;
- 4) сагаан голой халуун хии, хүйтэн хии;
- 5) олгой, гэдэһэнэй халуун хии, хүйтэн хии;
- 6) һабын, суухын халуун хии, хүйтэн хии бии болгодог.

Эдэ зургаан халуун хии ба мүн зургаан хүйтэн хии хабсаржа, тус тустаа хэдэн олон үбшэнэй үндэһэн болодог.

Бөөрын халуун хии. Халуун ба хүйтэн хиигэй илгаае худалай лугшалтаар шалган таниха ёһотой. Бодото халуун ба халуун хии хоёрой илгаае худалай лугшалтаар танихаһаа гадна үбшэн хүнэй бэе болон үбшэнэй шэнжэ дээрэһээ, эмшэлэгшын олон жэлэй дүй дүршэл дээрэһээ илгажа болоно. Халуун хийтэй хүндэ халуу дараха эм үгэжэ болохогүй. Халуун хийтэй хүнэй нюдэн бэлтэгэр ехэ ба хүл гарынь халуу бусалжа байдаг. Тиимэ хүн үргэһэ нойргүй болодог.

Бөөрын халуун хий үбшэнтэй хүнэй үбшэнэй тэмдэг бүхы анализ-да ехэнхидээ эли бэшэ байдаг ушарые жэшээ болгон хэлэхэдэ: модоной үндэһэн газарай хүрьһэн доро нюуса байгаад, газарай шэмэ хүхэн абажа, тэрээгээрээ газар дээрэхи аса халаануудтаа тэжээл үгэжэ, хайхан сэсэг ургуулдаг гэжэ бидэ бүгэдэ мэдэнэбди. Эгээл тэрээн шэнги, бөөрын үбшэнэй узуур хүнэй бэеын али нэгэ гү, али бүхы хубинуудта дамжан шургажа, халуурха, хүрэхэнь алишые тээшээ саг зуура хэлбэрэн байдаг. Анханай түрэлхиин бөөрын халуун хийтэй хүн байдаг. Бүхы бөөрын үбшэнүүдые эмшэлжэ арилгаагүй хаа, эрхэ бэшэ эхэ эсэгийн уг дамжан түрэлсэдэг юм. Бөөрын булшанай бэе доторхи юһэн зуугаад булшархай али нэгэтэй холбоотой ба халуун хийтэй хүндэ халуун уһан таарахагүй, халуун шорой, шулуун дээрэ ябаха, нуухые хорихо, бүхы һэрюун шанартай эдээн ба унда хорихо, һэрюун шанартай эмээр эмнэжэ болохогүй. Харин хий дараха эмдэ, үбшэлэгшын наһан ба шадалай зэргээр халуу дарагша лидер, үлир хоёрые ташуур болгон үгэхэ.

Нойтон болон зохолгодог саа. Саа мэтын арһанай үбшэнүүдэй үндэһэн бөөрын хүйтэн үбшэнэй нэгэ томохон халаа болобошые, мүн дотороо хоёр узууртай байдаг:

- бөөрын хийгэй халуунай гэмһээ арһа хангагша тэжээлэй шуһан бодонгойрон, замаа алдаһан ушарһаа арһан хуургайтан шархатаха, зохолхо мэтын үбшэн үргэлжэлдэг болоно. Энээниие эмнэхэдээ нэн түрүүн доторһоонь бөөрые шэмэглэн шуһа шэнгэрүүлжэ, халааха, гүйлгэхэ эм уулгаха, газар талаһаань арһанай шарха сэбэрлэн, шэнэ арһа ургуулха эмээр угааха. Хэрбээ арһан доронь сагаан хөөһэтэй, уһатай, муу шуһан үлэхэ болоо хаань, тэрэ хубиһаань банкаар татуулжа абаха хэрэгтэй.
- дээрэ нэрлэгдэһэн нойтон, хуурай зохолуур мэтын саа үбшэнүүдэй хоёрдохи халаагай үндэһэн хадаа хий шарын халуунай хог үлэгдэл арһа мяханай забһарта үлэжэ, хорониинь тэжээлээр арһа хангажа, шуһа бузарлуулһан ушарһаа дээрэ нэрлэһэн арһанай үбшэн болодог. Олон жэлдэ ужаһан иимэ үбшэнтэй хүнүүд Европын эмнэлгэ хэрэглэдэг оронуудта илангаяа олон байдаг. Хий шарын халуунһаа бүридэһэн элдэб үнгэтэй арһанай үбшэниие мүнөө сагта хүлһэнэйнь шэмын шадал зэргын ёһоор эльгэ, хүлһэ гол болгон барижа, дээрэ зааһан ёһоор аргалжа эхилхэдэ болоно. Хэды олон жэлдэ үргэлжэлбэшые, 3–6 һарын туршада дүүрэн эдэгэхэ ёһотойнь урдань эмшэлжэ ябаһан дүршэл дээрэһээ харагдана.

Хии шуһанай халуун. Бөөрэхөө үндэхэлэн гараһан халуун хии үбшэн шуһанда нэбтэрэн орожо, шуһанай гүйдэлтэй түрисэлдэн харшажа, гол замуудыень эзэлээд, нарин һудаһануудай шуһа тагжааха үедэ зүрхэн түгшэн түргэдэхэ, аалидажа, таһалдаха мэтээр зобохо ба бэеын халуун ехэдэжэ, толгой дүйрэн, лугшан үбдэхэ, нюдэн улайха, үбшэлхэ, хараадань элдэб хии үнгэ харагдаха, нойр бага болохо ушарнууд олон үзэгдэнэ. Илангаяа дала мүрэ хүшэхэ, дабхайха, да-лын хоорондоһоо эхилэн дээшээ хоёрдохи хүзүүн хүрэтэр ээдэхэн бүшэмэг шуһан тагжажа, сугларжа, үргэлжэ толгойн үбшэн болодог. Гурбан зүйлэй толгойн үбшэн болодогыё һамаржа болохогүй, нэр-лэхэдэ:

- 1) халуун хии шуһанай толгойн үбшэн;
- 2) хүйтэн хии хөөрэхэн толгойн үбшэн;
- 3) хии шарын хөөрэхэн толгойн үбшэн.

Эдэ гурбаниие эмнэхэ аргууд хоорондоо тон ехэ илгаатай байдаг.

Дээрэ зааһан халуун хии үбшэниие шуһанай буртаг сүб арилгаха талыё барижа эмнэхэ, халуун шанартай эдэе ба мүн хүйтэн шанартай эдэе холижо, дунда шанартай болгожо эдихэ ёһотой.

Бөөрын халуун хиигэй дэлгэрхэн үбшэн. Нюрган үбшэлжэ эхилээд халууржа, хүдэлхэ аргагүй болошодог ба мүн доошоо ташаа һүүжээр хадхаха, шархирха болон шээһэн шарлажа, шуһатан гараха, хаагда-ха, хүл хабантаха болон дээшээ хөөрөжэ, толгой үбшэлхэ, шэхэн шууяха мэтын үбшэнүүдые бөөрын ба нугарһанай халуун гэдэг. Мү-нөө сагта ехэнхидээ залуушуул хүйтэ абажа, халуурхадаа, һэрюун шанартай эм ехэдүүлэн уудаг. Тэрэнэй һүүлдэ, толгойн халуун хии үбшэн боложо тогтоходоо, нюдэндэ буулсажа, нюдэнэй үбшэн болон үргэлжэлхэ, шангадаха сагта харанхы боложо, сагаан үүлээр хушаг-даһан байдаг, үгышыё һаа зарим хүнэй нюдэн газааһаань хараха-да, ямаршыё ондоо тэмдэггүй байгаад, хараагүй болохо ушар олон, эдэ досооһоо голтой нюдэнэй үбшэнүүд мүн. Мүнөө сагай нюдэнэй эмшэд ганса нюдыень эмшэлжэ ородог. Тэрэнь үбшэниие узуур-һаань бэшэ, үзүүрһэнь эмнэлгэ болоно.

Нюдэнэй үбшэн газар тээһээ ямар нэгэн аюулда дайрагдаһан бэшэ һаа, бөөрын халуун гү, али бөөрын хүйтэн үбшэнэй гэмээр бии болодог.

Эдэ дүрбэн зүйлэй нюдэнэй үбшэнэй узуурын сохон танижа, түрүүнэй эмнэлгын отололго, тарилгада худал һудаһанайнь гэмтээ-гүй байбал, харааень бусаажа, хуушан түхэлдэнь оруулдаг эмүүд байдаг.

Нюдэнэй сагаан үүлэнэй унишэрөөгүй байгаа хаань, эмээр арилгаха арга байдаг. Энэ мэтын туршалга олон үзэгдэнэн байдаг. Шухала ушарынь үбшэн бүхэнэй үндэнэ олохо гээшэ нэн түрүүшын зорилго болоно.

Хуурай хабдарай хиш халуун. Эдээрэтэй ба хуурай хабдар бүхэн томо болохо бүрээ үбшэн ехэтэй боложо, халуун нэмэдэг. Баруун зүгэй эмнэлгын ёһоор термометр табихада, 37°-һоо дээшэ болоходонь халуунтай гэхэнээ бэшэ, бэеын али хубиһаа халуунай гуламта бадарнаб гэнэн тусхай заабари байдаггүй. Зарим хабдарай удха шанар элирүүлхэ арга зүүн зүгэй эмнэлгын заабарида тад ондоо байдаг. Тэдэнэй үндэһые худалай лугшалтаар үзэхэдэ, мүн үбшэлэгшын аман үгэхөө зарим сагта үлүү элирхэй болодог.

Бүхы хабдар үбшэнүүд имагтал шуһанайнь халуун элшын һуларһан хүндэ хүрэдэг. Бэеын али нэгэ хубида шуһанай гүйдэл һуларһан гү, али тэрэ хубиин шуһанайнь булшархайн гэмтэнэн ба мүн нэгэ хубидань муу шуһан сугларһан дээрэнээ эдээрэтэй хабдар эхилнэ.

Халуун шуһатайшые хаа, яһаа хухарһан, гэмтэнэн, булгарһан ба мяханаһын сохигдоһон, бисарһан хубида хуурай хабдар бии болобошые эдэгэдэг. Хэрбээ 50 хубиһаа үлүү хүйтэн шуһатай хаа, хуурай хабдар бадаган (*рак*) үбшэн болодог. Гадар ба дотор болон бэеын алишые хубида гараһан рак болон саркома үбшэнтэй хэдэн зуугаад хүниие үзэхэдэм, баран бөөрын хүйтэн шуһатай болоһон ушарһаа шуһан бадхын хорото хабдар эхилһэн байдаг.

Шамбаран үбшэн. Энэ хадаа гэдэнэнэй доодо захада, хошхоногой амһарта үзэгдэдэг үбшэн болоно, доторой хуушан болон халуун хиһэнээ бүридэдэг. Хошхоногой дотор хуняһан хабдаха, хахарха, шуһан гараха, олон бага, ехэ монсог ургаха ушарнуудые шамбаран гэдэг.

Шамбаран хэтэрхэдээ, хошхоногой хүбдэргэн гэжэ хүндэ үбшэн болодог. Баруунай эмнэлгын ёһодо дутуу эмнэдэг ба хэды отололго хэбэшые, тэрэн туһа багатай байдаг. Зүүн зүгэй эмнэлгэ шамбаран эдэгээхэ талаар шадамаршые хаа, түбэд эмэй хуушан жороор табиһан эмэй хүсэн бага байдаг. Тон бэрхэ эмшэд үмсын нюуса жор хэрэглэдэг нэн. Бүхы түбэд, хитад эмэй ёһодо нюуса номнолой эмнэлгэ гэнэн ёһоор мүн лэ элеэр бэшэдэггүй, нюусаар ябажа байһан тула, эмшэн бүхэн һайн эмтэй байдаггүй байгаа.

Уһан хабан үбшэн. Халуун хийдэ хүрээлэгдэнэн уһан хабан үбшэн олон ондоо үндэнэтэй байдаг. Дотор гэдэнэнэй газаа талада уһан сугларжа, гэдэнэнэй сүндэгэр, ехэ болоходонь уһан хабан гэдэг.

Бөөрын, суухын али нэгэн үбшэнһөө гэмтэжэ, шээһэн нэбтэржэ, уһан хабан болоно. Бөөрын, суухын ба тэрэнэй хоорондох соргын

нэгэ аюулда дайрагдан гү, али сохигдон гэмтэжэ, шээһэн нэбшэжэ, уһан хабан болохо ушарнууд байдаг.

Эдээнһээ гадна эльгэ, бөөрэ, хүлһэн гурбанай хоорондох и мэдэ-рэлэй худал таһаржа, бэе шарлажа үбшэлөөд, эмнэлгын газар хэдэн хоног хэбтүүлхэ, шарынь аргалхада, шээһэн хаагдаха, шээһэ туулгахада, шарань ехэдэхэ гэхэ мэтэ. Иимэ үбшэнтэн байдаг. Эдэнэй гэдэһэн мүн лэ уһан хабан мэтэ ехэ болодог ба үе үедэ халуун хии ехэдэдэг. Энэ мэтын сохом танигдаагүй үбшэнэй бүхы гэмүүдынь худалаар танижа, худал холбохо эм түрүүтэй, хии дараха эм дахуултайгаар эмнэхэдэ хилбар эдэгэдэг болобошье, гол үбшэнэй хажууда ямар үбшэн нүхэсэһэн байнаб гэхэ мэтые нарин хараха хэрэгтэй.

Хии шарын халуун. Хии шарын халуунай уг үндэһэн хадаа бөөрын хүйтэн үбшэнэй нэгэ халаа болодог. Эльгэ хүлһэндэ тогтоһон, түргэн урбадаг, шанга хорото үбшэн байбашье үхэл үсөөнтэй байдаг.

Хии шарын халуунтай багашуул ба залуушуул болон ехэ наһатан таарахагүй эдэе эдихэнэй һүүлдэ гү, али ехэнхидээ жэмэсэй архи ууһанай һүүлдэ халууниинь ехэдэн, толгой логшон үбшэлжэ, ногоон шара үнгэтэйгөөр бөөлжэдэг. Энэ үбшэндэ эм ехэ хэрэгтэй бэшэ, 3–5 хоноод зүндөө эдэгэжэ болодог. Обёосой шүлэн ба хониной мяханай хара шүлэн хии шары дараха түрүүшын арга болоно. Багашуул ба залуушуулда хии шарын халуун шара хүдэлгэгшэ гашуун эдеэнһээ болодог. Тэдэнэй толгойн үбшэн ехэ боложо, ногоон үнгэтэйгөөр бөөлжэжэ, 2–3 үдэр хооһоор хэбтээд, зүндөө бараг болохо. Мүн хара шүлэ уулгахада туһатай. Саашадаа үргэлжэлхэгүйн тула хии шара арилгагша эмээр аргалха хэрэгтэй.

Хотодо тогтоһон хии шарын халуун үбшэндэ хүйтэн шанартай эдэе эдихэнэй һүүлдэ хото, олгой, гэдэһэн дотор хүршэгэнэхэ болон шангаар мушхан үбшэлхэ, ногоон шара үнгэтэйгөөр бөөлжэхэ, уруу һуулгаха, хамаг бэе хүлэрхэ, бөөлжэхэ үедөө толгой халуун боложо, сохоһоонь хүйтэн хүлһэн гараха, һүүлдэнь бааһан хатажа, эдеэндэ дурагүй боложо, хүлһэнэй шанар багадаха мэтын урбалтанууд гараха. Энэ мэтын хуушан үбшэндэ арһан жэн тон һайн туһалдаг. Мүн баһа халуунай даралта ба туулгадаг эмээр аргалжа болоно.

Хии шарын халуунай толгойн үбшэн (ууха). Толгой дүйрэжэ үбшэлхэ, эдеэндэ дурагүй болохо, нойр дараха, хамарһаа шуһан гараха, толгойн баруун, зүүн хахад болон сохоһоон, духаһаан ба орой дээрээ обойхо бамбайха мэтээр үбшэлхэ, бэе һуларха, шадалгүй болохо, ундан хүрэхэ мэтээр үе үедэ хүдэлбэшье, үни ужадаггүй, мүн лэ бараг болодог. Шарын хүсэн ехэнхидээ бага, хиигэй хүсэн ехэ байдаг болобошье, үе үедэ шара бусалдаг, эдэ бүхы аргалхадаа, хии шарын эм гол болгожо, толгойн үбшэнэй эм дахуул болгохо.

Хии шарын халуунай нюдэнэй үбшэн. Нюдэнэй сагаан дээрэхи худал улайжа эхилһэн ба нюдэндэ улаан ногоон үнгэ харагдажа, хараа муудаха, уһатаха, няагаһатаха мэтын үзэгдэлтэй үбшэниие худалаар танихада гэнэгүй. Энэ мэтын шаратай хамжаһан нюдэнэй үбшэниие толгойн эмээр аргалха.

Хии шарын халуунай хог хүйтөөр урбажа, толгойн үбшэн үргэлжэлхэ: толгойн орой дээрэ хии шуһан сугларан обойхо, нойр багадаха, ханаан сэдхэл гажаха, уур сухал түргэдэхэ, дэмырхэ, ухаан холихо, бэе шэшэрхэ, мартаха мэтын үбшэнүүд хэтэрһэн хии шарын гэмээр болоно.

Иимэ үбшэндэ толгойн оройдо банка табижа, хии шуһыень хо-руулха, хии шарын ба холёо үбшэнэй эмээр аргалха, хэды ехээр унишэрбэшье, 2–4 нара соо үргэлжэ эмшэлжэ, хоггүй эдэгэһыень шалган үзэхэ шухала. Халуун шарын үбшэн хойшодоо уг дахадаг үбшэн болоно, үзэгдэлын олон янза байдаг, сохом оножо аргалха хэрэгтэй. Халуун шарын бүхы үбшэнүүд бага наһатанда байха ба дунда наһатанда үсөөн, ехэ наһатанда огто байдаггүй.

ХҮЙТЭН ШАНАРТАЙ ҮБШЭНҮҮД

Хүйтэн шанартай үбшэнүүд тон олон зүйлэй хамаг хүшэр хүндэ үбшэнүүдэй үндэһэн болохо бөөрын хүйтэн үбшэн долоон зуу гаран халаатай.

Түрэхэһөөн халуун шуһатай гү, али хүйтэн шуһатай байгаашье хаа, элүүр хайн бэетэй ябатараа, илангаяа хабар, намарай сагта гү, али бэшэшье сагта нэгэ заахан хүйтэн нойтонһоо хүлһөө даарахада аалиханаар хүйтэн үбшэнэй үндэһэн бии болодог.

Түрүүнэй хүйтэн шуһатай хүн хүйтэн нойтонһоо хүйтэ абажа, гэнтэ хүндөөр үбшэлдэг. Хүйтэн үбшэнһөө бэеэ хамгаалха тухай урдань буряад зоной дунда заабари ехэ байдаг һэн. Һүүлэй хэдэн арбаад жэлдэ хүйтэн үбшэн тухай нэгэшье үгэ дуулдахаа болинхой, харин тэрэ үбшэн һула табигдажа, тэрээнһээ амитан зон зободог болоо.

Бөөрын үбшэн. Түбэд эмнэлгын ёһодо бөөрэ гээшэ хүнэй бэеын тон гол хуби болоно, илангаяа хүл гар, ууса нюрган гэхэ мэтэ хүнэй бэеын доодо хахадай али нэгэ хүйтэ абаһанһаа гү, али эхэ эсэгын али нэгэнэйн бөөрын хүйтэн үбшэнтэй байбал, үрэ түрэхэдөө, мүн тэрэ үбшыень эрхэ бэшэ хубаалдан абажа түрөөд, тэрэнь ямаршье тэмдэг үгэнгүй, элүүр мэтэ ябатараа гэнтэ ямар нэгэн саг зуурын заахан гү, али ехэшье ушар шалтагаанһаа боложо хүдэлһэн дээрэһээ үбшэниинь долгион бадарха ушар олон үзэгдэдэг. Тэрэнэй ушар

шалтагааниие элирүүлхэдэ, ехэ олон янза байдаг. Бөөрын ба хүйтэн үбшэн гэдэгыг бүдүүгээр хэлэхэдэ, ууса нюрбанһаа эхилжэ үбшэлдэг, ехэнхидээ хүүгэд ба залуу зондо байдаг, тэрэнэй тэмдэгүүд: халуунай хүсэн тон нула, бэень бамбагар, улабар гү, али шарабтар үнгэтэй, нойр ехэнхидэнь үсөөн, шээһэниинь тон үдхэн, шара улабар үнгэтэй, сэсэржэ хашан гарадаг, үнэр ехэтэй байха, аман хатадаг, бэень хүлдэгүй, нюрбанай үбшэн ехэ, нюдэнэй хараа балар, эдеэндэ дурагүй болохо гэхэ мэтэ бусад олон тэмдэгүүдһээ ба тэрэ үбшэн-тэнэй бээын байдалһаа мэдэхэ болоно. Мүн баһа юрэ бусын аюулда дайрагдажа, яһаа хухарһан гү, али булгарһан үедэ яһанай халуун бөөрын халуунтай тон холбоотой байдаг. Тиимэ ушарай тохёол-доходо, халууень дараха эм хэрэглэхэхээ гадна, хүүлдэ зүрхэнэйн гэмтэхэгүйе бодохо шухала юм. Халуу дараха хэдыхэн тобшо эмһээ халуун хии гэнтэ хүйтөөр урбажа, хорото хүйтэн үбшэн болохонь хямда байдаг.

Бөөрын хүйтэн үбшэн. Мүнөө сагта бөөрын хүйтэн үбшэн ехэ элбэг боложо байһан үетэй. Ушарынь: баруун зүгэй эмнэлгын ёһодо халуун хүйтэн элшын шанарай илгаа байдаггүй тула тиимэ шанартай үбшэнтэнэй үбшэн үнишэрнэ, хүжэрнэ. Тээд энэ үбшэнэй олошор-жо, үнишэржэ байһан ушарнуудые элирхэйлбэл, мүн тэрэл дээрэ дурсагдаһан дүрбэн зүйлэй шалтагааниие илган хараха ёһотой: ябадал, эдеэн, хубсаһан, сагай уларил — эдэ дүрбэнэй гэмһээ боложо, энэ үбшэн гарадаг, мүн тэрэнэй саана үшөө гурбан шалтагаан байдаг:

- эхэ эсэгийн түрүүлһэн түрэлхиин угай үбшэн;
- бага наһандань таараха заабари үгэжэ хургаагүй гэм;
- үбшэлхэ, гэмтэхэ ябадалһаа бээ хамгаалжа шадаагүй гэмһээ аалихан сугларһан угай эдэ гурбан гэм болоно.

Эдэ бүгэдые хүн бүхэн бага наһанһаан үтэлтэрөө нарыар сахижа, нюдэндэ тобойжо харагдахагүй хүйтэн хии үбшэнһөө бээ хамгаалха ба үрэ хүүгэдээ хамгаалан хургахын түлөө оролдохо уялгатай.

Энэ дээрэ дурсагдаһан олон зүйлэй гэм, шалтагаануудһаа боло-жо, бөөрэдэ шулуун бии болодог. Энэ юун дээрэнһээ болоноб гэхэдэ, хүнэй бээдэ тунаһан, үнишэрһэн хүйтэн хии үбшэнһөө бөөрын шадал хүсэн бууража, эдэ хоолой үлэгдэл болбосоруулха, илангаяа эдээнэй шэмэ илгах талаар өөрынгөө тусхай ажал уялгыг хүсэд һайн шанартайгаар дүүргэжэ шадахаяа болино. Бөөрэ гээшэ эдэ хоол болбосоруулха талаар хото, олгой, эльгэн, хүлһэн — эдэнтэй нягта холбоотой, тус тустаа өөрын хубита уялгатай байһан тула, мүн баһа тэдэнэйн шадал хүсэн буурана. Тэрээнһээ боложо, эдэ

хоолой шэмэ шүүхэн хүсэд шүүрэнгүй бөөрэдэ ошожо суглархадань, тэдэниие бөөрэ гансаараа болбосоруулжа, муу, хайниинь илгажа, сэбэр тунгалаг шуһа бээдэ тараажа, эдээнэй муу муухай хог, үлэгдэлые газаашань хүсэд гаргажа диилэхээ болино. Тиихэдэнь эдээнэй шэмэ дотор ябаһан шулуу шохойн үлэгдэлнүүд бөөрын сумаа соо тунажа, шулуун болошодог.

Мүнөө сагай эмшэд эритэ зэбсэгэй хүсөөр энээниие аргалдаг бай-башье, бөөрынэнь эмшэлдэггүй тула, дахин шулуун сугларжа, үбшэ-ниинь хуушан хэбээрээ гү, али ондоо хэлбэритэй боложо үргэлжэл-хөөр байдаг. Зүүн зүгэй эмнэлгэдэ бөөрэдэ тогтодог гурбан зүйлэй шулууде эмээр хайлуулжа гаргахаһаа гадна, дахин бүрилдэхэгүйн тула, эмнэхэ аргуудые хэрэглэдэг. Энэ үбшэниие удааруулангүй эмшэлхэ шухала гэжэ тоологдодог.

Шуһанай үбшэнүүд. Шуһанай олон янзын үбшэнүүд байдаг. Уша-рынь: шуһан изармагтажа, булангиртажа, үдхэржэ, хүрэжэ, халуун элшэгүй болохо, уһан холилдохо, хии холилдохо, улаан сагаан бодосууд үсөөрхэ, олошорхо гэхэ мэтын үбшэнүүд бөөрын хүйтэн үбшэнэй гэмһээ болоно. Мүн баһа хии шарын гэмһээ энэ үбшэн бии болодог, илангаяа шуһанай саахар ба шуһанай улайха, сайха ушарнууд анализда эли гарадаг тула, шуһанай анализ хэрэглэхэ ба мүн худалаар бэдэрхэ болоно. Тэрэниие эмшэлхэдээ, шуһанай али үбшэниие гол болгон аргалхые мэдэхэ, бөөрын эм гол болгожо, хии шарын эм туһалагша болгохо ба шуһа сэбэрлэгшые жолоошо болгон эмнэхэ хэрэгтэй болодог. Үндэһэн голыень зүб олобол, шуһанай үбшэ аргалха бэрхэтэй бэшэ байдаг.

Шара уһанай үбшэн. Аалихан, олон дахин хүйтэ абажа суглуулһан шара уһанай үбшэн бөөрын хүйтэнтэй нягта холбоотой. Хүл, гар, хүзүү, нээр, нюрган гэхэ мэтын яһануудай үеын хоорондо шэн-гэн шара һайба уһан шүүрэн тогтожо, үбшэн бии болоходоо, шара уһаниинь эршээ хүсэжэ, үбшэниинь ехэ болодог. Шара уһанай үб-шэниие саг дээрэнь аргалхада хямда, харин үнишэрхэ, удаархадань халуун ваннада оруулжа, эмээр эмнэдэг.

Шиигэй бан үбшэн. Хүйтэн шиигтэй газарта гү, али түлилгэ багатай, хүйтэн шиигтэй байрада байха, ажаллаха болон илангаяа хабар, намарай сагта хүйтэн шанартай шулуун гэрнүүдтэ, шиигтэй модон байрадашье байһанһаа шииг нойтон яһанда нэбтэрэн орожо, шиигэй бан үбшэн бии болодог.

Шиигэй хоёр зүйлэй ханяадан ба яһан шархирха, шүдэн хагсаха, мүйлэ хабантаха, шуһан гараха гэхэ мэтын үзэгдэлнүүд болодог. Шиигэй үбшэн яһанай үедэ буухадаа, мүн лэ шара уһан боложо,

сэмгэнэй тоһон шэмэ эдеэрын шанартай боложо, яһанай химэ обогор, тобогор боложо үбшэлдэг.

Иигэжэ тогтоһон шиигэй бан үбшэниие шиигэй шара уһан гэжэ эмшэлхэ, аргалха ёһотой юм.

Шүрбэһэнэй таталга. Мэдэрэлэй худалда хүйтэ абаһан ушарһаа сошордон, үе мүсын шүрбэһэн татаха ба зарим сагта энэнь тон түргэ-түргэн оло дахиха ушар дайралдадаг.

Шүрбэһэнэй таталга саашадаа хүшэр хүндэ үбшэн болохонь үсөөн байбашье, түргэн сагай аюул оло ушаруулдаг.

Илангаяа хүйтэн уһанда оймохо, тамарха тон аюултай, уһанай дунда шүрбэһэн татажа үхэхэ ушар олон үзэгдэнэ. Түрэхэ эхэнэрэй шүрбэһэнэй татаха ушар мүн лэ олон үзэгдэдэг. Энэ хадаа урдын шиигэй бан, өөрын хүйтэн үбшэнэй нюуса байһан ушарһаа болоно. Эндэ мэдэрэлэй худал саг зуура амаруулха эм үгэхэһөө гадна саашаа хоггүй болохыень бодожо аргалха шухала юм.

Хэрхэ үбшэн. Шара уһан болон шиигэй бан үбшэнүүд бөөрын хүйтэнтэй хамтаран үнишэржэ, яһанай үеын ян хэрхэ боложо, яһан тобойгоод, үе мүсын яһан гажажа, үбшэн шангадан, ябаха аргаа барагдан, хэбтэрийн болоһон ушар олон байдаг.

- 1) шиигэй бан үбшэн,
- 2) шара уһанай үбшэн,
- 3) бөөрын хүйтэн үбшэн

— эдэнэй бан, гэмһээ боложо, шуһанай халуун элшын хүсэн барагдаһан ушарһаа, яһанай шэмэ сэмгэн шуһанай шэмын хангалтагүй, шара уһан тэжээлтэй болоходоо, яһан доторһоонь сэмгэнэй тоһон хосоржо, химэ сэмгэн ногоон залхаг, яһан үмхирэн, хүгшэн модоной үндэһэн мэтэ обогор-тобогор боложо, хүн үхэхын сагта хүрэдэг. Хэрхэ үбшэн ехэнхидээ 30-һаа дээшэ наһатай хүндэ байдаг. Хэтэрһэн хэрхэ үбшэнтэй уни хэбтэрийн болоһон хүниие аргалхань бэрхэ.

Буряад зондо хэрхэ үбшэн ехэ хомор байһан аад, һүүлэй жэлнүүдтэ, илангаяа хотын зондо, бага зэргэ үзэгдэнэ. Буряад зон хэрхэ болон шара уһан үбшэнүүдые аргалхадаа тон шадамар байгаа. Хотын зонууд курортдо ябаһаар үбшэнөө үнгэргэнэ. Хэрхэ үбшэн курорт болон баруун зүгэй аргада дабагдаса багатай байдаг. Бүгэдэдэ мэдээжэ үбшэн бүхэниие эхиндэнь дараха ёһотой. Хүсэндөө орожо, беежэһэн хойнонь хүсэжэ аргалхань бэрхэтэй.

Хэрхэ үбшэниие ехэнхидээ арадай арга ёһодо иигэжэ аргалдаг: гурбан наһатай нарһан модоной шэлбэһэ бусалгажа, үдхөөр эдеэ-шэһэн шүлөөр ванна хэжэ, тэрээн соогоо бүхы бээ булуулаад, 55

минутааа 1 час хүрэтэр саг соо нууха гү, али хэбтэхэ. Зүрхэнэй үбшэнтэн ваннада орохоһоо түрүүн толгойгоо, сээжээ норгохо. Тиэхэдээ тэрэ ваннынгаа халуун, хүйтэниие өөрынгөө бэеын халуун, хүйтэнэй шанарта, зүрхэндэ тааруулжа, халууниен 38-аа 40 градус хүргэхэ, 5, 7, 9 дахин ороходо, ваннын хүсэн хүнэй бэеын яһанай, үе мүсын забһар хүрэтэр нэбтэрэн орожо, шара уһанай, хэрхын хорые 3–4 жэл соо дахин абадаг. Тиигээд дахин дабтажа, бээе бүхэлхэ хэрэгтэй.

Хуушаржа бүхэжэһэн хэрхэ үбшэнэй үлэгдэл, энээнэй хойно дахиха гү, али үргэлжэлхэ болоо һаань табан зайта аршаанда орохо ёһотой, табан аршаанай зайнь:

- 1) сургар,
- 2) ямаан арса,
- 3) зээргэнэ,
- 4) сагаан ая,
- 5) балга модон

— эдэ табанай зай бүриһөө 800 грамм холин бусалгажа, долоон ванна болгодог, бэшэ заабаринь дээрэ бэшэгдэһэн ёһоор болохо. Эдэ аргануудай аша туһые жэшээлэн хэлэхэ болоо һаа, курортын ванна 5–7 нарын, наһанай шүлэн 3–4 жэлэй, табан аршаан 5–7 жэлэй туршада туһалдаг байна. Хэрхэ үбшэниие эмээр эмшэлэн эдэгээжэ болодог. Бүхы үе мүсын үбшэнүүдые эхилжэ байха сагтань эмнэхэдэ, гурбан-долоон хоногой туршада эдэгэхэ үбшэниие хүн зон хэтэрүүлэн хуушаруулжа, хүл гарайнгаа мужаһан, гажаһан хойно эмшэлүүлхэ оролдоно. Энэнь 3–10 нарын туршада эмнүүлхэ зэргэтэй болгоно. Хэрхэ үбшэниие эмнэлгэ илгаатай байдаг, яһа дамжажа бууһан гү, али мяханда бууһан эдэ мэтын үбшэниие эмшэлэгшэ өөрөө үбшэлэгшын үбшэнэйн түхэл дээрэһээ эмээ голлогшо, туһалагша, жолоошо гэхэ мэтээр тааруулха ёһотой.

Эмээр аргалхаһаа гадна, ямаршые аршаан-ваннада ёһошолон 5, 7, 9 дахин ороһоной һүүлдэ, 15 хоног соо хайн амар байдалда амарха ёһотой, харин ваннын һүүлдэ ажал хээ һаа, улам дортожо болохо гэхэн заабари байдаг.

Бөөрын хии үбшэн. Доошоо шурган ороһон бөөрын хүйтэн хии үбшэн ташаа һүүжын мяханда буужа, шүрбэһэн татаха, шара уһантай хамтаран, саг сагта үбшэлхэ. Ехэнхидээ ууса, ташаанда һуужа, нюрган хүшэхэ, шархирха, хадхаха, яншаха, һуугаад бодоходо, нюрган хүрэхөөр сэхэрхэгүй, бүхыжэ ябаһаар байтар, аалихан сэхэрхэ, хахад хүниһөө хойшо, үүр сайха үеэр хэбтэхэдэ нюрган үбшэлхэ мэтын тэмдэг үзэгдэдэг. Зарим сагта ямаршые тэмдэггүй, элүүр болоод

ябадаг. Хүлһөөн заахан даараха гү, али гуталай улаһаа нойтон жэн абаха, хүйтэн шанартай эдее эдихэ, унда ууха мэтэһээ бөөрын хии тон бэлээр хүдэлдэг. Бөөрэдэ бууһан хүйтэнһөө нюрган үбшэлхэ, шээһэн түргэдэхэ, халуурбал хаагдаха, түмэһэн ба шэбэ хабдаха, эхэнэрэй һабада буубал, юумэ һубариха, таһалдаха, саг алдагдаха гэхэ мэтын олон үзэгдэлтэй; эдэ бүхые тус тустань аргалха ёһотой.

Дээшээ хөөрэнһэн бөөрын хии үбшэн бэеын нэгэ хубида тогтоод байдаггүй, хүнэй бүхы бээдэ зайжа ябадаг. Бөөрын хии үбшэн бээдэ тарахадаа, шуһантай нүхэсэжэ, шуһанай замаар дамжан, дала нюргаар, хүхэнэй дээгүүр гү, али доогуур, хабиргын забһараар орожо, амилхада хадхадаг, ханяахада сээжэһээ шуһан гарадаг. Энээниие шуһан хадхалаа гэдэг. Шуһанай үзэгдэлгүй хадхалаае хиигэй хадхалаа гэжэ бөөрын хии эмээр арилгаха бамбо (*банка*) табихада тон түргэн арилгадаг.

Зүрхэнэй үбшэн. Бөөрын хүйтэнһөө шуһан хүрэдэг, үдхэрдэг. Халуун элшээ барагдаһан шуһанай замуудые хии эзэлжэ, зүрхэн түгшэхэ, хадхаха, үбшэлхэ мэтээр зобоохо; бүхы бээдэ шуһа гүйлгэхэ шадал һуларуулха, үе мүсэ хүрэхэ, даараха, мэнэрхэ, мэдээ алдаха, шадал тамир һуларха: нюур, илангаяа нюдэнэй улхархай хабантаха, зарим ушарта бэе таргалха, амисхал уйтарха гэхэ мэтын олон ондоо үзэгдэлнүүд тус тустаа гү, али булта хабсаржа, хүниие зобоодог. Энэ үбшэниие тон найнаар танижа аргалаагүй һаа, үхэл ерэдэг. Шуһанай гол худал хаагдаха гү, али гэнтэ зүрхэн хүдэлхээ болижо, ами табиха ушар олон үзэгдэдэг. Худалай сохилго барижа үзэхэдэ, хэдэн удаа түргэ-түргөөр лугшаһанай һүүлдэ таһалдаха, тэрэ хадаа шуһан үдхэржэ, бүлиншэг худал тагжана, наһанай эсэс болохоо байһан тэмдэг болоно.

Худалай сохилтоор хэдэн арбаад хоног түрүүн үхэлэй тэмдэг мэдэжэ болохо байбашье, бөөрын хүйтэн үбшэнтэй хүнэй хүлэй худал хэдэн һара түрүүн мэдэрэл алдаһан байдаг. Бүхы зүрхэнэй үбшэ-нүүд гансахан лэ бөөрын хүйтэнһөө болодог тула үбшэнэйн түхэл янза тон олон ондоо байдаг.

Зүрхэнһөө боложо, бэеын бэшэ хубинуудта үбшэн буухань тон үсөөн. Зүрхэн гансал шуһа тууха ажалтай, шуһанай саг зуура тогтоо һаань, мүн лэ шуһан боогдожо, үхэлэй саг болодог. Зүрхэнэй үбшэнэй бүхы үндэһэн бөөрэдэ һуудаг. Зүүн зүгэй эмнэлгэдэ зүрхэнэй булгилха, һуларха, үбдэхэ мэтын олон зүйлэй үзэгдэлнүүдые тус тустань илган танижа аргалдаг. Тэдэнэй ехэнхинь бөөрын хүйтэнэй үндэһэн дээрэһээ ургаһан олон һалаата үбшэнэй томохон гү, али нариихан һалаануудай нэгэн зүрхэндэ ороһон байдаг. Тэрэ мэтые мүшхэн барижа, газаашань гаргажа, дахин бусаха замыень бүхөөр хааха, үбшэнэй байрлаһан хуушан гуламтые бэеын шэмээр дүүргэхэ гэдэн отошын заабари байдаг.

Энэ ушар баримталжа, үбшэлэгшын бэеын шэнжэ ба үбшэнэйн янза түхэл оложо аргалдаг. Зарим түбэд эмшэд хэды үни үбшэлһэншые хүниие оройдоол гурбахан тан эмээр эдэгээдэг байгаа, тезд тэрэ шухала аргаяа хэндэшые үгэдэггүй, нюудаг байһан юм. Түбэд эмэй зайнуудаар тиимэ хүсэтэй эм буйлуулжа огто болохогүй байдаг. Хэдышые үнэтэй, һайн эм хэхэдэ, 30–60 хоногһоо нааша хүндэ үбшэниие эдэгээхэнь бэрхэтэй байдаг.

Һалга үбшэн. Гар, хүл ба толгой саг үргэлжэ һалганан шэшэржэ байдаг, тэрэниие ехэнхидээ зүрхэнэй үбшэн гэжэ тоолоходо болохо. Тиимэ хүнэй зүрхэншые ехэ мэгдүүтэй байдаг. Анханай бөөрын хүйтэн хии үбшэнтэй хүн гэнтэ хүйтэн уһанда орожо, сошордон айһан гү, али гэнтэ дааража, мэдэрэлэйн һудалнууд хүйтэ абаһанһаа боложо, һалга болошодог. Тиихэдээ гарай гү, али хүлэй шүрбэһэн та-тажа, гар хүл, толгой ами аминдаа гү, али бүхыдөө һалга болоһон, тохир болоһон хүнүүд али олон байдаг. Энэ мэтые хүйтэн хиигэй гэм болгон, мэдэрэлэй һудал заһадаг эмээр аргалха ёһотой болоно.

Толгойн үбшэн. Бөөрын хии дээшээ хөөрөжэ, саг үргэлжэ толгой лугшаха, зарим сагта дүйрэһэн мэтэ боложо үбшэлхэ, шуһанай даралта ехэ болохо ушар хадаа шуһа элбэгтэй хүндэ үзэгдэхэ, шуһа дутуутай хүндэ бага болохо, толгой эрьехэ, шэхэн шууяха, унтаха нойр бага болодог. Зарим сагта эдеэндэ дурагүй болохо, бөөлжэхэ гэхэ мэтын элдэб үзэгдэлтэй толгойн үбшэнүүдые аргалхын тула эрхэбэшэ бөөрын хиигэй узууртай байбашые һаань, ямар хадуулнуудтайень оложо аргалдаг, зарим хүндэ банка табихада туһатай гэбэшые, хүн бүхэндэ таарахагүй байжа болодог.

Нюдэнэй үбшэн. Нюдэнэй үбшэн бөөрын хийтэй холбоотой байгаа һаань, ганса нюдыеень эмнэжэ болохогүй, улам дортожо болохо. Энэ үбшэнэй тэмдэгүүд: газааһаа улайха, унтаха, эхин үедөө зохолхо, шанга шагаажа харахада, ном уншахада бүрыһөөр харахаа болидог. Илангаяа хии ехэтэй байбал юумэн хоёр боложо харагдаха, хамар бүтэхэ гү, али уһан һубариха мэтын хамарай үбшэнтэй холбоотой байдаг. Тиихэдэнь ганса хамар аргалхада туһагүй. Зарим сагта толгой үбшэлхэ, нюдэн газааһаа ямаршые тэмдэггүй аад, үбшэлхэ гү, али юрэ хараа муудаха. Эндэ толгойн үбшэн ехэ байдаг, хамарай үбшэн ужажа, хоолойн шара үбшэнтэй хамтаржа болохо. Эдэ булта нэгэ үндэнэтэй, эдэниие саг дарыдань танижа аргалаагүй һаа, нюдэнэй хараа хосорхо ба сагаан үүлээр хушагдажа болохо. Эдэ гурбан зүйлэй үбшэниие хамтадань гү, али тус тустань, үбшэнэйн түхэл дээрэһээ хии дараха шанартай эмээр аргалха хэрагтэй. Нюдэнэй газааһаан үбшэнэй тэмдэгтэй байгаа һаань, дуһал эм үгэлсэхэ болоно. Тэрээн-һээ гадна нюдэ газааһаань аршаанаар угаажа аргалдаг байһан. Тор-ходо орожо, бөөрын үбшэнэй угһаа таһалха.

Шэхэнэй дүлийн үбшэн. Шэхэнэй дүлийн ба шэхэнэй үбшэн олон янза байдаг. Бага наһандаа шэхэн булаглажа, эдээрэ гарадаг байһан аад, болиходонь эдеэрын үлэгдэл шэхэнэй гүнзэгьдэ абяанай нүхэ бүг-лэн хатажа, дүлии гү, али шэхэ хатуутай болгодог.

Юрэ шэхэнһээ хүйтэ абаһан гү, али шууяа ехэтэй газарта хүдэлдэг хүдэлмэришэнэй шэхэн аалихан хатуужадаг. Тэрэниие саг дээрэнь доторһоонь шэхэнэй дүлийн ба дуһал эмээр аргалха болоно. Шэхэндэ бууһан бөөрын хии болон эхэнэртэ һабын хии бөөрын хийтэй хамтаран шэхэн шууядаг боложо, аальяр гү, али гэнтэ шал дүлии болохо гэхэ мэтын шэхэнэй үбшэнүүд олон байдаг. Эдэ бүгэдые һудалай лугшалтаар илган аргалха ёһо алдуу багатай. Эдэ үбшэнүүдые мүн лэ узуурһаань мүшхэн бариха ёһо мартангүй, ууха, дуһааха эмүүдээр аргалдаг.

Холёо үбшэн. Һанаан сэдхэл һамуурха, ухаан буруутаха, муудаха үбшэнүүд гурбан зүйлэй үндэһэтэй:

- 1) бөөрын халуун хиигэй гэм,
- 2) бөөрын хүйтэн хиигэй гэм,
- 3) хии шарын гэм

— эдэ гурбанай али нэгэнэй долгилоон хиигэй гэмээр ухаан бодол бууруулан, галзуурха, тэнэглэхэ, элдэб юрэ бусын зан гаргаха гэхэ мэтэ. Үзэгдэлынь тон олон янзын аашатай байдаг.

- Бөөрын халуун хиигэй гэмһээ ухаа муутай боложо, үбшэлэгшэдэй бэень дүүрэн элүүр хүн мэтэ, ямаршые үбдэхэ үбшэнгүй, бэеынь хүсэ шадал ехэ, эдээ хоолдо, унтаха нойрто һайн байһан ушарһаа, бээ тон элүүртэ тоолодог, ухаан һайн, хамагые бүрин мэдэжэ байнаб гэжэ һанадаг. Халуун хиигэй үбшэнтэй хүн уур сухал ехэтэй, ойлгосо муутай, ухаан бодолынь дутуу соохор байдаг. Архи болон һэрюун шанартай эдеэн үбшыень хүдэлгэдэг, түргэдхэдэг. Иимэ үбшэнтэниие аргалхань бэрхэтэй, бээ элүүртэ тоолоод, эм уудаггүй, тэрэнь һаад хэдэг.
- Бөөрын хүйтэн хиигэй гэмээр ухаа муутай боложо үбдэһэн хүнэй бэень зүгтөө һула, элдэб үбшэн хабсарһан, ехэнхидээ хүл, нюрганиинь үбшэлдэг, зүрхэ үбшэнтэй байдаг. Хиигэйнь хүдэлгөөн хоёр үзэгдэлтэй: нэгэдэхинь үе-үе түргэн шанга хүдэлхэ, юрэ номгорхо, сухалдахань түргэн. Унтаха нойргүй болодог, дэмы шашаха, буруу, зүб дуугарха гэхэ мэтын үзэгдэл олошорхо. Энэ үедэ хүсэ шадалынь ехэдэхэ, хиигэйнь намдаха үедэ бэень ехээр һуларжа, үргэлжэ унтадаг болобошые,

үбшэнийн байрадаал байдаг. Хоёрдохинь — хүйтэн хийгэй гэмэй үзэгдэл, номгон долгилогшо үбшэнэй гэм, бэеынь шадал нуларха, шангадаха болобошье, нэгэл зан тухайдаа, ухаан бодолын мүн хараадаа байдаг. Эдэ бүхэнийе халуун хийгэй илгаатай ёһоор эмнэхэ, хойшодоо хоггүй арилгаха хэрэгтэй.

- Хии шарын гэмһээ хии үбшэ ологшод ехэнхидээ хии шара хүдэлгэгшэ эдеэнһээ гэмтэжэ болодог. Шүлһэ нёлбоһо ехэтэй, шашаг мунхаг үгэ хэлэхэ, уур сухал ехэтэй, хүн зондо дурагүй, хүнһөө буруу хараад нууха дуратай, ехэнхидээ бээе үбшэндэ тоолодоггүй. Энэ мэтын хии шарын үбшэнтэн бага наһатан ба залуушуул байдаг. Дошхон номгон хоёр тэгшэ байбашье, үбшэнэйн хорон ехэ байдаг, үхэл олонтой тон хүндэ үбшэн болоно. Энээнийе аргалжа эхилхэдээ, хии шара арилгадаг эм гол болгон, тэнэг холёо үбшэ арилгадаг эм дахуул болгон аргалдаг.

Булшархайн үбшэн. Хүнэй бээдэ олон тоото булшархайнууд байдаг, тэдэ бүгэдэ тус тустaa шуһанай хэлхээ холбоо эмхидхэн үйлэдэгшэ мэтэ үүргэтэй байдаг.

Бөөрын хүйтэн үбшэнэй гэмһээ шуһанай халуун элшын нуларха ба барагдаха үедэ шуһан үдхэржэ, зүрхэнэй түгшүүритэй болохо бүри булшархайнууд үбшэлжэ, өөрынгөө ажал дүүргэжэ шадахаа болидог. Тиэхэдэнь нарин худаһанууд шуһаар тагжан хабантаха, модохирхо мэтын үзэгдэлнүүдһээ алишье үбшэн хүдэлжэ, үе мүсын шуһанай гүйдэл хангалтагүй боложо, булшархайн хабантаха гү, али саада талын хубинуудта хии ба шара уһан тогтожо үбшэлхэ, хабан-таха ушар олон байдаг.

Хоолойн шара үбшэн. Хоолойн булшархайн нулархан гэмһээ, хоолойн шара үбшэн бүрилдэжэ, хүйтэн унданһаа хүжэрэн үбшэлжэ, хэлэнэй узуур ба хүүгэн хэлэн шарлажа, түбэнгийн хоёр талын ханшаг ха-бантаха, хоолойн шара үбшэнэй дахижа, арилхань түргэдэдэг. Энэ үедэнь түбэнгийн хоёр ханшаг отолжо арилгахада, бараг болобошье, хожомоо дахижа болодог.

Үнэндөө шуһа халааха, булшархай тамиржуулха, хоолойн дотоодо талые үнгэжүүлхэ, бүхэжүүлхэ мэтын шанартай эмүүдээр аргалхада, хабангынь татажа, хожомоо дахилтагүй эдэгэжэ болодог.

Хоолойн гадаада булшархайн үбшэн (бойног үбшэн). Хоолойн гадаада булшархайн ба доторхи хабан үбшэнэй үндэһэн хадаа дээрэ дурсаг-даһан ёһоор тобшолон хэлэхэдэ, мүн лэ бөөрын хүйтэн үбшэнэй гэмһээ үндэһэлдэг, ехэнхидээ аалихан олон жэлдэ даамгай үндэ-һэлжэ, ами хаадаг хүндэ үбшэнэй нэгэн болоно.

Баруун оронуудай аргада хүйтэн шанартай үбшэнэй илгаа байхагүй тула, имагтал отолжо арилгадаг. Теед отолһоной хойно дахин тэрэ хууридаа гү, али тээ ошоод хубилан гаража, мүн лэ үргэлжэлжэ болодог. Зүүн зүгэй аргада булшархайда онсо тэжээл үгэхэ ба тагжаһан шуһа сэбэрлэн гүйлгэхэ, халуун элшэ олгохо эмүүдые гол болгон, бөөрын хүйтэ арилгаха эмтэй нэгэн доро зорюулхада, хоолойн булшархайн хабан шэргэн арилжа, хойшодоо амаржаха ушар олон үзэгдэдэг.

Хүхэнэй хабдар. Хүхэнэй хабан олон ондоо гэмһээ эхилдэг. Түрэхэнэй хойно хүнэй зам тагжан, хүхэнэй хабдар болодог. Энэ ушарһаа гэмтэжэ, ехэнхидээ нэгэ хүхэн шэргэдэг. Энэнь илангаяа түрүүшынхээ түрэхэн эхэнэртэ олон байдаг. Энэ мэтые эхин дээрэнь аргалхада хилбар, заримдаа хүхэн дотороо эдеэрэ татажа хабдаха ушар байдаг, энэнь мүн лэ хүн, шуһан хоёрой али нэгэнэйн гэмһээ болоһые оложо аргалдаг.

Хуурай хабдар. Хүхэнэй хуурай хабдар хүндэ үбшэнэй нэгэн болоно. Хуурай хабдар анхан эхилхэдээ, хүхэн доторхи шуһанай нарин худал боогдожо, тэндээ хулганаа залгиһан могой мэтэ болдог болон бүршэжэ, ябан томо хатуу хуурай хабдарай хуури болоно. Анхан бүршэжэ эхилхэ үедэнь халуун хиигэй гэм байгаа һаань, һэрюун хүөөр жэн табижа, баряаша хүнэй зөөлэхэн гараар эльбэн тараажа болодог. Мүн эмээршые аргалдаг. Энэ мэтын үбшэн хэтэрбэл зоболон ехэдэхэ ба отолходо дууһахагүй, саанань үлэдэг. Тиигээд саашаа шуһанай худалһаа эхилһэн хорото бадаган үбшэн болоно. Саг дары тэмсэбэл, түргэн эдэгэхэ, харин үнишэрбэл үхэлэй тэмдэг болодог. Хүхэн доторхи дэлэнгэй бур болон бүрилдэхэн үбшэн хорогүй ба эмнэхэдэ туһагүй, байрадаа бүхэршэхэн бур болоно. Эмшэд эдэ мэтын үбшэнэй элшын илгаае оложо аргалдаг. Хүхэн дотор суглардаг шуһанай бур, хүнэй худалай бур, дэлэнгэй бур — эдэ гурбанай илгаае хүсэд танингүй, отолжо аргалхые оролдодог эмшэд олон байдаг.

Сагаан голой хии. Табан солын хоорондохол холбоо, зургаан сабын холбоо замуудые түргэн нэбтэргэгшэнь бөөрэ зүрхэн хоёрой хоорондохол бүдүүн сагаан гол болоно. Сагаан гол хүнэй бүхы бээдэ тойрон ябааша шуһанай «донбэ» гэдэг нэрэтэй мянган худалай хамтарһан томо мүрэн гэжэ нэрлэгдэдэг болобошые, мүн энэнь мэдэрэлэй худалтай тон нягта холбоотой.

Хүнэй бээдэ тон түргэн бадардаг сагаан голой хии бии болодог. Энэ хийһээ хэдэн зүйлэй хүндэ ба хүнгэн үбшэнүүд бээдэ дэлгэрдэг байна.

Сагаан голой хиигэй үндэһэн бөөрын хүйтэн үбшэнэй нэгэ халаа голдо шурган тогтожо хуурижадаг, ехэнхидээ хүлэй улаһаа нойтон, хүйтэн жэн абажа гү, али хүйтэн шанартай эдеэнһээ голой хии бадаран гаража, зүрхэ дайран уураг тархида тогтобол, унтаха нойргүй, эдихэ хоолгүй, түргэн шанга дэмырэн гүйхэ ушар олон үзэгдэдэг. Энэ үбшэниие аргалхадаа, бөөрын хүйтэниие гол болгон, голой хии, холёо үбшэниие дахуул болгон эмнэхэ болоно. Голой хииһээ бүридэһэн үбшэн аргалхада хямда дарагдадаг.

Зоходохо үбшэн. Голой хиигэй үндэһэн гол дотороо хоргодоод байтаараа, зуудаг нохойн алдуурһан мэтэ гэнтэ нэгэ тээшээ шурган гүйдэг, ехэнхидээ үлэн хотодо шурган орожо, гэнтэ хиигээр зоходуулдаг, олонхинь бага наһанай хүүгэд тиигэжэ зохододог, айлгахада, ханаагаа зобоод, гэнтэ зоходохоо болидог.

Халуун унда уухада дарагдадаг болобошье, ехэнхидээ наһатай хүнэй зоходолго бүхэшэг, зарим үедэ хямда дарагдахагүй, хэдэн хоног үргэлжэлжэ, үбшэн болохо ушар байдаг. Ужаһан зоходолгыё хүндэ үбшэнэй үндэһэн болохо тулань тон түргэн дараха хэрэгтэй. Буряад арадай аргада заганаһанай мяханай хэншүү үндэхэ гү, али хониной түүхэй нугарһа эдихэ мэтээр түргэн сагта дараха ушар байдаг.

Хотодо бууһан голой хии үбшэниие эмээр аргалжа арилгадаг.

Хэхэрхэ үбшэн. Олгой ба хотын оёрто шургаһан сагаан голой хии эдеэнэй ууралтай нүхэсэн, үбшэн боложо хубилдаг, тиихэдээ гэдэһэн илангаяа шангаар мушхажа, уруу хуулгаха. Голой хиигэй хэхэрэлгэ, хии шарын хэхэрэлгэһээ тад ондоо шанартай, ямаршье үнэр амтанай анхилха тэмдэггүй, сэбэр хиигээр утаар гү, али богони аад, түргэ түргэн хэхэрүүлжэ болохо. Хэхэрэлгын олошорхо үедэ шуһанай гүйдэл түгшүүрилтэй боложо, дала мүрэ хүшэхэ, толгой дүйрэхэ, шэхэн шууяха гэхэ мэтэ үзэгдэл олошоржо болоно. Хүлэй улаһаа нойтон, хүйтэн жэн абахаһаа ба мүн хүйтэн шанартай зарим эдеэнһээ болодог.

Олгойн хии дарадаг эмээр аргалха болоно. Мүн лэ бөөрын хиигэй эм гү, али эмэй зайе оруулхаа мартажа болохогүй.

Эбһээлхэ үбшэн (бөөрын үбшэн). Шуһанда шургаһан сагаан голой хии мэдэрэлэй худалда харшалан ороходонь, бэень саг зуура таталдан эбһээлхэ, нойр дараха, бэе нуларан оло дахин эбһээлхэ ушар тохёолдожо, хэдэн удаа шанга эбһээлхэнэй һүүлдэ, хиинь гаража, зүндөө бэе һэргэдэг. Энэ хүндэ үбшэн болобошье, эхилхээ байһан гү, али хуурижаһан хиигэй тэмдэг болоно. Тусгаар эмшэлгэ байхагүй, холбоото хии үбшэнэй элшэ болоно.

Сагаан голой хиигэй унал үбшэн. Гэнтэ мэдээ алдан унадаг үбшэн хии шарын унал, голой хиигэй унал хоёрһоо үндэһэлнэ. Голой хиигэй уналай тайлбари хэлэхэдэ мүн лэ дотороо хоёр зүйлэй илгаатай.

- Сагаан голой хии гэнтэ тон түргэн сошон булгилжа, монсогор хии амисхалай ба мэдэрэлэй худалнуудые, улаан хоолойе нэгэн доро эзэлжэ бахалуурдан бариха үедэ хүн мэдээ табин унадаг. Мэдэрэлэй худалда хориггүй байхадань, гар хүлөө हुла табин, амьяа буляалдан, аманһаан заахан сагаан хөөһэ гаргаха гү, али хүнгэн унал — орой унангүй бага найгад гээд үнгэрхэ ушар байдаг. Эдэ бүхы ами хаагша хиигэй унал хахад минутаһаа 3–5 минута хүрэтэр үргэлжэлжэ магад. Хиигэй таража ошоходо, үбшэлэгшэ хүн тамир шадалаа алдан, бага зэргэ унтаад һэргэдэг.
- Сагаан голой хии мэдэрэлэй худалда шурган орохо зуураа, бүхы мэдэрэлэй замые ямаршые эзэгүй болгожо, ами хааха үедэ бэе доторхи мэдэрэл бүхы шадалаараа замаа буляалдан тэмсэлдэхэ, тон шанга таталдаха, бажуулдаха ушар үзэгдэдэг.

Эхэ эсэгийн али нэгэнэйнь гэмһээ дутуу болбосоржо байһан сагаан голой хии үбшэнтэй байха үедэ түрэнһэн үрийн тэрэ сагтаа гү, али хэдэн һара үнгэрһэн хойно хии үбшэниинь бадаран хүсэндөө орожо, унал үбшэн эхилхэ ушар олон үзэгдэнэ. Түрэлхи унал аргалха бэрхэ, 5–10 наһанһаа дээшэ боложо унадаг болоһон хүниие аргалжа болодог.

Сагаан голой хиигэй унал ехэнхидээ 5–30 наһанай хоорондо эхилдэг, 30 наһанһаа дээшэ хүнэй унадаг болохонь тон үсөөн үзэгдэдэг.

Голой хиигэй унал мэдэрэлэй худалай зохидгүй дорбёонһоо гэнтэ хии бүглэн унаха ба хүнийн сагта зүүдэнһээ гэнтэ сошон, бэеын мэдэрэлдэ дорбёо үгэнһэн ушарһаа унабашье, унтаж байһан үе тула юушые болоһыень мэдэнгүй байжа болодог. Унал үбшэн эдэгэбэл дахихань үзэгдэдэггүй.

Унал аргалхадаа, бөөрын хиигэй эм гол болгон голой хиигэй эм туһалагша, уналай эм дахуул, мэдэрэлэй худалай эм һахуул болгон эмшэлхэдэ, түргэн эдэгэдэг.

Олгойн хии. Олгой дотор тогтоһон хүйтэн хии үнишэрхэдөө, олон ондоо үбшэнэй үндэнһэн болоно. Олгойн хиигэй дээшэ хөөрэхэдэ, хэхэрхэ, бөөлжэхэ, хото дотор хии тулажа үбшэлхэ, хооһоор охюулха гэхэ мэтын үзэгдэлтэй байдаг. Олгой дотор тогтоһон хии эдеэндэ дурагүй болгохо, гэдэнһэн дотор хии дүүрэдэг, эдигэн эдеэн хүсэд шэнгэхэгүй, хүлһэнэй шадал доройтожо, хотын шүүһэн шэргэхэ, нойрой хүсэн нуларха, шуһанай шэмэ булангир сүб болон тогтожо

болоно, дотор үргэлжэдөө хатанги шанартай тэмдэг үзэгдүүлнэ. Доошоо бууһан олгойн хии бүдүүн ба нарин гэдэһэндэ орожо, хии дүүрэхэ, хүршэгэнэхэ, шоршогонохо абья олонтой байдаг. Үе-үе гэдэһэн мушхаха, уруу хуулгаха үзэгдэл олон ба бүдүүн гэдэһэнэй шадал һула болоһон ушарһаа мухар гэдэһэнэй хаалга бууруулдаг ушар олошоржо болоно.

Хуушарһан олгойн хиие түрүүлэн туулгаха эмээр хии дараха, хүлһэнэй шэмэ ургуулха эмүүдээр аргалхада хайн.

Набын хии. Набын хии үбшэн ехэнхидээ бөөрын хүйтэн үбшэнтэй холбоотой байдаг болобошье, наба дотор үндэһэлжэ, мүн лэ олон ондоо үбшэн боложо үзэгдэдэг, гансал набада байдаг бэшэ, толгойн үбшэн, ханяадан, зүрхэ голой үбшэнүүд боложо болоно.

Ехэнхидээ эхэнэрэй набын үбшэнэй тэмдэгүүд хадаа нарын үзэгдэл таһалдаха, юумэн һубарижа, хаагдаха, бүршэхэ, үнгэнь хубилха, загтаха мэтын үзэгдэлтэй үбшэнүүд үндэһэлжэ зобоохо, зарим хубиинь отолуулха хэрэгтэй болохо ба хойшодоо үри хүүгэд түрэхэгүй болохо ушарнууд олон үзэгдэнэ.

Бүхы эхэнэрэй үбшэн хуушаржа үнишэрбэл, хамаг хүндэ үбшэнэй гуламта болодог. Жэшээлхэдэ, набын хии хөөрэжэ, хото дотор хии тулаха, хэхэрхэ ба толгой үбшэлхэ болон набын ханяадан мэтые баруун талын эмнэлгын ёһодо набатай холбонгүй эмшэлжэ унжагайруулха ушар олон байдаг. Набын үбшэнүүд ба тэрээнһээ тараһан үбшэнүүдые аргалхадаа, тэдэнэй хоорондох холбоо тон нарыар тодоруулха хэрэгтэй. Наба дотор тогтоһон хии ба хиигэй гэмһээ хубилһан үбшэнүүдые тус тустань илгажа аргалха хэрэгтэй. Набын үбшэнэй эмүүд олон ондоо илгаатай байдаг. Хитадай эмнэлгэдэ гурбан жэлдэ үрэ түрэхэгүй ба мүн түрөөгүй эхэнэрые түрүүлхэ, түрэхэ эхэнэрые 2–3-дахи һарадань гаргуулха, түрэжэ ядаһан эхэнэрые дары сагтань түрүүлхэ мэтын нюуса эмүүд байдаг.

Хии шарын үбшэн. Хүлһэнһөө үндэһэлдэг хүйтэн хии шарын үбшэнүүд тон олон ондоо ба хүндэ байдаг. Тэдэнэй үзэгдэлнүүдые илган хэлэхэдэ:

- 1) Хүлһэнэй шэмын доройтоходо, эдихэн эдээ болбосоруулха шадал буураха, эдээн бүридэ таарахаа болихо ба олгой дотор дүүрэжэ, эдихэн эдээн гэнтэ бөөлжүүлхэ, сохо зулайһаан хүйтэн хүлһэн гараха ушарнууд үе-үе үзэгдэхэ, эльгэнэй шуһан бүршэн үдхэржэ, нойрой үнгэ хүхэрэн, шуһан булангиртаха. Ужахадаа эльгэн хатуужан хабдаха, хэтэрхэдээ дэлюнэй хабан болодог. Энэ үбшэ аргалхадаа, хүлһэнэй шэмэ тэдхэхэ эмүүдээр аргалха, хиигэй хүсэн ехэдэжэ, шарын хүсэнэй тон дутадаг болоболын шарые үргэхэ, тэдхэхэ шухала болоно.

- 2) Шуһан шарын хадхалһаа үбшэн хадаа һүлһэн шуһан хоёрой халуун элшын доройтохо үедэ, ямар нэгэн багахан гэмһээ хүйтэ абаж, сээжэ бөөр ханяахада хадхаха, сээжэһээ шуһан гараха, зарим сагта амисхалха бүри хадхаха ба бага зэргэ зүрхэн үбшэлхэ, ехэнхидээ хабһанай забһараар хадхадаг, нёлбоһоноор шуһан гарадаг. Энэ үедэ уушхан дотор шуһан тулажа, амисхал дээрэ байдаг, зарим сагта ханяада олонтой гү, али огто ханяалгадаггүй. Энэнь бүхыдөө шуһан шарын гү, али хии шарын али нэгэнэйн гэмые анализаар тодорхой гаргадаггүй. Худалаар тодорхой болгожо болохо тула аргалхада хямда. Шуһан хадхалһаа банкаар дары сагтань арилгаха ба саашадань эмээр аргалха ёһотой.
- 3) Һүлһэнэй таралга. Һүлһэн таража, бэе шарлаха, халдабарита үбшэн болодог байбашье, түбэд эмдэ 5–7 хоногой туршада эдэгэдэг тула халдаха забгүй байжа магад. Мүнөө сагта һүлһөө тараһан хүнүүд эльгэ муутай болоһон байдаг. Энэ хадаа хүйтэн шарын үбшэн болоно. Ехэнхидээ һүлһэнэй халуун элшэ доройтоһон ушарһаа болодог.
Аргалха ёһо. Хии шара ехэтэй болобол, хии шарын эм түрүү болгон, эльгэ һүлһэ тэдхэгшэ эм дахуул болгон аргалха, хии шарагүй хаань, эльгэ һүлһэ тэдхэгшэ эм түрүү болгон, бөөрын хии дарагша эм дахуул болгон аргалха ёһотой.
Энээнһээ гадна юрэ бусын аюулһаа гэмтэжэ, бэе шарлажа, үншэржэ, ямаршые аргада номгорхогүй ужахадаа, шээһэн хаагадаг болоһон ушар олон үзэгдэнэ. Энэ мэтые худалай лугшалтаар али нэгэн доторой оньһон худалай гэмтэһыень оложо аргалхада, тон түргэн эдэгэдэг ушар олон байдаг.
- 4) Шуһан шарын бадаган. Шуһанай халуун элшын барагдаха сагта, һүлһэнэй гашуун шэмын халуун элшэ барагдажа, нойр доторхи амтанай шэмэ бадаран, шуһанай булангиртай, хүйтэн шанартай болохо үедэ үбшэлэгшын бэе доройтожо, хүдэлхэ шадалгүй болодог үбшэн олон үзэгдэнэ. Энэнь 2 янзын байдаг:
1) нойрой хүйтэн үбшэнһөө шуһан ба шээһэн булангиртадаг;
2) эльгэ бөөрын хүйтэн үбшэнэй гэмһээ шуһан изармагтан, уһабхи боложо, бөөдэ дулаан элшэ түхээржэ шадахаа болино. Эдэ мэтые аргалхадаа, хоёр зүйлөөр илган таниһанай һүүлдэ, шуһанай халуун элшэ бадаргаха болон шуһа сэбэрлэхэ, шээһэ тууха эмүүдээр аргалхада, хоёр һарын туршада эдэгэжэ болоно.
- 5) Ехэ үлэсхэлэн үбшэн. Үлэсхэлэн үбшэнэй үндэһэн болбол, бөөрэ һүлһэнэй хүйтэн үбшэн хоёрһоо бүрилдэжэ, хото, олгой, гэдэһэндэ бүршэн тогтожо, бүхы эдээнэй замые хии эзэлэн,

эдеэ эдихэ дурагүй болгохо ба нэгэ зарим сагта эдихэ дуратай болобошье, орохогүй ушар байдаг. Гэдэһэн дотороо хатажа шэргэһээр бага боложо, ханшар нюргандаа няалдажа, дотороо хоохон хүнды сээжэ болошодог, тэндэ үбшэнтэй гэжэ сохом үбшэлэгшэ өөрөөшье мэдэхэгүй, зүндөө дотор хооһорхо, үлэсхэлэн үбшэн ехэнхидээ 20-һоо 35 наһанай хоорондохи эрэшүүлдэ байдаг. 20-һоо доошо наһатад ба эхэнэртэ тон үсөөн байдаг.

Үлэсхэлэн үбшэниие аргалхадаа, бөөрын хүйтэнэй эм гол болгожо, шарын хүйтэнэй эм дахуул болгожо аргалжа эдэгээдэг.

Саахарай үбшэн. Бага наһанһаан свеклын саахарай шэмэһээ хүлһэнэй гашуун ба халуун шэмэ доройтожо, эдеэндэ дурагүй болохо, эдихэн эдеэн шэнгэжэ, бээдэ шэмэ үлэхэгүй, туранхай дорой ябадаг багашуул олон, зариманиинь ябан хотын бадха үбшэн ба ехэнхидээ 15-17 наһанһаа эхилжэ, зүндөө заһарбашье, шуһанай халуун элшын бага ушарһаа наһанай тэнгһээ хойшо нуларжа, таргалха болон шуһанай гүйдэл нуларха, мүсэ эзэгүй болохо, мэнэрхэ үзэгдэл олошорно.

Хулһанай саахар шүдэн ба шуһанда хороогүй, нилха болон багашуулда свёклын саахарай шэмэ ехэдэбэл, шүдэн үмхирхэ, үбшэлхэ, жажалха хүсэн багадаа ушарһаа хотын бадха нуурижаха ушар байдаг. Энээнһээ гадна саахарай хоронһоо аалихан шуһанай хүсэн бууража, шуһан изармагтаха ба бөөрын хүйтэн болон шара уһанай үбшэнүүд ушарха ёһо олон үзэгдэбэшье, сохом шэнжэлгэ хэгдээгүй. Худалай сохилтоор шэнжэлхэдэ, үнгэрһэн сагай элдэб жэжэ томо гэмүүд бүхэниие илгажа болохо байбашье, худалай сохилтын заабарин нарин долгиие үзэгөөр бэшэхэ бэрхэ тула, саашадаа техникын тусгаар механизм зохёожо болохо болобошье, хүсэндөө хүрөөдүй байна.

Хүлһэнэй орьёл үбшэн. Хүлһэнэй шэмэ үлүү хурсадажа, эдихэн эдее дары сагтань бусалгаһан мэтэ болбосоруулжа, хэды ехые эдибэшье, саг дары үлдэхэ ба түргэ түргэн эдихые дурдабашье бээдэ шэмэ үгэдэггүй, ходорон гараха ушар ехэнхидээ багашуулда байдаг. Энэ мэтые шарын хүсэн ехэдэбэ гэхэдэ болоно.

Шарлажа үбшэлһэнэй хойно хүлһэнэй хорон шуһанда тунажа, эльгэн үбшэлдэг. Энээниие шарын үлэгдэл гээд аргалха ёһотой. Хүлһэнэй орьёл мүн олон ондоо үзэгдэлтэй: хии санха мушхан үбшэлжэ, уруу нуулгаха, бөөлжүүлхэ, шуһан гараха гэхэ мэтэ. Түргэн шанга хүдэлбэшье, түргөөр үнгэрдэг. Мүнөө сагта хүлһэнэй орьёл олохон дайралдадаг, тэрэниие эмшэд ехэнхидээ эдеэнэй хорон болобо гэдэг, мүн заримдаа хоротой эдеэнүүдшье байдаг, теэд хорото эдеэн ходо ушархагүй.

Һүлһэнэй орьёл болбол дахин үзэгдэдэг, тэрэниие аргалха ёһо: тогтоһон, хороһон шара ба хии шара арилгагша эмүүдээр үбшэлэгшын бэеын тэмдэг дээрэ тогтон тааруулжа аргалха ёһотой.

Толгойн хии шарын үбшэн. Хии шара ехэдэбэл, шара бусалха, гашуун уһан шүлһэн гараха, гэнтэ гүлдиха, илангаяа тоһолиг эдэе эдибэл тоһоор халдаха.

Ехэнхидээ бага наһатан хии шара ехэтэй байдаг, үе-үе хүдэлхэдөө, толгой үбшэлхэ 2–3 хоногто ногоон шара үнгэтэйгөөр бөөлжэжэ, хооһоор хэбтэһэнэй һүүлдэ шарын хорон гаража дууһахадань номгордог. Эндэ эм хэрэггүй, хара шүлөөр заһадаг.

Хии шарые эмнэжэ, хоггүй болгон арилгаагүйдэ хэдэн жэлдэ үргэлжэлһэнэй һүүлдэ элдэб хүндэ үбшэн боложо, зобохо сагта хүргэдэг.

Элдэб һэрюун шанартай жэмэсүүд болон гашуун хёрбоһотой эдээнүүдһээ анханай хии шара ехэтэй хүнэй хии шара ба толгойн үбшэн үргэлжэлжэ болодог.

Арадай ёһодо шүлөөр дарадаг байгаа. Эмнэлгын ёһодо хии шарые арилгагша эм гол болгон, толгойн үбшэнэй эм туһалагша болгон үгэдэг. Энэнь үбшэлэгшын бэе ба үбшэнэйн хэлбэриһээ болохо.

Хии шарын нюдэнэй үбшэн. Толгойн үбшэнһөө дашаран, нюдэнэй үбшэн болохо гү, али эльгэ һүлһэнэй үбшэнһөө нюдэнэй үбшэн болохо ушар байдаг. Энэ бүхыдөө хии шарын нюдэнэй үбшэн болоно. Үзэгдэлын нюдэн газраа талаһаан уһатажа улайха, няагаһатаха, нюдэнэй сагаан үүлээр хушагдаха. Юрэ нюдэнэй хараа муудаха, шара ногоон туяа болон һолонго харагдаха.

Доторһоо үбшэлһэн нюдэн, толгойн үбшэнтэй холбоотой болобошье, үндэһэниинь хии шараһаа болодог тула ганса нюдэ эмшэлхэдэ туһагүй, хии шарын эм гол болгон, нюдэнэй, толгойн эм туһалагша болгохо. Нюдэндэнь газраһаань үбшэнэй тэмдэг байбал, нюдэнэй дуһал эм үгэлсэхэ.

Хии шарын холёо үбшэн. Бүрилдэһэн, хоргодоһон хии шарын холёо үбшэнэй тэмдэг хоёр янзын байдаг.

1) Һүлһэнэй хүйтэн хиигэй элшэ бадарган, хэбэлиин һудал дамжан, уураг толгойдо нэбтэржэ, ухаан бодол манаран, һанаан сэдхэл гажахадаа, хоёр үзэгдэлтэй:

- а) аманһаа сагаан хөөһэ гарган, шүлһэ, нёлбоһон элбэгтэй, зарим сагта унтаха нойр ехэтэй, эдэе хоолдо дуратай;
- б) эдэе хоолдо үе-үе дурагүй, нойр багатай, зүрхэн һула, шуһанай гүйдэл аалин, бэень тамиргүй болохо; зарим сагта эдэе хоол

ямаршые илгаагүй ехээр эдидэг болобошые, бээдэнь хүсэд шэмэ үгэдэггүй, элдэб үгэ шалиха, дэмы энеэхэ ба уур сухал ехэтэй, нюдэнэй сагаанай худанан бүдүүн болохо ба улайха, уһатаха, элдэб хии үзэгдэл нюдэндэ харагдаха, шэхэндэнь элдэб хии үгэ дуулдаха, юрэ бусын ханал бодол олошорхо.

- 1) Хии шарын гэмһээ хотын бадха тогтожо, хии бадхын холёо үбшэн бии болодог, тэрэнэй бүхы үзэгдэлынь дээрэхитэй адли болобошые, эдээндэ хомхой, үе-үе бөөлжүүлдэг, нюһа нёлбоһо ехэтэй, шүлһэ һубарюулжа ябадаг, зарим сагта элүүр ябадаг, зарим сагта ухаа бууруулжа, манаран ябадаг.

Аргалхадаа, хотын бадхаһаа орьёлон гаража байдаг хаань, хотыень сэбэрлэн арилгаха эм гол болгожо, холёо үбшэнэй эм хожомдуулан үгэхэ. Хии шарын холёо байгаа хаань, шуһанда халуун элшэ бүридүүлжэ, хии шарые дараха эмүүдээр аргалжа болоно.

Хии шарын унал үбшэн. Унал үбшэнэй уг үндэһэн хии шараһаа болохо байбашье, энээндэ бөөрын хүйтэнэй гэм толто болоно. Һүлһэнэй хүйтэн хиигэй дүлэн олгой дотор хоргодон, үни удаан тогтожо, мэдэрэлэй худалтай нягта холболдон, бэе болон сэдхэл заахан дорьбохо, сошохо ушарһаа мэдэрэлэй худал Һүлһэнэй хиие ёборон хүдэлгэжэ, агшан зуура хиигээр бүглэгдэн унахадаа, амисхал тэмсэжэ, бүхы шүрбэһэ, худал таталдаха. Энэ хадаа номгон дошхон хоёр зүйлэй үзэгдэлнүүдтэй:

- 1) Номгон унал — хүл дээрэ ябаһан аад, бага зогсон алдажа, нэгэ хоёр найган татаад үнгэрдэг. Аягүйгөөр абья гаража унаад, амьяа буляалдажа, богонихон сагта хэбтэжэ тэлэрхэдээ, бага унтаад заһардаг. Ама хатаха, шүлһөө түргэ түргэн залгиха, энэнь шуһанай худалда дамжаһан унал болоно. Һудалайнь лугшалта түргэн шанга, мэгдүү байдаг.
- 2) Дошхон уналай бүхы үзэгдэлынь дээрэхитэй адли байбашье, дошхон түргэн, бүхы бэеын шүрбэһэ худал ехээр таталдадаг, энэнь шүрбэһэ худалда бууһан хүшэр хүндэ унал болоно.

Дээдэ хоёр зүйлэй уналда хотын хүйтэн бадха хабсаралсаһан байбал, аманһаань сагаан хөөһэ гараха ба нюһа нёлбоһо ехэтэй байха, тэлэрһэнэй хойнонь бэень ехээр һулардаг. Хэдэн жэлдэ үргэлжэлбэл, ухаан бодол һуларха, аараг мартамхай болохо. Хии шарын унал ехэнхидээ бага наһанһаа эхилдэг, заримдаа түрэлхиин байдаг, нилхадта үзэгдэнэ. Табан зүйлэй унал үбшэниие танижа аргалхада,

бүхэ үбшэн бэшэшье һаа, түрэлхиин унал аргалхада нилээд бүхэ байдаг, нарайдань аргалха ёһотой.

Нэгэдэхи арга: хии шарые шуһанһаа илгажа, шуһанай хүйтэн ба хии шара арилгаха эмүүдээр аргалха.

Хоёрдохинь: хии шарые худаһа шүрбэһэнһөө илгажа, шүрбэһэ тамиржуулха ба хии шарын эмээр аргалха.

Гурбадахинь: дээрэ нэрлэгдэһэн хоёрой али нэгэндэнь хотын бадха хамтарһан байбалнь, хотын бадха арилгагша эмые дээрэ зааг-даһан эмэй туһалагша болгон үгэлсэхэ.

Бүхы һэрюун шанартай эдеэнүүдые сээрлэхэ хэрэгтэй. Хии ша-рын унал үбшэнтэй бэеын тамир шадал дорой байдаг. Мүн элдэб үбшэн нүхэсэлтэй байдаг. Тэдэ бүхые нэгэн доро аргалжа болохо байбашье, эмынь хоорондоо таарахагүй ушар байжа болодог.

Хада уулын, талын үбшэнүүд. Түбэд эмэй заабаринууд соо хада уулын забһарай ада үбшэн бии гэжэ хэлэһэн байдаг. Тиимэ үбшэндэ дайрагдаһан хүниие хада уулын забһарай альбан сабдагта хорлог-доо гэжэ гүрэмэй ном уншуулдаг байгаа. Үнэндөө тэрэ тиимэ бэшэ, харин үбшэлэгшэ хүн хээрэ, хада, тала газараар ябаад, шиигтэй га-зарта унтаад гү, али халуун хүйтэнэй харшалдаһан агаарта дайрал-дажа, ехэнхидээ элдэб хии үбшэн ба ухаа муутай болоһон ушар олон байдаг, эдэниие худалай лугшалтаар үбшэнэйнь шанар тодорүүлжа эмнэдэг байгаа.

Уһа намагай ада үбшэн. Намарай сагта уһа мүльһэнэй хүрэжэ байха үедэ гү, али хабар мүльһэнэй гэдэжэ байха үедэ хүйтэн уһанда гү, али уһанай жабарта үлөөлгэжэ, мэдэрэлэй худалда хүйтэ абаһанһаа һалга, дүлии ба бөөрө, зүрхэнэй үбшэнтэй болоһон хүнүүд, ехэнхидээ багашуул олон байдаг гэжэ тоологдодог һэн.

Ехэ мүрэн дээрэ гү, али уһанай эрьедэ хии ба уһанай уурал хоёрой харшалдаһанһаа боложо хии үбшэн тодордог. Эдэ бүхыһөө бээ хамгаалха шухала ба илангаяа уһан дээгүүр ябахадаа, уһанай жабарта даарахагүйе нягталан оролдохо ёһотой.

Арһанай үбшэн. Халуун хүйтэн агаарһаа шалтагаалһан арһанай үб-шэниие «альбан харша» жабарай үбшэн гэдэг. Хасар, урал болон гар, хүлэй арһан хахарха, бэеын арһан зулмарха. Гал намарһан, саа, бадха мэтын арһанай үбшэнүүд — бүгэдэ хүйтэн үбшэнэй шуһанда бууһанай ба мүн баһа ямар нэгэн юрэ бусын сагай ушарха үедэ хүйтэн халуунай харшалдаһан хиигэй гэмээр элдэб олон зүйлэй арһанай үбшэн буужа, хүниие зобоодог гэжэ тоологдодог. Тэрэнь арһанай газааһаань хатажа, доторһоонь шуһанай хангалтагүй боло-һон ушарһаа болодог.

Зүүн зүгэй эмнэлгын ёһодо, бүхы үбшэнэй узуурын оложо, элдэб арһанай үбшэниие хямдаар арилгадаг байгаа. Түбэд эмнэлгын ёһодо бузарай хийгэй агаарһаа бүридэһэн үбшэн гэдэг. Энэнь шэнжэлэн үзэхэдэ, тон зүб байха юм: агаар дотор элдэб хорото зүйлнүүд холилдожо, аалихан хорлоһоор хүсэндөө ородог.

Саа үбшэн. Ямаршые үбшэгүй, элүүр ябаһан хүн аад, гэнтэ бэеын зарим хуби мэдэрэл алдажа, эзэгүй болошодог. Энээнһээ боложо үхэдэгшые ушар үзэгдэдэг. Энэениие түбэд эмнэлгын ёһодо саа үбшэн гэжэ нэрлэдэг. Иимэ үбшэн илангаяа монгол һарын 8-най (хахад нара), 15-най (түб түхэреэн нара), 22-й (хахад нара), 30-най (һарын забһар) — эдэ 4 үдэрнүүдтэ дайралдажа болохо. Энэ үедэ сонхоор ороһон һарын туяа доро унтахада ехэ аюултай гэжэ тоологдодог байгаа. Энэ саа үбшэндэ хүн бүхэн дайрагдадаг бэшэ, түрүүндээ хүйтэн шуһатай болоһон хүндэ ехэнхидээ тохёолдодог. Мүн баһа операциин һүүлээр болон сохигдоһон, хабшагдаһан бүхы бэень гү, али зарим хубинь мэдэрэлгүй болоһон хүнүүд олон үзэгдэдэг. Эдэ бүгэдэ ушарнууд мэдэрэлэй худаһануудай гэмтэлэһнһээ болодог. Иимэ үбшэн ехэнхидээ наһатай хүндэ ушардаг, бага наһатанда үсөөн үзэгдэдэг, тэдэнэй шуһан ехэнхидээ халуун шанартай байна ха юм.

Эдэ бүхы үбшэнүүдһээ бээ хамгаалха хэрэгтэй, илангаяа элүүр бээтэй хүн бэеынгээ һайнда найдажа, хайхарамжагүй ябаһаар үбшэ ушаруулһанайнгаа хойнонь бээ хамгаалжа эхилдэг, энэнь хожомдоһон ушар болоно.

ЭДЕЭ ХООЛ БА ХУБСАНАЙ ШАНАР

Эртэ саһаа хойшо зүүн зүгэй хүн зон Энэдхэг, Түбэд, Хитад, Монгол, Буряад оронуудай аргашадай эмнэлгын ёһодо элдэб зүйлнүүдые хабаадуулдагые шэнжэлжэ ябаһан баримтанууд олон байдаг.

Дэлхэй дээрэ хүн түрэлтэн тон олон ондоо байдалтай, олон ондоо бодолтой, олон ондоо эдеэтэй, эдэе хоол шанаха, болбосоруулха ёһо тон олон ондоо байдагые һаа, юрэнхы дээрээ эдээн бүхэниие шанаха, болгохын хэм гурбан янза илгаатай. Тэрэнэй саана ууха ундан, эдихэ эдээн бүхэн халуун, хүйтэн, дунда гурбан элшын али нэгэн зайе бээдээ тогтооһон байдаг. Хүн түрэлтэнэй эдэе хоолой зүйл хэды олон байбашье, гол түлэбынь дүрбэн зүйлһөө бүридэнэ, нэрлэхэдэ:

- уһан,
- шорой,
- ургамал,
- амитанай мяха шуһан ба шэмэтэ эдээн.

Халуун, хүйтэн, дунда гурбанай шанар. Энэ гурбанай шанараар ил-гахада, уһан хүйтэн шанартай юм, халуун шанартай уһан огто байхагүй.

Эдеэн дотор ородог шоройн (шэмын) зүйлнүүд. Эдэ зүйлнүүдһээ халуун шанартайнь тон үсөөн, улаан ба сагаан даһан, марса хужар — эдэ гурбан халуун шанартай болоно, бэшэ эдеэндэ ородог шорой шулуунай шэмэ бүгэдэ һэрюун шанартай байдаг.

Эдеэндэ ородог ургамалай зүйлнүүдһээ халуун шанартайнь: ороо-һото тарьяанһаа — шэниисэ, обёос, халтар арбай (ячмень), жамня-мидаг, усуу эдэ мэтэнүүд халуун шанартай байдаг. Мүн тарьяанай заримань дунда шанартай байдаг, нэрлэхэдэ: хүхэ яарса, гурбалжан тарьяан, горох, шошо гэхэ мэтын тарьяанууд хүйтэн шанартай болоно.

Тон һэрюун шанартай тарьяан гэхэдэ: шара будаа, сагаан будаа, боро тарьяан, гальяан, кукуруза гэхэ мэтынхид болоно.

Тоһолиг тарималнуудай олонхинь халуун гү, али дунда шанартай байбашье, ургамалай тоһон ехэнхидэ хии шара хүдэлгэдэг зүйл болодог.

Ногоон тарьяанай халуун шанартайнь: гашуун лобон, һонгино, мангир, шубуун хүл, баатарша, мята, анис, хрен, кориандр, эстрагон, гвоздика, кордамон, бадьян, мускатна һамар, имбирь, фенхель, черемша, тмин гэхэ мэтэ.

Дунда шанартай гү, али хүйтэн шанараар тон һулахан ургамал-нууд гэхэдэ: хартаабха, морхооб, улаан свёкло, шэнээр эдихэдэ помидор, үгэрсэ, арбуз, тыквэ, редискэ гэхэ мэтын олон байбашье, огто хүйтэн шанартай байха юм.

Ногоон тарималай тон хүйтэн шанартайнь: капуста, репэ, сагаан свёкло, саахар, дыни болон бэшэ дулаан орондо ургадаг эдеэнэй зүйлнүүд.

Амтан эдеэнэй халуун шанартайнь: хара, улаан перец, имбирь, горчица ба дээрэ нэрлэһэн зүйлнүүд.

Һэрюун шанартайнь: лаврово набша, гэшүүнын ба хуриган шэхэ-рэй набшанууд, эдэ гурбан тон хүйтэн, петрушка, розмарин, цедра гэхэ мэтын олон зүйл орон бүри байдаг.

Буурсагта эдеэн ба жэмэсүүд. Буурсаг ба жэмэс болон, сэсэг набшын шэмын эдеэнүүд тон олон болобошье, тэдэнэй шанарые илгaha бэрхэтэй байбашье, гол түлэбынь хэлэхэдэ, халуун, хүйтэн, дунда гурбанай уг шанар олохо хэрэгтэй.

Сэсэг набшын зүйлнүүд. Эдеэндэ ородог сэсэгэй зүйл олон бэшэ гэбэшье, улаан гүргүм, шара гүргүм мэтын тон үнэсэн ехэтэй сэсэгүүд байдаг, тэдэнэй шанар дунда гэбэшье, һулахан һэрюун шанартай, набшын зүйлнүүдһээ зүүн зүгэй арад зоной ехээр хэрэглэдэгынь

ногоон сай болоно. Шэнгэнээр шанаһан ногоон сай тон һайн шуһа шэнгэлхэ, шэнэ шуһа ургуулха, эрхим шуһанай тэжээл болоно. Үдхэн сай шуһа үдхэрүүлхэ, шуһанай даралта нэмээхэ.

Ногоон сай. Унданай шанартай ногоон сай шанажа уудаг заншал олон ондоо байдаг. Сайн модон хоёр зүйл байбашье, набшыень хэдэн ондоогоор болбосоруулжа, ногоон сай, бутархай ногоон хатуу сай, хуриган сай гэхэ мэтэ болгодог. Газар уһанда тааруулһан ёһоор шанаһан сай уухада, элдэб газар нютагай хүн зоной буйлуулан хэрэглэхэ ба амта оруулдаг гурим нэгэ адли бэшэ. Зарим газарай зон өөһэдынгөө заншалаар амта оруулжа, сайгаа шанадаг, бэшэ ямаршые эдээ хоол холингүй, гансал тэрэ сайгаа уудаг зон олон. Буряад, монгол зонууд ехэнхидээ ногоон сай хүөөр сайлгажа уудаг, мүн зарим газарта хүтэй сай дабһа гү, али хужар холижо уудаг, тэрэ болбол хүнэй бээдэ хии олгохогүй туһатай гэжэ тоологдодог.

Мүн хүөөр сайлгahan дабһатай гү, али хужартай сай уудаг хүнэй хото гэдэһэндэ сугларһан хорото залхаг үнгэр, бэдхэ шарха мэтые сэбэрлэн угаажа байдаг. Саг үргэлжэ дабһатай гү, али хужартай сай уудаг газарай хүн зоной бээын хүсэн, хото гэдэһэн ехэнхидээ һайн байдаг. Энэ үедэ манай ороной хүн зон ехэнхидээ сайда саахар холижо уудаг болонхой, энэнь амтанһаа бэшэ ямаршые туһагүй, гансал унда харюулхын тулада болоно. Харин бага наһанай ба залуу зоной шүдэн саахарай амтанһаа гэмтэхэнь, шуһаниинь хүрэхэнь тон олон. Мүн зарим нютагта хүтэй сайн орондо зутантай сай шанадаг, энэнь эдээ хоолой ба амтанай талаар шэмэтэй. Зутан (зутараан) гэдэг тоһондо хуураһан гурил хара сайда холижо шанахада, сай зөөлэн һайн хоол болодог.

Үнэхөөрөө, бээдэ тэжээл болохо сай шанаха гэбэл, ногоон сай һайнаар эдээшүүлжэ, хүөөр сайлгаад, заахан бусалгahanай һүүлдэ литр бүри нэгэ томо халбага шара тоһо холёод, дабхар бэлүүртэй заахан һабада хэжэ, 8–10 дахин бэлэжэ, дахин тогоондо хэжэ заахан бусалгаад, үдэрэй 3–4 дахин уубал, бэшэ ямаршые шүдэндэ торохо эдээ эдингүй хэдэн хоногто гү, али хэдэн һара ябажа болодог, иимэ сайе хөөрсэгдэһэн сай гэдэг. Буддын шажанай ехэ ламанар энэ сай уудаг байһан юм.

Эмтэй сай. Элдэб үбшэндэ дайрагдаһан хүндэ сайда шанажа уудаг эм үгэдэг байһан юм. Үбшэн хүнэй үбшэнэй ёһоор сайтай шанажа уудаг эмүүд байдаг, тэрэниие шанажа ууха заабари мүн эмшэн заажа үгэдэг. Энээнһээ гадна зарим хүнүүд шэхэр холижо шанадаг, энэнь хүнэй бээын элүүрые хамгаалха ба илангаяа нюдэнэй хараа хамгаалха талаараа нилээд туһатай байдаг. Сайда үзэм холижо шанахада, доторой халууниие арилгадаг.

Дотороо халуунтай хүнэй хоргол хатаха, ундан хүрэхэ, хэлэн үнгэртэхэ мэтын хуушан үбшэнэй тэмдэг байбал, үзэмтэй сай уухада таарамжатай.

Хатуу ба хуриган сай. Хатуу болон хуриган сайда лимон гү, али лимонной кислота, саахар мэтые холижо уудаг гурим дулаан ба дунда дулаан баруун оронуудай заншал болоно. Энэ туһань хотын гашуун шүүхэн багадаһан хүндэ туһатай болобошье, лимон хүйтэн шанартай тула ябан, шуһан хүрэхэ, хүндэ үбшэ ушаруулжа болохо.

Баруун ба халуун оронуудай хүн зон какао болон кофе уудаг заншалтай, тэрэнь хүйтэн шарые хүгжөөхэ шанартай тула, олон зондо таарахагүй юм. Тэрээнһээ гадна тон гашуун, үсхэн сай уухада, зүрхэндэ харша. Олон ондоо нэрэтэй сайнууд байдаг тула, ямаршье сай бүхэниие сайн гашууе мэдэгдэхгүйгөөр эдешүүлжэ ууха ёһотой, сайн гашуун амтые саахараар даруулжа уудаг буруу, хожомоо зүрхэнэй үбшэ болбосоруулжа болоно.

Хайхан ногоон сай уухадаа, бэе халажа, эсэнхэйе нэргээжэ, бээе хүнгэрхэ ба шадал тамир нэргээхэһээ гадна, шуһан шэнгэрхэ, хуушан шуһанай сүб шүүрэн гараха, эдээнэй шэмэ хэблиин замаар ябажа, шэнэ шуһан урган гаража, ута наһатай, энхэ элүүр болгодог. Үдэр бүри ууһан энэ ундан, эдихэн эдээн бүгэдын шэмэ шүүхэн тусхай хуби зэргээрээ шуһанай замда орожо, хүгшэрхэн шуһан эдээнэй үлэгдэлтэй хамжан гараха гэжэ түбэд эмнэлгын хантабай заабарида байдаг юм.

Буурсагта ба хорхинсогто эдеэн. Халуун шанартай буурсагуудһаа: хушын һамар эрхим халуун шанартай, тоһолиг шэмэ тэжээл ехэтэй, илангаяа тамир багадаһан хүндэ һайн эдеэн болоно, һамарай эдеш нюхажа сай сайлгажа уухада, бөөрын хии дараха, мүн бэеын элүүрые хамгаалха, боржогор һамарай эдеэн (грецкэ) болон манай Уссурийн тайгада ургадаг (орех маньчжурский) һамар мүн хүйтэн шанартай байбашье, хии шарые ехээр хүдэлгэдэг тула, хүйтэн шуһатай хүндэ таарамжагүй болохо юм.

Фүндүүг һамарай эдеэн мүн һула халуун шанартай байбашье, халуун хии шара тэдхэдэг.

Хитад һамар гэдэг (*бобы*) газарай хүрьһэн доро ургадаг, һэрюун шанартай байһан тула, хии шара, бадха хүдэлгэгшын нэгэн болоно.

Һамарта каштанай үрэ манай ороной баруун урда дулаан оронуудта ургадаг хэдэн ондоо каштанууд сооһоо эгээ томо түхэрээн набшаһатай, модонойнь эдеэн халуун шанартай тула, тон һайн хоол болодог, түбэдөөр «халма гоюу» гэдэг.

Үрэ жэмэсэй зүйлнүүд. Эдөөндэ ородог жэмэс тон олон байбашье, халуун шанартай жэмэс үсөөн, ехэнхидээ нэрюун шанартайнь олон, тэдэнэй дунда дошхон хүйтэн шанартай жэмэсүүд олон байдаг.

Тус тустань нэрлэн хэлэхэдэ: гүлзөөргэнэ зэдэгэнэ хоёрые ха-таагаад, сайда холижо халуугаар уухада, бэе халаха, хүлэрхэ, энэнь богонихон сагта халуун шанартай болодог. Долоогоно, нохойн ху-шуун, курма дунда шанартай.

Хүхэ ба хара нэрһэн, банан, дерен, персик, миндаль, абрикос мэ-тынхид хүнгэн нэрюун шанартай.

Шасаргана, үзэм, сенбрүү, хара шабаг, мойһон, калина, алирһан, мандарин, лимон, рябина гэхэ мэтын жэмэсүүд бүгэдэ нэрюун ша-нартай болобошье, тус тустаа хүндэ, хүнгэн шанартай байдаг. Эдэ бүхэниие эдидэг хүнэй бэеын үбшэнэй жэшээгээр зохихо ба зохи-хогүйн тэмдэг үзүүлжэ болохо, үбшэлэгшын бээдэ тэдэнэй таараха, таарахагүйе эмшэн заажа үгэдэг юм.

Тэдэнэй дунда тон хүндэ хүйтэн шанартай жэмэсүүд гэхэдэ, ма-най орондо ургадаг гурбан түрэлэй үхэр нюдэн, клюква, илангаяа халуун орондо ургадаг ананас, лавр, шоколадна какао, мандарин, лимон, цитрус бигарадия, цитрус биргамия, виноград гэхэ мэтын жэмэсүүд хүйтэн уларилта ороной зондо, шуһанай халуун элшэ арилгагша хорын шанартай болохо гэжэ тоологдодог.

Шэмэ шүүһэнүүд. Халуун шанартай шэмэ шүүһэнүүд гэхэдэ: улаан таряанай ба обёос, ешмээнэй архи, хүнэй архи, анисай, перецын ар-хи, эдэ бүхыдөө хүнэй бэеын халуун элшэ бадаруулха, хии үбшэн даража болохо.

Нэрюун шанартай шэмэ шүүһэнүүд. Коньяк, шампанска болон бэшэ жэмэсчээ гаргаһан бүхы улаан сагаан архинууд ба жэмэсэй шүү-һэнүүд болон, жэмэсчээ шахажа ба нэрэжэ гаргаһан бүгэдэ нэрюун шанартай, ногтоохо ба ногтоохогүй ундан, пивэ, эдэ бүгэдэһөө шу-һаа хүрэхэн ба хүйтэн болон хии үбшэн бүхэндэ ташуур болодог ту-ла, дээрэ нэрлэхэн жэмэсүүдэй шэмэ ехээр уухые хоримжолжо ба зарим бэе муутай хүндэ огто хорихо ёһотой болоно. Тэрээнһээ гад-на сагаан будаагай, кукурузын, гальянай, шара будаагай, хара таряа-най архинууд хүйтэн шанартай.

Хүнэй шэмэнүүд. Адуунай хүөөр эһээжэ хэхэн сэгээ халуун шанартай тула шуһа халааха, гүйлгэхэ талаар хайн, хүнэй бээдэ халуун шэмэ үгэдэг тон хайн ундан болоно. Хониной хүн ба хониной хүөөр эһээ-жэ хэхэн тараг шуһанай гүйдэл болон мэдэрэлэй худал заһаха, нойр хоол хайжаруулха. Мүн халуун шанартай, илангаяа халуун зунай сагта шуһа шэнгэдхэдэг, үргэхэ нойр хайжаруулдаг ундан, эдөөн

болоно. Хониной хүнэй архи эрхим халуун шанартай. Энэ архиие тон хүйтэн үбшэнэй эмдэ ташуур болгон үгэдэг байгаа.

Үхэрэй хүн дунда шанартай болобошье, тэрэнь ямар сагта, ямар шэмэтэй үбһэ ногоо эдижэ ябаһанһаань болохо тула, хүдөө газарай хяаг үбһэн ехэнхидээ халуун шанартай, гол намаг газарай ба кукуруза болон капуста, турнепс мэтын ургамалнууд ехэнхидээ хэрюун шанартай тула, мүн хүнэйн шэмэ хэрюун шанартай болодог.

Юрэнхыдөө тэгшэ шанартай байбашье гашуун бозо, шара тоһон, хүнэй архи халуун шанартай, хурууд ба хатаһан айруул, ээзгэй, шалхамаг гэхэ мэтын эдеэнэй зүйлнүүд гэдэһэ, дотор аргалха шадалтай, түүхэй ба гашалһан хүн гэдэһэ, дотор шэнгэлхэ, сэбэрлэхэ шадалтай.

Үхэрэй хүөөр олон ондоо эдээ хоол хэжэ болохо, тэрэнэй шэмэ хүнэй бээдэ тэжээл үгэхэһөө гадна олон зүйлэй үбшэнһөө хамгаалха, эмнэхэ шадалтай байха юм. Бусалгаһан аарсан, шара тоһон гэхэ мэтын эдеэнүүд хүнэй бээдэ халуун шэмэ болбосоруулха, хамаг хүйтэн ба хии үбшэнүүдһээ аршалха.

Мүн харлаг үхэрэй хүн халуун шанартай, тэжээл ехэтэй байха. Илангаяа ехэ хү үгэдэг үүлтэрэй үхэрэй хүн, эдихэн үбһэ ногооной ба бэшэ эдишын шэмэһээ боложо, хүнэйн халуун хүйтэнэй шанар түргэн хубилжа болодог.

Ямаанай хүн бүхыдөө хэрюун шанартай, тиибэшье тэрэнэй эдидэг эдээ хоолой хүсөөр тэнсүүлжэ, тэгшэлжэ болохо. Гахайн хүн хүйтэн шанартай, нохойн хүн халуун шанартай гэхэ мэтын илгаатай.

Хүнэй хүн уг халуун шанартай байбашье, зарим сагта гү, али үргэлжэдөө хэрюун шанартай байжа болоно. Тэрэ эхэнэрэй бээ махабад болон шуһанай халуун ба хэрюун шанарһаа боложо, хүнэйн шанар үдэр саг бүридэ хэлгэн илгарна.

Нарай хүүгэдэй бэеын тамир, түрэнэн эхынгээ хэбэлиин замһаа боложо, түрэлхиин хүйтэн шуһатай байжа болодог. Тэрэнь бээдэнь элитэ гү, али нюуса байжа, ямар нэгэн шалтагаанһаа дошхорон хүдэлжэ, шэнэ үбшэн бии болодог ушарнууд олон үзэгдэжэ байдаг.

Амитанай мяха, шуһанай шанар. Амитанай мяха, шуһан халуун, хүйтэн, дунда гэжэ гурбан янзын илгаатай. Нэгэ амитанай мяха шуһан нэгэл шанартай байдаг болобошье, амитан бүхэн тус тустаа халуун, хүйтэн, дунда гурбан зүйлэй элшын хүсөөр амидаран ябадаг тула, байгааалиин баялигыг зүбөөр эдижэ, эдлэжэ, бэеынгээ тусхай элшэ хамгаалан ябаха зэргэтэй гэжэ тоологдодог.

Хүн түрэлтэнэй бээ халуун шуһатанда тоолодог болобошье, олон зүйлэй эдээ хоол хэрэглэдэг тула тэдэнэйнгээ хүйтэн, халуунай шанар тэнсүүлжэ эдээлхэ ёһотой байгаа. Тээд илангаяа мүнөө оршон байгаа сагта хүнэй эдээн ехэнхидээ хүйтэн шанартай болоһон ушарһаа хүнэй шуһан ехэнхидээ хүйтэн шанартай боложо, халуун

элшээ барагдахан хүнүүд элдэб үбшэндэ дарагдахань олон үзэгдэнэ. Хүн бүхэн өөрынгөө бээдэ таараха эдээ хоол, унда хэрэглэхэ ёһотой байһан аад, тэрэнээ зүбөөр оложо, танижа тэнсүүлхэ зүйлнүүдые мэдэхгүй ушарнууд олон байдаг ушарһаа хайран бээ гэмтээнэ.

Малай, ангай болон шубуунай мяхан. Адуун, элжэгэн халуун шуһата амитан болоно. Тиимэһээ адуунай мяхан үлэмжэ халуун шанартай тула бөөрын ба дотор халуун болон хии халуун, шарын халуун бүгэдые хүдэлгэжэ болобошье, шуһанай халуун элшэ арьбадхажа, илангаяа хүйтэн шуһатай хүндэ туһатай.

Хониной мяхан мүн халуун шанартай. Хониной борьбо, тойной яһанай шүлэн халуун ба хүйтэн хии дараха, бээдэ шадал үгэдэг дом аргын зүйл болоно. Гахайн мяхан, ямаанай мяхан хүйтэн шанартай, бөөрын хии болон хүйтэн үбшэ хүдэлгэхэ, бэе нулатай хүндэ огто таарахагүй. Нарлагай мяхан, тэмээнэй мяхан, хайнагай мяхан бүгэдэ һэрюун шанартай тула бөөрын, нюрганай үбшэ хүдэлгэхэ. Үхэрэй мяхан тэгшэ шанартай.

Зэрлиг амитанһаа хара гүрөөһэн, шандаган, тарбаган, хэрмэн, нохой гэхэ мэтын амитад халуун шуһатай болоно.

Хүнгэн хүйтэн шуһатай амитад. Боро гүрөөһэн, доргон гэхэ мэтын ангууд. Тон хүйтэн шуһатан — буга, марал, ама сагаан буга, хаб мэтын уһанай амитан. Бүхы арьяатанай мяхан халуун шанартай ба хамаг халдабарита үбшэнэй бактери алаха табисууртай амитан байха юм. Элеэ, бүргэд мэтын мяхаша шубууд мүн энэ мэтэ хорото бактериие алаха шуһатай юм.

Жэгүүртэ амитанай мяханһаа борбилоо, онголо, түүтэй, сагаан хойлог, индюк гэхэ мэтын амитад халуун (шанартай) шуһатан болоно.

Тахяа, хура, хүдүү, тоодог, тогод мэтын амитад дунда ба хүнгэн һэрюун шуһатад болоно.

Галуун, хун шубуун, нугаһан, харгана, тохорюун, ангир гэхэ мэтын уһанай шубуунай шуһан бүгэдэ тон хүйтэн шанартай.

Загаһанай мяхан. Уһа мурэн дотор хэдэн олон түрэлэй загаһад амидаран ябажа байдаг, тэдэ бүгэдын мяха шуһан һэрюун шанартай болобошье, загаһанай мяхан уһалиг хүнгэн шанартай тула, халуун хии бэлээр хүдэлгэхэ шадалтай байдаг. Илангаяа хүйтэн хии үбшэ олон жэлэй туршада аалихан хүгжөөн бодхоохон ушар байдаг. Уһан дотор ябадаг амитад: уһанай хорхой, хаб, халюун болон бэшэ бүхы дүрбэн хүлтэн ба һэлюуртэ амитан бүгэдые хүйтэн шуһатан гэдэг.

Үбшэн хүн бүхэн бэеынгээ үбшэндэ таараха эдээ эдихэ ёһотой, мүн эмшэлэгшэ тэрэнэй бээдэ таараха тусхай эдээ заажа үгэдэг байгаа.

Шүлэн эмнэлгэ. Хониной борьбо тойн хоёрой яһанай шүлэн бүхы хии дараха шадалтай, тэрэ шүлөөр хиигэй эмүүдые даража уухаһаа гадна, нэгэ аяга боро шүлэ уухада, толгой эрьехэ, шэхэнэй шууяха, дүржэгэнэхэ, нойр алдаха мэтые арилгаха. Шанаха ёһо: хониной борьбо тойн хоёрые нэгэ аяга уһанда 5, 10, 15 минута бусалгажа, заахан дабһа хээд ууха, тэрэ яһаяа гурба дахин бусалгахада болохо, хониной далын барюул ба толгойн яһан адли шанартай.

Хорхогой шүлэн. Элүүр бээтэй хүнэй бээын тамир хамгаалха ба хамаг хүндэ үбшэнэй һүүлдэ бээын тамир шадал найжаруулхын тула, жэл соогоо нэгэ дахин гү, али хоёр дахин хорхог хэжэ эдихэ ёһотой гэдэг буряад зоной заншал олон зуун жэлһээ үргэлжэлжэ байһан юм. Энэ хадаа мүн лэ бээын тамир шадал найжаруулдаг, элдэб үбшэнэй халдаха нэбтэрхые зайлуулдаг гэжэ тоологдодог.

Хорхог шанаха ёһо. Хониной шэнэ мяханай нэрэтэ яһан бүхэнэй зүйл болон табан соло, зургаан сабын зүйл бүринүүдһээ модон хүнэг дотор хэжэ, буласа уһа хээд, дабһалаад, юһэн заахан шулуу улаан болотор галда халаагаад, торхотой мяхан дотороо хабшагаар абажа табяад, хушажа бусалгахада, тон амтатай хорхог, буряад зоной хэрэглэдэг ба эдидэг 75 дом аргын нэгэн болоно.

Амтан эдеэн. Амтанай эдеэндэ дэлхэйн амитан бүхэн дурладаг болобошье, буряад зоной хүндын амтата эдеэнүүд гэхэдэ, хүнэй үрмэ, хурууд, тоһондо шанаһан бообо, саламаад (шанаһан зөөхэй), бууза, хуушуур, хонин, үхэр, адуунай тарган мяхан, тоһон — эдэ бүхыдөө хүнэй тамир найжаруулха халуун шанартай тон һайн хоол болоно.

Манай орондо сагаан свёклын саахар элбэг, тэрэ бүхы эдээ амтажуулхын тула холигдодог. Хүн түрэлтэнэй бээын эрхим элдэ болохо шүдэндэ свёклын саахар тон харша болохо юм. Ушарынь шүдэнэй узуурһаа голой худал дамжан, саахарай амтанай хорон нэбтэржэ, тоһолиг шуһанай гүйдэл хаагдажа, шүдэн үбшэлхэ ба узуурһаань гү, али үзүүрһэнь үмхиржэ хэмхэрэн унадаг. Байгаалиин ёһоор зэбсэглэгдэн түрэхэн шүдэгүй болоходоо, эдихэн эдеэгээ жажалжа, амтан ба шэмэ шүүһыень гаргажа, хэблиин замда оруулха шадалгүй болоходоо, бээын тамир һуларжа, наһанай хэмжээн охордоно.

Ногоон хулһанай саахар бором гэдэг халуун шанартай болобошье манай орондо ургадаггүй, илангаяа бага наһатаниие түрэхэн сагһаань эхилэн, саахарай амтанһаа далдалха тон шухала болоно.

Түбэд эмнэлгын ёһодо мяха шуһата амитанай бээын элшэ шанар халуун, дунда, хүйтэн гурбан зүйлдэ тоологдодог амитаниие нэрлэн харуулна.

ХАЛУУН ШУЪАТА АМИТАД:

МАЛ БА АНГУУД

адуун	лошадь
луус	мул
туулай	кролик дикий
хэрмэн	белка
элжэгэн	осел
аргали	архар, аргали
тарбаган	тарбаган
хонин	овца
шандаган	заяц
хулан	кулан

АРААТАН БА АРЪЯТАН АМИТАН

арсалан	лев
доргон	барсук
манал	манул
хара гүрөөхэн	медведь
һолонго	колонок
шоно	волк
сүүвэн шоно	шакал
барас	барс
зээгэн	росомаха
нохой	собака
үнэгэн	лисица
эреэн гүрөөхэн	тигр
заа үнэгэ	заяц

ХҮДӨӨГЭЙ БА МЯХАША ШУБУУД

булжамуур	жаворонок
бүргэд	орлан
сагаан хойлог	белый улар
согсохи	горный конёк
хирээ	ворона

борбилоо	воробей
бонголо	кедровка
тоодог	дрофа
элеэ	коршун

ТЭГШЭ ШУҢАТА АМИТАД

гулабхаа	голубь
хандагай	лось
үхэр	рогатый скот
шара шубуун	сова
хайнаг	хайнак
хахили	каменный глухарь
хойр	глухарь

ХҮЙТЭН ШУҢАТА АМИТАД

баха	лягушка
бүхэнэг	сайга
заан	слон
могой	змея
оронго	джейран
һарлаг	домашний як
янгар ямаан	козёл горный
тэмээн	верблюд
буга	олень
гахай	свинья
зээрэн	дзерен
мэлхэй	черепаха
хүдэри	кабарга
ямаан	коза домашняя
халюун	выдра

Хубсаһан. Хубсаһан болбол бэеын элүүрые хамгаалха хэрэгтэ айхабтар шухала үүргэтэй юм. Хүн түрэлтэнэй бусад бүхы амидарал-та амитаднаа илгаань юун бэ гэхэдэ, ухаан бодолой хүсөөр ажал

хүдэлмэри хэжэ, тэрэнэйнгээ аша туһаар ами хоолоо олодог, байһан газар оронойнгоо сагай уларилда тааруулжа хубсалдаг, гэр байра түхээржэ, тэрээн соогоо ажаһуудаг, амардаг байһаниинь мэдээжэ.

Байгаалиин бүхы амидаралта амитад бултадаа өөрынгөө байһан газар ороной байгаалиин онсо шэнжэдэ тааралдаһан байдалтай. Үлэмжэ халуун гү, али үлэмжэ хүйтэн орон болон дунда һэрюун оронүүдта ажаһуудаг хүн зон тэрэ байһан орон нютагайнгаа сагай уларилда тааруулжа, түлишэ түлээгээ бэлдэжэ, галаар байраяа дулаасуулжа, эдихэ хоолоо шанажа, халуун, хүйтэнэй аюулһаа бээ аршалха аргатай болоһоор олон зууе үнгэргэбэ.

Хүн болбол бээдэ үнэ нооһогүй тула өөрынгөө ажаһуудаг нютаг ороной байгаалида зохилдуулжа, үбэлэй, хабарай, зунай, намарай сагай тус тусай уларилда таараха хубсаһа оложо, тааруулан бүтээжэ үмдэдэг болоһоор, хэдэн зуу мянган жэл үнгэргөө. Энэ сагай хугасаа соо хүнэй үмдэдэг хубсаһанай шанар, түхэл хэлбэринь тон ехээр хубилжал байдаг.

Мүнөө сагта наука техникын үлэмжэ ехээр хүгжэжэ байһан дээрһээ хүн зоной эдихэ, эдлэхэ эд бараан элбэгжэжэ, элдэб янзын хубсаһа хүнүүд үмдэдэг болонхой. Илангаяа залуушуул гансал гоёын түлөө гү, али өөрынгөө үе сагай гурим заншал дахажа, элдэб янзаар хубсалдаг байна. Тиихэдэ өөрынгөө байһан нютаг ороной байгаалиин сагай уларилай онсо шэнжэ хараадаа абажа, бэеынгээ энхэ элүүр ябаха тухай һаналаа табидаггүй байһаниинь халагламаар байха юм. Өөрынгөө бэеын халуун, хүйтэнэй шанар шэнжэдэ тааруулжа хубсалаагүй ябаһан дээрһээ боложо, элдэб түрэлэй хүндэ хүшэр үбшэндэ дайрагдажа, тэрэнь хожомоо аргада диилдэхэгүй болотороо хүжэрдэг ушар олон үзэгдэнэ.

Мүн баһа зарим залуушуул һэрюунэй, хүйтэнэй сагта бээ бэхи бүхэ болгохо гэжэ зорюута хүйтэн шанартай, нимгэн хубсаһа үмдөөд, хүхэржэ ябадаг. Тиимэ хүнүүд хэдэн жэл үнгэрһэн хойно хаанаһаа, юунһээ боложо үбшэлһэнөө мэдэхэгүй, харин хаанаһаа, яахадаа намда иимэ хүндэ үбшэн хүрэбэ гээшэб, ямаршые хүйтэн, нойтондо диилдэхэ, дарагдахагүй, түмэр шэнги бээтэй ябаһан хүнби гэжэ гэмэржэ ябаашад олон байдаг. Мүнөө залуушуул толгой нүсэгөөр ябахаһаа гадна, мотоциклда һуугаад, хүйтэн, һэрюун һалхинда бээ нэбтэ үлээлгэжэ ябадаг. Тэдэнэр хожомоо толгойн ба нүдэнэй, хамарай үбшэтэй боложо, ехээр зободог ушар үсөөн бэшэ үзэгдэнэ.

Һүүлэй жэлнүүдтэ манай ороной газар бүридэ илгаагүй, бага һатай ба залуу зондо шара уһан, бөөрэ, зүрхэнэй хии үбшэн тон элбэг боложо байна. Мүнөөнэй эхэнэрнүүдэй капрон оймһо үмдэжэ, богони ба түриигүй резинэ улатай гуталаар ябадаг тула, хүлэйнгөө улаһаа болон үбдэгһөө хүйтэ абажа гэмтэһэн ушарһаа дээрэ нэрлэгдэһэн үбшэнүүдһээ гадна сабын үбшэн олошорно.

Хүнэй бэеын табан мүсэ гэхэдэ: хоёр хүл, хоёр гар, толгой — эдэ табан болоно. Хүйтэн, дулаанай нэлгэлдэхэ, харшалдаха үедэ хүнэй бэеын али нэгэн мүсэ халта даараһан мэтэ боложо, хүйтэн тэмдэг үлэ мэдэгдэхээр үгэһэнэй һүүлдэ, гэнтэ шангаар халууржа, ханяаха, хамар бүтэхэ мэтын тэмдэгүүд саг зуурада олон үзэгдэдэг болобошье, хэтэдээ хорогүй, тэрэ сагтань эмнэхэдэ эдэгэдэг. Энээнэй гэм хадаа ехэнхидээ толгой ба хүлэй ула хоёрой али нэгэнэй хүйтэ абаһанһаа болодог. Ужаг үбшэн удаан боложо элирдэг, хүнэй бээдэ хоро ехэтэй, сээжэ, хүзүүн ба хоолой мэтын хубиһаа хүйтэ абалга түргэдхэдэг, тэрээнтэй саг дары тэмсэхэдэ, түргэн дарагдаха, энээндэ үбшэлэгшын хайхарамжагүй хандажа, саг дары арга-луулаагүй хаань, энэ үбшэн ужажа болодог.

Нооһон хубсаһан. Хубсаһан гээшэ хүнэй бэе махабадые элдэб үбшэн-һөө хамгаалагша мүн болоно. Зарим хүн сэбэр гоёын тула хубсаһа үмдэхэ ёһотой мэтэ һанадаг, бэээ элдэб үбшэнһөө хамгаалнаб гэжэ ойлгодоггүй. Хубсаһые жэлэй дүрбэн сагта хубилжа байһан хүйтэн, дулаанай хэмжээндэ тон нягтаар тааруулжа үмдэхэ ёһотой, үлүү халуун гү, али үлүү хүйтэн хубсаһа үмдэхэдэ ехэ хоротой байдаг. Химеэр болбосоруулһан синтетикэ мэтын эдээр хубсалһанһаа олдоһон үбшэнтэй хүнүүд олон болоно хэбэртэй.

Хубсаһан бээдэ тон тааруу, үлүү элбэг бэшэ, үлүү уйтан бэшэ, даг хирэгүй, сэбэр, илангаяа хүлэй улаһаа зөөлэн, хуурай, дулаан ябахые оролдохо тон шухала.

Хүнэй бээдэ тон хорогүй эд гэхэдэ, хониной нооһон юм. Хубсаһа бээдээ няалдуулан үмдэхэ ёһотой. Хониной нооһон хуурай ба халуун элшэ үгэхэ шадалтай. Дээрэ заагдаһан ёһоор амитан бүхэнэй мяхан, шуһан, арһан, үһэн, нооһон мүн тэрэ амитанай халуун, хүйтэн элшэхээ бүридэһэн, тэрээнтэй адли шанартай байха болоно. Жэшээлхэдэ, бугын һорһон подушка дэрлэжэ унтадаг хүнэй толгой эрьехэ ба үбшэлжэ байхань үргэлжэ байдаг, энэ хадаа һэрюун шанартай амитанай һэн тула һэрюун жэн табижа, толгойн хии бадаруулан, үбшэ ушаруулдаг байна. Энэ мэтын жэшээнүүдые зүүн зүгэй эмшэд хэдэн зуун жэлдэ элдэб туршалга хэжэ үзэһэн байха юм.

Элдэб хубсаһанай шанар. Дэлхэйн ехэнхи хүнүүдэй хубсаһан хүбэн-гөөр бүтээгдэһэн байха юм. Сагаан хүбэнгэй шанар халуун элшэтэй ба хүнэй бээдэ хорогүй, сагай хүйтэн уларилһаа хамгаалха талада һайн шанартай. Хүбэнгөөр ганса хубсаһа хэдэг бэшэ, дэрэ дэбис-хэр хэдэг, эдэ бүхыдөө хүнэй бээдэ гэм табихагүй. Лен ба шээмын суурһаа бүтээһэн бүдэй шанар тэгшэ болобошье, хүнэй хубсаһанда таарамжагүй тула, ехэнхидээ ажахыда хабаатай эд хэрэглэл боло-дог.

Хорхойн үнөөр хэгдэнэн хитад торгон мүн халуун шанартай ба халуун элшэ үгэдэг болобошье, тон хомор, үнэ ехэтэй байдаг. Малай арһаар, ехэнхидээ хониной, заримдаа ямаанай арһаар оёгдоһон гадар хубсаһан буряад зондо эртэ урдаһаа хойшо үргэнөөр хэрэглэгдэдэг байгаа.

Тэрэнь сагай уларилда таатайгаар, илангаяа һэрюун, хүйтэн сагта хэрэглэгдэдэг тула, хүнэй элүүрые хамгаалхада ехэ тунһатай байдаг һэн. Үхэрэй арһан хабар, намарай гуталай түрии, мүн бүхы гуталнуудай ула хэхэдэ хэрэглэгдэдэг байгаа.

IV хуви

НАЙРУУЛҮАН ЗОХЁОЛНУУД

Янзаажанай талада
Ивалга, 2004 он

Сэнгүүнэй Сэрэн гээшэ адар томо бээтэй, гоёмсуу үбгэжөөл байгаа. Заримдаа агнуури хэжэ, талаан болоо наа, ан гүрөөл баридог хэн. Нэгэтэ хурим түрэдэ ошоод, заахан бүлэг шугын хажуугаар бусажа ябаба. Нэгэ томо гэгшын гуран шугы сооһоо гүйжэ гараад, тошон елүүр мүйлхэн дээрэ халтиржа тарагад гээд унашаба ха.

Ангууша Сэрэн тэрэниие харахадаа: «Ай, нохой, гуранай мяхан амандамни орожо ерээбэл», — гээд, дахаяа тайлажа, шарга соогоо хая-жархёод, мориёо хадужа, гуран тээшэ гүйжэ ошобо. Гураяа даража гударжа нуугаад, хутагаараа хадхалхаяа байтараа, уһа лусад дээрэ шуһа гаргажа болохогүй ёһотой гэжэ ханажархиба. Тиигээд шэнэ-хэн утаан бүһээ тайлажа, гуранай арбагар ехэ эбэрһээ бүһынгөө дундуур бүхөөр зангидан уяад, мүйлхэнэй заха тээшэ шэрээбэ ха.

Гуран хара газар дээрэ гарахадаа, дэбхэрэн хүрээжэ бодоод тэр-шэлжэ оробо. Сэрэн хутагаашье абаха аргагүй, иишэ тиишээ шэрэг-дэжэ, шэршүү дэгэлэйнгээ урда хормой хаха шуу хайруулаад, аргаа халахадаа, нюрган дээрэнх халта шаагаад лэ алдажархиба.

Гуран тархияа дээрэ үргэжэ, ухаа тооһо таталуулан, саашаа хайрашаба. Бүдүүн утаан бүһын хоёр ута үзүүр улаа ногоон холонго татаад лэ, халзан хада өөдэ гарашаба ха. Сэрэн эсэжэ хүлэршөөд, гунжан үнээгээр андалдажа абаһан хайран утаан бүһэмни гэжэ гэмшээбэ. Дорлигой нэрхэ шэнги нэтэрэ шуура хайруулһан дэгэлээ хаража, бүри ехээр урмаа хухарба. Иигэжэ байхадань, Арандан Сэдэн хоёр хажуудань хүрээжэ ерээбэ. Тэдэ Сэрэнэй гурантай носолдожо байхые холоһоо хараһан байгаа. «Сэрэн ахай, гуранда ямар хайхан бүһэ бэлэглээбэ гээшээбта?! Хутагатай хүн аад, алахаяа яаба гээшээбта? Ангуушан хүн ха юмта», — гэлдэн, энеэлдээбэ.

Яахашье аргаяа оложо ядаһан Сэрэн тэдэниие хүндэ бү хэлыт даа гэжэ гуйһан юм.

Ошор, Бадма, Баандан гурбан боро гүрөөнэ агнахаяа ойдо гараба. Ойн харгыгаар ябажа ябатараа, нэгэ гүрөөнэ удаан шагааж буудахадаа, хүндөөр шархатуулба хэбэртэй. Тээд гүрөөнэн дүтын шэрэнги тээшэ аалиханаар шэглэн бүншэбэ. Бадма хойноноонь буудаха гэжэ забдаба. «Бү бууда, арьиень гэмтээхэш. Би арһа суглуулжа байгаа хүмби. Хойноноонь аалихан дахаад ябаарай. Холо ошохогүй байха», — гэжэ Баандан хэлээд, Бадмые хойноноонь эльгээбэ.

Ошор Баандан хоёр хуурай мүшэр суглуулжа, түүдэг табиба. Тиигээд сог ехээр гаргажа, эльгэ шаража эдихэбди гэлдэн, хүлээ хүлээ-һээр үдэшэ болотор һуубад.

Һалиржа эсэшэнхэй Бадма боро хараанаар бусажа ерээд, ехэл хороо бусалан, иигэжэ хэлээ һэн гэдэг:

— Амиды амитанай арһа хахалаад яахамнайб, ябажа ябаг лэ даа.

Нэгэ үбгэн хурдан мори унажа, үнэгэ намнахадаа, ташуурай үзүүртэ үхэрэй шагай уяад, морин дээрэһээ сохижо аладаг байгаа. Үгышые хаа, ташуураараа хүзүүгээрнь орёолгожо, морин дээрээ амидыгаар абажархидаг байһан юм.

Нэгэтэ үбгэжөөл үнэгэ намнажа ябатараа, тарбаганай нүхэндэ оруулжархиба. Нэгэ нүхыень томо шэлүүхэн малгайгаараа бүглөөд, нүгөөдыень утажа эхилбэ. Үнэгэн утаанда мэгдээд гүйжэ гарахадаа, хоёр шэгэбшыень холбожо уяһан шэлүүхэн малгай хүзүүндээ оруулаад гүйжэ арилшаба ха. Тиигээд тэрэ үбгэн гэнэдэһэндээ бахардажа, морёошые унахаяа мартажархёод, хойноһоонь хаража: «Хайран малгайм, хайран үнэгэн», — гэжэ гэмшэхээр үлэбэ.

Һүүлдэнь тэрэ гэртээ бусаад: «Малгайтай үнэгэ бү буудагты, минии үнэгэн гээшэ», — гэжэ энеэдэ зугаа гаргажа ябадаг һэн.

Ахын ёһоор түрүүлхэн,
 Дүүгэй ёһоор дахалан,
 Саһан мүлхэн оройтой,
 Сагаан шулуун дээбэртэй,
 Амтан жэмэс элбэгтэй,
 Ан гүрөөл олонтой,
 Үнгэтэ малтамал баянтай,
 Үни холын түүхэтэй,
 Үндэр һайхан нэрэтэй
 Саяан мүнгэн уула —
 Гушан гурбан мундарга.
 Ара хойшоо бууһан
 Ахын гол түрүүтэйл,
 Хурдан наашаа урдаһан
 Хитэ гол дүүтэйл.
 Үбэрэйн олон горход
 Түмэн бодосоор баялиг.
 Аршаан булаг эхитэй
 Эрхэ һайхан Эрхүү гол.

Арын олон оршолһоо
 Арбан голой эхин,
 Эбэрэй олон нугалааһаа
 Хорин голой эхин,
 Жаран зүйлэй жэмэс,
 Гушан зүйлэй ургамал,
 Түмэн сэсэг хэшэгтэй,
 Хуаа буга зэтэртэй,
 Халтар хара эрхимтэй
 Хангай хүбшын хаяада
 Хаагдажа байһан Сэлэнгэ

Харбажа һэтэлхэн түүхэтэй.
 Түмэн жэлэй түүхэдэ
 Алтай-Хангай гүүлэхэн,
 Гурбан хүтэл зүргэтэй
 Таһаржа үлэхэн байсань —
 Хамар Дабаан нэрэтэй.
 Гурбан үеын хирэндэ
 Гүрэнэй харгы барихадаа,
 Хамар-Дабаанай хаяагаар
 Хабсагай тэгшэлэн гаралай.
 Түмэр зам барихадаа,
 Тэгшэ замынь эзэлжэ,
 Харааста ута хабсагайе
 Хамарайнь хахадаар хэршэжэ,
 Табсан гаргажа тэгшэлээд,
 Түргэн дабаа дабуулба.
 Зүүн үргэн тайга, —
 Зүгөөр ехэ хүбшэ.
 Баруун талын халхабша —
 Баян шобогор ууланууд,
 Зүүн талын халхабша —
 Зүрхэн үндэр ууланууд,
 Жагсажа байһан сэрэгшэд —
 Зуу гаран шобогорнууд,
 Халзан халзан толгойтой,
 Миһэлзэжэ һууһан түхэлтэй.

Түргэн харьяа горход —
 Түмэн амитанай умдан —
 Гаарга, Алла, Үлүүндэ —
 Гараһаар халуун аршаанууд

Хойто зүгнөө хандажа,
 Хотид байса найлана.
 Бүтүү эндэхи тайгаар,
 Бүглүү анхан газараар
 Барилгын дуун соностоо —
 Баатар ажалтан солорхоо.
 Байгал-Амарые холбоһон
 Булад шэжэм харгы
 Бар тайгыг нэтэлэн,
 Баян ашаагаа шэрэнэ.
 Агуу үе сагаймнай
 Асари энэ барилга
 Баян дэлгэр Буряадай
 Баярта омгорхол болонхой.

Байгаа бүхы нуурнуудһаа
 Баатар ехэ бээтэй,
 Хабсагай шулуун хүрээтэй,
 Халзан байса хаяатай,
 Сагаан мүнгэн омоли,
 Далайн тарган хаб,
 Тонһон олон жараахай,
 Тула загаһаар тоогүй,
 Адаг гэхэдэ алгана,
 Жэжэ гэхэдэ ялаагана...

Урдын Монголоой түүхэдэ
 Байгал мүрэн алдартай,
 Тойрожо һууһан Буряадтаа
 Байгал далай солотой,
 Гурбан зуугаад хүбүүдтэй
 Гоёын гоё тунгалаг Нуур.
 Алдартан нангин Байгалай —
 Арюухан уһата далайн
 Ульгэр түүхэтэ домог —
 Улзы Буряадаим омог.
 Баранда мэдээжэ сарюун,
 Баян хэшэгтэ, арюун —
 Буряад хүнэй найхан
 Байгаа сэдхэл гэршэлһэн...

Үбгэ эсэгийн түүхэдэ
 Инаг дүүхэйн гүүлэһэн,

Ута ехэ далайда
 Ама гаргажа ороһон,
 Аглаг дээрэнхэ эхитэй,
 Загаһа, нугаһа олонтой,
 Хахуулидажа ябахада,
 Нуур нугаар сэнгэлиг,
 Агнахадажа ябахада,
 Ан гүрөөлөөр элбэг
 Аяар холын Ангар —
 Арюун тунга мүрэн.
 Суута агуу гэс-үүдын
 Сахилгаан галаар толорно,
 Эхэ оронойнгоо жасада
 Элишээ шудхан яларна.

Хүтэл, тала, нугатай,
 Хүхюу үльгэр зугаатай,
 Бархан уула түшэгтэй,
 Баян зузаан хэшэгтэй.
 Хада тайгаһаа буухадаа,
 Харьяа түргэн гүйдэлтэй,
 Далай тээшэ дабхихадаа,
 Даруу номгон ябадалтай,
 Наян аршаан залаатай
 Нангин гоохон Баргажан.
 Ина, Гаарга нүхэдтэй,
 Элдин дайда баянтай,
 Коммунис ажалай сохисоор
 Холо ойгуур суутай,
 Ажалай Баатар олонтой,
 Адууһа малаар элбэгтэй,
 Таряа талхаар һурагтай
 Талаан сэнхир Баргажан.

Хонгор тайгын хормойгоор
 Хотир-бэтир харайһан,
 Эршэ түргэн урасхалтай,
 Эрид мэргэн хаядалтай,
 Ой модоной ажалда
 Орон соогоо суурхадаг,
 Эмниг дошхон долгитой
 Эсэшгүйхэн Түрхын гол.

Орхон, Тула дахуултай
Омог Сэлэнгэдэ шудхардаг
Хамни Сахир хоёр
Хангай хада дэрлэнхэй.
Нарлаг, хайнаг наалитай,
Сагаан хонин хүрэгтэй,
Борьёо совхоз нууритай,
Вольфрам байбан малтууртай,
Баян газараар харгыланхай
Банзароваар суурхаан
Зэдэ гол.
Аглаг найхан дайдын
Ашаг шэмэ шэнгээхэн
Борьёо талын мяхан
Баранда анхан мэдээжэ хэн.
Мүрэн голой нугада,
Мүншье хужарта талада —
Малай найхан бэлшээри
Манай ажалай шиидхэбэри.

Эрье уулын дундуур
Эршэтэй түргэн урдадаг,
Үдэшэ болохолоор харьялдаг
Үдэнгэ гол аялдар.
Ая гангыг анхилуулхан,
Алтан шара шасарганаар,
Хилмэ загаһаар элбэг
Химнэ голойм алдар!
Хула, хайлгана ниидхүүлхэн,
Хулната шаргал олтирогтой,
Галуун шубуунай үндэгэлдэг
Галуута-Нуурай набые
Загастайн сагаан голнууд
Тунгалаг найхан унаараа
Угаажа, шэнэлжэ байдаг.
Гүн тэнгэри хадхаһан,
Гүндүү хоолой бодхоһон
ГРЭС-эй асари амисхал
Гэрэлтэ элшээс асарнал.
Солото совет Буриадай
Социалис хүсэ үргэхэн,
Сохом туйлалта гэршэлхэн
Суута барилга алдартай.

* * *

Оно Оронго хоёр
Уруудан, үгсэн бэлшэжэ,
Уһалууриин газар дээгүүр
Унаган жороо табидаг.
Бүрин горходой дунда
Бүхэн, Баян-Гол гэдэгүүд
Зургаан нютагы уһатуулжа,
Зон амитанаа урмашуулжа,
Мянган жэлхээ шэнжэлтэй,
Нубаг ханаабын нууритайл,
Заһаха шэнэлхэ зорилго
Зүндөө мүнөө табилтайл.

* * *

Үргэн сагаан Сэлэнгын
Баруун гарын дүнгэхэн,
Монгол СССР хоёрой
Хилэ хайжа дахаһан
Онон Сүхэ хоёр
Орой нэгэ эхитэй.

* * *

Яаблан хүбшын хормойгоор,
Яндагай талын дунда
Сэнхирлэхэн нуурнууд
Сагса Архалей хоёр —
Эбэрээ хубааһан мэтэ
Эбтэй зетэй тогтодог.
Хэндэ, Хёлго голнуудай
Хоёр талаар гүйлдэдэг
Арын олон горходы,
Эбэрэй олон булагууды
Эблүүлжэ абажа ябахадаа,
Үрэжэл түгэс тарья,
Үргэн талын сабшалан
Ургал жаргалаар түхөөжэ,
Уһалжа, туһалжа байдаг.
Харьялан байгаа Хёлгомнай
Харайжа наашаа ерэхэдээ,

Түгнэ Сулхара хоёрыг
Түрэл болгон абажа,
Ульгам онгосын ганзагаар
Улаан-Үдэ асарна.

Хүбшэ тайгын дундуур
Хэрзэги дошхон горходы
Урда хойноо түлхихөөр,
Уруудам, үгсүүр дабаһаар
Үргэн хүтэлдэ зогсоһон,
Үер уһаараа тогтоһон
Гушан гурбан нуур —
Гурбан Ехэ Ярууна.

* * *

Үдэ голые тэдхэгшэ
Хододоо үер Худан,
Хэбэд сагаан Хэжэнгэ,
Ангаар баян Анаа,
Хушаар элбэг Хүрбэ,
Элдин хонгор Элхи...
Эдэ голнуудай эхице,
Эдэ голнуудай долгице,
Эдэ голнуудай солые
Эрхим дуушад дууданхай.

* * *

Сэлэнгэ, Үдын бэлшэртэ
Сэнгэлиг манай ниислэл —
Город боложо тогтоһоор
Гурбан зуугаа дабанхай.
Жаран жэлэй хэшэгыг
Жаргал золтой амсаһан
Уласайм ехэ гуламта —
Улаан-Үдэм һалбарна.
Һаруул олон һургуули,
Һалбаржа ябаа залуушуул,
Хонгёо түмэр замаараа
Холые зориһон поезд.
Түбэй газар холбоһон
Түргэн жэгүүр самолёт...

* * *

Эндэхээ доошоо болоходоо,
Итанца, Химэ, Кома
Эрье дээрээ үндылгэһэн,
Эрмэг дээрээ хуулгаһан
Үйлэдбэрийн ехэ гуламта —
Үнэтэ цементын заводтой...

* * *

Алас холын түүүхэтэй
Аба ехэ далайдаа
Юрөөл энжээ асардаг
Юһэн һалаа Сэлэнгэ.
Аба ехэ далаймнай
Аржун гоохон басаган —
Хэшэг бэлэг ехэтэй,
Хэлэ ама баянтай,
Хамаг зоноо хүндэлдэг,
Харгы зам гэрэлтүүлдэг,
Ажалай габьяа бадаруулдаг
Ангар нэрэнх мүнхэ даа.

* * *

Хүхэ мана татагша
Хүрьһэтэ алтан Буряаднай
Уужам дэлгэр хормойдоо,
Умаржун үргэн сээжэндээ
Олдохо шухаг малтамалаа
Онһон гоёор дэлгээнэ,
Олон үнгөөр сахилгаатан,
Орон түрээс тэдхээнэ.
Нуур, гол мүрэнүүд
Нютаг бүрийн хоорондуур
Нэбтэ һэтэ гарахадаа,
Нэрэ үгэжэ суурхуулдаг.
Уудам дайдаа аршалха,
Уһан голоо хамгаалха —
Угһаа һайхан заншалаа
Урдаа зорилго болгообди.
Ундаа харяан сэлмээхэ,

Үндэр эрьедэнь сэнгэхэ,
Ургаса, малаа уналха
Уһан булагаа сахяабди.
Уһан голнуудай эхин —
Уула хадануудай оройһоо
Уужам тээшээ тэниһэн
Улас орон нютагнай
Мянган мүнгэн булагуудаа
Миралзуулан эдэлнэ.

ХҮДӨӨ НЮТАГАЙ ЗУРАГУУД

Гол мүнэнэй тэгшэ талада,
Гоё һайхан зүлгэ нютагта
Гурим ёһотой зэргээр тогтон,
Голлон һууһан хүдөөгэй тосхон.
Ажал хүдэлмэрийн эршэ эндэ,
Ажана байдалай эхин эндэ,
Баян хэшэгтэ буусамнай эндэ,
Баяр ехэтэ дуумнайш эндэ.

* * *

Угтан гаража золголго,
Удхата мэндээ андалдалга,
Удхатай юрөөл хэлэлгэ,
Ушарынь заажа үгэлгэ,
Уран һайхан үгэнүүдээ
Үдэр дүүрэншые ярилга,
Уг изагуурай удхые
Үдэш дүүрэн тоололго —
Хүдөө тэнюун нютагаймнай,
Хүлөө шоройдоһон
газараймнай,
Тоонто нангин буусымнай
Томоотой үбгэдэй заншал.

* * *

Хара шоройн зузаанда
Халюурма ногоон ургана.

Хара шабартай газарта
Хагдан һобхон шарлана.
Элһэн шоройтой газарта
Элдэб үрмэдэһэн һэрхээнсэг.
Хайр хүрьһэтэй газарта
Хазаар үбһэн үрбүүлгэ.

* * *

Нялха бага наһанһаа
Наадан бүхэни тухайлжа,
Наһанай нэмэхэ бүхэндэ
Нялха заншалаа һэлгэжэ,
Аляа баахан наһандаа
Ажалай дүршэл оложо,
Абын хэрэг багаһаа
Анхаран шэртэн хаража,
Балшар манай үхибүүд
Бэрхэ ажалшад болоно,
Арюун харгы замаа
Анханһаа олоно.

* * *

Хатарша жороо ябадалтай,
Хатуу хэдэр аматай
Хадууржа нураһан морин
Халба һүрэн собхорно.
Хара хүлһөө хөөһөтүүлжэ,
Хазаарай ама хахинуулжа,
Хайран булгижа дэбхэрээд,
Хадуурхы дахяад оролдоно.
Хам һууһан эзэнинь
Хабархан бүри гааруулна,
Хатуухан гараа мэдүүлжэ,
Хабаяа эрэ харуулна.

* * *

Хамаг байгаалин гуримда —
Хүжэ һайхан дайдадаа
Хорото хохидол хэнгүй
Хододоо ариг ябалтай.

Холо ойрын аянда,
Хада хүндэн зүргэдэ —
Хорото богоо хаянгүй
Ханамжатай ябалтай.

**МҮНГЭШЭ
ДАРХАН**

Буряад зомнай хэр угһаа,
Бүрин эртэ үеһөө
Урлал гоёолто зүүдэг
Угаа һайхан заншалтай.

Анхан сагай оршондо
Адуу малаа худалдаад,
Арга хургаа бэдэрээд,
Алтан эд хүүлэдэг бэлэй.

Зудта сагай оршомдо
Заяан хубидаа хүгэдөөд,
Золоо олохоор найдаад,
Зүүдхэл гуу захидаг бэлэй.

Улад зоноймнай дунда
Урашуул угаа олон һэн.
Аймаг, нютаг бүхэндэ
Алдарта дархад олон һэн.

Үе дамжан ерэхэн
Үльгэрнай урдын домогтой лэ.
Уг залган тодорһон
Уран дархан солотой лэ.

Арадай заншал мартаагүй,
Анханай урлал алдаагүй
Мүнгэшэ уран дархан
Мүнөөш зондоо хүндэтэйл.
Сагаан шабар мэнэхэндэ
Сагаан мүнгэ хайлуулжа,
Һайхан үнгэ гаргахаар
Һайсахан сохин дабтана.

Үнгэтэ һайхан шулуу
Үнсэг гарган мүлжэ,
Үнгэ һудалынь тааруулжа,
Үзэсхэлэн эд болгоно.

Байгаалида болбосорһон
Барзагар боро шулууе
Барин эрьюулжэ хараад,
Багажа хюрөөгөөр тайрана.

Гонзогор жомбогор түхэлтэй
Гоё ногоон худалтай,
Гурьбатан үнгэлһэн толотой
Гоё һайхан шулуугаа

Мүнише удаан мүлжэ,
Мүнгэн дээрэ шэгэдхэжэ,
Мүлэр һайхан бэхэлиг
Мүнхэ юрөөлөөр барина.

Уулын үндэртэ ургаһан
Улаан шулуу шэлэжэ,
Углуу булангынь олодохон,
Уран шанарынь хүсөөнэ.

Хоёр мүнгэн һиихэ дээр
Хоноожо ураар һуулгана.
Һайхан дүүхэйн шарайе
Һиихын шэмэг гоёоно.

* * *

Хүрмэг тойрмог һишлээтэй
Хүзүүнэй мүнгэн гууда
Хүхэлбэ номин шулуу
Хоноон дархан шэгэдхэнэ.

Хүхюун наһандаа ябаһан
Хүүхэн дүүхэйн энгэртэ
Үзэсхэлэнтэ мүнгэн гуу
Үнгэтэ эрдэнеэр яларна.

Гонзогор ута мүнгэн дээр
Гурбан шулуу шэгэдхэжэ,
Гайхама үнгөөр наадаһан
Гарай бугааг дархална.

Эдир залуу хаһадаа
Энхэ жаргалтай ябаһан
Гоохон дүүхэйн сарбууда
Гоёхон бугааг толорно.

Уран дарханай урлалга
Урдын найхан удхатай,
Улад зондоо найшаалтай,
Уг дамжаһан алдартай.

ТАХАШАН

Мориной таха дархалхаа
Монсогор түмэр тэбхылгээд,
Мунса балтаар сохижо,
Мүхэриг тойруу матана.

Гурбан хушуу хурсалан,
Гурьба гарган толтодоод,
Гозогор дүрбэлжэн соолгоор
Гурьбын сараа дахуулна.

Зургаан гонзогор нүхэтэй —
Зэргэ хадааһа шэлэнэ.
Зурама хурса тахаяа
Зохид бүхөөр хонооно.

Мориной хүл үргэжэ,
Модон арангада уяад,
Туруугайнь эрмэг үрэжэ,
Тэгшэлжэ бахынь заһана.

Дүлэтэ галда халааһан,
Дабтажа һайса сохиһон
Дүрбэн сүгсэ тахаараа
Дүрэтэр хайража няана.

Удаань тахаяа хадажа,
Удаан болонгүй дүүргэнэ.
Ульгам хүлэгэй жолоо
Урматай эзэндэнь барюулна.

Солото дарханай ажал
Сэлээн нютагтаа сэнтэй.
Морин эрдэни гэдэгнай —
Мүнхэдөө манай эжэл.

Холодо сүлхэ хүлэгтэ,
Хурса тахатай мориндо
Хайр шулууншые хамаагүй,
Хобхо мүлһэнишые айлтагүй.

Гэлин хурса тахаараа
Гэлюур дээгүүр гүйлгэхэ.
Гэдэр-татар хатаруулжа,
Гэртээ эзэнинь мордохо.

ШЭЛҮҮҢЭН МАЛГАЙТАЙ ҮНЭГЭН

Үхибүүд, дүхэриглэн нуугты,
Үлүүдэ шууянгүй байгты,
Үльгэр домог шагнагты,
Үнэн зүбыень таагтылши.

Үбгэд, хүгшэдһөө дуулаһан,
Үетэн нүхэдһөө шагнаһан
Үльгэр мэтэ дурдалга
Үхибүүд тандаа дуулганаб.

Аажам тэнюун нютагтаа
Ангууша алдар солотой,
Хурдан хуаа моритой,
Хайдаб гэхэн нэрэтэй

Хүн байһан юм суутай —
Хамаг зондоо мэдээжэ һэн.

Хани нүхэдтөө үнэн хэн,
Хаба дүүрэн шадалтай хэн.

Хурдан мориёо унажа,
Хүдөө талаар агнадаг хэн.
Хонон үнжэн ябажа,
Хүбшэ тайггаар хэсэдэг хэн.

Ангууша бэрхэ Хайдабай
Арга мэхэнь нонин лэ—
Баран зонийш гайхама,
Бага таанадайш гэлымэ.

Сахилгаан галаар сорьёдог
Сахюур буутайш байгаагүй.
Туулган тобшоор онуулдаг
Тоозовкотойш байгаагүй.

Юрэдөө, хэнэйш гайхама
Юрын лэ зэбсэгтэй бэлэй:
Мунса модон шиидам лэ,
Минаа гүрэмэл ташуур лэ.
Хүдөө талада Хайдаб
Хүхэ шоно харахадаа,
Хурдан мориёо залажа,
Хүсэдэг дары байгаа даа.

Шиидам мунса модоор
Шамбай хабатай шадмар
Шадал мэдүүлэн мэргээр
Шонын тархи сохидог хэн.

Адууһа малай дайсан
Алагдан иигэжэ хүнэдэг хэн.
Аглаг талымнай малшад
Ангууша Хайдабые магтадаг хэн.

Утахан морин ташуурай
Үзүүртэ торгожо уяһан
Үхэрэй мүлимэл шагай
Үшөө нэгэ зэбсэгынэ бэлэй.

Үргэн нэмжээ талада
Үнэгэ адаглан харахадаа,
Нэшэн мориёо залажа,
Намнан дары хүсэхэдөө,

Ташуураараа орёолгожо,
Түргэн ябууд абаад,
Бариган үнэгээ тархьяарнь
Бүүргэдээ сохижо алаад,
Моринһоо огто буунгүй,
Монсогороороо саашалхадаа,
Ангуушан гзбэл, буугүй аад,
Азатай олзотой ябаха даа.

Үльгэр жэшээнэ хэды
Үндын ургаһан хүбүүды
Үргэнэ нойрһоонь намшаагаа,
Үйлэ хэрэгээрээ нажаалгаа.

Ангууша Хайдабай дүршэл
Абажа туршаха хүсэлтэй,
Олохон лэ шэлдэг хүбүүд
Обтоо—хабатай, хүсэтэй.
Нютагайнь нэгэ хүбүүн
Нэтэгүй хурдан моритойдоо,
Агнаха абьяаста абтаба,
Ангай арһанда обтобо.

Оройшоо нэгэтэ намар
Ольбоной хүсэд унаадүйдэ,
Сагаан талые хушажа,
Саһанай үшөө ороодүйдэ,

Талаангаа хүбүүн туршажа,
Тала хээгүүр хатаруулба.
Олохон хүндые орхижо,
Ондог-сондог оодоруулба.

Халхинда туугдан обоорогшо,
Хархайн тэндэ байгааши
Хамхуул үбһэнэй саагуур
Харагдаба юумэн тэрээгүүр.

Хулганаа агнан, үндэгэнэн,
Хамагаа мартаһан нэгэн —
Улаабтар шарахан үнэгэн
Уланхатан марьян яабал даа.

Мориёо хүбүүн зогсооходоо,
Молор дайдаяа хаймадаба.
Эгээ хайшань намнахаа
Элишэлэн эрьен тухайлба.

Хада гүбээнүүд өөдэ
Хашажа залан гүйлгэхөө,
Хажуу тээшэнь табихагүйгөө
Харан таамаглан зогсобо.

Тойрон ябажа холуур,
Торонгүй сүмөөхэн
Түрүүшээр мориёо хүтэлбэ,
Тэрэ үнэгэндөө дүтэлбэ.

Үгсүүрхэн гүбээ өөдэ
Үсэд даамай туухаар,
Үрдижэ намнан хүсэхөөр
Үсэд хүбүүн шиидэбэ.

Хүниие хараһан үнэгэн
Хүнгэхэнөөр саашаа харайба.
Мориндоо хүбүүн мордон,
Мэгдүү намнажа харайлгаба.

Мэхэтэ шарахан үнэгэн
Мэгдэжэ аргаяа барагдаа.
Талаан болоходоо, тарбаган
Талаар дүүрэн нүхэтэйл даа.

Тархяа шэхэн шургаһан,
Талаан заяандаа хүхиһэн
Үнэгэн тарбаганай нүхэн соо
Үнихэн хорон хэбтэшоо.

Залуу хүбүүн зорихондоо —
Залхуурангүй моринһоо

Һүрэжэ буугаад яаралтай,
Һүбэ нүхынь шэнжэлбэ.

Орохо гараха нүхэниинь
Одоо хоёрхон лэ байба.
Олзуурхуу тэрэ хүбүүн
Олохон арга бэдэрбэ.

Аргал, хамхуул суглуулжа,
Аһаажа гал ууюулжа,
Үнэгыг тэрэ нүхэнһөөнь
Үтэр гаргаха гэбэл даа.

Нэгэ забда олоһоор
Нүхэнэйн нүгөө амһар
Шэлүүһэн малгайгаа абажа,
Шэглэн бүглөө яараһаар.

Утаа уняарта хахаһан,
Угаа мэгдэжэ абаһан
Үнэгэн гүйжэ гараба,
Үрдин саашаа харайба.

Хоёр дэлбэгэр хасабишынь
Холбон уяһан малгайн
Үнэгэнэй хүзүүндэ углагдаа —
Үнэгэншье, малгайшье алдагдаа.

Шэлүүһэн тэрэ малгайень
Шэлэ хүзүүн дээрэхэнэ
Шэрээд ябашаба үнэгэн,
Шэлээрхэнгүй, яһала хүнгэхэн.

Бахардаһан хүбүүн, барһан,
Бүхы юумэээ мартан,
Мориёош унаха мүрөө
Мартан зогсобо марган.

Ангай аһанда обтоһон,
Анханһаа шуналда абтаһан
Агнаха дуратай хүбүүн
Амаа ангайн гээгдэлэй.

Хайран шарахан үнэгэн,
Хайран шэлүүхэн малгайн
Хараагаар байтарынь үгсэн,
Хараа далда орошолой.

Шаналхаар малгайгаа бусалай,
Шашаагаар — олон табатай,
Зондоо хүбүүн наадатай,
Зугаа гарган ябаа бэлэй.

«Малгайтай үнэгэ харабал,
Минин гэжэ тоологты.
Гэнтэ хаанаб даа обёорбол,
Гэртэм ерējэ дуулгагты.

Малгайгаа табиһан манайхи —
Мүнише тааруу үгэ байнал.
Мэргэн ангуушад ойлгогты,
Минии үнэгэ танигты!»

ЁГТОШО НУГАҢАН

Хабтагай талын дунда
Хулһан халха шэмэгтэй,
Талаян үргэн нюруутай
Томохон нуур оршодог.
Нэгэтэ эгээл эндэ,
Нуурай налуу эрьедэ
Эжэл хоёр нугаһан
Эдеэлэн тэнюун ябаба.
Эмэ боржон гэнтэ
Эрьен хараад оршоноо
Ногоон толгойто һонодоо
Няалдан мэгдүү хэлэбэ:
«Харыш, харыш гэдэргээ,
Хоёр хүн дүтэлбэл даа.
Булагтай эрьегн саана
Бушуу түргэн ошоёл даа».
Эжэл хоёр нугаһан
Эгээ һэргэг боложо,
Эрьегнээ түргэн бууһаар
Эрид саашаа тамарба.

Холодон саана тогтоод,
Хоёр хүнише адаглаад,
Ногоон толгойто һононь
Найдал дүүрэн хэлэбэ:
«Игсуун хүндөөр амилдаг,
Иимэ шууяатай хүнүүдш
Тиимэше аюулгүй,
Тэбдэжэ айлтагүй».
Ногоон толгойто һоно,
Нээрэше, зүбөөр хэлэе.
Ахаһаал буу шуутай
Аахирган зарим зон
Архидахын лэ талаанда
Аглаг дайдаар зайдаг.
Бүрүүл бүдэхи нюдэниинь
Буугай хараа онохогүй.
Бариха ангаа хэниинш
Багсаан хаража олохогүй.
Эдэ ёгтошо нугаһад
Эгээ тэдээнһээ айнагүй.
Нойтон мунса архиншадай
Наадалуулһаниинь гайхалгүй.

ХЭДЫ ГАЛУУН БЭ?

Зүһэ номин огторгойгоор
Зэлэ татан хушуурһаар
Зэргэ олон галуунууд
Зайдан талада бууба.
Замай холодо аяшарһан,
Замхан дуугаа хуряаһан
Захагүй олон галуудта
Зайгуул галуун дүтэлбэ.
Хэсэжэ хээрэ ябаһан
Хэнзэ тэрээхэн галуун
Хэлэбэ тэдээндэ намдуун:
«Мэндэ амар, зуун галуун!»
Һэргэг зогсоһон шубууд
Һүндэлэн үймөөд хоорондоо
Һүүлэй һүүлдэ барһандаа
Һонин харюу хэлэбэ:
«Бидэнэр зуу бэшэбди —

Барандаа зүгөөр оломди.
Бидэнэй тэн хахаднай
Булагта уһалхаа ошонхой.
Хахадын тэдэнэймнай
Хонолгын газар бэдэрэнхэй.
Эдэнэй эгээл хахад
Эдеэлхээ ябанхай.
Тэдэнтэй, мүн та мантай
Тэбхэр зуу болонобди—
Сэнхир уудамар ниидэлтэй
Субаха хүрэг болонобди».

* * *

Хүрэжэ ерэнэн галууд
Хэды байгааб, тоологты.
Тодолон тооень, нүхэд,
Тооложо сээжээр ологты.

ТҮРГЭН ХЭЛЭДЭГ ОРЁО ҮГЭ

Талын табан
Тарган тарбагы
Тарган тарбаган
гээгүй наа,
Ямар
Талын табан
Тарган тарбагы
Тарган тарбаган
гэхэ юмиш?

* * *

Тахир тархай
Табан тарбаганай
Тарган тарбагы
Тоодо тоолоод,
Талын табан
Тарган тарбагы
Тарган тээшэн
Тоодо тоолонгүй—

Талада тарайжа,
Табхар дошо дээрэ
Тарайжа таршалжа,
Талада тангарна.

ГУРБАЛЖАН, ДҮРБЭЛЖЭН МҮРНҮҮД

НАНАЙ ГУРБАН НАЙХАН

Балшар бага ябахата,
Эжы, аба найхан,
Эдир залуу ябахата,
инаг нүхэр найхан,
Үбгэрхэ үтэлхэ наһанда
аша гушанар найхан.

ДЭЛХЭЙН ГУРБАН НАЙХАН

Шэнээр бадархан сэсэг найхан,
Сэлмэг тэнгэрийн агаар найхан,
Сэсэн хүнэй сэдхэл найхан.

ГУРБАН НАЙХАН УРГАСА

Губи газарай сабшалан найхан,
Уһатай газарай таряан найхан,
Элһэтэй газарай
хартаабха найхан.

ГУРБАН ЕХЭ

Тугас шубуунай һүүл ехэ,
Туранхай малай яһан ехэ,
Тэнэг хүнэй һанаан ехэ.

ЮУН ХУРСА БЭ?

Үүлэнэй забһарай наран хурса,
Үрэгдэһэн хутагын эри хурса,
Үтэлһэн хүнэй хэлэн хурса,
Үхин залуугай нюдэн хурса.

ЮУН УЛААН БЭ?

Жалгада гүйһэн үнэгэн улаан,
Жабартай газарай шэнэнэн улаан,
Жэмэсэй эдеэшэг шүүһэн улаан,
Жаргалтай хүнэй хасар улаан.

ЮУН ХАРА БЭ?

Үтэлһэн мориной урал хара,
Үмхи хуһанай гол хара,
Өөнтэгшэ хүнэй һанаан хара,
Өөдэгүй эрын хэрэг хара.

ЮУН ШЭРҮҮН БЭ?

Түрэлөө мэдэхгүй нохой шэрүүн,
Түмэрөө танихагүй хуурай шэрүүн,
Замби түбидэ зарья шэрүүн,
Зан муутын заншал шэрүүн.

ЮУН ХҮХЭ БЭ?

Үүлэгүй тэнгэриин орой хүхэ,
Үтэлһэн мориной нюдэн хүхэ,
Үншэн хүнэй зүһэнх хүхэ.

ЮУН УТА БЭ?

Алаг шаазгайн һүүл ута,
Аласта зориһон харгы ута,

Булагтай газарай модон ута,
Худалша хүнэй хэлэн ута.

ЮУН ХОЛО БЭ?

Хуурай газарта ургаса холо,
Хашан мориндо газар холо.

ЮУН ҮНЭН БЭ?

Түмэр шэгнүүрэй нюдэн үнэн,
Тэнжэһэн нохойн сэдьхэл үнэн,
Түбшэн хүнэй хэлэн үнэн.

ЮУН БҮХЭ БЭ?

Олоор гүрэнхэн гүрэмэл бүхэ,
Уһатай газарай хүрьһэн бүхэ,
Олоор хэлсэһэн хуули бүхэ.

ЮУН ХҮНДЭ БЭ?

Түрэл хүндэ нагаса хүндэ,
Худал үгэдэ харюу хүндэ.

ЮУН ХҮНГЭН БЭ?

Гоёгүй юрын эд хүнгэн,
Гол газарай үбһэн хүнгэн,
Гоёнсог хүнэй хэлэн хүнгэн.

ЮУН ДУТУУ ГЭЭШЭБ?

Долгилон орёёлһон далай хабхаггүй,
Дээбэри үндэр тэнгэри тулгагүй,
Даруухан эрьһэн дэлхэй бүһэгүй,
Төөрин эрьюутэһэн тэнэг хуулигүй.

ЮУН ЗӨӨЛЭН БЭ?

Намагтай газарай
хүрьхэн зөөлэн,
Намарай жэмэсэй
эдеэн зөөлэн,
Наһатай эхын хараал зөөлэн.
Налгай инагай үгэнэ зөөлэн.

ЮУН ТИИМЭ БЭРХЭТЭЙБ?

Тэнгэри бүрхүүлхэнэ
яабашье бэрхэтэй,
Тэхын эбэр хахалхань бэрхэтэй,
Тэнэг сэсэн хоёрые
тэнсүүлхэнэ бэрхэтэй.

ЮУН ШАРА ГЭЭШЭБ?

Хадын үбэрэй сэсэг шара,
Кукуруза таряанай буурсаг шара,
Хужартай газарай уһан шара,
Гандаһан дайдын зүһэ шара.

ЮРӨӨЛНҮҮД

Тэнгэрийн сэлмэг уринда,
Тэнюун амгалан үедэ
Урдын танил байһандаа
Ушарһамнай найхан даа.
Аманай баян хэшэгтэй,
Абдар дүүрэн зөөритэй,
Эрдэмэй эрхим бэлигтэй,
Эбтэй олон хүүгэдтэй,
Эсэгийн юрөөл дуулажа,
Эхын һургаал абажа,
Энхэ жаргажа һуугаарай,
Элүүр сарюун ябаарай.

ЮУН ТИИМЭ БЭРХЭТЭЙБ?

Тэнгэри бүрхүүлхэнэ
яабашье бэрхэтэй,
Тэхын эбэр хахалхань бэрхэтэй,
Тэнэг сэсэн хоёрые
тэнсүүлхэнэ бэрхэтэй.

* * *

ЮУН ХУРДАН БЭ?

Тэртэдэн харбаһан
һурша хурдан,
Тала руу хараһан нүдэн хурдан,
Тооложо бодоһон.

Бодолтой намхан дабхижа,
Бүгэдын найрамдал дэмжэжэ,
Бүжэглэн найрлаха үлзытэй,
Баранда нэрэ хүндэтэй,
Бүхы жаргал олохыень,
Баян хэшэгтэй ябахыень,
Баяртай золтой байхыень
Бултанда юрөөн хүсэе.

ЮУН ХООҢОН БЭ?

* * *

Зүнгыш төөрюүлһэн
зүүдэн хооһон,
Зэдэлэн байгаа суураан хооһон,
Зүһэ балартуулһан
зэрэлгээн хооһон.
Зүнэгэй хөөрөөн зүндөө хооһон.

Балшар бага наһанһаа
Бэлигэй юрөөл абаарай.
Дээдэ эрдэмэй һургаалһаа
Дээжынь абажа ябаарай.

* * *

Гүрэн түрын захяае
Гүйсэд дүүрэн дүүргэжэ,
Гүн эрдэмэй хүсые
Гүнзэгы амсан шудала.

* * *

Саг үргэлжэ урагшаа,
Сог залитай алхаарай.
Саглашагүй ехэ ажалай
Сэгнэшэгүй хайра амсаарай.

* * *

Хаад гэмдэ ушарангүй,
Хайн сагай оршомдо
Хаалиин сагаан эдеэтэй
Хархагай дээжэ баряарай.
Аянда ябаһан ажалшадые,
Айлшалжа ерэнэн хүгшэдые
Амтан эдеэгээр хүндэлжэ,
Алдарай соло абаарай.

* * *

Соёл болбосорол дэбжээжэ,
Суутай зэргэ олооройт.
Хайхан сагай байдалда
Хүр жабхалантай ябаарайт.

* * *

Томоотой бэрхэ болобошье,
Тойроод зохиё гаралтагүй.
Таамаг зангаар бодонгүй
Тогтомол журамаа баряарай.

* * *

Үдхэжэ байһан хүрэг малтнай
Үрижэн дэлгэрэн арьбижаг лэ.

Үбэл, зундаа һү тарагтнай
Үдэр бүри элбэг салгидаг лэ.

* * *

Баяр ехэтэ
олон нүхэдтэй ябаарай,
Баясхалан ехэтэ
амраг ханитай ябаарай.
Зунай сагай жаргал эдлэжэ,
Зуд гангай зүһэ мартажа,
Зугаатай үгэтэй олоной дунда
Зоримгой сарюун ябаарай.

* * *

Хайн нүхэд таанар бүгэдын
Ханажа ерэнэн ябадалда
Харуул сэбэрые замшалжа,
Ханал бүтэхын юрөөл табия.

* * *

Олон шабинарай эрхимдэ
Онсо мэргэжэл олоорой.
Олоһон эрдэмэй хүсэндэ
Олоной хэрэг хүтэлөөрэй.

* * *

Ханамжа хайн бодолоо
Хаадгүй элбэг бэлдэнхэй,
Ханаан дүүрэн сэдхэлтэй,
Ханаһан ажалдаа эршэмтэй,
Олзо салин элбэгтэй,
Олоной хэрэгтэ урагшатай,
Оюун бэлиг шудаланхай
Онсо мэргэн ябаарай.

* * *

Эхэ эсэрын юрөөлтэй,
Энхэ амгалан байдалтай,

Эрдэмэй хүсэ зангидан,
Эрхим баатар болоорой.

* * *

Анда нүхэдтөө туһатай,
Амтан эдээн хүндэтэй,
Алдар солодо обтонгүй
Арадай түрүү ябаарай.
Ахай, абгайнараа хүндэлжэ,
Арай багашуулы хүтэлжэ,
Адар шангаар хашхарангүй
Аали номгохон ябаарай.

* * *

Үри хүүгэдээ үргэн хургажа,
Үнэр баянаар ажаһуугаарай.
Үндэр зэргэдэ тэдэнээ хүргэжэ,
Үтэлхэ наһандаа золтой
жаргаарай.

* * *

Зүлгэ ногоон түби дээрэ
Золой дуунууд зэдэлэг!
Үргэн ехэ дэлхэй дээрэ
Үнгын сэсэг халбарэг!

* * *

Үеынгөө нүхэдэй ерэхэдэ,
Үүдэээ сэлин угтаарай.
Бонин үгын эхиндэ
Найхан хэрэг магтаарай.

* * *

Холын айлшанай буухада,
«Хоньт», — гэжэ уряарай.
Сэсэн үгын эхиндэ
Сагаан эдегээ баряарай.

ШЭНЭ ЖЭЛЭЙ ЮРӨӨЛ

Үргэн тэнюун талата
үлгы Буряад ороноо
Үбгэн минии нюдэн
уһатан, уяран шэртэнэ.
Үнэр найхан жэлэйнгээ
үгын юрөөл зондоо
Үнэн зүрхэнһөө мэнэ
хэлэн байхые хүсэнэб:
Табан хушуун малнай
талаар дүүрэн тараг лэ,
Танай манай хүсөөр
тараг, сагаан билтараг лэ.
Арбай найхан тарьямнай
амбаар дүүрэн халиг лэ.
Арбан миллион центнер
алтан боложо адхараг лэ.
Хүсэтэ манай лврз-эйн
хүнхинэн байхань батажаг лэ,
Хүдэр оньһото хүлэгүүдые
хүндэлэн абажа тахалаг лэ,
Бусад фабрика, заводууд
Буряадхан ороноо суурхуулаг лэ,
Булад, сэмбэ, модо бултандаа
эльгээжэ ханаг лэ,
Үлзы хэшэгтэй зонхонни
үдэжэл, үдэжэл олошорог лэ,
Үдэр бүри шахуу
түрэ наадан болог лэ,
Оюун бэлигтэ үетэн
оньһон шэжэм шудалаг лэ,
Орон нютагайнгаа жасада
хубитаяал оруулжа шадаг лэ.
Дэмы олон юрөөл
дэгэд хэлээд яалайб,
Дээжынь халман юрөөхэнһөө
дээрэ юунишье байлайб.
Олондо жаргал асаржа,
одон гэрэлээр сасарлайш,
Тодо заяагаар яларжа,
байхань болтогой,
Шэнэ жэлнай!

ТААБАРИ ТААЛСАХАМНАЙ ГҮ?

Хүрэнхөөр *нонор* *нон*юуша,
Хүхюун *согтой*, *зугааша*,
Хүнгэн *шамбай*, *ажалша*,
Хүдөө *нутагайм* *үхибүүд!*
Үндэр *наһатай* *бишье*,
Үнэр *жаахан* *таанадишье*
Тэн тэрээн *мүрүсэебди*,
Таалсалгадаа *адлибди*.
Үни *холын* *түүхэтэй*,
Үнэн *мэргэн* *үгэтэй*
Таабаримнай *нюусатай*,
Тайлбариньшье *бэрхэтэй*.
Юумэн *бүхэнэй* *шанар*,
Юртэмсын *элдэб* *ушар*,
Алил *хүнэй* *аяг* *зан*,
Аяар *холын* *аян* *зам*,
Юрын *хүнүүдэй* *байдал*,
Юрьеэтэ *дэлхэйн* *амисхал*
Таабари *соо* *олохолта*,
Тойроод *хёрхо* *адаглыт*.
Түрэл *хэлэнэймнай* *ульгамынь*
Тодорхол *эндэ*, *үхибүүд!*
Таанар *наашаа* *нуугты*,
Таабари *түргэн* *таагты!*

ЭЛДЭБ МАШИНАНУУД ТУХАЙ

Утаһан *харгытай*,
Уһан, *тоһон* *ундатай*,
Уусаараа *залгаатай*,
Урагша, *хойшоо* *нюдэтэй*.
(тепловоз)

Тула *загаһан*
Тархидаа *хүлтэй*,
Ташаандаа *хоёр*
Тэгшэ *далитай*.
(реактивна самолёт)

Тэнгэридэ *тээхэлзээ*
Тэжэн *голёо*.
Тэнсээд *байшаха*
Тиимэ *шадалтай*.
(вертолёт)

Утаагүй *түймэр*,
Үүлэгүй *бороон*,
Удхань *хожомой* —
Үрэжэлтэ *ургаса*.
(самолёдоор хорхой
шумуулда хоро хаяха)

Арбан *аргын*
Аржагар *бэрхэ*,
Хорин *аргын*
Холбоо *ехэ*.
Хонолгын *хүнэхэгүй*
Холын *замда* *зоридог*.
(электровоз)

Эрдэмтэ *хүнэй* *шэди*,
Эдитэй *хүнэй* *арга* —
Захагүй *далай* *руу*,
Забһаргүй *тэнгэри* *өөдэ*
Зорин *ошоһон*
Зогсохогүй *гол*.
(хэмэл одон)

Алад *зориһон*
Алтан *загаһанай*
Һүртэ *яларһан*
Һүүл *задархай*.
(ракета)

Хара *ехэ* *баабгай*
Харгы *зайжа* *ябадаг*.
Һалан *гээшэнь* *аргагүй*,
Һаахар *гээшэнь* *туйлгүй*.
(паровоз)

Улаагша *үнеэн*
Утаһан *харгы* *дахаа*,

Угсараатай нүгөөнь
Ульгам зэлээ дахаа.
(трамвай)

Тоодогой хэлэндэ
Түмэр няагаад,
Тэнгэридэ гаргажа,
Тэгшэхэн табидаг.
(суранзан кран)

Аласта гүйһэн
Амигүй морин,
Ашаа тээһэн
Арһагүй тэмээн.
(ашаанай автомашина)

Доргон доошоо
Дошо нүхэлөө,
Дошонь үндэр,
Дууниинь шанга.
(худаг малтадаг машина)

Онобшотой малтагдаһан
Охотнооной нүхэнһөө
Булаг гараад,
Барагдашагүй уһатай.
(үрэмдэгдэһэн худаг)

ГЭРЭЙ АЖАЛАЙ
МАШИНАНУУД ТУХАЙ

Мэлхэй бээтэй,
Могой хүзүүтэй,
Ябан шэншэдэг,
Ялайса долёодог.
(тооһо хорогшо машина)

Шар шархан гүйгөө,
Шарга шэнгээр шарьяа.
Хада боориин тойроо,
Хагдан хамагдан хаягдаа.
(үһэ абадаг машина)

Холые дүтэлүүлдэг,
Хониинь танюлдаг.
Хүниие ойртуулдаг,
Хайшалһын мэдүүлдэг.
(дурамбай)

Адхын шэнээн бээтэй,
Алдын шэнээн хоолойтой,
Альганай шэнээн шэхэтэй,
Аляа хонгёохон дуутай.
(телефон)

Абын һахалда
Абаахай аһаад,
Барихада бархирдаг,
Бажуухада ябадаг.
(һахал абадаг электробритвэ)

Һэртэгэрхэн шэхэтэй
Һэбхэгэрхэн шаазгай
Һэб-һэбхэн дэбижэ,
Һэр-һэрхэн һэбишээлнэ.
(электровентилатор)

Эрээхэн хурьган
Эбэр дээгүүр мухараа.
Эгээ мээхэйхэн
Эзээ долёогоо.
(элюур / утюг)

Сагаан тэхэ бабанаа,
Сайдамтай уһа бусалгаа.
Саашань туугаа,
Сахир сэбэр хийдхээ.
(хубсаһа угаадаг машина)

Замай холые залгуулдаг,
Зон хүниие золгуулдаг,
Һонин һорьмой дуулгадаг,
Һонор зураг харуулдаг.
(телевизор)

Үрөөнэн гартай,
 Үрөөнэн хүлтэй,
 Эдихэн гайтай,
 Элдэ гарахагүйн
 Эгээл гайхалтай.
 (мяха хэршэдэг машина)

Гуурһагүй зурааша,
 Гаргүй бэшээшэ,
 Гол сэхэ гуримша,
 Гуримгүй шууяаша.
 (бэшэгэй машина)

Сээжэгүй бодолшо,
 Сэнгүй сэсэншэ,
 Шэхэгүй дуулааша,
 Хэлэгүй ойлгоошо.
 (тоо бодолгын машина)

Хоёр хүлтэй,
 Хоёр эбэртэй,
 Хүнгэн бэетэй,
 Хурдан ябадалтай.
 (велосипед)

Дүрбэн дүли хүлтэй,
 Дүшэн эршэ гэдэнхэтэй,
 Таар тажаа гүзээтэй,
 Тэсэ ядан ууралтаа.
 (самовар)

Далхи хара байрада
 Дагадха бэлшээрһиһэ
 хожомдоо.
 (оёдог машина)

Бур-бур бууяа,
 Буха шэнги зохороо,
 Богдо багша хоёр һааяа.
 (айрагай машина / сепаратор)

ДАРХАНАЙ
 ЗЭБСЭГҮҮД ТУХАЙ

Дорһыень хуулаа,
 Долёохо бүридөө
 Дабшаха бүхэндөө
 Далангаа тэгшэлээ.
 (харуул)

Эршэтэй түргэн
 Эрьюулхэ бүри
 Аюулын доошоо,
 Амисхалын дээшээ.
 (сүндэрөөбхөөр
 модо нүхэлхэ)

Хашаг хазабал,
 Хээээш табихагүй,
 Хагзалба гэбэл,
 Хазаһаниинь зандаа.
 (хазуур)

Зурагар могой
 Зуун хабиргатай,
 Зайһан газарын
 Зондо тоотой.
 (метр)

Хаан хашаа,
 Хара нохой зуугаа.
 Баатар буулгаа,
 Бадаран ошотоо.
 (халуун түмэр
 дабтаха)

Яһанай шүлэн
 Яһалахан шэдитэй —
 Ябталжа эблүүлдэг,
 Яндайса хатаадаг,
 Ядаһаниие элсүүлдэг.
 (сабуугаар няаха)

Шоншогорхон бээтэй,
Шодогорхон хүүлтэй,
Дайнда иладаг,
Дархан солотой.

(алха)

Залан харахада,
Загаһан бээтэй,
Зүгөөр хүдэлхэдөө,
Заряа нюргатай.

(үрэбтэр)

Алда хүүлтэй,
Адхын шэнээн бээтэй,
Баатар хүсэтэй,
Баян нэрэтэй.

(балта)

Нюрган дээрээ
Нэтэггүй хүбшэтэй,
Тэбхэ дээрээ
Тэнсүүри тэртэтэй.

(гарай хюрөө)

Доһолгоо абяатай,
Дошхон ябадалтай,
Дохолон харгытай,
Дорьбоотой шуумар.

(зайдан харуул)

Холо алхадаг
Хоёр хүлын тушаатай,
Үрөөһэн хүлөөрөө
Үзэн хэмжэдэг тушаалтай.

(гортиг)

Хурдан түргэн
Хобоо харгытай,
Хадууриагүй сэхэ
Ходороо ябадалтай.

(монсогой харуул)

Барихада юрын
Булад түмэр аад,
Бажуугаад бата
Балтадахада соолодог.

(соолго)

Хазааргүй,
Хурдан хатардаг,
Хана зайжа,
Хашалангүй ябадаг.

(ханатай харуул)

Холо ойрын
Хоёр мүнэ,
Харгы замын
Хадын оройгоор,
Хариха замын
Хара жалгаар.

(шургуул)

Эндэ тэндэ алхадаг,
Эрье ганга гаргадаг.
Гүндэлэн тэндэ ахидаг,
Губаг хобоо үлөөдэг.

(барладаг харуул)

Эшэгэн тэхын
Эбэр соохоно
Эрэн модон туулмаг,
Эгээ заахан шоро.

(хутагын гэр)

Хара могойн
Хэлэн хурса.
Хүртэ эришн
Бууса эгсэ.

(хүүшэ)

Газаа байхадаа,
Гайтай дохидог баатар.
Гэртэ ороходоо,
Гэмгүй хэбтэдэг түмэр.

(хүхэ)

Саг шэнги бээтэй,
Сабхи шэнги хүлтэй,
Урагша хойшоо эрьежэ,
Узуур үзүүр танюулдаг.

(индикатор)

Тусхай газар бариха
Тоо заабариин ёһоор
Тохир хүлын тааруулдаг.

(буламай хэмжүүр)

Дүрбэнэй харын түхэлтэй,
Дүрью барима эшэтэй,
Хоёр тээшээ эршэтэй.

(ухами)

Наадгүй холжордог,
Налагүй эсэн.

(ута харуул)

Барихада байдаг,
Бажуухада соолодог.

(соолго)

Харгыда байдаг,
Хашахада ябадаг.

(сабшуур)

АВТОМАШИНАНУУД
ТУХАЙ

Асари гүндүү хүсэн
Алаг мундуу бухын
Бар ехэ шадалтай
Бодон гахайн хүсэн
Хараа байса түргэн
Хада болдог бодхоогоо.

(бульдозер)

Хоёр хурдан хүлтэй,
Хоёр хобшогор далитай,

Аргадажа хүдэлгэдэг,
Аргалжа ябуулдаг.

(мотоцикл)

Ябахань баха,
Абахань бүхэ,
Үбсүүндээ үргэдэг,
Үбдэгөөрөө түлхидэг.

(ашадаг машина)

Бүмбэгэ шэнги бүхөөгтэй,
Бамбагар зөөлэн нууритай,
Хүнгэн түргэн гүйдэлтэй,
Хүрэхөөр нажама ябадалтай.

(хүнгэн машина)

Хүлын алхахэгүй,
Аманин ангайхагүй,
Нюдэниин сабшахагүй,
Гүйхэдөө эсэхэгүй.

(ашаанай машина)

Тохорюун нуугаа,
Тонноор үргөө.
Тойрон эрьеэ,
Тишэнь табяа.

(автокран)

Заанай толгой зантагар,
Зангаха дохихонь гайтай.
Залхуурхагүй ажалша,
Зөөхэ уухилхань хайтай.

(экскаватор)

Эрезэн гахайн үнгэрхэдэ,
Эрье ганга гарашоо.
Энгэргүй тэрэ дабхина,
Эндэгдэһэн газар үлэнэ.

(хубаг малтадаг
машина)

Улаан гүрөөһэн
Уута гэдэһэтэй,

Ута хүзүүтэй,
Уйгаргүй дуутай.
(түймэр сараха машина)

Шадал ехэ хүсэтэй,
Шабарта унадаггүй,
Шуумайха сахариггүй,
Шамда дишлдэхгүй.
(гэнжэтэ трактор)

Дүрбэн хүлтэй,
Дүлэн ябадалтай,
Таар гүзээтэй,
Танха бээтэй.
(автоцистернэ)

Гэшхэхэдэ ябадаг,
Табихада байдаг,
Дарахада годирдог,
Үргэхэдэ сэхэрдэг.
(электрокар)

Хүдэлмэришэ хүгшэнэй
Хормой ехэ.
Хээд үгэһыешни
Хаян адхаха.
(самосвал)

Халима үер уһанда
Хурдан шуумар онгосо.
Хуурай дошо газарта
Хайбан жороо гүйгөөшэ.
(амфиби)

УРГАМАЛНУУД
ТУХАЙ

Үндэр басаган
Үбэл даарадаггүй,
Зун халуудадаггүй.
(хасуури)

Ахар сагаан бээтэй,
Аха дүү олонтой,
Алтан шара толгойтой,
Далан дабхар дэгэлтэй.
(далан хальһан)

Хээр морин хэжэмтэй,
Хэжэм бүрээ сасагтай,
Сасаг бүрээ монсогтой,
Монсог бүрээ эдээтэй.
(хуша модон)

Залуу хүбүүн
Зундаа дахатай хуудаг.
(нарһан)

Газар доогуур
Гахай нүүгээ.
(модонхой
үндэһэн)

Нарин үндэр модон,
Наян халаа модон,
Жаран улаан монсог,
Зуун сагаан зулзаган.
(хушын һамар)

Үбэл дэгэлээ тайладаг,
Зун дэгэлээ үмдэдэг.
(хуһан)

Нарин улаан модон
Наян халаа һабартай,
Сагаан пулаад нэмэржэ,
Ногоон тэрлиг хэдэржэ,
Ногоон номин шэмэгтэй,
Мянган шүрээ сасагтай.
(үлир)

Нарин боро бээтэй,
Наян сэрэг нүхэдтэй,
Хара ногоон субатай,

Хара хубхан шэмэгтэй,
Матахада хухархагүй,
Татахада таһархагүй.

(иргай)

Набтар хара басаган
Нарин шамбай бээтэй,
Шара хуба зүүдхэлтэй.

(шасаргана)

Ялайтараа гоёдог,
Яаруу эртэшэ,
Тархай тарган
Алаг эрезэн,
Адха монсог
Адаалхай хадхуур.

(крыжовник)

Хамагай түрүүндэ
Сагаан майхан баридаг,
Зунай халуун болоходо,
Ногоон майхан баридаг,
Намарай альбон болоходо,
Хара майхан баридаг.

(мойһон)

Хушан шара басаган
Хубсаһаа тайлаха
бүрээ уйлуулдаг.

(һонгино)

Алда ута бээтэй
Алтан шара толгойтой.

(наран сэсэг)

Гарахань газарһаа,
Галзуурхань тэнгэриһээ.

(хамхуул үбһэн)

Сэгсы сагаан хүбүүн
Сэбэр ногоон дэгэлтэй,
Улаан торгон малгайтай.
Ута намар болоходо,

Анда гурбан туламдаа
Алта мүнгэ хуряадаг.

(аранга тибһэн)

Нарай басаган
Наян найман хушалгатай.

(капуста)

Нарин үндэр бээтэй,
Наян найман таһагтай,
Таһар бүридөө үргөөтэй,
Үргөө бүридэнь үндэгэн.

(хоолос)

Сагаан тахьяа
Ногоон һүүлтэй.

(мангир)

Улаан басаган
Ногоон хүнжэлтэй.

(свёкло)

Газар дээрэ гэжэгэнэ,
Ганса хурган
Газар доро.

(морхооб)

Уулын хажууда
Улаан хубхан.

(алирһан)

Хадын хажууда
Хара хубхан.

(хара нэрһэн)

Нугада дэбисхэртэй,
Ногоон хүнжэлтэй,
Номин зүүдхэлтэй,
Наян табан гүлгэтэй.

(үгэрсэ)

Тулажа бододог,
Татажа байдаг,

Табан сагаан хүбүүтэй.
(горох)

АН АРЬАТАН,
ШУБУУД ТУХАЙ

Шугы шэбэр шэнги,
Энхэ нуурай хулхан шэнги,
Амба сарай гэшхэхэн шэнги.
(буга)

Дээрэхээ бууһан шэнги,
Дэгнүүл дээрэ тогтоһон шэнги,
Хурын уһаар угааһан шэнги,
Хурса хутагаар мүлиһэн шэнги.
(үндэгэн)

Тэмээгээр түрүүндээ,
Ямаагаар гадарлаа,
Адуугаар доторлоо,
Нохойгоор гэшхүүлээ.
(шандаган)

Ондой-сондой
ажалша баатар,
Ууса матаргай
таһархай баатар.
(шоргоолзон)

Энхын басагад
Энгэр сагаан.
(алаг туун)

Хойноһоо хойбонхой ноён,
Хоёр хүлдөө жороотой ноён,
Тугал хоншоортой ноён,
Тугад һүүлтэй ноён.
(алаг дааган)

Шубуун шэнги далитай,
Шонхор гэхэдэ шүдэтэй.
(үрэмшөө)

Уула газарта
Урьха табидаг,
Губи газарта
Губшуур табидаг.
(абаахай)

Шабар лонхын үргөөнһөө
Шашаг ноён бултайгаа.
(зумбараа)

Борогшоной толгойд
Бургааһан ургаа.
(бугын эбэр)

Хүригшэнэй толгойд
Хүрзэ ургаа.
(хандагайн эбэр)

Тоншоходом толгойм үбдэнэ,
Тоншоогүйдэм гэдэнхэм үлдэнэ.
(тоншуул)

Һээбэгэр заахан бээтэй,
Һэб-һэбхэн гэшхэдэлтэй,
Һайрхуу һаахар зантай.
(үнэгэн)

Орохо гэргүй,
Унтаха хэбтэригүй,
Үдэр дүүрэн дууладаг,
Үдэшэ дүүрэн уйладаг.
(хүхы)

Маяа хара хүбүүн
Манан шара утаагаар
Манажа бээз ябадаг.
(зээгэн)

Хилар соохор хүбүүн
Хяра дамжажа бэлшэдэг.
(шэлүүһэн)

Барилдааша хүнэй
Байрань нүхэндэ.

(баабгай)

Найман шанха гэээгэтэй,
Шара эрээн дэгэлтэй,
Үнээ наахын үеэр
Үрхэтэ айлай газаагуур,
Эрье гангын эрьеэр
Эрьежэ наадажа ябадаг.

(бүбөөлжэн)

Адар ехэ бээтэй,
Арадаа урга шэрэнэн,
Эбэртээ жада бариһан,
Эдэлэндэ бэлшээритэй,
Уһанда ундатай.

(галуун)

Гэдэр-гэдэр гэшхэдэлтэй,
Гэрэй хойгуур ябадалтай,
Гэлэн һаари гуталтай,
Алаг булаг дэгэлтэй,
Алтан урга шэрэнхэй.

(шаазгай)

АДУУ МАЛ
ТУХАЙ

Дүрбэн галуун
Дүүгэд ерээ,
Дүртэй мэргэн
Тодоод абаа.

(үнээ нааха)

Дагалай бухын арһан
Далан долоон хуудаһатай.

(үхэрэй һархинсаг)

Дүүдэй дүрбүүлэн,
Дүдэ-бүдэ хоюулан,
Аадай гансааран,

Адуу тууха һогсоохой.

(тэмээнэй дүрбэн хүл,
бүхэн, толгой, һүүл)

Хон-хон дуутай,
Хондолой дээрээ дэгээтэй.

(нохой)

Гэртэшье хотируулга,
Газаашье хотируулга.

(хэбтэһэн нохой)

Эрээн торгон дэгэлтэй,
Улаан торгон малгайтай,
Багахан шодогор бээтэй
Дууша баатар хүбүүн
Дандаа зониие һэрюүлдэг.

(эрэ тахья)

Гаһанагүй аад малтадаг,
Анзаһагүй аад хахалдаг.

(гахай)

Хоёр могой
Хушуу орёогоо.

(хусын эбэр)

Яг номо
Яһан хүбшэтэй.

(харты сэмгэн)

Яа нохой,
Яндан дааган
Яһан сэргэдэ.

(шагайта сэмгэн)

ХҮНЭЙ ҮЕ
МҮСЭ ТУХАЙ

Хадын хажууда
Жалжагы гутал.

(шэхэн)

Аяга соо
Алаг булаг.

(нюдэн)

Ехэ гэр соо
бага гэр,
бага гэр соо
балишар басаган.

(гутал, оймһон, хүл)

Шугы шэбэр байбашье,
Шоро хэхэ модогүй.

(толгойн үһэн)

Адхахада адха дүүрэн,
Табихада тала дүүрэн.

(нюдэн)

Ябахада ябалсадаг,
Байхада байдаг,
Бариха гэхэдэ,
Баригдадаггүй.

(һүүдэр)

Хоёр нуур
Хоймртоо хулһатай.

(нюдэн)

Дэгнүүл дээрэ
Саһан тогтобол —
Хайладаггүй.

(үһэнэй сайлга)

Хуһан доро
Хурын наадан.

(юумэ жажалха)

Булаг тойроод
Бургаһан.

(һорьмоһон)

БАЙРА БАЙДАЛ
ТУХАЙ

Гүрбэл могойн хэлэн һайхан.
(гуурһан)

Гүнзэгы худагай уһан һайхан.
(бэхэ)

Улаан хүбүүн
улаа хүргөөд бусадаггүй.
(галай ошон)

Хара түмэр хаанһаа сэсэн.
(шэгнүүр)

Эгэшэ дүү хоёр ээрэм сасуу.
(эхир үүдэн)

Амигүй үргэдэг, амагүй эдидэг.
(гал)

Амагүй үльгэршэ,
Арга ехэтэй үнэншэ.
(ном)

Дун шара нуур
Дундаа дун сагаан,
Дороо хоёр хара.
(үрмэн, һүн, тогоон)

Дохолжоон добо
Тойроһоор таргалаа.
(нооһо ээрэлгэ)

Үнээгээ үдэшэ урагшань туудаг,
Үглөөгүүр хойшонь туудаг.
(сонхын хаабари)

Гаһар томо бэетэй аад,
Гартаа барихын аргагүй.
(утаан)

Наян найман хүбүүнэй
Наһыень тоолохонь бэрхэтэй.
(шоото)

Шулуутын үндэртэ
Шуһан бороо ороо.
(малгайн залаа)

Ангайха аматай,
Жажалха шүдэтэй,
Залгиха хоолойгүй.
(арһа элдэхэ талхи)

Ямбатайгаар баряарай,
«Ёо» гээ һаань, хаяарай.
(шэл)

Гурбан хүн дээбэри үргөө.
(тулга дээрэ тогоон)

Таар тулам гүзээтэй,
Тахир нарин хоолойтой,
Дүрью барим барюултай.
(танха)

Улды далды хоёр
Уулзаха бүридөө мүргэлдэдэг.
(уур, нюдүүр)

Дүрбэн хүлтэй,
Дүшэн нюдэтэй,
Хаанда хайратай,
Хамагта хүндэтэй.
(шэгнүүр)

Хабшалга шэнги бээтэй,
Хадхуур шэнги һанаатай.
(буу)

Эгээ заахан бээтэй,
Эзээ захирха шадалтай.
(суурга, түлхюур)

Ёһотын урда
Ёндон гадаһан.
(лаампа)

Хониниинь хара,
Хашаань уйтан,
Хусань мүргэдэг.
(сай, уур, нюдүүр)

Мүр мүрөө мүшхэлсөө,
Мүнгэн дугаа хаялсаа.
(үһнэ сабшаха)

Ахань дүүгээ хүсэдэггүй.
(тэргын дүрбэн мөөр)

Ангайха аматай,
Адааха шүдэтэй,
Абаха бээгүй.
(хайша)

Наятай үбгэн
Наян хүбүүтэй,
Наян хүбүүдынь
Бүтүү һахалтай.
(һэеы гэрэй уняагай
бүгэлдэргэ)

Гэр дээрэ хахад һара.
(һэеы гэрэй үрхэ)

Һам шэнги һардагар,
Һара шэнги түхэрээн.
(тэргын мөөр)

Гунжан үнээнэй хоноһон газарта
Гурбан жэлдэ ногоон ургадаггүй.
(гал гуламта)

Оёг хүгшэн
Огторгой тулаа.
(утаан)

Энхын хүбүүн
Эльгэ соорхой.

(суурга)

Хүйтэндэ үнэн нүхэр,
Халуунда харша нүхэр.

(гал)

Абгайн түлхюур
Хоёр хүлтэй.

(хайша)

Дүрбэн хүбүүн дүли үргөө.

(шэрэйн хүл)

Эжын эльбээ,
Энгэрын долёогоо.

(элюур)

Хабсархан дүрбэн зангилаа,
Холбоһон дүрбэн түмэр,
Ходорһон хоёр ооһор.

(хазаар)

Мүльһэн дээрэ
Мүнгэн аяга.

(һара)

Гурбан гүрэлөө барюултай,
Гурбан модон тэртэтэй.

(шүдэр)

Мэдэхэдэ мэргэн соохор,
Мэдээгүйдэ манан соохор.

(ном, бэшэг)

Адхын шэнээн бэетэй,
Алдын шэнээн хоолойтой,
Альганай шэнээн шэхэтэй.

(телефон)

Үлгэн тэгшэ талада,
Үбһэгүй газарта
Жасагүй ноён,
Жадагүй сэрэг,
Шуһагүй дайн.

(шатар)

Мүльһэн хүнжэлөөр
Мянган захатые эсхэнэ.

(шэл отолхо)

Хоёр хүн
Хоорондоо буляалдана,
Хэн хэниинь
Хэнээшье диленэгүй.

(түлээ жүрөөдэхэ)

Мүльһэтэ нуур
Модон эрьетэй.

(сонхын шэл)

Туламай амһар
досоошоо шамаатай.

(шэл лагбан)

Хоёр даляа дэбинэ,
Хурса һүүлээ буулгана,
Харгы хүндэлэн ябана.

(онгосо)

Һонорые гоёодог,
Һохорто туһалдаг.

(нүдэнэй шэл)

Ганса үбгэн
Газар доогуур агнаа.

(загаһа губшаха)

Норгоходо хатуужаха,
Мухарихадаа хатуужаха.

(һеёе дараха)

Хурганай шэнээн бээтэй,
Хүлхэ хүшэ гаргадаг,
Хүн бүхэниие хүдэлгэдэг.
(мүнгэн)

Ангайха аматайшые наа
Эдихэ хоолойгүй.
(галай хабшуур)

БАЙГААЛИ,
ДЭЛХЭЙ ТУХАЙ

Майр халзан бууратай,
Матар-татар эндитэй
Тоолошогүй торомтой
Торгон хүхэ хирхагтай.
(үүлэн, тэнгэрийн зүйдэл,
одо мүшэд, огторгой)

Тэнгэридэ тэхэ бабанаа,
Тэрэ үбгэн хэтэ сахяа.
(тэнгэрийн дуун, сахилгаан)

Эхигүй горхон,
Эрьегүй гол.
(бороогой уры)

Атан тэмээн ангас гээ,
Аргамжын үзүүр ялас гээ.
(сахилгаан)

Жэн торгон захагүй,
Жэжэ хубһан нүхэгүй.
(огторгойн одо мүшэд)

Болзоргүйгөөр бодхоодог,
Борьбо дээрэ бохинуулдаг.
(хүйтэн)

Заанай аман ангас гээ,
Заахан шулуун ялас гээ.
(үүрэй солбон)

Абын хүнжэл алхахагүй,
Эжын хүнжэл эбхэхэгүй.
(газар)

Үлгэн эжымнай
Сагаан торгон хүнжэлтэй.
(саһан)

Ябахада захагүй,
Яарахада үзүүргүй.
(харгы зам)

Бээгүй аад, бүгэдые шэрэдэг.
(һалхин)

Хабсаралтанууд

ҮГЭДӨӨ
ЗҮБӨӨР
бодолоо
тохо

Ивалган юмтагта,
2006 он

ҮНГЭРХЭН
САГУУДАЙ
ДУУНУУД

*Хорёод гаран ондо
хуушан монголоор
бэшэгдэһые шэнэ
бэшэгтэ оруулагша
Галдан Лёнхобын.
1974 оной май нара,
Улаан-Үдэ*

ХОШОН ДУУН

Саридаг дээрээ гарахадам,
Самарайл эдээн жэмэс лэ.
Сарбуу дээрээ үргэһэн
Аба эжы хоёрни.

Ара газар ургаһан
Алирайл эдээн жэмэс лэ.
Альган дээрээ үргэһэн
Абал эжы хоёрни.

АРХИИН ДУУН

Хүбшые хүдэлгэгшэ
Хүхэй (ы) гэгшэ шубуун.
Хүдэй (өө) зониие хүдэлгэгшэ
Хатуу хара архи.

Хадые хүдэлгэгшэ
Хатуу ехэ халхин.
Хамагые хүдэлгэгшэ
Хатуу хара хорзо.

Уулые хүдэлгэгшэ
Угта ехэ халхин.
Олон зониие хүдэлгэгшэ
Оросын хара архи.

Эльдин дайдые хүдэлгэгшэ
Элитэ ехэ халхин.
Элигыем хүдэлгэгшэ
Эжы аба хоёр лэ.

Арые хүдэлгэгшэ
Аадар ехэ бороон.
Аляахан зангыем хүдэлгэгшэ
Абын ганса амарагни.

Зүлгые хүдэлгэгшэ
Зүйтэй ехэ халхин.
Зүрхые хүдэлгэгшэ
Зааханайм ганса нүхэр.

ХОШОН ДУУН

Ууладаа табиһан мориогоо
Ургалжа яагаад барилтайб,
Ургыхан ногооной болобо аа гү.

Орьёл уулын энгэртэ
Оройгоосон сэрюүхэн
Отогхон манай байрамнай.

Унтахал нойрым һэрээһэн
Ухаанхан зүрхэндэм санагдааша
Ордобой зайһанай Намжалмаа.

МОРИНОЙ
МАГТААЛ

Сартуул Ванхиин хургаһан
Сагаан хонгор морин бии,
Дүрбэн сүгсэ турууниинь
Тахатаяа ханхис гээ.

Дүшэн сагаан шүдэниинь
Хазаартаяа ханхис гээ.
Һанаагаараа хургаһан
Һайхан эжым үдхэмэл.

ХАДАМДА ҮГТЭХЭН
БАСАГАН ТУХАЙ ХҮБҮҮНЭЙ
ДУУЛАХАН ДУУН

Хонгор уулын энгэртэ
Хонининь тогтохоо
 болисон хөө,
Хортонтой манан
 хөөргыгөө
Худалдаад абахаа
 болисон хөө.
Хурдан алагайм дэлэсэн,
Хоринхон хурганайм дэмжэлгэн.
Хоймороор хоёр
 зэргэлээшэ
Холбоохон шанхатай
 хэн бэлэй хөө.
Холшортоо ханилсан танилгаа
Хотондонь тогтоохоо
 болисон хөө.

Алтан уулын энгэртэ
Адууниинь тогтохоо
 болисон хөө.
Алтатай манан хөөргыгөө
Андалдаад абахаа
 болисон хөө,
Ардагхан алагайм дэлэсэн
Арбанхан хурганайм дэмжэлгэ.
Араараа хоёр зэргэлээшэ
Арбанхан шанхатай
 хэн бэлэй хөө.
Алядаа ханилсан танилгаа
Абындань тогтоохоо
 болисон хөө.

ХОЛО ХАДАМДА ҮГТЭХЭН
БАСАГАНАЙ ДУУН

Оронгойнгоо эхиндэ
Олон үнгын сэсэг бии,
Узуурайгаа наринда
Байга найган хиисэнэ.

Олбын хүбүүн инзаган
Уулан дээгүүр тарааслаа,
Олон хушуун зоноороо
Танилсажа ядалайб.

Баян голой эхиндэ
Бараан үнгын сэсэг лэ,
Баруулайгаа наринда
Байга найган хиисэнэ.

Барасай хүбүүн инзаган
Байсан дээгүүр тарааслаа,
Байхал хушуун зоноороо
Танилсажа ядалайб.

НООНО
СОХИЛГОНОЙ
ДУУН

Һубаралдажа ургаһан
Һухай улаан ирагай,
 Заһахадажа хатааһан
 Заламан хоёр хабаа.
Сэбэр зүлгын элгэндэ
Сагаан нооһоо дэлгээе,
 Сасаг монсог һалбайлган
 Саашань, наашань
 хиисхэеы.

Хүбэн сагаан нооһоёо
Хүбхээлгэжэ табия,
 Хүрэнгын архи дүгэжэ
 Хөөрэлдэжэ надаеы.

Холбоолжохон булагта
Хотогор газар ургаһан,
 Хулһан сагаан ирагай,
 Холбожо мүлиһэн хабаатай.
Хонхон зүлгын эльдиндэ
Хониной нооһо дэлгээжэ,
 Хорин һеэе бүрихээр
 Хойшо, урагшань
 хиисхүүлнэ.

Хоруусга манай олонхон даа
Холгоно хүбүүлхээр болохол даа,
Хорзын архи дүнгэжэ
Холшор зугаа наадаеы.

НААДАНАЙ
ДУУН

Баргажанайнь мананда,
Басагадайнь нааданда
Бахадажа ерэхэн
Баахан ахай гүрбэнэ.

Дүрбэн хүндын адагта
Дүрбэн захын адуушан
Дүшэн домогой отогто
Дүтын ахай гүрбэнэ.

Табан хүндын адагта
Табан захын адуушан
Тарниин домогой ёһодо
Танай ахай гүрбэнэ.

Нарин голой модон мэтэ
Найгалзажа наадаеэ,
Нарин далайн долгин мэтэ
Намхалзажа наадаеэ.

Гүнгын губиин модон мэтэ
Гүрбэлзэжэ наадаеэ,
Гүрмэл соохи адуун мэтэ
Гүрэлзэжэ наадаеэ.

Хара буурал бого мэтэ
Хатархажа наадаеэ,
Хашаан соохи адуун мэтэ
Хахинажа наадаеэ.

Хула халзан бого мэтэ
Холилдожо наадаеэ,
Хориоон соохи адуун мэтэ
Хохиножо наадаеэ.

Алтан алтан хилуусыгаа
Элэтэрэнь наадаеэ,
Абын түрүү ноёнттойгоо
Аляархажэ наадаеэ.

Мүнгүн мүнгүн хилуусыгаа
Мүлиртэрэнь наадаеэ,
Мүнөө түрүү ноёнттойгоо
Мүнхэлэжэ наадаеэ.

Түмэр түмэр хилуусыгаа
Түлиртэрэнь наадаеэ,
Түрүү болоһон ноёнттойгоо
Танилсажа наадаеэ.

ШЭЛДЭЙ
ЗАНГИИН
ХИЛЭ ДЭЭРЭ

*Саазалагдахын урда
дуулаһан зэргын дуун*

Индиин сагаан талын
Илдин уужам байхада,
Майхан сагаан үргээнэй
Үндэр сайхан байхада,
Сагаан хайрын уһанай
Тунгалаг сайхан байхада,
Сагаан Хаанай саазын
Бата бэхи байхада,
Бага наһатай Шэлтэнь
Барилганда ошолой.

Гунан-гунан харань
Гурбан хүлдөө шүдэртэй,
Гунхалзагша Шэлтэнь
Хүхэ түмэр гэнжэтэй.
Дүнэн дүнэн харань
Дүрбэн хүлдөө шүдэртэй,
Дүмэлзэгшэ Шэлтэнь
Дүрбэн мүсэдөө гэнжэтэй.

Губи газар жэргэһэн
 Гургалдай шэнги адли
 Гунигхан таниигаа
 ханахадам,
 Шэлтэй шэнгим адлихан.
 Хажуу газар жэргэһэн
 Хараасгай шэнги адлихан,
 Хани танаа ханахадам
 Шэлтэй шэнгим адлихан.
 Сүн ехэ далайе
 Гаталаа үгэй бэлэйшэ,
 Сүмир ехэ баабайе (бабаае)
 Дабаа үгэй бэлэйши,
 Хара ехэ далайе
 Гаталаа үгэй бэлэйши,
 Хада ехэ дабаае
 Дабаа үгэй бэлэйши.
 Хайртай шамайгаа санахадам
 Шэлтэй шэнги адли.

ЗЭРГЫН
 ДУУН

Орос хаанай сааза гэжэ
 Арга үгэй сааза бии,
 Ахай амараг нүхэд гэжэ
 Мартуулхажа ядалайб.
 Нарин голой уһан гэжэ
 Намхан тунгалаг урдана,
 Уужам талын зүлгэ гэжэ
 Улайран намиран хиисэнэ.
 Ухаанайм амараг нүхэд гэжэ
 Мартуулхажа ядалайб.
 Нахис гэхэн Андиртаа
 Намхан зөөлэн агсаеы.
 Арбан табанай наһанда
 Зэбын хилбэ танилайб,
 Хотос гэхэн гэхэн хонгortoо
 Хорин зэбэ агсалайб.
 Хорин табанай наһанда
 Зэбын хилбэ танилайб.
 Зунай манай зуһалан гэжэ

Зурыхажа харагдана,
 Зургаанай манай үүдэн гэжэ
 Ялайхажа харагдана.
 Намарай манай намаржаан гэжэ
 Намтайхажа харагдана,
 Найманай манай үүдэн гэжэ
 Ялайхажа харагдана.
 Үбэлэй манай үбэлжөөн гэжэ
 Үндыхэжэ харагдана,
 Үдэрэй манай үүдэн гэжэ
 Ялайхажа харагдана.
 Хабарай манай хабаржаан гэжэ
 Хабтайхажа харагдана.
 Хамагай манай үүдэн гэжэ
 Ялайхажа харагдана.

ЗЭРГЫН
 ДУУН

*Зэргын дуун гэдэг болобошье,
 архиин дуун бололтой*

Унаган унаган улаанаа
 Уяжа барижа мордое,
 Уяхан зантай таниигаа
 Угтан байжа уулзахаб.
 Самбай сүүлынь уяһан
 Сагтала морин бии
 Санхан зантай таанараа
 Сонирхуулжа мордохоб.

Хотон ойн дунда
 Хулһан үндэр модон бии,
 Хуушан зантай таанадтаа
 Хоножо үнжэжэ мордохоб.

Баруун үндэр уулада
 Бээлэйн шэнээн шэлүүһэн
 Бариеы шамай гэхэдэ
 Ургайн эшэ мүлшэдөө.

Хойто үндэр уулада
Хониной шэнээн шэлүүхэн,
Хориеы шамай гэхэдэ
Хутагын эшэ мүлшэдөө.

Хойто захын пүүжиндэ
Хорзын сойбо арза.
Байгаа болбол асарыта,
Үгыхэн болбол яахаб даа,
Гэрхэн гэртээ тарая даа.

Зүүн үндэр уулада
Зүрын шэнээн шэлүүхэн
Бария шамай гэхэдэ
Ургын эшэ мүлшэдөө.

Зүүн захын пүүжиндэ
Нангин түргын арза
Заахашье болбол асарыта,
Зүрхэсээш болбол яахаб даа,
Гэрхэн гэртээ тарая даа.

Урда үндэр уулада
Унаган шэнээн шэлүүхэн.
Бариеы шамай гэхэдэ
Ургын барюул мүлшэдөө.

Урда захын пүүжиндэ
Ууралтай сагаан арза
Биихэн болбол асарыта,
Бэрхэтэй болбол яахаб даа,
Гэрхэн гэртээ тарая даа.

ЗЭРГЫН ДУУН

Алтан дэлхэй захагүй,
Алаг бором тэсэнэгүй.
Арзын архи хатуухан,
Алаг зүрхэм тэсэнэгүй.

Шарал дэлхэй захагүй,
Шаргал бором тэсэнэгүй.
Шэлтэй архи хатуухан,
Шэнээн бээм тэсэнэгүй.

Сэнхир дэлхэй захагүй,
Сайбар бором тэсэнэгүй.
Сагаан архи хатуухан,
Санаан зүрхэм тэсэнэгүй.

Борол дэлхэй захагүй,
Булдидаг бором тэсэнэгүй.
Бозын архи хатуухан,
Бодол зүрхэм тэсэнэгүй.

Харал дэлхэй захагүй,
Хангал бором тэсэнэгүй.
Хабаагайл архи хатуухан
Халуун зүрхэм тэсэнэгүй.

ШАЖАНАЙ ДУУН

Наран эрдэнийн харгайлсан
Намхай будлан огторгой.
Наян үүлэ дабагша
Нарин шаргал морин би.

Наян шэди тэгэсэһэн
Наган Занын хубилгаан
Наашаа Халхада морилжо,
Нангин баанаа хүртээгээсэй.

Далиин жэгүүртэй шубуунда
Дабаан гэжэ байдаггүй,
Дасан хиидэй дэргэдэ
Дайсан гэжэ байдаггүй.

Үдэ жэгүүртэй шубуунда
Үгсүүр гэжэ байдаггүй,
Үржэн Хандын орондо
Үхэл гэжэ байдаггүй.

МОНГОЛ
ДУУН

Ходогытан манань
Яасан гайтай манан бии,
Хоёр хүнь манажа
Гурбадахи хүнь барилай бии.
Барисанхан адуумнь
Гушан гурбан шаргалхан,
Гушан гурбан шаргалайм
Гурбанһаан бэшэнь жороонхой.
Оносонхон моримнь
Уһан түлби жороонхой,
Хазаарлаһан хазаарнь
Хажа мүнгэн шэмэгтэй,
Тохом хэжэм хоёрнь
Торгон шанхай хүбөөтэй.
Дүрөөлһэн дүрөөмнь
Дүрбэн лангай дүрөө лэ,
Тохосонхон эмээлнь
Тохой зандан бүүргэтэй,
Ходорголһон ходоргом
Хорин лангай ходорго,
Барисанхан ташуурнь
Барим зандан бүрээтэй.
Баталсанхан нүхэрнь
Базарсадын хубилгаан,
Нютаглаһан нютагнь
Жанжа бээрын хушуунда.

ЗАМАЙ
ДУУН

Будалан үндэрэй оройһоо
Бодотой найхан орон бии.
Бодоод хойшоо харахадам,
Бодосын утаан манарна.

Болдог дээрээ гарахадам,
Ботогон тэмээн газарша.
Бусаад хойшоо харахадам,
Булар нюдэм газарша.

Алтай дээрэ гарахадам,
Аятай найхан орон бии.
Алад саашаа харахадам,
Адисай утаан манарна.

Алиш газар ябахадам,
Атан тэмээн газарша.
Алад саашаа харахадам,
Алаг нюдэм газарша.

ХОШОН
ДУУН

Сэтэртэй сэтэртэй улаахан
Сэлэнгын дундууран хаялуулди.
Сэлдизтэй унаеын хойморто
Сэнгүүнэй боронойн
Дулмаажан
Шэнэлмээр гоёшхон хамнайш даа
Шэнэлүүжэм даа, мэндэл байг.

Унаган унаган улаахан
Оронгын дундууран хаялуулди.
Уужамхан унаеын хойморто
Унзадай боронойн
Дулмаажан
Ушармаар гоёшхон хамнайш даа.
Ушаруужам даа, мэндэл байг.

ХОШОН
ДУУН

Хайсан хайсан улаахан
Хадаараа юундэ хулжанаб,
Ханилсан ганса нүхэрыем
Хариинхи юундэ болгоноб.

Шэлдэг шэлдэг улаахан
Шэлээрээ юундэ хулжанаб,
Шэнэлсэн ганса нүхэрыем
Шэниихил юундэ болгоноб.

МОНГОЛ ДУУН

Сэнхирлэнхэн харагданхай
 Сэсэг жэмэстэй
 уула юмаа, хөө хөө,
 Шэнхэн зоригоо
 барья болбол
 Шэнжэжэ ябаарай
 даа, хөө хөө.
 Улайранхан харагданхай
 Улир жэмэстэй
 уула юмаа, хөө хөө,
 Ухаан зоригоо
 барья болбол
 Үнэншэжэ ябаарай
 даа, хөө хөө.

ХОШОН ДУУН

Дуулим яагаа жабарынъ бэ,
 Дугаагиием сэнтүүлээ.
 Дуртай яашоо сэдхэлынъ бэ,
 Дуран зүрхым эрьюулээ.

Хүйтэн яашоо жабарынъ бэ,
 Хүмэлдэргыеым сэнтүүлээ.
 Хөөрхэй яашоо сэдхэлынъ бэ,
 Хүрин зүрхым эрьюулээ.

АРХИИН ДУУН

Унаган унаган улаахан
 Оронгойн харзаһаа умдатай юм.
 Ушаржа ябаһан амарагнай
 Оохортой домбоһоон
 ундатай юм.

Сэтэртэй сэтэртэй улаахан
 Сэлэнгын харзаһаа умдатай юм.
 Шэнэлжэ ябаһан амарагнай
 Сэнжэтэй домбоһоон
 умдатай юм.

ХОШОН ДУУН

Баруун халхин буугаал үгы даа,
 Байсын модон шордоош үгы даа,
 Баран намай шортоо хэлээдтаа,
 Бараан зүрхэм гажарааш үгы даа.

Огторгойн халхин буугаал үгы даа,
 Ойн модон шордоош үгы даа.
 Угтаад намай шортоо хэлээдтаа,
 Ухаан зүрхэм гажарааш үгы даа.

ХОШОН ДУУН

Хадые хүндэлэн соёроошо
 Хангал бор улаан халтархан.
 Халуунхан зүрхым гажаруулсан
 Ханилсан гансам илдамхан.

Хүбшые хүндэлэн соёроошо
 Хүрин бор улаан халтархан.
 Хүрин зүрхыем гажаруулсан
 Хөөрхэй гансам илдамхан.

ХУДА УРАГАЙ МАГТААЛ

Сахуураһаан шалгарһан
 Сагаан мүнгэнэйм хайхан бэ,
 һайд ноёдһоо шалгарһан
 Ураг эльгэнэйм сайхан бэ.
 Хайраһаан шалгарһан
 Хайлаһан мүнгэнэйм хайхан бэ,
 Хаад ноёдһоо шалгарһан
 Ураг эльгэнэйм сайхан бэ.

ДУРАСХААЛ ДУУН

Хара далайн гарсада
 Хараасгайн төөримөөр
 манан байна,

Хайртай нүхэрэйм холохондо
Халуун зүрхэм уярна.

Сагаан далайн гарсада
Сахалийн төөрмөөр
манан байна,
Сайнхан нүхэрэйм холохондо
Санаан зүрхэм уярна.

ДУРАСХААЛ
ДУУН

Үргэн сагаан Эндидэй
Үер дүүрэн зангаараа,
Үрөөлөөр гаталхын аргагүй
Үндэсэн нэлюурээр
гаталуужам.

Үеын амараг танингаа
Үдэртөө золгохын аргагүй,
Үдэтэй бэшэгээр
уулзуужамди.

Хабтагай сагаан Эндидэй
Хадуурма дүүрэн зангаараа,
Хазаартаар гаталхын
аргагүй,
Хаарбазан нэлюурээр
гаталуужам.
Холшортоо ханилсан танингаа
Хаража золгохын аргагүй
Харандааш бэшэгээр
уулзуужамди.

ТӨӨЛЭЙН
ДУУН

*Ноён хүндэ дууладаг
төөлэйн дуун*

Үүргээхээн дэбжэһэн
Хүрэлдэй эрээн бүргэд

Хүрээлэн һуугша тандань
Ноён ая айладхаеы.

Тойрон орсогшо уһаниинь
Тунгалаг хайхан урсана,
Тойрон һуугшад тандань
Төөлэйн ая айладхаеы.

Нариихан нариихан андираа
Наранай туяанда хагсааеы
Наятай холшог аялгаа
Ноён тандаа айладхаеы.

Алтан ехэ хайра танай
Ара үбэртэ яларна.
Алдар ехэ нэрэ танай
Арад олоной дансада.

Мүнгэн ехэ хайра танай
Мүрэн дээрээ яларна,
Мүнхэ ехэ нэрэ танай
Мүнөө сагай дансада.

Огторгойдоо харахадам,
Одон мүшэн элирхэй.
Олон зондоо харахадам,
Та ноён элирхэй.

Таладань тариһан
Таряанай манай дээжэ.
Тандань бариһан
Сархагай манай дээжэ.

ТӨӨЛЭЙН
ДУУН

Үбгэндэ дууладаг төөлэйн дуун

Үндэр сайхан андираа
Үдэрөөр барижа оноеэ,
Үбэгэн түшэмэл тандаа
Олоной зугаа айладхаеэ.

Төөнтэйхэн андираа
Түрын газар хагсааеэ,
Түрын түшэмэл тандаа
Төөлэйн ая айладхаеы.

Алтан мүнгэн хайратанай
Энгэр дүүрэн яларна.
Алдар ехэ нэрэ танай
Арад зоной дансада.

Тэнгэри өөдөө харахадам
Тэбхэр мүшэн элирхэй.
Түрэл зондоо харахадам,
Та түшэмэл элирхэй.

Талдань тариһан
Таряанай манай дээжэ
Тандань барисан
Арзын манай дээжэ.

ЛАМЫН
ДУУН

*Лама хүндэ төөлэй
табидаггүй болобошье,
хониной ууса табяад,
тусхай ламын дуу дуулана*

Дошхон сайхан боронь
Хатар дундаа бахатайхан,
Дотор Жууеын хубарагууд
Хуралай дунда бахатайхан.

Хибэн хибэн харань
Хатар дундаа бахатайхан.
Хиидэй олон хубарагууд
Хуралай дунда бахатайхан.

Зарлигаараа бүтээһэн
Занда Жууеын сүмэ бии,
Зарлигаараа хургаһан
Лама багша хоёр бии.

Алтан альбын талые
Агта мориоор тойлоеы,
Абаралын дээдэ гэгээндэ
Сүгдэн хүржэ мүргэеы.

Ногоон түбиин талые
Ногтото морёор тойлоеы,
Номын дээдэ гэгээндэ
Сүгдэн хүржэ мүргэеы.

ТӨӨЛЭЙН
ДУУН

*Залуу ба дунда
наһанай хүндэ
дууладаг дуун*

Номохон номохон хонгороо
Ногоон дээрээ табиеы,
Найрай түшэмэл тандаа
Нааданай ая айладхаеы.

Төөнтэйхэн хүринээ
Түрын газар хагсааеы,
Түрын түшэмэл тандаа
Төөлэйн ая айладханам.

Алта мүнгэн хайратанай
Үбсүүн дээрээ яларна.
Алдар ехэ нэрэ танай
Арад олоной дансада.

Мүнгэн ехэ зэргэтнай
Мүрэн дээрээ яларна,
Мүнхэ ехэ нэрэ танай
Түрүүшүүлэй дансада.

Эрдэмэй дээдые түгсэһэн
Эдир ноён тандаа
Эдээнэй дээжые дүнгэжэ
Эрхим зугаагаа баринам.

ЮРЭ ТӨӨЛЭЙН
ДУУН

Солонгохон борыгоо
Сойжо барижа оноеы (уная),
Сонин голшог аялгаа
Ахай тандаа айладхаеы.

Нарин борын галдяанда
Набша ногоон хиисэнэ,
Найрай түшэмэл тандаа
Төөлэйн аяа айладхаеы.

Нариихан нариихан андираа
Наранай туяанда хагсаеы,
Наһатай абын юрөөлөөр
Найрай зугаа баринам.

Алта мүнгэн хайра танай
Үбсүүн дээрэ яларна.
Алдар ехэ нэрэ танай
Арад олоной дансада.

Эрдэмээрээ элирхэн
Эдир ноён тандаа
Эдээнэй манай дээжэ —
Хундын манай ёһо.

ТӨӨЛЭЙН
ДУУН

*Энэ дуу урда үедэ хасаг
ба хасаг сэрэгэй ноёдто
дууладаг байһан, мүнөө
болоходо сэрэгэй ноёд олон
болоо, төөлэй табяад
дуулахада болоно*

Солонгохон борыгоо
Сойжо барижа оноеы (унаеы),
Сонин голшог аялгаа
Ноён тандаа айладхаеы.

Үндэр борын галдяанда
Үбһэн ногоон хиисэнэ,
Үбгэн абын юрөөлөөр
Үнжэн хонон ерээрэй.

Нарин борын галдяанда
Набша ногоон хиисэнэ,
Ноён голшог тандаа
Төөлэйн аяа айладхаеы.

Эрдэмээрээ дэбжэһэн
Эртээрээ хурсадаһан,
Эрезэн ябагша сэрэгтнай
Эрхим соло абаасай.

Алта, мүнгэн хайра танай
Энгэрээрээ яларна.
Алдар ехэ нэрэ танай
Арад зондоо элирхэй.

Мүнгэн ехэ зэргэ танай
Мүрэ дээрээ яларна,
Мүнхэ ехэ нэрэ танай
Манай сэрэгэй дансада.

Түрын түшэмэл тандаа
Төөлэйн аяа айладханам,
Найрай түшэмэл тандаа
Нааданай зугаа баринам.

УУСЫН ДУУН

*Хүгшэн хүндэ
дууладаг уусын дуун*

Урда захын адуунда
Ургашахан улаахан,
Урагын аяа дахагша
Үрээ морин тэрэ лэ.

Хойто захын адуунда
Хатаршахан хара бии.

Харагын аяа дахагша
Үрээ морин тэрэ бии.

Хобтын шэнээн газары
Холошоожо яахаб,
Хоёр гүрэнэй хуулиие
Хатуушаажа яахаб.

Үбһэн дээрээ үсхэнэн
Унаган алаг хоёр бии.
Үлэгэй дээрээ үргэнэн
Аба эжы хоёр бии.

Хориоон соогоо үсхэнэн
Хула наарал хоёр бии.
Хормой дээрээ үргэнэн
Аба эжы хоёр бии.

Хүгшэн эжы тандаа
Хүндын аяа айладханам,
Хүндэтэйшье бэлэйтэ
Хүрэнгын дээжэ барианам.

УУСЫН
ДУУН

Һамгадта дуулаха дуун

Үндэр сайхан бороороо
Үлэс гүүлэн ерээрэй,
Үеын голшог абгайгаа
Үбэлэй нэрюүндэ золгоеы.

Нарихан нарихан андираа
Нахис гүүлэн ерээрэй,
Наятай голшог таниигаа
Намарай нэрюүндэ золгоеы.

Добын добын үбһые
Дошхон соохор эдеэсэй,
Домбуутайхан арзыгаа
Манай абгай дүнгөөсэй.

Талын талын үбһые
Тарган соохор эдеэсэй.
Табагай манай дээжые
Таа абгай дүнгөөсэй.

Захын хэхэг модондо
Зандан модон элирхэй.
Засаг олон зондоо
Манай абгай элирхэй.

Талын таһаг модондо
Таримал модон элирхэй
Тарагай манай дээжые
Манай абгай дүнгөөсэй.

БАСАГАН
ХҮНДЭ

Уусын дуун

Үбэр захын адуунда
Үндэр сайхан боро бии.
Үбгэн абын юрөөлөөр
Үнжэн хонон ерээрэй.

Хойто захын адуунда
Хатаршахан хара бии.
Хадам эжын юрөөлөөр
Хонон үнжэн ерээрэй.

Хобтын шэнээн газары
Холошоожо яахаб,
Хуби жаргал хоёры
Хорижо яагаад болохоб.

Алтай хангайн гургалдай
Арадаа нэмэридээ жэргэнэ.
Арюуханшье бэлэйшэ
Ерэжэ золгожо мордоорой.

Хүхэ хангайн гургалдай
Хүдөө голдоо жэргэнэ,

Хүндэтэйшые бэлэйшэ
Хүрэжэ золгожо мордоорой.

Хүгшэн эжын юрөөлөөр
Хүндын ая баринам,
Эжы, абын юрөөлөөр
Эдеэнэй дээжэ баринам.

ХУРИМ ТҮРЫН
ҮГЭНҮҮД,
ДУУНУУД

*Басага хадамда үгэхэ газар,
дээжэ үргэхэ худанарай
зүгһөө ерэхэн хүнэй үгэ*

*Тэндэ хууһан үбгэжөөл:
Энэ үхэр туламаа үргэжэ
хаанаһаа хайшаа ябаһан зомта?*

Дээжэшэн:

Бадмын Бата
Ошорой Гарма хоёр
Үрээгээ морин болгохо,
Үриез хүн болгохо гэжэ
Худа ураг болоһон байгаа,
Тиигээд манай ерэхэн хэрэг.

Наян уняагай бүгэлдэргэ
мулталжа,
Найман ханын хагсарга

тайлажа,
Сагаан гэр ашаатай,
Эрээн бараа тээбэритэй,
Айлаар хүүтэй
Үхин дүүгээ хойноо
дахуулжа

Үглөө үдэр морилхыетнай
Уряал айладхажа ерээбди.

Тэгшэ ехэ тэнгэрийн үдэртэ
Саглашагүй сагаан эдеэтэй
Бурхандатнай тахил
Дээжэ үргэхөө ерээбди гэбэ.

*Басага хадамда үгэхэ газар
алаша үдэр заһалай шэнэ нэеы
гэр баряад, үдэшэ болохо үедэ
шэнэ гэрэй юрөөл хэлэхэ шадамар
тоорогшо, хониной шанаһан
дүрбэн үе хүзүү тоонын нүхөөр
дүрбэн тээшэнь шэдэжэрхёод,
нэгэ шагайта мяхынь бага
мүлжөөд, шагай тээһэнь баруун
гартан барижа, үүдэнэй баруун
эрхинһээ нара зүб ханын толгой
тоншон ябажа дуулана*

Тоорог, тоорог
Найман ханын хагсарга
Бата бэхи болог,
Тооһониинь газашаа
Тооһониинь досоошоо,
Эдынь элбэг, эдеэниинь дүүрэн,
Эзэниинь мүнхэ болтогой.

*Тэндэ байһан зонууд «юрөөл
болтогой» гэжэ хашхаралдаад,
юрөөлшэ шагайтаа үүдэнэй зүүн
эрхиндэ хабишуулжархёод, тэндэ
байгшад бүгэдэ гарана.*

ШЭНЭ ГЭРЭЙ
ДУУН

*Газаа мордохо хүниин
наадашанай сугларжа байһан
үе хүбүүд олоороо түрүүлжэ,
хойнонь басагад олоороо
дахажа, нара зүб шэнэ гэр
тойрон ябажа дуулалдана*

Шэнэ гэрэй дуу хүбүүд эхилнэ:

Хухиуурайн хухиуурайн булагта
Хонон үнжэн ерээрэй,
Үзүүрээ үзүүрээ булагта

Үнжэн хонон ерээрэй,
абгайс минь.

Хориоон соохи хониоороо
Баян соло абаарай,
Хобто соохи номоороо
Мэргэн соло абаарай,
абгайс минь.

Сэргэдэхи мориоороо
Гүйгөөшэ соло абаарай,
Сээжэдэхи зоригоороо
Сэсэн соло абаарай,
абгайс минь.

Гэрэй гэрэй газаагуур
Гэшхэлжэ наадаеы,
Гээзгынгээ сасагы
Насхуулхажэ наадаеы,
абгайс минь.

Сарын сарын сагаанда
Салбалзажа наадаеы,
Сарбуудахи бугаагаа
Шүүрэлсэжэ наадаеы,
абгайс минь.

шэнэ гэрэй
дуун

Басагад эхилнэ:

Найман ханатай үргөөндэ
Намсарайн зула бадарна,
Найман хушуунай зэргэдэ
Намхан түбхин хуугаарай.

Долоон ханатай үргөөндэ
Доншодой зула бадарна,
Долоон хушуунай зэргэдэ
Түрүү боложо хуугаарай.

Зургаан ханатай үргөөндэ
Зонхобын зула бадарна,
Зургаан хушуунай зэргэдэ
Зүбтэй номхон хуугаарай.

Табан ханатай үргөөндэ
Тамжадай зула бадарна,
Табан хушуунай зэргэдэ
Түрүү боложо хуугаарай.

Шэрэмэл сагаан шэрдэгтэнь
Шэдитэн эрдэмтэн хуугуужа,
Шанахан эдээнэй дээжые
Садатараа уугаарай.

Хотон соохи малаараа
Баян соло абаарай,
Хобто соохи хайшаараа
Уран соло абаарай.
Уута соохи зүүгээрээ
Оёдолшо соло абаарай,
абгайс минь.

*Түрэ бууха газар. Үглөө эртэ шэнэ
нэеы гэрээ ашажа асараад, тэндэ
байгшад барижа дүүргээд, юрөөл
тоорог хэлэхэ болоно. Нэгэ хониной
шагайта барижа ханын орой
шодорон (шударуулан) ябажа:*

Тоорог, тоорог, тоорог
Замбуу түбиие гиигүүлэгшэ
Нара нара хоёр бии,
Эрдэм номые гиигүүлэгшэ
хургуули багша хоёр бии,
Огторгойе гиигүүлэгшэ
Одон мүшэн хоёр бии,
Оршолонгой амитань гиигүүлэгшэ
Ушаралта дээдэ эрдэм бии.

Бадма сара тоонотой
Бага зургаан даагатай,
Бадма даша дабжаатай
Бүхэ модон халбагатай.

Яргай зандан модоор
Яһа уняаеынь дархалһан,

Хаан уулын модоор
Ханын модо дархалхан,
Хандагай бугын арһаар
Саана наанань тобшолһон,

Болдог уулын нараһаар
Богоһо, тогогын дархалхан,
Бодоһон хүүгээр сасуулан
Хоёр хаалгын дархалхан,
Үргэн хүхэ бүдөөр
Үүдэнэйн үнгэ тааруулһан.
Мянган хониной нооһоор
Малгай тохон бүриһэн,
Миндаһа утаһан хоёроор
Оһор бишын тааруулһан,

Хүхэ түмэр тулгандань
Галай дүлэн бадраасай,
Хүлэр шэрэм тогоондонь
Амтан эдээн болоосой.

Шэрэмэл сагаан шэрдэгтэнь
Шэдитэн эдитэн һуугаасай,
Шэрэтэй шонхотой шэрээдэнь
Шэхэнэй шэмэг табяасай,
Эреэн шэрэтэй абдартань
Элдэб хубсаһан дүүрэнхэй.

Дүүрэн улаан шарайтай,
Дүрмэгэр хара нюдэтэй,
Дүшэн сагаан шүдэтэй,
Түбхин номохон һуудалтай,

Найман гүрлөө гэзэгээ
Нягта һайхан тойболаад
(туйлбалаад),
Найман хүбүүнэй һүлдые
Үргэн дэмжэн һуугаарай,

Нарин сагаан хамсыгаа
Насхуулажа ябаарай,
Наян наһатай хүгшөөгөө
Хүндэлэжэ ябаарай.

Амар мэндэ һуухатнай
Мүнхэ юрөөл болтогой.

ОГТОМЖА (УГТАМЖА)

*Гурба дүрбэн хүн түрэ бууха
айлһаа холохон харгы дээрэ
гал түлээд, табаттай сагаан
эдеэ шэрээ дээрээ табигжа,
домбо сайтай, сэржэмэй
архитай, сагаан һэээ дэбдээд
хуримшадаа хүлээжэ һуунд*

*Хуримай түрүү туласа
гүйлгэжэ ерээд:
Улаан харгын гол дээрэ
Харгын хаалта,
Боориин боолто
Аяншан гэбэл ашаагүй,
Айл гэхэдэ ажалгүй,
Ганса сусал галтай
Ганса модон домботой
Юушэн гээшэбтэ?*

*Угтагша:
Хүнгэн машинын хүнхинээндэ
Хүдэр машинын даршаанда,
Огторгойдо хүрэмэ
Улаан тоһо татахадань,
Уряалта урагууднай ерэбэ гү гэжэ,
Ууха ундатай
Саглашагүй сагаан эдеэтэй,
Угтажа һуунамди.
Таанар юушэн гээшэбтэ?*

*Хүргэгшэ худын түрүү:
Ута гараар даллахадатнай,
Уран үгөөр хэлэхэдэтнай,
Эрхэтэн зоноо хүлгүүлжэ
Эрээн бараатай
Үхин дүүгээ дахуулжа,*

Үнэн ургууднай хаанам
гэжэ ерээбди.

Угтагша:
Ургууднай мүн болбол
Буужа сагаан эдэе бариита.

БУХАШАН

*Буха бэдэрэгшэд ерэжэ, гэрэй
дотор зэргэдэ хууна.*

Угтажа хууһан худын түрүү:
Энэ танигдаагүй хаанаһаа
ябаһан хүмтэ?

Бухашан:
Бухаа бэдэржэ ябанабди.

Угтагша:
Бухын танай үнгэ
зүһэн ямар бэ?

Бухашан:
Манай буха
Хазагай эбэрээрээ газар зородог,
Тэгшэ эбэрээрээ тэнгэри
зородог.
Болортай газар гэшхэхэдэнь,
Булшандань хүрэдэг.

Шабартай газар гэшхэхэдэнь,
Шагайдань хүрэдэг.
Ама сагаан дүрэтэй
Алда сагаан хартагшатай,
Оройдоо улаан тамгатай
Эльгэндээ эрээн тамгатай
Хара хүхэ буха.

Байралдаг газарынь
Олоной газар ундатай,
Зонтой газар зохордог юм,

Танай газгаа олон зоной
харагдахада,
Эндэ байжа магад гэжэ
буубабди.

Угтагша:
Манай эндэ танигдаагүй
Сагаан хүхэ буха бии
Тарья талха гэмтээхэдэнь,
Барижа хаагаабди,
харыт мэдыдтаа, —
гээд саашань түрын ёһоор болоно.

НИИХЫН
ДУУН

*Бэриие буулгагшанар худанартаяа
ниихын дуун гэжэ дуу буляалдахаяа
түрэ бууһан үдэшэ оройхон шэнэ
гэртэ орожо, хоёр талын нэгэ-
нэгэ хүн урда урдаһаа хаража
хуугаад, ээлжээгээр дуулалдадаг
болобошье, магтаха хоролхохо
ёһонь дуулагшадай абари зан
дээрэнхэ болохо тула, зарим
түрэдэ арсалдаан гарадаг
ушарһаа ниихын дуун хоригдоһон
байгаа. Тэрэнэй түүхэ харуулхада
ехэнхидээ иимэ байһан гэдэг*

*Түрын зүгһөө үбгэжөөл
хүн дуулана:*
Хонхинон гарагша хоолойгоо
Аялгаарань татаеы,
Холо газар табиха
Хордон танай алин бэ,
Хотондонь табиха
Хотошо танай алин бэ.
Жэнхинүүрхэн хатаршаа
Жолоогыень дүнгэеы,
Жэнхинэн гарагша хоолойгоо
Аялгаарнь табиеы.

Ташаанһаань ташуурын
 Һаланашьегүй
 Тарганхан бороё хайралнам
 даа.

Тархидам шэбэнээд
 халанашьегүй
 Танилсан гансаяа хайралнам
 даа.

Боожонһоом ташуурын
 халанашьегүй
 Болдиахан бороёо хайралнам
 даа.
 Бодлондом шэбэнээд
 халанашьегүй
 Болзортой гансаяа хайралнам
 даа.

Хажууһаань ташуурын
 халанашьегүй
 Хангалхан бороёо хайралнам
 даа.
 Хаждуудам шэбэнээд
 халанашьегүй
 Ханилсан гансаяа хайралнам
 даа.

сэрэгшэдэй
 дуун

Баруунхан үндэр уулан
 дээхэнүүр
 Борооной үүлэн татаад байна,
 Байгал ехэ манай нютаг
 Барандаа сайхан ханагдаад
 байна.

Хойтол үндэр уулан дээхэнүүр
 Хурын үүлэн татаад байна,
 Хотол ехэ манай нютаг
 Хододоо найхан ханагдаад
 байна.

Зүүнхэн үндэр уулан дээгүүр
 Зүгын бороон татаад байна,
 Зүйтэй ехэ манай нютаг
 Зүрхэндэм сайхан ханагдаад
 байна.

хошон
 дуун

Тэбхэр хара шулуундаа
 Тэмдэг табихаа мэдэнэшьегүйб,
 Тэрээ холын залагуустай
 Тэнсээд ябахаа мэдэнэшьегүйб.

Хабтагар хара шулуундаа
 Хабхаг табихаа мэдэнэшьегүйб,
 Хари холын залагуустай
 Ханилаад ябахаа
 мэдэнэшьегүйб.

Ниимэгэн хара шулуундаа
 Нэрээ табихаа мэдэнэшьегүйб,
 Нэгэл холын залагуустай
 Нэгэдээд ябахаа мэдэнэшьегүйб.

ҮСӨӨН ХЭРЭГЛЭГДЭХЭ ҮГЫН ТОЛИ
1956–1973 ОНУУД

1.

БАЙГААЛИЙН ҮЗЭГДЭЛЭЙ НЭРЭ
НАЗВАНИЯ ОКРУЖАЮЩЕГО МИРА

газар	земля
дэлхэй	мир, земля
юртэмсэ, оршолон	мир, вселенная
түби	материк, сущность
орон	страна
гүрэн	государство
нютаг	родное место (малая родина)
гол	долина
далай	море
нуур	озеро
намаг, нуга	болото
бур, шабар	глина, грязь, слякоть
шара шабар	глина жёлтая
гол мүрэн	крупная река
горхон	речка, ручей
булаг	ключ, источник, родник

2.

ХАДА, УУЛА
ГОРА, СОПКА

уула	крутая гора
шэлэ	плоскогорные цепи
байса	скалистые горы, утёс
хүнды	падь

хангай
 дабаан, хүтэл
 нам хада
 тобогор
 хүбшэ
 нюрган
 харьдаг
 хошуун
 хангил, байса
 хажуу
 мүндэгэр
 ой тайга
 ой модон
 хабшуу
 ташалан
 тала
 зором соорхой
 ганга, жалга
 займаг
 ойн соорхой
 сабшалан
 талмай

острая сопка
 перевал
 низменное, низкое, плоскогорье
 круглая возвышенность
 горный хребет
 горные цепи
 высокогорная котловина, водораздел
 горный мыс
 гольцы, голые скалистые вершины
 косогор
 круглая гора
 тайга
 лес
 тесный, узкий проход
 склон, склонная дорога
 степь
 прогалина, поляна среди кустарников
 овраг
 набережная дорога
 лесная поляна
 покос, луг
 поляна

3.

ХИИ БА ТЭНГЭРИ
ВОЗДУХ И НЕБО

хии
 огторгой
 агаар
 манан
 зэрэлгээн
 уурал
 гуран шиирэн,
 намжаа бороон
 үһээрхэ
 мүндэр
 шүүдэр
 сахилгаан
 халуун, зун
 шуурган

воздух
 небо, небосвод
 воздух
 туман
 мираж
 пар
 моросющийся, мелкий дождь
 продолжительный дождь
 град
 роса, иней
 молния
 жар, жаркое лето
 буря

ольбон	осеннее похолодание
хүйтэн	холодный
сэлмэг	ясный
хуйлааһан, хуй һалхин	смерч, вихрь
бүрхэг	пасмурно
тэнгэри	небо
огторгойн зүйдэл	млечный путь
һолонго	радуга
утаан	дым
саһан	снег
бороо, хура	дождь
аадар	ливень
хюруу, хируун	иней
тэнгэрийн дуун	гром
залин	гроза
дулаан	тёплый
һалхин	ветер
һэрюун	прохладный
шэмэрүүн	холодноватый
зада забхан	снежная буря
һэрюун һэбшээн	прохладный ветер
жабар	мороз, хиус
үүлэн	облако
һэмжэн үүлэн	перистые облака
сагаан һэмжэн үүлэн	высококучевые облака
бөөгнэрһэн үүлэн	слоисто-кучевые облака
һудалтаһан үүлэн	слоистые облака
бороогой хара (боро)	чёрно-слоисто-дождевые облака
һудалтай үүлэн	дождевые облака
нархагар хара үүлэн	кучевое чёрное облако
аадарай бөөн хара үүлэн	кучево-дождевое облако

ЗА.

ҮНГЭ

ЦВЕТА

сагаан	белый
сайбар	беловатый
сэнхирлиг	бирюзовый
сэнхир	голубой
шара	жёлтый

шаргал
ногоон
улаан
хүрин
улабар
тунгалаг
ягаабтар
ягаан
хүхэ
боро
хара хүрин
хара
сэбэр

жёлтоватый
зелёный
красный
коричневый
красноватый
прозрачный
оранжевый
розовый
синий
серый
темно-коричневый
чёрный
чистый

4.

ҮНГЭ ХУБИЛХА

ИЗМЕНЕНИЕ ЦВЕТОВ

ангаха
бортогор, бортойхо
зүһэ хубилгаха
зулмаха
(арһаа хубилгаха)
үһөө унаха
гуужаха
зунгаг
хүхэрхэ
харалха
бортойхо, бүүдээхэ
хиртэхэ
сайлгаха
харанхылха
гэрэлтүүлхэ
ялайлгаха
ялаганаха
һүүдэр
харанхы
сэбэрлэхэ
бүүдэгэр

выцветать, выгорать
загрязнённый, мутный
изменение цвета

линять, вылезать, шелушиться (о коже)
облинявшее животное
облинявшаяся птица
обмывание слизи шерсти овцы
синеть, бледнеть
чернеть
затемнение
загрязнение
забелить
загораживать свет, затемнить
освещать, озарять
светить
сверкать
тень
темно, тёмный
чистить
мутный

5.

ШУБУУН ТҮРЭЛТЭН
РОД ПТИЦ

бэежэхэ, хүгжэхэ	возмужать
гуужаха	опадение перьев
гуурһан	очин (ствол птичьего пера)
дабша	перо плоское
дали	крыло
далиа дэбихэ	махать крыльями
дальбараа гараа	птенец вывелся на свет
дальбараа	птенец
дэгдээ, дэгдэхэ	взлетать, подниматься вверх
нюдарха	бить, ударить (грудью)
тоншохо, бэлшэхэ	клевать, кормиться
үдэн	перо длинное
уур, уургай	гнездо
уһанда шунгадаг шубууд	ныряющие, плавающие птицы
шубуудай нооһон	птичьи перья
шубуунай ботуула	пух птичий
шубуун үндэгөө дарана	птица парит яйца
шубуун ниидээ	птица взлетела
шубуунай үндэгэн	птичье яйцо
шүүрэхэ	ловить на лету (с когтями)
элшэ (эр)	луч, лучи, тепло
элихэ	парить (о птице)
хүхэгүй амитан	безмолочные животные,
үндэгэ түрэдэг	несущие яйца
шубуун үндэгөө	выведение птенцов
бэеынгээ халуун	теплом собственного тела
элшээр бэежүүлдэг	

6.

ШУБУУД
ПТИЦЫ

алаг булжамуур	монгольский жаворонок
алтан гургалдай	соловей
алаг туун	галка
алаг тоншуул	дятел (трёхпалый)

алаг шаазгай
 алаг нугаһан
 алтан шара борбилоо
 алаг тогод
 боро шаазгай
 булжамуур
 борбилоо
 бүргэд
 бүбөөлжэн
 бүднэ
 гулабхаа (тагтаа)
 галуун
 дэлэншэ
 эрьюу боро (бэгсэргэ)
 элеэ
 эрезн нугаһан

ногоон борбилоо
 ногоон тоншуул
 ямаан хараасгай
 нугаһан
 отоголжон
 онголо
 сагаан хойлог
 суусагаалжан
 сагаан хүзүүтэ
 шиисгалдай
 сахалай, сахали
 торхируу
 тоодог
 турлааг
 түүтэй
 тохорюун
 тогод
 уран шубуун
 уули
 үхэр хараасгай
 хуйха
 хүхэ дэгли
 халзан харгана (харууна)
 хун шубуун
 (сагаан шубуун)

сорока
 хархалей
 иволга
 фазан косатый
 кукша
 жаворонок
 воробей
 беркут
 удод
 бекас
 голубь
 гусь
 рогатый жаворонок
 филин
 коршун
 чешуйчатый крохаль
 (мраморный чирок)
 зеленушка
 зеленый дятел
 стенолаз
 утка
 кулик (шилоклювка)
 кедровка
 белая куропатка красно-клювая
 кулик яган

поползень
 чайка
 куропатка
 дрофа
 ворона
 лесной голубь
 журавль
 фазан
 ремез среднеазиатский
 зоп птица (горлица)
 стриж, ласточка деревенская
 баклан
 цапля
 гагара
 лебедь

хулда	белый коршун (лунь камышовый)
харсага	ястреб
хүхы	кукушка
хараасгай	ласточка
хүхэ сэгсы (хүхэ сүгсэгы)	трясогузка
хүхэ шаазгай	сорока голубая
хүхэ буха (бухандай)	синица
хайргана	подорожник
хара тоншуул	черный дятел
хура	тетерев
хүдүү	рябчик
хара булжамуур	черный жаворонок
халзан бүргэд	снежный гриф
хасууринай шиисхалдай	дубонос
һараалжан	кулик болотный
шүрхы	чирок
шонхоло	грач красно-клювый, клушица
шиисгалдай	шур
шара шубуун	сова
ямаан хараасгай	ласточка, скальный дрозд
хирээ	ворон
һойр	глухарь
сагаан һүүлтэй бүргэд	белохвостый орлан
сагаан мүрэтэй бүргэд	белоплечий орлан
үрэмшөө (һарьһан	
эрбээхэй)	остроухая ночница (летучая мышь)
тос (индейхэ)	индейка
шагшага (согсохи)	конёк, крапивница

7.

ГҮЙДЭГ ГҮ, АЛИ ДАЛИГҮЙ ШУБУУД
БЕГАЮЩИЕ ИЛИ БЕСКРЫЛЫЕ ПТИЦЫ

һамнайта хазуар	казуар
нооһото нанда	нанду
австралиин эму	эму
африкын страус	страус африканский
халуун ороной мүрэгүй	
шубуун	пингвин очковый
хүйтэн ороной ябаган	
пингвин	королевский пингвин

8.

ХАШАРЬАТА АМИТАН

ПРЕСМЫКАЮЩИЕСЯ ЖИВОТНЫЕ

гүрбэл түрэлтэн	отряд ящерицы
луу	дракон
ногоон гүрбэл	зеленая ящерица
дэбэранза	когтистый тритон
крокодил	крокодил
жэжэхэн гүрбэл	монгольская ящерица
шара соохор гүрбэл	огненная саламандра
ута һүүлтэй гүрбэл	ящерица долгохвостка

9.

ХҮДӨӨ ГОЛОЙ АМИТАН

ЗЕМНОВОДНЫЕ ЖИВОТНЫЕ

бахын үндэгэн	яйца лягушки
шанаган хорхой	головастик
улаа эрезэн баха	жерлянка (лягушка)
хүдөөгэй хүхэ баха	зеленая жаба
томо ногоон баха	зеленая лягушка
жэжэ ногоон баха	квакша
шобогор хошуута баха	остромордая лягушка
намагай баха	озёрная лягушка
боро соохор баха	чесночница

10.

ЯЪАТА МЭЛХЭЙНҮҮД

ПАНЦИРЬНЫЕ ЧЕРЕПАХИ

могой хүзүүтэй мэлхэй	змеиношейная черепаха
намагай мэлхэй	болотная черепаха
далайн мэлхэй	каретта (бисса) черепаха
талын мэлхэй	степная черепаха

11.

МОГОЙ, ХОРХОЙНУУД

ЗМЕИ

хоротой могойнууд	ядовитые змеи
нарин хүзүүтэй могой	гремучая змея
боро эрезэн могой	гюрза

юрын могой
шара һүүлтэй могой
могой-загаһан
бэһэ алаг хүрин могой
шара кобр
нюдэнэй шэлтэй
шара могой
бэһэ алаг шара могой
модоной намаа соо
байдаг ногоон могой
эбэртэй шара могой
модоной һомо могой
мэргэн дэгэй могой
хабтагай толгойто
ологой хорхой

гадюка обыкновенная
древесная гадюка
змея рыба
коралловый аспид
кобра

очкастая змея
пама
плетевидная змея (зеленая змея,
живущая в листве деревьев)
рогатая випера
стрела-змея
узорчатый полос
щитомордник
эфа

12.

ХОРОГУЙ МОГОЙНУУД
БЕЗЪЯДОВИТЫЕ ЗМЕИ

шара шэхэтэ уж
хүхэ эрээн уж
абарга могой
томо могой

обыкновенный уж
подвязочный уж
сетчатый питон
удав

могойн үндэгэн
наранай элшэһээ
бэежэдэг

змеиное яйцо,
выведение змеёнышей
от солнечного луча

13.

ЗАГАҢАН
РЫБЫ

соом
могой толгойтой загаһан
далайн хабшаахай
абарга загаһан
үхэр загаһан
зэбэгэ
улаан һэрбээтэ
далайн шубуун загаһан

амурский сом
змееголовка
краб
кит
карась
ленок
монгольский краснопёр
морской петух

морин толгойтой загаһан	морской конек
жараахай	мальки
омули, омоли	омуль
алгана	окунь
алаг хаб	полосатый тюлень
хаб	тюлень
алаг морин загаһан	пёстрый конь (рыба)
гутаар	налим
бальцэру, хабшаахай	рак речной
ялаагана	сорога
хильмэ	ситра (осётра)
ульбэрүүн	сиг
сазаан	сазан
тула	таймень
хадара	хариус
сурхай	щука
болуусхай	язь
хаарпа	карпа
хабтагай загаһан	камбала
далайн сохо	морской таракан
улаан бальсаруу	щелим
яһан хабшуур	мидия
эрдэнитэ хабшаг	устрица морская
заряа загаһан	ёж рыба
зангаа	жабры
түрьһэн	икра
загаһанай һэрбээ	плавники
загаһанай хашарһан	рыбья чешуя

14.

АРЬЯАТАН
ХИЩНИКИ

арсалан	лев
барас	барс, леопард
булган	соболь
губиин мануул	барханный кот
доргон	барсук
хара гүрөөһэн	бурый медведь
шара маахай	самец медведя
сагаан үен	горноста́й
якот үнэгэн	енот

хүбшын холонго (хара хушуута)	хорёк лесной
бодон гахай	кабан дикий
буурал шоно (хээрын нохой)	красный волк
боро шоно (гарюуһан)	серый волк
манал	лесной кот
хара холонго	лесная куница
эрбис	леопард снежный
голой үе	ласка
үе холонго	колонок
үнэгэн	лисица
халтар хара үнэгэн	черно-бурая лисица
үбсүү сагаан баабгай	медведь белогрудый
сүүбэн шоно	полосатая гиена
шэлүүһэн	рысь
зээгэн (онгон) зантахы	росомаха
бүдүүн хүзүүн	сибирский хорёк
онгон (онгорон)	скунс

15.

АНГУУД

ЗВЕРИ

зэрлиг хонин	архар горный
талын хонин	архар степной
ойн зогдорто хонин	баран горный (муфлон)
боди түрилтэ: бого, ногоо	благородный: олень, самка
янгар ямаан	безоаровый козёл
хэрмэн	белка
мушхалаа эбэртэй ямаан	винторогий козёл (антилопа)
ойн боро ямаан	горал
хулан	дикая лошадь
зээрэн	дзерен
элһэн талын ямаан	джейран
хадын ямаан	горный козёл
шандаган	заяц, заяц русак
боро туулай	толай
эрезэн морин	зебра
зэрлиг үхэр	зубр
боро гүрөөһэн	
(гуран, зүрэ)	косуля (козёл, коза)

хүдэри	кабарга
зэрлиг морин	кулан
сумаата хингүүр	кенгура сумчатая
хандагай	лось
олбо	летяга
hүүл сагаан бого	марал (изюбр)
үhэтэ заан	мамонт
барагшан	каменная летяга
үрхэн сагаан	олень домашний
дэгэй хамарта үхэр	носорог
соохор буга	пятнистый олень
соохор сүүбэн	пятнистая гиена
оронго	сайга
заахан бэетэй	
зэрлиг морин	тарпан
зэрлиг тэмээн	дикий верблюд
ута хүзүүтэ жираф	жираф
зугдортой буга	северный олень

16.

УHАНДА HАМАРДАГ АМИТАН
ВОДОПЛАВАЮЩИЕ ЖИВОТНЫЕ

сагаан баабгай	белый медведь
халюун	выдра
уhанай харха	ондатра
далайн арсалан	морской сивуч
морж	морж
хара халюун	речной бобр
бегемот	бегемот (гиппопотам)

17.

HАРМАГШАД, HАБАРАРАА БАРИГШАД
ОБЕЗЬЯНЫ, ОТРЯД ПРИМАТОВ

хүн хара гүрөөhэн	снежный человек
хүн хармагшан	шимпанзе (орангутанг)
бишэн	обезьяна ревун, мартышка, гиббон
хармагшан	ленивец, павиан, игрунка, макака

18.

МАЛТАДАГ, ХИМЭЛДЭГ АМИТАД
ГРЫЗУНЫ

алаг дааган	земляной зайчик, тушканчик
жэрхи	бурундук
зумбараа (үрхэ)	суслик
заряа	ёж
ута шэхэтэй заряа	ёж ушастый
ута хадхууртай заряа	ёж длинноглый
үрэмшөө	летучая мышь (ушан)
үе холонго	степной хорёк
хара хошуута холонго	лесной хорёк
сагаан үе	горностай
соохор зумбараа	крапчатый суслик
охотноон	степная пищуха
тарбаган	тарбаган
олбо	летяга, летучая белка
харха, үхэр хулгана	рыжая крыса
хара холонго	куница

19.

ХУЛГАНААН
МЫШИ

ама сагаан хулгана	мышь белоротая
орог зоһог	полосатая мышь
уран хулгана	лошадиная мышь
дэлбин шэхэтэ	мышь-малютка
үргэншэ	зерновая мышь
ута хушуута	землеройка-белозубка
ута һүүлтэ	лесная соня
шара хулгана	рыжая полёвка
хабсагайн шара хулгана	соня-полчок

20.

ТҮРЭЪЭН АМИТАН
НОВОРОЖДЕННЫЕ ЖИВОТНЫЕ

гүүнэй унаган	жеребёнок
үнеэнэй тугал	телёнок

хониной хурьган	ягнёнок
ямаанай эшэгэн	козлёнок
тэмээнэй ботогон	верблюжонок
хандагайн тугал	лосёнок
хара гүрөөхэнэй хүбүүн	медвежонок
хабай гүлгэн	детёныш нерпы
халюунай гүлгэн	детёныш выдры
бугын тугал	олёнок
гүрөөхэнэй инзаган	детёныш косули
гахайн гүлгэн	поросёнок
миисгэйн гүлгэн	котёнок
хармагшанай хүбүүн	детёныш обезьяны
арсаланай гүлгэн	львёнок
нохойн гүлгэн	щенок
шонын гүлгэн	волчонок

21.

ҮНЭГҮЙ ТҮРЭДЭГ АМИТАНИИЕ ЗУЛЗАГАН ГЭДЭГ
ДЕТЁНЫШИ, РОЖДАЮЩИЕСЯ БЕЗ ВОЛОСЯНОГО ПОКРОВА,
НАЗЫВАЮТСЯ ЗУЛЗАГАН

заанай зулзаган	слонёнок
барасай зулзаган	детёныш леопарда
могойн зулзаган	змеёныш
гүрбэлэй зулзаган	ящерёнок
хэрмэнэй зулзаган	бельчонок
олбын зулзаган	летёнок
хулганын зулзаган	мышонок

22.

ХУСАДАГ АМИТАН
ЛАЮЩИЕ ЖИВОТНЫЕ

тарбаган	тарбаган
хэрмэн	белка
доргон	барсук
зумбараа (үрхэ)	суслик
һолонго	хорёк
үнэгэн	лисица
бүдүүн хүзүүтэ	сибирский хорёк (вонючка)

23.

НОХОЙН ҮҮЛТЭР
ПОРОДА СОБАКИ

нохой: хусаха
аржаганаха
хэрхирхэ
улиха
гиинаха
эрхэлхэ
атан нохой
үлэгшэн нохой
хотошо нохой
хаб нохой
гэрэй нохой
хэрмэшэ нохой
шандагаша, үнэгэшэ
нохой
хурдан нохой
шубууша үүлтэр
хаб нохой

яа нохой

нохойе гурбан ондоо
ажалда хэрэглэдэг:
ажалда, агнуурида,
хотондоо

собака: лаять
зло рычать, реветь
рычать, ворчать
выть, воет
скулить, визжать
ласкаться
кастрированная собака
сучка
лайка
такса, болонка
бульдог
собака для ловли белок

порода борзых
порода гончих
легавая собака и спаниели
маленькие собачки
(уличные, комнатные)
маленькая собачка, моська

использование собак
по трём группам:
служебные, охотничьи,
декоративные

24.

ЖЭГҮҮРТЭНЭЙ АБЯАН
ПТИЧЬИ ГОЛОСА

булжамуур жэргэдэг
шагшага хусадаг,
хараадаг

шара шубуун хүхирдэг,
эшхэрдэг, шангаар
энеэдэг
шаазгай шахандаг
элеэ инсагаалдаг

жаворонок чирикает (поёт)

конёк горный (крапивница) кричит,
ругает

сова кричит, свистит, громко смеётся
сорока трещит
коршун ржёт

бүргэд хусадаг
хура бүлжэгэнэжэ
наададаг
турлааг бархирдаг
хүхы донгододог
алтан гургалдай
жэргэдэг
галуун ганганадаг
хун шубуун улидаг

беркут лаёт

тетерев, косачи токуют
ворона каркает
кукушка кукует

соловей поёт
гусь гогочет
лебедь воет

25.

АМИТАНАЙ АБЯАН
ЗВУКИ ЖИВОТНЫХ

амитан бүхэн
хоорондоо
үгээ ойлголсодог

каждое животное
понимает друг друга

адуун:
инсагаалдаг
хүнхинхэ
үүрнэхэ, хүнхинхэ
шаралха (бархирха)
турьяха
заадаха
хамараа татаха

лошадь:
ржёт
клекотать
ржать ласково
рыдать, плакать
фыркать
зевать
звучно тянуть носом

үхэр:
мөөрэхэ
үүгэнхэ
орилхо, бархирха

корова:
мычать
ласково мычать
плакать, орать

буха:
бүүхирхэ
борхирхо
зохорхо, зогодхо

бык:
мычать и одновременно рыть землю
реветь
злой рев

хонин, ямаан:
маараха
хүхэнхэ

овцы и козы:
блеять
ласково блеять

тэмээн:

буйлаха

верблюд:

плакать, кричать

гахай:

хоршогонохо

шаралха

свинья:

хрюкать

рыдать

шандаган бөөлэдэг

шоно улидаг

буга, хандагай мөөрэдэг

орооной үедэ оромдодог

гүрөөһэн бархирдаг

миисгэй майладаг

хэршэгэнэхэ

могой торшогонодог

уһанай харха тамшаадаг

баха бархирдаг

заяц поёт

волк воет

олень, лось: мычат

кричит (во время течки)

кошукя орёт (кричит)

кошка мяукает

мурлыкать

змея трещит

ондатра чавкает

лягушка, жаба квакает

26.

ХЭРХИРДЭГ АМИТАН

РЫЧАЩИЕ ЖИВОТНЫЕ

арсалан

эрезн гүрөөһэн

барас

ирбис

шэлүүһэн

хара гүрөөһэн

зээгэн

лев

тигр

леопард

снежный барс

рысь

медведь

росомаха

27.

ЮРЫН АБЯАН

ОБЫКНОВЕННЫЕ ЗВУКИ

пол, пал

бүлжигэнэхэ

бүүехэ

торшогонохо

лүүехэ

лузаганаха

булькать (в воде)

хлюпать (в воде)

глухой гул (о водопаде)

грохотать, глухой треск
(деревянный звук)

сильный гул

греметь, гром

лажаганаха	гром, треск
дандянха	жёсткий шум (от ударного звука железа)
хонгирхо	звучать (о железном звоне ботла)
хоршогонохо	звук деревянной посуды, хрюкать (о свинье)
шарьяха	журчать, бренчать, шум (циркульной пилы)
даршаха	звон, бряцанье (об орудии)
пар-пар	звук влажного барабана
даршаха	издавать звон (от группы)
хүнхинэхэ	издавать гул, гудит
хахинаха	колёсный звук (о морозе скрипеть)
гүнгинэхэ	моторный звук (тонкий звук)
дүнгинэхэ	продолжительный звук (о самолёте)
таршаганаха	треск, резкий ударный звук (от дерева)
харшаганаха	скрипеть (о коже), хрустеть (о бумаге)
шахинаха	скрипеть (о снеге)
шар, шар	скрипение (снега под ногами)
шор-шор	скрипение (снега под ногами, ускоренный короткий звук)
түөрхэ	стучать копытами, топтать, греметь (звук деревянный)
лааяха	свистящий гул
һэршэгэнэхэ	трепетать, тихо шелестеть (звук ветра и вентилятора)
лууяха	тихий гул (звук сильного огня)
тоборхо	топот (звук ногами, пляска)
даржаганаха	треск, шумный гул
ханхинаха	тонкий звон металла
шэнхинэхэ	тонкий мелодичный звук цветного металла
пис (хахарха абяан)	звук (перелома костей)
пүс (тэһэрхэ абяан)	звук хлопка (например, звук шара)
шииганаха	шипит (о трении)
һаршаганаха	шелестеть, шуршать (что-то)
палшаганаха	шум, грохот (в воде)
шаршаганаха	шелестеть, трещать (кипящее масло)
шууяха, шууян	шумит, шум
пад, пад	шлёпать
тан-тон	шлёпать (металл)
пос-пос	хлоп, хлопать ладонью
шал-шол	шлёпать (по воде)

тон-тон
лос-лос
лүс-лүс
һар-һар
суураан, ойн суряан
сууряалха
шааяха
шууяха
жэнгинэхэ
хандирха, ханхинаха

звук деревянного удара
ударный звук (глухой)
взрывной звук, выстрел из ружья
шелест (от хождения по сухой траве)
эхо, лесное эхо
раздается эхо
шуметь (вода)
шуметь (дети)
серебрянный звук тонкий, длинный
звонок

28.

ДОРЬБООН
ТРЯСКА, СОТРЯСЕНИЕ

газар хүдэлхэ
дорьбохо
толдыдохо
һэжэрхэ
жэржэгэнэхэ
огшохо
ондорхо, хүмэрэхэ

землетресение
дрожать, трястись
отколотить, отбить
трясти
дрожать, содрогаться
отталкиваться
опрокинуться, потеря равновесия

29.

ҮРЭГДЭХЭ, ЭЛЭХЭ
ТРЕНИЯ, ИЗНОС

огшохо
эдэлдэхэ
эрьехэ
эрьелдэхэ
элэхэ
һолжорхо
халбарха

үнгэлхэ
ойхо
хальтирха
шударха
хярмаха
хюһаха

отскакивать (ударившись о что-либо)
заедание, задир
вращаться, поворачиваться
вращение
изнашиваться
кататься
кидаться в сторону (с какого либо
толчка)
полировать, шлифовать
отскакивать, рикошетировать
скользить
скрести, соскребать
соскребать, чистить (скребницами)
скоблить, выскабливать

үрэхэ	тереть
хабирха	трение
шүргөөхэ	тереть
мухариha	катиться
мухарюулха	катать, валять

30.

ТАРЯАН БА ЭДЕЭ ХООЛОЙ
ЗҮЙЛНҮҮДЫЕ ГЭМТЭЭГШЭ АМИТАД
ВРЕДИТЕЛИ ЗЕРНА И ПРОДУКТОВ

гурилай хадаалзай	мучной клещ
гороохын соохор	
хадаалзай	гороховая зерновка
гурилай эрбээхэй	мучная огнёвка
гурилай шара шиилай	рыжий мухоед
талханай ута	
хушуута хара сохо	амбарный долгоносик
талханай хүйр	хлебная моль
<i>(эдэнэй бэеын хэм</i>	<i>(размер тела</i>
<i>0,5 мм—hээ 10 мм</i>	<i>от 0,5 до 10 мм</i>
<i>хоорондоо байдаг)</i>	<i>величины)</i>

31.

ХҮДӨӨ АЖАЛАЙ УРГАМАЛ ХОРЛОГШОД
ВРЕДИТЕЛИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ

шаргал эрбээхэй	кукурузный мотылёк
сагаан шаргал хорхой	
(голоомоной хорхой)	кукурузная гусеница
таряанай хулпаа	вредная черепашка
таряанай хорхой	хлебная гусеница
свёклын хара хорхой	свекловичный долгоносик
ногоон толгойтой	
улаан сохо	хлебный жук-кузька
шара худалтай	
түхэреэн сохо	картофельный колорадский жук
голоомоной ногоон	
тэрмээлжэн	стеблевый хлебный пилильщик
томо шара аляһан,	
тэрээнэ	шведская муха и её гусеница

ногоон хорхой (һолоомоной хорхой)	вредитель хлебного ствола
зүгын үүрэй хүйр (эрбээхэй)	восковая моль (бабочка)
шаргал хүйр (бэээ хүсэхэдөө эрбээхэй болодог)	моль-гусеница
монсуй (эрбээхэй болоходоо)	куколка в коконе
түрэнэн үндэгэн (үрэ / үндэгэн)	личинка
үтэн (сохо эрбээхэйн үрэ)	кокон
олон хүлтэй хорхой	гусеница
нарин хара сохо (тэрэнэй үрэ)	жук-щелкун (её личинки)
нарин шаргал хорхой (хартаабха гэмтээдэг)	проволочник (сушит клубни картофеля)
капустын сагаан боро хорхой	капустная гусеница
нарин сагаан эрбээхэй	капустная белянка (бабочка)
сайбар ногоон алаяһан (хорхойн үндэгэ тараагша)	капустная тля (личинка-носитель)

32.

ШЭБХЫН ХАРА СОХО НАВОЗНИК ОБЫКНОВЕННЫЙ

ута эбэртэй түлээнэй шиилай	долгоусый серый дровосек
ногоон хүзүүтэй боро таршаа	азиатская саранча
улаан далитай таршаа	марокская саранча
далигүй боро таршаа	кобылка бескрылая
ногоон таршаа	зеленый кузнечик
тэжэн голёо	окифский шилохвост
улаан таршаа	перелетная саранча

33.

ХОРХОЙ ШУМУУЛ
НАСЕКОМЫЕ

хонин зүгы	пчёлы, пчела
эхэ зүгы	матка
эсэгэ зүгы	трутень
ажалша зүгы	рабочая пчела
бал	мёд
шара зүгы	оса
зэрлиг зүгы	дикая пчела
боро хэдэгэнээн	лошадиная кровососка
шара хоно	комар-кусак (паут)
боро хоно	верблюдка
шара соохор хоно	скорпионова муха
хадхууртай тэрмээлжэн	скорпион обыкновенный
үһэтэй эрбээхэй	адмирал
шара үһэтэй хорхой	скорпионовый червь
яблокын эрбээхэй	яблонная медуница
жэмэсэй хулпаа	ягодный клоп
галтар сохо	слоник-зеленушка
галтар шиилай	нарывник
тэрмээлжэн	стрекоза
дүрбэн далитай	
тэрмээлжэн	четырепятиная стрекоза
томо шара батаганаан	маярийный комар

34.

АЛҮҮГАН, БАТАГАНААН
ОБЩИЕ НАСЕКОМЫЕ

бүхэтэр батаганаан	комар
боргооһон (һохор	
боргооһон, мохор пошхо)	мошка, мошкара
алүһан	муха
хара алүһан	черная муха
жэжэ алүһан	мелкая муха
үтэтэй алүһан	зеленая муха (червьипос)
хашаг, малаахай	клещ
хубалза	клещ-кровосос
шалза	овечья вошь
шэрхэг	насекомое животных

үхэрэй шэрхэг	вошь скота
тахяагай бөөһэн	куриная вошь
бөөһэн	вошь
найма набар	вошь пчелиная площади
булуудха	блоха
нохойн булуудха	блоха собачья
хулпаа (улаан бөөһэн)	клопы
тархаан	таракан
хара тархаан	ночной таракан
шиигэй хабшаг	книжная вошь
гэрэй хулпаа	постельный клоп
шиигэй хорхой	мокрица
үтэн	червь, черви

35.

ХОРХОЙ ШУМУУЛАЙ ДАЙСАН АМИТАН
НАСЕКОМЫЕ, МЕЛКОПИТАЮЩИЕСЯ ЖИВОТНЫЕ

ута хоншоортой хулгана	шелезуб
шара шүдэтэ хулгана	землеройка бурозубка
уран хулгана	европейский крот
заряа	ёж обыкновенный
намагай мэлхэй	болотная черепаха

36.

НОГООН ЭДЕЭН
ОВОЩЕВОДСТВО

сагаан капуста	капуста белокачанка «слава 1305»
олон болсуутай ногоон	капуста брюссельская «геркулес»
баржагар сагаан капуста	капуста цветная «ранняя грибовская 1355»
улаан капуста	капуста краснокочанная «каменная головка 447»
улаан (сой) свёкла	свекла «бордо 237»
монсогор үзүүртэй	
улаан морхооб	морковь «нантская 4»
шобтон ута хүзүүтэй	
морхооб	морковь «валерия»
жэжэ улаан морхооб	морковь «московская зимняя а5150»
сагаан морхооб	петрушка «сахарная»

алаг редисхэ
сагаан узууртай редисхэ

улаан редисхэ
сагаан редисхэ
хара редькэ
гашуун редьхэ (лобон)
ногоон перец
хүхэ баклажан
брюухбэ
шобтон хонгино
монсогор хонгино
улабар хонгино
хабтагай мангир
хабтагай набшатай
гоогол
шара хонгино
хүнды ногоон мангир
шубуун хүл
монсогор улаан
помидоор
шомбогор помидоор
томо улаан помидоор
баржагар помидоор
нарин ута үгэрсэ
сагаан үзүүртэй үгэрсэ
томо ногоон үгэрсэ
шаргал үгэрсэ
жэжэ ногоон борсог
томо сагаан борсог
сагаан шошо

алаг шошо
габид
ногоон набша
арбуз
баклажан
дыня
гоньод
сагаан намуу
(хара тамхин)
тамхин
шубуун хүл

редис «полубелый, полукрасный»
редис розово-красный с белым
кончиком
редис «сакса»
редис «московский парниковый»
редька «зимняя круглая чёрная»
репа «перовская-1»
перец сладкий «болгарский-35»
баклажан «болгарский»
брюква «красно-сельская-29»
лук «арзамасский»
лук «каба»
лук «даниловский-301»
лук-порей «карастанский»

лук «победный»
лук репчатый
лук степной (болотный)
чеснок «ростовский»

помидор «штамбовый алпатьева-905-а»
помидор «будёновка-363»
помидор «бизон-639»
помидор «грунтовый грибовский»
огурец «нежинский»
огурец «муровский»
огурец «неросимый»
огурец «клинский»
горох лущильный «скоропелый г-1378»
горох сахарный «неистощимый г-195»
фасоль сахарная «кустовая без
волокна б- 1021»
бобы овощные «белорусские»
тыква столовая «мозолевская-49»
салат московский «парниковый-15»
арбуз
баклажан
дыня
укроп

мак белый
табак
чеснок белый

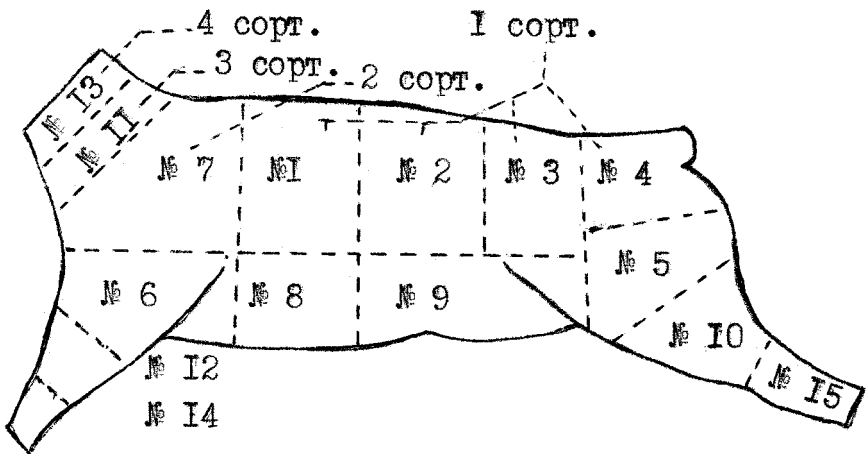
халуун үбһэн
сагаан будан
нинба будан
газарай намар (хитад
намар)

перец красный
хмель
выюн-берёзка
арахис подземный (китайский орех)

37.

МЯХА БУТАЛАЛГА

РАЗДЕЛКА МЯСНОЙ ТУШИ

Зураг 1. Үхэрэй мяха сабшажа буталха гурим.

Рис. 1. Схема разделки туши крупного рогатого скота.

үндэр хабһан
һүбэй
һүбэйн намилгай
ууса
гуяын хон
үбсүүн
дала һээр
үрэ (ханшар)
ханшар

толстый и тонкий край (спинная
часть)
филей (поясничная часть)
оковалок (переднепоясничная часть)
кострез (заднепоясничная часть)
огузок (бедренная часть)
челышко (соколок)
лопатка с подплечным краем
(лопаточная часть)
грудинка
пашинка

мoжo	пoдбeдepoк (бepцoвaя чacть)
хүзүүн	шейная часть
атхаал	рулька (предплечье)
амар гол	зарез
харита	голяшка передняя
шагайта	голяшка задняя

39.

ХҮНЭЙ ТҮРЭЛ

РОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ

гэр бүлэ	семья, домоладцы
эрэ	мужчина
эхэнэр	женщина
аба, баабай	отец, папа
үбгэн аба	дедушка
эжы	мать, мама
хүгшэн эжы	бабушка
хүбүүн	сын, мальчик
басаган, үхин	дочь, девочка, девушка
нарай	новорождённый, младенческий
үхибүүн	ребёнок
үхибүүд	ребята, дети
эхэнэр түрэхэ	рожать ребёнка
үхибүү мансылха	пеленать ребёнка
үхибүү үлгүдэхэ	качать ребёнка в колыбели
эдеэлүүлхэ	кормить ребёнка
боргожохо	подростать, крепнуть
эльгэдэхэ	поднимать голову
мүлхихэ	ползать
дамжаха	идти держась за что-либо
хүлдэ орохо	начать ходить, шагать
аманда орохо	учение говорить слово
ажалда хураха	учиться труду
хургуулида хураха	учиться в школе
тоонто	место рождения
милаангууд	отмечание дня новорождённого (первый год)
үөндөө хүрэхэ	отмечание дня рождения

40.

НЮУРАЙ ҮНГЭ
ЦВЕТ ЛИЦА

сагаан зүһэтэй	белое лицо
сахигар сагаан	белый синевший
шара	рыжий
хушан шара	огненно-рыжий
улаан	красный
бажагар улаан	полный красный
хара	чёрный
гэлин хара	совершенно чёрный (блестяще чёрный)
хүхэ	бледный
үнэһэн хүхэ	пепельно-бледный
хара хүрин	тёмно-коричневый

41.

ХҮНЭЙ АБЯАН
ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ЗВУКИ

үгэ хэлэхэ	речь, разговор
зүбшэхэ	советоваться
тэдэ хоорондоо эбтэй	они дружно между собой
хөөрэлдэнэ	разговаривают
хашхарха, хүхирхэ	кричать, орать
захиха	заказать
харааха	ругать
занаха	стращать
юрөөхэ	произносить благопожелание
үлдэхэ, намнаха	прогонять
аргадаха	упрашивать, уговаривать
амисхаалха	дышать
эрихэ	просить
гуйха	просить милости
гонтохо	жадно просить
гоншохо	гнусить, говорить носом
горьдохо	зариться
гуугайлха	кликать, громко звать
дуулаха	петь
дуу дуулаха	песни петь
энеэхэ, миһалзаха	смеяться, улыбаться

тоолохо, уншаха
бархирха

считать
плакать

42.

УТЫН ХЭМ

МЕРА ДЛИНЫ

алхам
дүрюу
барим
гурбан хурга
нөөм

мухар нөөм

төө

хурга
хахад хурга
тохой

алда

шаг
в четыре пальца
ширина ладони
ширина трёх пальцев
пядь (расстояние между развёрнутыми
большим и указательным пальцем)
короткая пядь (подогнутыми двумя
суставами указательного и кончика
большого пальца)
длинная пядь (раздвинутыми
большим и средним пальцем)
толщина пальца
пол-пальца толщина
локоть (мера длины), фут:
с подогнутого локтя до кончика
среднего пальца
маховая сажень

43.

АБАРИ, ЗАН

ПОВЕДЕНИЕ И ХАРАКТЕР

бэрхэ
бушуу
бэлиг
бэлигтэй
дорюун
дорюун хүхюу

омог
омог дорюун
олигом
нүхэр
ойро нүхэр

умелый, искусный
вёрткий, быстрый, проворный
талант, одарённость
способный, одарённый
сильный, смелый, уверенный
в приподнятом настроении,
радостный, весёлый
гордость, высокомерие, надменность
умелый, энергичный, уверенный в себе
подвижный, торопливый
друг, товарищ, приятель
близкий друг

сэсэн
сээжэрхүү
сээжэрхүү толгойтой
бодолтой

холо бодолтой
хүниие хайрладаг
томоотой

түбхин, түбшэн
нүхэртөө туналдаг
тэдхэдэг

уран
үнэн сэхэ
хайн зантай
хайрхуу
хаахар
хаахарха
хааргүй
даруу зантай хүн
шадабаритай
шэхэрхүү
этигэл
этигэлсэхэ
этигэмжэ

мудрый, умный
на память, наизусть
понятливый
расчётливый, мыслящий,
сообразительный
дальновидный
жалеет людей
серьёзный, степенный,
рассудительный
тихий, спокойный
помогает, поддерживает друга
оказывать кому-либо материальную
помощь
мастерство, искусство, умение
правдивый, честный
характер хороший
хвастливый
представляться богатым
похвалиться, хвастаться
скромный
скромный человек
находчивый, способный
ушастый, дошлый
доверие
верить друг другу
доверие, доверенность, полномочие

44.

МУУ ЗАН

СКВЕРНЫЙ ХАРАКТЕР

муу
ахяад
хашан
залхуу
зайран, зольбо
хомхой, хэнтэг
хобдог, эдимхэй
харуу, нарин
худалша, найдалгүй
хулгайша
хоро ханаан

плохой, дурной
пассивный
неповоротливый
ленивый, лентяй
бродяга, гуляка
жадный
обжора
скупой
лгун, врун, обманчивый
вор
злой умысел

хара ханаан
 хобууша
 хуурмагша, мэхэшэ
 хүнгэн хэлэтэй
 хулан, байрагүй
 хүрдэгэр хатуу
 хараалша, сухалтай
 хэрүүлшэ, хэдэр, зүрюу
 хүжүүн, шэлээрээ
 таталдахан
 гасаалша, наадалааша
 дээрэмдэхэ
 ехээр, ехэрхүү
 ёгтолхо, дарлаха
 дарлаха, дарлалта
 дарлан хашаха
 жэрхэмхэй, ой муутай
 бузарша, муухай
 бургай, өөшэ
 буляаха, тонохо
 арбигүй, туһагүй
 эдилгэшэ
 зүрюу, хэдэр
 мартамхай, толгой
 муутай
 муу ханаатай
 мэхэ, гохо
 наадаша, зугааша
 наншалдааша,
 наншалдаан
 олон үгэтэй
 мохор / охор / бодол
 салшаа, хашар
 һэжэгүүшэ
 һамуу, һалгай
 һууригүй, зүрхэгүй
 тогтууригүй
 һалан, обор
 шашаг, шалья
 шоглохо, гасаалха
 ёлойхо
 ялтаганха, хэлтэгэнэхэ
 эльгэн туулган болохо

завистливость
 сплетник
 обманщик
 болтун
 вертлявый
 грубый, невёрткий
 злой, ругающий
 зубастый, злой, вредный

 неповоротливый неуклюжий
 насмешник, насмешливый
 ограблять
 бюрократ
 иронизировать, насмехаться, издеваться
 жать, давить, прижимать
 эксплуатировать, угнетать
 брезгливый
 позорить, нечистый
 скандалистый, задира
 вырывать, ограблять
 беспомощный
 взяточник
 упрямый, вредный

 забывчивый
 плохо мыслящий
 прохвост, обманщик
 затейник, шутник

 драчун, драка
 многословный (говор)
 коротко мыслящий
 дебошир, задира
 мнительный, остерегающийся
 беспорядочный, запутанный
 летун
 халябос
 неряха, неаккуратный
 болтливый, развязный
 шутить, насмехаться
 неприветливо, косо сверкать (глазами)
 подлизываться, подхалимничать
 втереться в доверие

45.

ХҮНЭЙ БЭЕЫН ШЭНЖЭ ТҮХЭ
ПРИМЕТЫ И ТЕЛО ЧЕЛОВЕКА

бэе махабад	тело, организм
бэеын табан мүсэ	пять конечностей тела
толгой, гар, хүл	голова, рука, нога
эрхэтэн дутуу	недостающая часть тела (без пальца или без ноги)
эрхэтэн үлүү	лишняя часть тела, например:
	шесть пальцев
баруун гар	правая рука
зүүн гар	левая рука
бэеын шара үһэн	телесные волосы

46.

ЗҮНЭ ШАРА
ФИЗИОНОМИЯ

нюур	лицо
үндэр хүн	высокий человек
набтар хүн	низкий человек
гүрбэгэр хүн	стройный высокий человек
сэбэр бээтэй	красивый человек
тэгшэ бэе	статный
сэбэр зүһэтэй	красивые черты лица
сэбсэгэр хүн	опрятный, сдержанный
сэбсээхэ	быть опрятным
сарюун	бодрый, энергичный
һэргэлэн	бдительный

47.

ХҮСЭ ШАДАЛ
МОГУЩЕСТВЕННАЯ СИЛА

хүшэн	сила
баатар	богатырь
шадал	мощь
шадалтай	крепкая сила (сильный)
шамбай	плотный, сильный
шиираг	крепкий, дюжий

шиидагар
хүрхэгэр ехэ сээжэтэй
хүрхигэр үбгэн
буржагар
тээхэгэр
яһархуу
пагдагар
пахагар

бүдүүн
тарган
таргалха
маряатай
бойлхой
базаг, соло
бошхо (боошхо)
томо, ехэ, мантагар
адар (туйлай ехэ)

здоровый, сильный
широкая грудная клетка
широкогрудый старик
курчавый
широкий, плечистый
костлявый, костистый
невысокая толстая ягодичная область
коренастый, мускулистый и низкий
ростом
толстый
полный, жирный
жиреть, полнеть
толстый (о пожилых)
полный (о ребёнке)
взбитый
неповоротливый, неуклюжий
крупный, большой
огромный, неуклюжий

48.

ХҮШЭГҮЙ
БЕССИЛЬНЫЙ

шадалгүй
ээбэгэр
аабaгар хамхуул шэнги
нарин
туранхай
ташарайгүй
маряагүй
түхэл алдаха (зүдэрхэ)
тарбаган хүн
тархай
тажаа
тархагар
тантагар
пантагар
борбогор
яһа дорой
яржагар
бүхэгэр

не имеющий сил
еле держится на ногах
бессильный, еле держится на ногах
тонкий
тощий
тощий, маленький
худенький, похудевший
терять свой вид
приземистый, низкорослый
более низкий человек
вздувшийся, рахитичный
малорослый, низенький
широкая, большая ягодичная мышца
толстые ягодичные вертилы
невзрачный (старик или подросток)
недорослевые кости
сухощавый
горбатая шейная кость

бүгдэгэр	кифос: неподдающиеся исправлению
бүхэтэр	грудные позвонки (деформация)
бүхыхэ	горбатые (поясничные позвонки)
ганагар	согнуться
гэдэгэр	имеющий важный вид
	выпяченная грудь, горделивая
	походка или плоская спина
гадагар	выпячивать грудь, пыжиться
гоногор	вытянутая шея
гонолзохо	ходить с вытянутой шеей
гоногор хүзүүн	длинная шея
гохигор	согнувшийся, долговязый и сутулый
гэлжэгэр	кривая шея
гоноон	вялый, тупой, тупица
гухуйха	опустить голову
гунхалзаха	качать головой при ходьбе
гунхагар	унылый, печальный,
	с поникшей головой
гоһойшхо	стоять с вытянутой шеей (от испуга
	или от удивления)
гүлдыхэ	насупиться или иметь мрачный вид
гүлигэр, доогуур хараха	насупившийся, мрачный,
	нахмуренный
гуйбалзаха	покачиваться сбоку на бок при ходьбе
сэндэгэр гэдэһэн	раздутый живот
содогор	выпяченный живот (от вогнутой спины)
садагар гэдэһэн	раздутый живот (ожирение или
	отёк, скопление жидкости)
ёлхогор гэдэһэн	на боку раздутый живот
хабигар, үлэн, хооһон	затянутый живот, голодный
һабшагар, бэгзэгэр	пустой живот
һанжуу гэдэһэн	повисший живот
хүжүүн	неповоротливый, неуклюжий
хондогор	выступающий ягодичник,
	плосковогнутая спина
пидагар	выступающая грудинная кость
пэтэгэр, питегэр	круглый, плотный
мушхуу нюрган	искривлённый позвоночник
сэхэ нюрган	не сгибающийся позвоночник
һэлжэгэр, дохолон,	
һүлжэгэр	перекошенный, хромо́й

49.

ТЭГШЭ БЭШЭ НЮУРАЙ ТЭМДЭГ

НЕОБЫЧНЫЕ ПРИМЕТЫ ЛИЦЕВЫХ ЧЕРТ

амшагар	беззубый
балхагар	пухлый, слишком полное лицо
бирман хүн	мужчина без бороды
бэржэгэр шарай	рябое лицо
гонзогор нюур	продолговатое лицо
дорбигор урал	оттопыренные губы
дулбигар урал	вывернутые нижние губы
жарбагар хүн	широкий рот, неряшливый, неопрятный
жимбэгэр	сжатые губы
жэмэгэр	поджатые губы
жартагар	кривляться глазами
жаанагар	длинная челюсть
зантагар	большая, уродливая (о голове)
зулбагар	безбородое, морщинистое, рябое лицо
малагар	широкий лоб
маахагар	потное полное красное лицо
магнагар	полное неуклюжее лицо
маахар	устало, неуклюже шагать
олигор	широкая щёчная область
олхогор	слишком выдута нижняя часть лица
охор үргэтэй	короткая челюсть
палигар	полное широкое лицо
палагар	широкое белое лицо
түнтэгэр	отвислый лоб
улхагар	покрасневшие глаза со слёзами
урбагар хүн	тонкая морщинистая кожа лица
үмэгэр аман	узкий рот
халзан	лысый
хагнагар	смотреть свысока
хаанан	не смотрящий под ноги
биртагар	гримасничающий, некрасивый
паанагар	толостоносная, вздымающаяся подглазная плоскость
ёлтогор, һарюу	кривой, косой
бүлхээн, бүлхэгэр	пухлый, одутловатый, заплывший

50.

ГЭМТЭНХЭЙ ХҮЛЭЙ НЭРЭ
НАЗВАНИЯ ПОВРЕЖДЕНИЙ НОГ

бохир хүл	изогнутая нога
тохир хүл	согнувшаяся, скрючённая нога
таяг	трость
дохолон	хромой
дохолхо	хромать
мажаа	наружу или вовнутрь вывернутая ступня
маяа	кривоногий
модон хүл	протезные ноги
сэхэ хүл	негнувшаяся нога
хатангир хүл	засыхающаяся нога
богони хүл	короткая нога
нарин хүл	тонкая нога
hэлхэнтэй хүл	отекающаяся нога

51.

ХҮНЭЙ ЯБАДАЛ
ПОХОДКА ЧЕЛОВЕКА

ааляар ябаха	тихо идти
бусаха	вернуться
бүншэхэ	идти рысью
гараа hэжэржэ ябаха	идти махая руками
гүйхэ	бежать, бегать
гэдэр, гэдэр гэшхэхэ	идти с горделивой походкой
ойро алхаха	мелкие шаги
пидар-пидар гэшхэхэ	шагать с выпяченной грудью
түргэн ябаха	быстро идти
тэрэ ошобо, ерэбэ	он идёт
түргэн ерэ	побыстрее возвращайся
түргэлэ	скорее, поторопись
холо алхаха	широкие шаги
шанга ябаха	твёрдый шаг
шамда, бушуула	побыстрее
яаранам (яаралтайб)	тороплюсь
яаруу	торопливый
ябахам, ошохом	пойду

яаруулха
яажашье ошохоб
яаралгүйб

торопить
во что бы то ни стало пойду
не тороплюсь

52.

ХҮНЭЙ ЗОХИДГҮЙ АБЯАН

НЕПРИЯТНЫЕ ЗВУКИ ЧЕЛОВЕКА

аармаг
бархирха
гонгиногох
гэмшэхэ
гэгэхэ
ёолохо
зоходохо, зогодхо
зүүдэлхэ, иираглаха
инсаглаха
найтааха
нойрмоглохо
нюһаа ниихэ
нюһаа татаха
ханяаха
хоолойгоо заһаха
хоолойнгоо хататар
хашхарха
хархирха
хурхирха
хэлхэй хэлэн
хэлэгүй
тальтараг, ээрүү
тамшааха
турьяха
түшхэрхэ
уухилха
һэхэрхэ, хэхэрхэ
һугшаран уйлаха,
һугшарха
һугшаха
һөөлдэхэ
шэбэнэхэ
шабжаганаха
шаналха

трещащие звуки
плакать
жалобно издавать однообразные звуки
сожалеть о совершившемся
рыдать
охать, стонать
икать
сниться, кряхтеть мучиться сном
кряхтеть, пыхтеть
чихать
быть заспанным, лунатик
сморгаться
шмыгнуть носом
кашлять
откашливаться, прочищать горло

кричать во весь голос
окликать, звать громко
храпеть
косноязычный, заика
немой
заика
чавкать
брызгать водой
звать коня и овцу
пыхтеть, тяжело дышать
отрыгивать
всхлипывать (от рыдания),
захлёбываться от слёз
тянуть носом
терять голос
шептать
тараторить
печаль, скорбь, соболезнавать

шангаар хэлэхэ	громче говорить, усилить
шалшаран	шепелявый
шомшорхо	прищёлкивать, причмокивать (языком)
шүлһэндөө сасаха,	поперхнуться слюной,
хахаха	подавиться слюной
эшхэрхэ	свистеть
эбһээлхэ	зевать
ээрэхэ, ээрүү	заикаться, заика
эгшэхэ (үлүү ехэ энеэдэнһээ	
аминай хаагдаха)	всхлипывать (от смеха)
нёлбохо	плевать

53.

ХАМАР

НОС

үнэр илгаха	определять запахи
мушхуу хамартай	кривой нос
нарбын гадар яһан	пазуха основной кости
нарбын гурбан хаалга	носовой стрек, раковина
нарбын: дээдэ, дунда,	носовые: верхние, средние
доодо хүндынүүд	и нижние ходы
нюһанай дуһал	выделение жидкости
тохигор хамар	нос крючком
тангалайн яһан	твёрдое нёбо
улхархайн нарба	лобная пазуха
үнэрдэхэ, үндэхэ,	
унхидаха	нюхать запах
үнэр унхидаха	обнюхивать запах
үндэр хамартай	высокий нос
хамар бүтэхэ	нос залаживает
хамар зохолхо	нос зудится
хамар һэтэрхэй	порванная ноздря
хамарай нүхэн	ноздря
хамарай яһан	носовые кости
хамарай мэнгээрһэн	носовые хрящи
хамарай доторхи	носовая полость
хамарай хоёр хүнды	преддверие носовой полости
хамарай амисхаалай	
хоолой	глоточное отверстие евстахиевой трубы
һарнагар хамар	раздувшиеся ноздри
һармагар хамар	нос вверх крючком

нанжуу хамар
шантагар хамар
бүхэтэр хамар
үндэр хамар
хабтагар хамар
мантагар хамар

повисший нос
курносый
горбоносый
высокий нос
плоский нос
большой нос

54. НЮДЭН ГЛАЗ

нидхэ
шэнгэн нидхэ
хара нидхэ
дээшээ һыжэгэр нидхэ
дээдэ ба доодо зубхи
һорьмоһон
ута һорьмоһон

брови
редкие брови
чёрные брови
верх раскосые брови
верхние и нижние веки
ресницы
длинные ресницы

55. НЮДЭНЭЙ ТЭМДЭГ ГЛАЗНЫЕ ПРИМЕТЫ

бүлтэгэр, бэлтэгэр
гарьхатай нюдэн
далюу нюдэн
дээшээ һыжэгэр нюдэн
ёлбон сэгсэгээтэй нюдэн
зубхиин эрмэг
няагаһан
нюдөөрөө эмнихэ
нюдөө аниб гэжэ тэмдэг
үгэхэ
нюдөө аниха
нюдөө эрьюулхэ
нюдөө сабшаха
нюдэнэй улхархай
нюдэнэй үнгэ: хүхэ,
цара, шара
нюдэ муутай

выпученный глаз
глаза, кольцеобразные веки
отвисшие веки
верх раскосые глаза
астигматизм глаз
реснитчатое тело
гной
подмигивать, улыбаться глазами
подмигивать, давать знак глазами
прищуривать глаза
бегающие глаза
мигать глазами
глазное гнездо

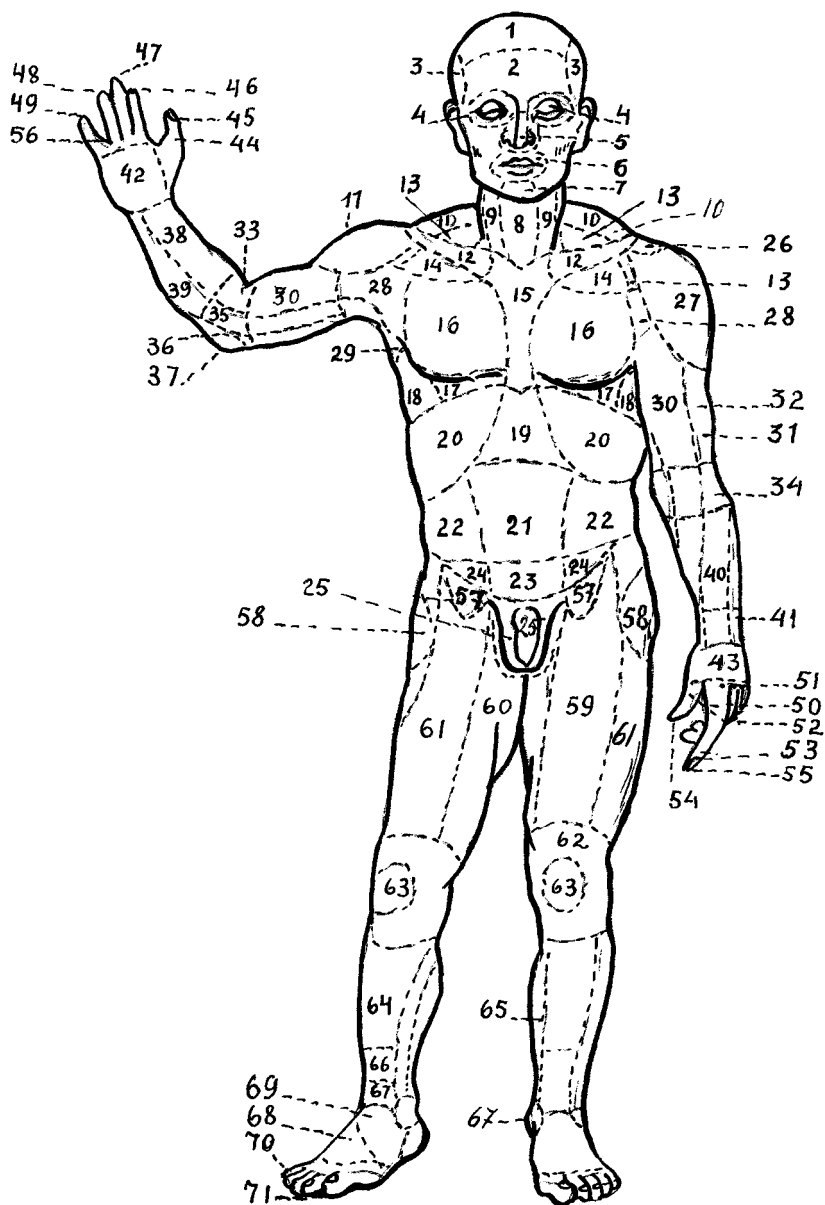
цвет глаз: синие, чёрные, жёлтые
плохое зрение

нюдэн шалаха	устают глаза
нюдэн уһатаха	слёзы бегут
нюдэн һаргаха	слепит глаза
онигор	узкие глаза
рэмдэг нюдэн	поврежденные глаза
сэхэ хараха	смотреть прямо
сэсэн нюдэн	умные глаза
түхэреэн нюдэн	круглые глаза
улхархайн яһан	лобная кость
урбагар нюдэн	вывернутые веки
улаан нюдэн	красные глаза
үүлэтэй нюдэн	бельмо на глазу
хурса нюдэн	зоркие глаза
хилайжа хараха	косо смотреть
хилар	косой
хүмэдхэ	надбровные дуги
хүмэдхөө буулгаха	насупить брови
һараг	куриная слепота
ялбаха	ослеплять, сверкать

56.

нюдэнэй досоохи
внутри глаза

бууха худал	слёзно-носовой канал
зубхи дорхи нёлбоһоной	слезное озеро между веками
булаг	круглые глаза
монсогор нюдэн	белок глаза
нюдэнэй сагаан	сосудистая оболочка
нюдэнэй сагаан хальһан	глазные мышцы
нюдэнэй хүхэ мяхан	глазная артерия
нюдэнэй шуһанай гүйдэл	роговица
нюдэнэй хүхэ хальһан	радужка
нюдэнэй харын сахариг	передняя камера
нюдэнэй хара сэгсэгэй	
нюдэнэй нёлбоһоной	слёзный аппарат глаз
болбосорхо ябадал	слёзная железа
нёлбоһоной булшархай	верхние
нёлбоһоной дээдэ	и нижние слезные каналы
ба доодо худалнууд	
нёлбоһоной хамараар	
бууха нуудал	слёзно-носовой канал

Зураг 2. Хүнэй бэеын газаада нэрэнүүд.
Рис. 2. Области тела, спереди.

сэргэ (нюдэ харахын гол)	хрусталик (зрачки)
тунгалаг уураг	стекловидное тело
улхархайн нарба доторхи	
нёлбоһоной уута	слёзный мешочек
уураг толгойһоо бүридэһэн	
хараагай мэдэрэл	зрительные центры
	в затылочной доле мозга
хараагай холбоо худал	зрительный канатик
хараха мэдэрэлэй	
худаһан	зрительные нервы

ХҮНЭЙ БЭЕЫН ГАЗААДА НЭРЭНҮҮД
НАРУЖНЫЕ НАЗВАНИЯ ОБЛАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА
Харагты 2-дохи зураг / См. рис. 2

57.
ТОЛГОЙН ХУБИНУУД
ОБЛАСТЬ ГОЛОВЫ

1) орой	теменная область
2) духа	лобная область
3) сабиргай	височная область
4) нюдэн	глаза
5) хамар	носовая область
6) аман	область рта
7) үргэн	область подбородка

58.
ХҮЗҮҮНЭЙ ХУБИНУУД
ОБЛАСТЬ ШЕИ

8) хоолой	передняя область шеи
9) һожуур	подчелюстная область
10) мүрын хонхор	боковая область шеи
11) мүрэ	плечо

59.

СЭЭЖЫН ХУБИНУУД
ОБЛАСТЬ ГРУДИ

12) эгэм (ээм)	ключица
13) эгэмэй хонхор	надключичная ямка
14) эгэм дорхи	подключичная область
15) үбсүүн	грудинная область
16) хүхэн	грудные железы, грудь
17) хүхэн дорхи	область подгрудной железы
18) хүхэнэй хажуу	боковая область груди

60.

ГЭДЭН
ОБЛАСТЬ ЖИВОТА

19) айбалхай	надчревная область
20) бэлхүүхэн	подреберная область
21) хүйнэ тойроод	пупочная область
21 а) хүйнэн	пупок
22) хүбэй	боковая область живота
23) хүйнэн дорхи	лобковая область (нижняя область живота)
24) сами	паховая область.

61.

АЛА
ОБЛАСТЬ ПРОМЕЖНОСТИ

25) бэлгэ (эрэ, эмын тэмдэг)	срамная часть (половые органы)
25 а) бүгсэ	заднепроходная область
25 б) охор хүүл	нижняя конечность спины (крестцовая область)

62.

ДЭЭДЭ МҮСЫН ХУБИНУУД
ПОЯС ВЕРХНЕЙ КОНЕЧНОСТИ

26) ээмэй үзүүр	плечевые отростки
27) мүрын үе	дальтовидная область

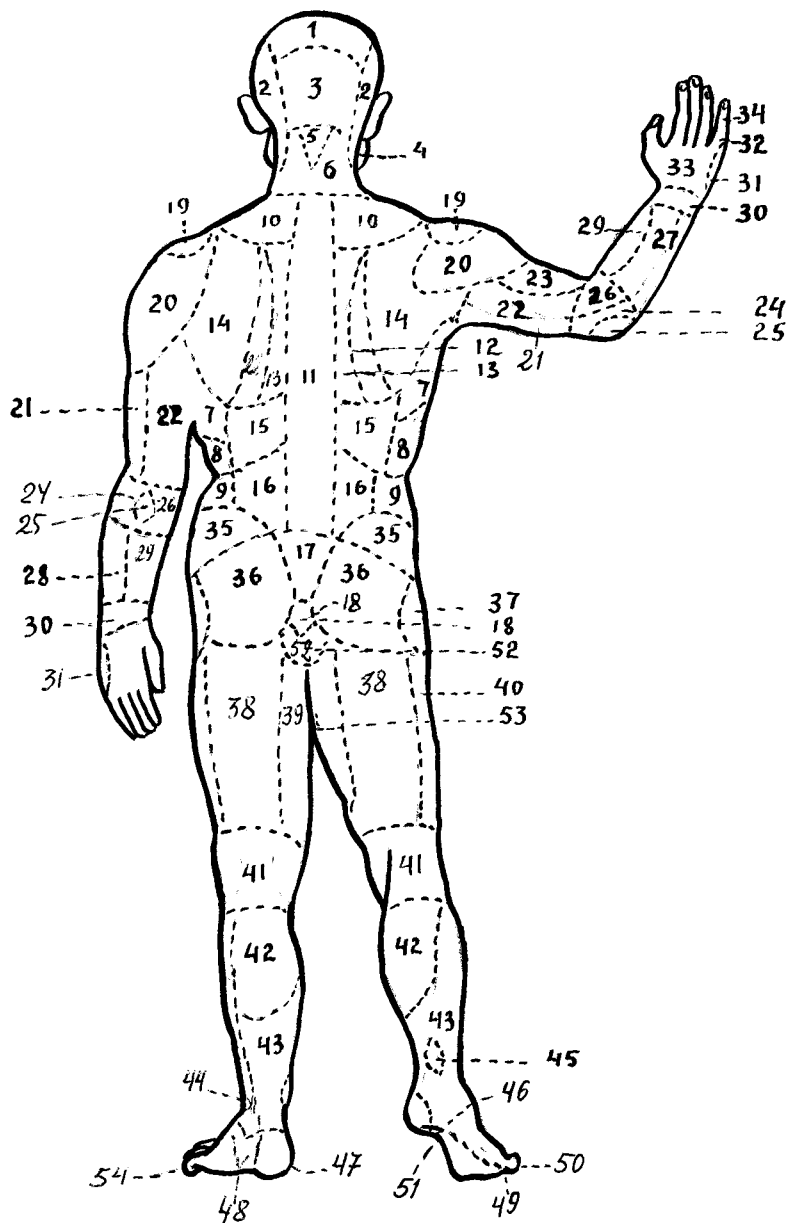
28) һуга	подмышечная область
29) һугын хонхор	подмышечная ямка
30) атхаалай балсан	передняя область плеча
31) атхаал	область плеча
32) —	—
33) тохоногой хонхор	передняя область локтя
34) тохоногой хажуу тала	боковая область локтя
35) —	—
36) тохоногой ара	задняя область локтя
37) тохоногой үе	локтевые отростки
38) сарбуугай үбэр тала	ладонная область предплечья
39) сарбуугай балсан	локтевая область предплечья
40) сарбуугай ара	затылочная область предплечья
41) сарбуугай үе	шиловидные отростки
42) альган	ладонь
43) гарай ара	тыльная область кисти
44) хурганууд	пальцы
45) эрхы	большой палец
46) долёобор хурган	указательный палец
47) дунда хурган	средний палец
48) нэрэгүй хурган	безымянный палец
49) шэгшы	мизинец
50) хургадай ара	тыльные области пальцев
51) хургадай арын болдогор	тыльные головки пястной кости
52) хурганай үенүүд	суставы пальцев
53) хюмһан	ногти
54) бүтэгэ	кончик пальца, (мякоть) подушечка
55) зэтэр	венчик ноготков
56) халаа	межпальцевая область

63.

доодо мүсэ

ОБЛАСТЬ НИЖНЕЙ КОНЕЧНОСТИ

57) самиин булшархай	подпаховая область
58) һүүжын хонхор	область вертела
59) гуя	область бедра
60) һалтаа	внутренняя область бедра
61) бүдүүн гуя	боковая, верхняя часть бедра
62) үбдэг	передняя область колена
63) үбдэгэй хабхаг	надколенные чашки
64) хандир	передняя область голени

Зураг 3. Бэеын ара талын хубинууд.
Рис. 3. Области тела, сзади.

65) шэлбын досоо тала (хажуу)	внутренняя область голени
66) нарин шэлбэ	нижняя часть голени
67) шагай	лодыжковая область
68) үльмы	тыльная область стопы
69) хагдан үе	предплюсневая область
70) хурганай дээдэ тала	тыльная область пальцев
71) хүлэй хюмһан	ногти ноги

**БЭЕЫН АРА ТАЛЫН ХУБИНУУД
НАЗВАНИЯ ЧАСТЕЙ ТЕЛА СЗАДИ**

Харагты 3-даху зураг / См. рис. 3

1) толгойн орой	теменная область головы
2) сабиргай	височная область
3) шэлын мүндэгэр	затылочная область
4) хожуур	сосцевидная область

64.

ХҮЗҮҮН

ОБЛАСТЬ ШЕИ

5) шэлын хонхор	выйная ямка
6) шэлэ	выйная область

65.

СЭЭЖЭ

ОБЛАСТЬ ГРУДИ

7) хажуу, хоро	боковая область груди
8) хажуу, хабирга	подреберная область
9) һүбэй	боковая область живота

66.

НЮРГАН

ОБЛАСТЬ СПИНЫ

10) мүрэ	надлопаточная область
11) нюрга һээр	серединная область спины

12) далын мэнгээрhэн	лопаточный хрящ
13) далын забһар	межлопаточная область
14) дала	лопатка
15) далын хаяа	подлопаточная область
16) матаргай	поясничная область
17) ууса	крестец
18) охор һүүл	копчик

67.

ДЭЭДЭ МҮСЭ

ОБЛАСТЬ ВЕРХНЕЙ КОНЕЧНОСТИ

19) мүрын үе	область плечевого отростка
20) һэлжүүр	дельтовидная область
21) атхаалай газһаа тала	наружная область плеча
22) атхаал	перед плечевой области
23) атхаалай балсан	мышцы плечевого пояса
24) тохоног	задняя область локтя
25) тохоногой хабхаг	локтевой отросток
26) тохоногой хажуу	боковая область локтя
27) сарбуугай ара	тыльная область предплечья
28) сарбуугай эрмэг тала	лучевая область предплечья
29) сарбуугай балсан	мышцы предплечья
30) сарбуугай үе	шиловидные отростки
31) альганай эрмэг	боковая область ладони
32) үеын болдогор	головка пястной кости
33) гарай ара	тыльная область кисти
34) хургадай ара	тыльная область пальцев

68.

ДООДО МҮСЭ

ОБЛАСТИ НИЖНЕЙ КОНЕЧНОСТИ

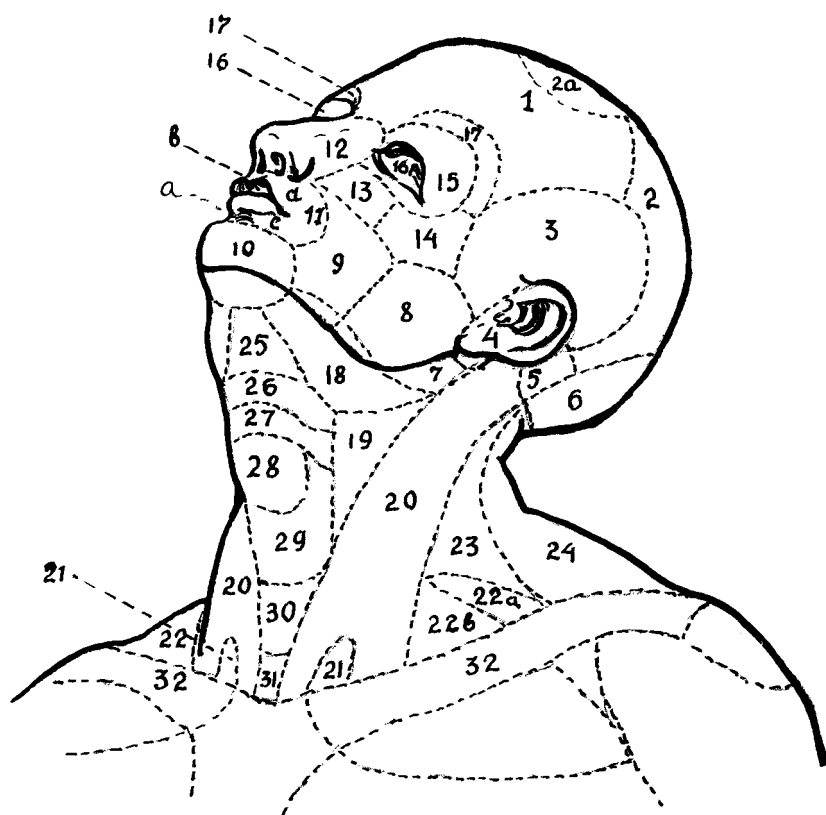
35) ташаа	безымянная область бедра
36) үжэнэг	ягодичная область задней поверхности бедра
37) һүүжэ	таз
38) бүдүүн гуя	верхняя область бедра
39) гуяын ара хажуу	задняя область бедра
40) гуяын газһаа гү, али досоо хажуу	боковые или внутренние области бедра

41) тахим, тахимай хонхор	коленный изгиб, задняя область колена
42) булшан	икроножная область
43) нарин шэлбэ	задняя область голени
44) шагайн мэхэр	боковая область лодыжки
45) шагай	область лодыжки
46) хагдан үе	предплюсневая область
47) һуеы	пяточная область, пятка
48) ула	область подошвы стопы
49) хурганай мэхэр	изгиб подпальцев
50) хурганай бүтэгэ	область подошвенной части пальцев
51) улын мэхэр	плюсна стопы
52) ала	подзадочная область
53) халтаа	внутренняя область бедра
54) хүлэй үзүүр	носок (о ноге)

ТОЛГОЙ БА ХҮЗҮҮН
ОБЛАСТЬ ГОЛОВЫ И ШЕИ
Харагты 4-дэхи зураг / См. рис. 4

69.
ТОЛГОЙН ХУВИНУУД
ОБЛАСТЬ ГОЛОВЫ

1) духа (магнай)	лобная часть
2) орой	теменная область
2a) зулай	темечко
3) сабиргай	височная область
4) шэхэнэй узуур	ушная область
5) шэхэнэй ара	сосцевидная область
6) шэлын мондогор	затылочная область
7) шанаагай хонхор	челюстная ямка
8) шанаа	скула
9) хасар	щека
10) үргэн	подбородок
11) дээдэ урал	верхняя губа
11 a) аман	рот
11 б) доодо урал	нижняя губа
12) хамар	нос
13) танаа	переносица
14) улхархайн эрмэг	край глазной впадины

Зураг 4. Толгой ба хүзүүн.

Рис. 4. Области головы и шеи.

- 15) улхархай
16) дээдэ зубхи
17) доодо зубхи

глазница, глазная впадина
верхнее веко
нижнее веко

70.

ХҮЗҮҮНЭЙ ХУБИНУУД
ОБЛАСТИ ШЕИ

18) үргэн дорхи эрмэг	подчелюстная область
19) үргэн дорхи хонхор	сонная ямка
20) ножуур	грудино-ключично-сосковая область
21) ножуурай хонхор	малая надключичная ямка
22) эгэм (ээм) дээрхи хонхор	большая надключичная ямка
23) гүрэй	(лопаточно-ключичный треугольник)
боковая область шеи (область сонной
артерии)
24) мүрэ	плечо
25) үргэнэй үзүүр дорхи	подбородочная область
26) хэлэн дорхи	подъязычная область
27) бахалзуур	область глотки
28) түбэнги	область гортани
29) бахалуур	щитовидная область
30) хоолой	нагрудинная область
31) оморюун	ярёмная ямка
32) эгэм (ээм)	ключичная область
33) үһэн	волосы
34) шара үһэн	нателные волосы
35) хахал	борода, усы
36) ханшаг	волосы на висках
37) гэзэгэ	косы
38) арһан	кожа
39) хууха	волосистая область головы.

Лёнхобын Галдан.
Улаан-Үдэ, 1960-аад онууд

ЭНЭ НОМ ГАРГАХАДА
ХЭРЭГЛЭГДЭХЭН НОМУУД
БА ГАР БЭШЭМЭЛНҮҮД

Лёнхобоев Г. Л. Манай буряад зургаан ба найман эсэгийн зонууд Монголхоо таһаржа, ямар ушарһаа Оросын мэдэлдэ ороһон тухай домог. — Улаан-Үдэ, 1970 он. *Гар бэшэмэл.*

Лёнхобоев Г. Л. Сэлэнгын буряадай түүхэ тобшо тэмдэглэл.
— Улаан-Үдэ, 1954 он. *Гар бэшэмэл.*

Лёнхобоев Г. Л. «Сэлэнгын түрэ хуримай түүхэнээ».
— Буряадай номой хэблэл, 1964 он.

Лёнхобоев Г. Л. «Эршэтэй Сэлэнгын эрье дээрэ».
— «Байгал» хэдхүүл, 1964 он.

Лёнхобоев Г. Л. «Буряад нютагайм баялиг».
— Буряадай номой хэблэл. Улаан-Үдэ, 1966 он.

Лёнхобоев Г. Л. «Буряад арадай эмнэлгын заншалнуудһаа абтаһан зарим тэмдглэнүүд». — Улаан-Үдэ, Байгалиин эрдэмэй институт, 1984 он. *Препринт.*

Лёнхобоев Г. Л. «Түрэл газар дайдамнай».
— Буряадай номой хэблэл. Улаан-Үдэ, 1984 он.

Лёнхобоев Г. Л. «Таабаринууд».
— Буряадай номой хэблэл. Улаан-Үдэ, 1974 он.

Лёнхобоев Г. Л. «Хуушанай дуун ба зарим түрын үгэнүүд».
— Улаан-Үдэ, 1974 оной май һара. *Гар бэшэмэл.*

Лёнхобоев Г. Л. «Үсөөн хэрэглэдэг үгын толи».
— Улаан-Үдэ, 1956–1977 он. *Гар бэшэмэл.*

- 6 ОРОЛТО ҮГЭ /Жанчинов Булад
- 9 НЭГЭДЭХИ ХУБИ:
НЮТАГЖААН ДАЙДАДАА
- 10 Манай буряад зургаан ба найман эсэгийн зон Монголхоо
тахаржа, ямар ушарһаа Оросын мэдэлдэ ороһон тухай
домог / Лёнхобын Г.Л., 1970
- 32 Сэлэнгын буряадуудай түүхын тобшо тэмдэглэл
/ Лёнхобын Г.Л., 1954
- 56 Сэлэнгын түрэ хуримай түүхэнээ / Лёнхобын Г.Л., 1964
- 58 Бадмында болоһон хөөрэлдөөн
59 Басага хуралга
64 «Хуби заяаень» хуралга
66 Худындаа дуулгажа ошолго
67 Дабаагай гэртэ тахилай бэлэдхэл
68 Тахилай бэлэдхэл Бадмын гэртэ
68 Тахил
70 Мал барилгын бэлэдхэл
71 Нэгэдэхи мал барилга
73 Хоёрдохи мал барилга
73 Бэриее эрилгэ
74 Нооһо тушаалга
74 Сааза
77 Нооһо сохилго
78 һэеы даралга
80 Басаганай заһал
80 һэеы гэргэй модо барилга
81 Бараа хэлгэ
81 Басаганай бэлэг оёлго
82 һаалай бэлэдхэл Дабаагайда
82 Бадмында мүн һаалай бэлэдхэл
83 һаал
85 Басага үгэхын зохёол Дабаагай гэртэ

- 87 Үдэр сагынь гаргуулалга
- 89 Бадмын гэртэ түрын бэлэдхэл
- 89 Дабаагай гэртэ түрын бэлэдхэл
- 92 Нэгэдэхи наадан Гатанай гэртэ
- 96 Хоёрдохи наадан Тарбын гэртэ
- 102 Гурбадахи наадан Эрдэнийн гэртэ
- 107 Дүрбэдэхи наадан Базарай гэртэ
- 109 Зууха Бадмын гэртэ
- 112 Алаша Дабаагай гэртэ
- 115 Мордохо хүнийн наадан
- 116 Дээжэ үргэлгэ
- 119 Түрын мордохо байһан саг
- 119 Басага буляалдалга
- 122 Түрын бууха үдэр Бадмын гэртэ
- 123 Гэр барилга
- 126 Түрын эхин
- 127 Бухашанай ерэлгэ
- 128 Угтамжа
- 129 Адуушан
- 130 Шэнэ гэртэ оролго
- 131 Зэргэ
- 132 Төөлэй барилга
- 133 Бэлэг барилга
- 134 Төөлэйн дуун
- 135 Уусын дуун
- 137 Эхэ андалдаан
- 138 Үһэ хахалалга
- 139 Бэрийн мүргэлгэ
- 141 Эхэ мяха андалдаан
- 144 Ёиихын дуун
- 147 Хуримай үглөө үдэр
- 147 Заһал үзэлгэ
- 150 Урагуудай сайлалга
- 150 Хүрьгэн хүбүүнэй сайлалга
- 152 Сахимжа
- 153 Түрхэмүүдэй сайлалга
- 154 Шагалзаан
- 155 Шэнэ бэрийн байдал
- 157 Басага эрьелгэ
- 157 Бэрийн түрхэмүүшэлгэ

160 ХОЁРДОХИ ХУБИ:

ГҮРЭН ТҮРЫН АЖАЛДА

161 Эршэтэй Сэлэнгын эрье дээрэ / *Лёнхобын Г.Л., 1964*

217 ГУРБАДАХИ ХУБИ:

ЭЛДИН БАЯН НЮТАГТАА ЭНХЭ АМГАЛАН ЯБАЛТАЙ!

218 Анханай баян нютаг/ *Лёнхобын Г.Л., 1966*

218 Оршол

219 Голнууд—нютагаймнай баялиг

220 Нара жэлэйнх уларил

221 Археологуудай шэнжэлгэнүүдһээ

222 Аршаанууд тухай

223 Эмэй ургамал

225 Сабшалан

228 Таряанай газар

232 Бурадай ой тайга

235 Ой модонхой нэлгэлдээн

236 Модо бэлэдхэлгэ ба хэрэглэлгэ

237 Ой модоёо гамная

238 Намар тухай

239 Ойн жэмэсүүд

239 Амитад тухай

243 Ургамалай болон амитанай аймаг аршалалга

245 Түүхын дурасхаалта зүйлнүүд тухай

247 Шэнэ сагай шэнжэлгын эхиндэ

249 Буряад арадай эмнэлгын заншалнуудһаа абтаһан
зарим тэмдэглэлнүүд / *Лёнхобын Г.Л., 1984*

250 Үбшэнэй тайлбари

252 Халуун шанартай үбшэнүүд

262 Хүйтэн шанартай үбшэнүүд

280 Эдээ хоол ба хубсаһанай шанар

293 ДҮРБЭДЭХИ ХУБИ:

НАЙРУУЛЬАН ЗОХЁОЛНУУД

/ Лёнхобын Г.Л., 1970–80 онууд

294 Утаһан бүһэтэй гүрөөһэн

295 Арһыень гамнаба

296 Шэлүүһэн малгайтай үнэгэн

297 Гол мүрэнүүдэймнай соло

301 Хүдөө нютагай зурагууд

302 Мүнгэшэ дархан

303 Тахашан

303 Шэлүүһэн малгайтай үнэгэн (шүлэг)

306 Ёгтошо нугаһан

306 Хэды галуун бэ?

307 Түргэн хэлэдэг орёо үгэ

307 Гурбалжан, дүрбэлжэн мүрнүүд

309 Юрөөлнүүд

312 Таабари таалсахамнай гү?

325 ХАВСАРАЛТАНУУД

326 Үнгэрһэн сагуудай дуунууд / Лёнхобын Г.Л., 1974

343 Үсөөн хэрэглэгдэхэ үгын толи

/ Лёнхобын Г.Л., 1956–77 онууд

393 Хэрэглэгдэһэн номууд ба гар бэшэмэлнүүд

394 ГАРШАГ

399 ТАЛАРХАЛ

Лёнхобын Г.Л.,
1940 онууд

**«БУРЯД-МОНГОЛ НОМ»
ХЭБЛЭЛ ТАЛАРХАЛАА
МЭДҮҮЛНЭ:**

*Сыржима Галдановна Ленхобоева
басагандань, зээ хүбүүн
Галдан Викторович Ленхобоевто*

*Буряад Уласай Үндэһэнэй номой
сангай таһагыг даагша
Дарима Васильевна Базаровада*

*Тус ном «Буряад хэлэ Буряад
Уласта сахин хамгаалжа,
болбосоруулан хүгжөөхэ»
гэһэн Буряад Уласай гүрэнэй
хүтэлбэри хэрэгжүүлхэ арга
хэмжээнэй хүрээндэ БУ-ай
Соёлой яаманай һанхүүгэй
дэмжэлгээр хэблэгдэбэ.*

*Книга издана при финансовой
поддержке Министерства
культуры Республики
Бурятия в рамках реализации
Государственной программы
Республики Бурятия «Сохранение
и развитие бурятского языка
в Республике Бурятия».*

ЛЁНХОБЫН ГАЛДАН:
ашатын найхан заяан

Түһэлэй ударидагша, редактор
ДЫМЧИКОВА ЖАННА

Юрэнхы редактор
ЖАНЧИПОВ БУЛАТ

Харюусалгата редактор
БАЛЬЖИНИМАЕВА ЦЫПЕЛМА

Эрдэм шэнжэлгын редактор
БАДАГАРОВ ЖАРГАЛ

Уран найханай редактор
ГАРМАЕВ ДМИТРИЙ

Загбар бэлдэһэн
ШАРАЙД О. ГАЛСАН, ПАПАЕВА НАТАЛЬЯ

Техническэ редактор
БАТУЕВА ДЫЖИТ

Хинан тохёолдуулһан
БАЛЬЖИНИМАЕВА ЦЫПЕЛМА, ДАШИЕВА ИРИНА

Гэрэлзураг
ОЧИРОВА СЕРАФИМА, ГАРМАЕВ ГАЛСАН

Бэшэбэри оруулһан
БАЛЬЖИНИМАЕВА НАМЖИЛМА, СОГТОВА ГЭСЭГМА,
СЕМЕНОВА ЛАРИСА, БАТУЕВА ДЫЖИД

Монгол бэшэг
БАДАГАРОВ ЖАРГАЛ

«Буряад-Монгол Ном» хэблэлэй редакци:
670000 Буряад Улас, Улаан-Үдэ хото
Ербановой гуд 4. Тел. +7 (3012) 21 48 57
Email: buryadnom@gmail.com
<http://buryadnom.blogspot.com>

Хэблэлдэ 2015.12.14-дэ шэлжүүлбэ
Саарһан шохойлиг UPM Satine 65 г/м²
Хэмжээ 60 x 90/16
Хэблэһэн тоо 500 хуби

Хэблэлэй үйлэдбэри
PRINTLETO.RU (Москва)
7134 тоото захилга

Хэблэлэй редакци
Юрэнхы редактор
Харюусалгата редактор
Эрдэм шэнжэлгын редактор
Уран найханай редактор
Загбар бэлдэһэн
Техническэ редактор
Хинан тохёолдуулһан
Гэрэлзураг
Бэшэбэри оруулһан
Монгол бэшэг

ISBN 978-5-9905883-9-4

9 785990 588394

Худалдан абаха асуудалаар
хандаха хүн:
Тел. +7 (914) 844 95 79
Email: buryadnom@gmail.com

В семидесятые годы XX века молва о бурятском лекаре Галдане Ленхобоеве доходила до самых высоких кабинетов страны. Об умении ставить точный диагноз по пульсу и чудодейственной силе его лекарств ходили легенды. В 1976 году в Бурятском научном центре создали отдел тибетской медицины. Вместе с уцелевшими после репрессий эмчи-ламами пригласили работать консультантом и Галдана Ленхобоева. Вошедшие в книгу его работы по тибетской медицине и бурятские секреты здоровья актуальны и сегодня.

Но дар лекаря — лишь одна из многих граней таланта Галдана Ленхобоева. Те, кого он лечил, не подозревали, что мебель и необычные скульптуры из дерева сделаны руками лекаря. А если бы заглянули в многочисленные записи Ленхобоева, то обнаружили бы, например, бесценные рукописи селенгинских бурят, скрупулёзно переписанные с монгольской вязи Галданом Ленхобоевичем.

«Свадьба селенгинских бурят» в 1964-м году вышла тиражом всего 700 экземпляров и сразу стала библиографической редкостью. Поэтому создатели второго сборника произведений Ленхобоева (на бурятском языке) решили исправить историческую несправедливость и подарить читателям новые произведения знаменитого лекаря, резчика, художника, писателя.

ISBN 978-5-9905883-9-4

9 785990 588394

